

BRIAN GREENE

UNIVERSUL ELEGANT

Supercorzi,
dimensiuni ascunse
și căutarea
teoriei ultime

UNIVERSUL ELEGANT

Născut la New York în 1963, BRIAN GREENE a dovedit din copilărie aptitudini excepționale pentru matematică. După studii la Harvard și un doctorat susținut la Oxford, a lucrat în cadrul Facultății de Fizică a Universității Cornell, iar din 1996 este profesor la Universitatea Columbia. Contribuțiile sale în domeniul teoriei corzilor și cosmologiei îl așază în rândul celor mai importanți fizicieni teoreticieni ai zilelor noastre.

BRIAN GREENE

UNIVERSUL ELEGANT

Supercorzi, dimensiuni ascunse
și căutarea teoriei ultime

Traducere din engleză de
DRAGOȘ ANGHEL și
ANAMIRELA-PAULA ANGHEL

HUMANITAS

BUCUREȘTI

Redactor: Vlad Zografi
Coperta: Ionuț Broșțianu
Tehnoredactor: Luminița Simionescu
Corector: Marilena Bălășel
DTP: Stelian Bigan, Cornel Drăghia

Brian Greene
The Elegant Universe
© 1999, 2003 by Brian R. Greene
All rights reserved.

© HUMANITAS, 2011, pentru prezenta versiune românească (print)
© HUMANITAS, 2014 (ediția digitală)

ISBN 978-973-50-4661-3 (pdf)

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0372.743.382; 0723.684.194

*Mamei mele
și memoriei tatălui meu,
cu dragoste
și recunoștință*

Prefața din 2003

Scriind această carte, eram conștient de faptul că numărul cititorilor ei s-ar putea să fie mic. La urma urmei e greu de închipuit că o carte despre provocările și succesele cercetărilor moderne în privința celor mai profunde legi ale naturii poate fi răsfoită la plajă sau seara, înainte de culcare. O carte care abordează un subiect atât de abstract, cu intenția de a sublinia rolul științei, nu al personalităților științifice, și care nu prezintă anecdote istorice se adresează unui public și mai redus. Dar toate acestea nu m-au descurajat, căci mi-am spus adesea (și, evident, ușor melodramatic) că dacă reușesc să câștig o singură persoană și să-i dezvălui un nou spectru de idei, un nou mod de a gândi despre ea însăși și despre locul ei în univers, atunci mi-am atins scopul. Fie că această persoană este un tânăr student care își alege direcția de studiu, un profesionist dintr-un alt domeniu, care caută ceva dincolo de rutina zilnică, sau un pensionar care, în sfârșit, își găsește timpul de a citi despre progresele științei, dacă izbutesc să-l conduc spre noua viziune a universului dată de fizica modernă, atunci scrierea cărții *Universul elegant* își va fi meritat efortul. Acest gând – cel puțin – m-a ajutat să trec prin perioadele mai dificile prin care trece orice autor în cursul unui proiect scriitoricesc de anvergură.

Am fost de asemenea încurajat în repetate rânduri de publicul diferitelor seminarii de interes general pe care le-am susținut, pe teme de relativitate, de mecanică cuantică, dar și din propriul meu domeniu de specialitate – teoria corzilor –, persoane care păreau entuziasmate de ideile ciudate și provocatoare apărute în domeniile cele mai avansate ale cercetării științifice. Un univers în care spațiul și timpul sunt maleabile, un univers cu mult mai multe dimensiuni decât putem vedea, un univers în care textura spațiului se poate rupe, un univers în care totul este compus din vibrațiile unor bucle de energie

ultramicroscopice numite corzi era un univers care îi fascina pe oameni și pe care mulți își doreau să-l cunoască mai bine. *Universul elegant* s-a înfiripat din aceste seminarii, intenția mea fiind de a oferi și celor fără o pregătire în matematică sau în fizică acces la toate aceste descoperiri. În ciuda faptului că agentul meu literar mi-a respins din start propunerea, motivând că acest subiect era prea științific pentru a atrage o publicare pe scară largă, din cele ce simțisem în timpul susținerii seminariilor știam că entuziasmul pentru acest subiect era real. Oamenii erau cu adevărat interesați să afle mai mult.

Universul elegant s-a hrănit din acest entuziasm, iar răspunsul de care s-a bucurat este o confirmare a acelei tendințe innăscute la atât de mulți dintre noi de a explora până la capăt, plini de curaj, universul în care trăim. De asemenea, mi-a fost întărită convingerea că fizica pune la îndemâna autorului cel mai minunat material imaginabil. Tuturor ne plac poveștile interesante. Tuturor ne place să ne lăsăm purtați de mister. Cu toții admirăm progresul tenace, continuu, acolo unde aparent nu erau sorți de izbândă. Într-un fel sau în altul, cu toții ne dorim să descifrăm lumea din jurul nostru. Ei bine, toate aceste elemente se află în însăși esența fizicii moderne. Povestea este dintre cele mai sublime – dezvăluirea întregului univers; misterele sunt dintre cele mai ascunse – dezlegarea genezei cosmosului; șansele de reușită par a fi printre cele mai descurajante – bipezi, nou-veniți pe scara temporară a cosmosului, încercând să afle tainele tuturor timpurilor; iar căutarea este dintre cele mai profunde – căutarea legilor fundamentale, care să explice tot ce vedem în jurul nostru și mai departe, de la cele mai mici particule până la cele mai îndepărtate galaxii. Este greu de imaginat un punct de pornire mai fertil.

Nespecialiștii trec uneori peste diferența dintre limbajul intimidant pe care îl folosește fizica – și care este matematica – și ideile captivante cu care ea se confruntă. Dar a încerca să descifreze fizica în felul acesta ar fi ca și cum ar încerca să aprecieze frumusețea romanului *Huckleberry Finn* citindu-l în limba greacă. De exemplu eu, deși folosesc curent alfabetul grecesc, nu cunosc deloc această limbă, așa că impresia mea despre roman ar fi compromisă. În mod similar, când se înlătură barierele matematice, iar exprimarea conceptelor fizicii moderne se face într-un limbaj familiar tuturor, mulți dintre cei neinteresați de fizică se vor trezi captivați. Când sunt extrase din învelișul lor tehnic, multe dintre temele fizicii moderne sunt, într-adevăr, universale.

În ultima vreme, acest lucru a devenit din ce în ce mai clar datorită prezenței tot mai vizibile a fizicii în cultură – există un număr din ce în ce mai mare de piese de teatru, piese muzicale și lucrări de artă inspirate de

știința modernă. Cunosc vreo douăsprezece piese de teatru recente, un cvartet de coarde, o mulțime de filme și scenarii, o operă, o serie de picturi și sculpturi care, în diferite grade, exprimă, interpretează și extind drama umană a căutării științifice. E minunat și nu este deloc surprinzător. Am fost dintotdeauna captivat de artă și literatură pentru că ele mă fac să vibrez puternic la ceea ce este important și real în viață, iar aceasta e o perspectivă împărtășită de mulți oameni pe care i-am întâlnit. Iar tocmai acesta este lucrul pe care l-am făcut majoritatea descoperirilor importante ale fizicii din ultima sută de ani. Afirmatia că relativitatea și mecanica cuantică au rescris legile anterior acceptate ale realității nu reprezintă nici o exagerare, iar acum, din nou, teoria supercorzilor, chiar dacă este mai speculativă, generează o revizuire majoră a lor. Nu e de mirare deci că artiștii, scriitorii, compozitorii și producătorii de filme descoperă rezonanțe între munca lor și aceste provocări științifice actuale.

Și acesta nu este un drum cu sens unic. Integrarea descoperirilor științifice în viziunea noastră colectivă asupra lumii este un proces lent. Chiar și astăzi, după aproape un secol, majoritatea oamenilor nu au ajuns încă să aprecieze lecțiile, confirmate experimental, date de Einstein, sau lecția cuantei. Prin abordarea curajoasă a științei și prin puterea fascinației intrinseci a acesteia de a produce lucrări fascinante, cu substanță și fond dramatic, arta ar putea constitui mediul perfect de integrare totală a științei în dialogul mondial. Am putea descoperi și că lucrările de artă de inspirație științifică oferă un nou stimul imaginației științifice și, poate uneori imperceptibil, ne pregătesc pentru un nou pas în cunoașterea universului. Bineînțeles că transformarea fasciculului bine focalizat care luminează știința într-un mod pur riguros, numeric și cognitiv într-o lumină blândă, difuză, izvorâtă din sensibilitatea umană, ar putea avea o putere enormă. Când știința va fi privită ca parte integrantă a ceea ce ne definește umanitatea, propria noastră legătură cu cosmosul va fi puternic întărită; cu adevărat, știința este firul care ne țese pe toți în materia realității.

În ceea ce privește dezvoltarea teoriei supercorzilor, anii scurși de la publicarea inițială a *Universului elegant* și până în prezent au fost foarte productivi, dar revoluția gândirii pe care mulți o consideră iminentă încă nu s-a produs. Acest lucru are consecințe și bune, și rele. Partea bună este că nimic din ceea ce este prezentat în text nu e nici depășit, nici irelevant. Dacă aș scrie astăzi o carte despre teoria corzilor, aș include în ea tot materialul prezentat aici, poate cu câte o schimbare de accent ici și colo, dar rezultatul ar fi în cea mai mare parte indiscernabil de *Universul elegant*. Cele mai semnificative două schimbări pe care le-aș face ar fi adăugarea unui capitol despre ideile

noi și interesante care sugerează că de fapt corzile și dimensiunile spațiale suplimentare pe care acestea le implică ar fi mult mai mari decât s-a crezut inițial (posibilitate care se dezvăluia la vremea în care eu scriam cartea; veți găsi referiri la aceasta în diverse note de la sfârșit) și includerea unei discuții despre cercetările noi și ingenioase în legătură cu o formulare mai exactă a teoriei corzilor (așa-numita metodă neperturbativă). Deci, atunci când veți citi capitolele 6, 8 și 12, nu uitați că de fapt corzile și dimensiunile suplimentare s-ar putea să nu fie chiar atât de mici pe cât afirm și că s-a făcut un progres semnificativ spre găsirea ecuațiilor exacte ale teoriei corzilor (chiar dacă fizicienii nu au reușit să aplice aceste ecuații pentru a găsi răspunsul la întrebările-cheie ridicate în aceste capitole).

Partea negativă a faptului că textul nu necesită o revizuire majoră este că multe dintre obstacolele prezentate nu au fost depășite. Deși dorința unanimă este ca progresul să fie rapid și radical, acest lucru nu e întotdeauna posibil. Teoria supercorzilor atinge cele mai adânci probleme ale fizicii teoretice, iar majoritatea acestora sunt în afara granițelor în care experimentul ne poate călăuzi. Câștigul ar fi enorm, căci unele dintre cele mai profunde întrebări legate de cosmos și-ar găsi răspunsul. Progresul necesită muncă îndârjită, răbdare, noroc și foarte multă inspirație – exact ingredientele a căror scară de timp în obținerea succesului nu o putem nici controla, nici prezice.

Poate că generația noastră va atinge acest mult căutat nivel de cunoaștere, sau poate că nu. Poate că vor mai trece multe generații până atunci. Singurul lucru cert este că nu vom ști dacă nu vom încerca. Judecând după studenții absolvenți din ce în ce mai talentați care pătrund în acest domeniu, avem mulți cercetători entuziaști care să preia și să continue ștafeta. În anii ce vor urma, vom încerca să dezlegăm misterele cosmosului.

Prefață

În ultimii treizeci de ani ai vieții sale, Albert Einstein s-a aflat în continua căutare a unei așa-numite teorii unificatoare a câmpului – o teorie capabilă să descrie toate forțele naturii reunite într-un singur formalism atotcuprinzător și coerent. Motivația lui Einstein nu era cea pe care o asociem în mod frecvent cu cercetările științifice, adică cea asociată încercărilor de a explica diverse date experimentale. El era mânat de convingerea pasionată că o cunoaștere cât mai profundă a universului va dezvălui cel mai minunat adevăr al său: simplitatea și forța principiilor sale de bază. Einstein dorea să lămurească funcționarea universului cu o claritate nemaiaținsă până atunci pentru a ne minuna cu toții de desăvârșita lui frumusețe și eleganță.

Einstein nu și-a împlinit niciodată acest vis, în primul rând pentru că soarta i-a fost potrivnică: în vremea lui, o mulțime de trăsături esențiale ale caracteristicilor materiei și forțelor naturii erau fie necunoscute, fie, în cel mai bun caz, prost înțelese. Dar, în cursul ultimei jumătăți de secol, fizicienii fiecărei noi generații – cunoscând multe sușuri și coborâșuri – au construit în ritm susținut, fiecare pe baza descoperirilor predecesorilor săi, și au reușit astfel să ajungă la o înțelegere din ce în ce mai cuprinzătoare a modului în care universul funcționează. Iar acum, la atât timp după ce Einstein și-a formulat obiectivul de a găsi o teorie unificatoare, obiectiv pe care nu l-a atins, fizicienii cred, în sfârșit, că au găsit o teorie în cadrul căreia pot împleti toate aceste idei pentru a crea un tot – o teorie unică, în principiu capabilă să descrie toate fenomenele. Teoria, numită *teoria supercorzilor*, este subiectul acestei cărți.

Am scris *Universul elegant* în încercarea de a face accesibile descoperirile remarcabile ale cercetării de avangardă în fizică unui spectru cât mai larg de cititori, în special acelor cititori fără vreo pregătire în domeniul matematicii

sau fizicii. În cursul prelegerilor susținute despre teoria supercorzilor în ultimii ani am fost martor al dorinței generale de a înțelege care sunt cele mai noi descoperiri privind legile fundamentale ale universului, ce restructurări radicale ale concepțiilor noastre despre univers va trebui să facem conform acestor legi și ce alte încercări ne mai așteaptă pe drumul căutării teoriei finale. Sper ca prin explicarea marilor realizări ale fizicii, întorcându-ne până la Einstein și Heisenberg, și arătând cum descoperirile lor au fost încununate prin realizările remarcabile ale epocii noastre, cartea să îmbogățească și să satisfacă această curiozitate.

Sper de asemenea ca *Universul elegant* să-i intereseze și pe cititorii cu pregătire științifică. În ceea ce-i privește pe studenții și profesorii din domeniu, sper ca această carte să reușească să cristalizeze o parte din materialul de bază al fizicii moderne, asemeni teoriei speciale a relativității, teoriei generale a relativității și mecanicii cuantice, și în același timp să redea entuziasmul contagios al cercetătorilor care se apropie continuu de mult căutata teorie unificatoare. Pentru cititorul avid de cărți de popularizare a științei, am încercat să explic progresele făcute în ultimul deceniu care au dus la o înțelegere mai bună a cosmosului. În ce-i privește pe colegii mei din alte domenii științifice, sper ca această carte să le dea o idee echilibrată și obiectivă asupra motivelor pentru care fizicienii din domeniul teoriei corzilor sunt atât de entuziaști în privința progreselor făcute în căutarea teoriei finale a naturii.

Teoria supercorzilor are implicații multiple. Este un subiect vast și profund, alimentat de descoperirile cele mai importante ale fizicii. Cum teoria unifică legile corpurilor mari și corpurilor mici, legile care guvernează fizica de la cele mai îndepărtate întinderi ale cosmosului până la cele mai mici fragmente de materie, există mai multe moduri de abordare a subiectului. Am hotărât să mă concentrez asupra evoluției înțelegerii noastre în privința spațiului și timpului. Consider că aceasta este o cale de a dezvolta subiectul deosebit de captivantă, care deschide un drum fascinant și bogat printre noile descoperiri esențiale. Einstein a arătat lumii că spațiul și timpul se comportă într-un mod cu totul neobișnuit. Acum, cercetările de avangardă au integrat descoperirile sale într-un univers cuantic cu numeroase dimensiuni ascunse, înfășurate în textura cosmosului, dimensiuni ale căror geometrii bogat împletite ar putea deține cheia răspunsurilor la cele mai profunde întrebări care s-au pus vreodată. Cu toate că multe dintre aceste concepte sunt subtile, vom vedea că ele pot fi asimilate prin analogii concrete. Iar când aceste idei vor fi înțelese, ele vor oferi o perspectivă uimitoare și revoluționară asupra universului.

Pe parcursul acestei cărți am încercat să rămân cât mai aproape de știință, furnizând în același timp cititorului o înțelegere intuitivă – de multe ori prin folosirea analogiilor și a metaforelor – privind modul în care oamenii de știință au ajuns la actualele concepții despre univers. Cu toate că am evitat limbajul de specialitate și ecuațiile, datorită noilor idei radicale, cititorul va trebui, din când în când, să se oprească și să mediteze asupra unui paragraf sau să cântărească o explicație pentru a putea înțelege pe deplin evoluția ideilor. Câteva paragrafe din partea a IV-a (care se concentrează asupra celor mai recente descoperiri) sunt puțin mai abstracte decât restul; am fost atent să avertizez cititorul asupra acestor secțiuni și am structurat textul în așa fel încât aceste secțiuni să poată fi doar răsfoite sau sărite, cu efecte minime asupra firului logic al cărții. Am inclus un glosar de termeni științifici pentru o simplă și accesibilă rememorare a ideilor prezentate în textul principal. Deși cititorul ocazional va prefera probabil să sară complet peste notele din final, cititorul mai atent va găsi în aceste note o amplificare a ideilor din text, clarificări ale ideilor simplificate în text, precum și câteva incursiuni tehnice destinate celor cu pregătire matematică.

Datorez mulțumiri multor oameni pentru sprijinul lor în timpul scrierii acestei cărți. David Steinhardt a citit manuscrisul cu mare atenție și mi-a furnizat cu generozitate idei editoriale strălucite și încurajări neprețuite. David Morrison, Ken Vineberg, Raphael Kasper, Nicolas Boles, Steven Carlip, Arthur Greenspoon, David Mermin, Michael Popowits și Shani Offen au citit atent manuscrisul și mi-au oferit reacții și sugestii care au ridicat mult nivelul prezentării. Dintre cei care au mai citit manuscrisul sau părți ale sale și mi-au oferit sfaturi sau încurajări se mai numără Paul Aspinwall, Persis Drell, Michael Duff, Kurt Gottfried, Joshua Green, Teddy Jefferson, Marc Kamionkowski, Yakov Kanter, Andras Kovacs, David Lee, Megan McEwen, Nari Mistry, Hasan Padamsee, Ronen Plesser, Massimo Poratti, Fred Sherry, Lars Straeter, Steven Strogatz, Andrew Strominger, Henry Tye, Cumrun Vafa și Gabriele Veneziano. Îi mulțumesc în special lui Raphael Gunner, printre multe altele pentru criticile pline de înțelepciune care, în stadiile de început ale redactării manuscrisului, m-au ajutat să găsesc forma de ansamblu pe care o are cartea acum, și lui Robert Maley pentru încurajările sale blânde, dar persistente de a depăși stadiul în care doar mă gândeam la carte și de a pune efectiv creionul pe hârtie. Steven Weinberg și Sidney Coleman mi-au oferit sfaturi și ajutoare foarte prețioase și îmi face plăcere să amintesc numeroasele interacții folositoare pe care le-am avut cu Carol Archer, Vicky Carstens, David Cassel, Anne Coyle, Michael Duncan, Jane Forman, Wendy Green, Susan Green, Erik Jendresen, Gary Kass,

Shiva Kumar, Robert Mawhinney, Pam Morehouse, Pierre Ramond, Amanda Salles și Eero Simoncelli. Îi sunt îndatorat lui Costas Efthimiou pentru ajutorul dat la verificarea celor relatate și la găsirea referințelor necesare și pentru transformarea schițelor mele inițiale în desene după care Tom Rockwell a creat – cu o răbdare de înger și cu un deosebit simț artistic – figurile care ilustrează textul. Le mulțumesc lui Andrew Hanson și Jim Sethna pentru pregătirea unora dintre figurile mai complicate.

Pentru faptul că au consimțit să-mi răspundă la întrebări și mi-au împărtășit opiniile lor personale asupra diverselor subiecte abordate în carte, le mulțumesc lui Howard Georgi, Sheldon Glashow, Michael Green, John Schwarz, John Wheeler, Edward Witten și, din nou, lui Andrew Strominger, Cumrun Vafa și Gabriele Veneziano.

Mă bucur să amintesc observațiile pătrunzătoare și sugestiile neprețuite ale Angelei Von der Lippe, precum și ascuțitul simț pentru detaliu al lui Tracy Nagle, editorii mei de la W.W. Norton, care au îmbunătățit semnificativ claritatea prezentării. Mulțumesc de asemenea agenților mei literari, John Brockman și Katinka Matson, pentru sfaturile lor competente în păstorirea acestei cărți, de la concepere și până la publicare.

Pentru sprijinul generos acordat cercetărilor mele în fizica teoretică, pe o durată mai lungă de un deceniu și jumătate, sunt recunoscător Fundației Naționale pentru Știință, Fundației Alfred P. Sloan și Departamentului Statelor Unite pentru Energie. Probabil că nu este surprinzător că propria mea cercetare s-a concentrat pe impactul teoriei supercorzilor asupra concepției noastre despre spațiu și timp, iar în două capitole spre final prezint unele dintre descoperirile la care am avut norocul să iau parte. Deși sper ca cititorul să fie atras de aceste relatări „de la fața locului”, îmi dau seama că ele pot crea o impresie exagerată privind rolul pe care l-am avut eu în dezvoltarea teoriei supercorzilor. Profit deci de această ocazie pentru a le mulțumi celor mai bine de o mie de fizicieni de pe mapamond care participă în mod hotărâtor și cu mult aplomb la elaborarea acestei teorii finale a universului. Cer iertare tuturor celor care nu-și regăsesc cercetările în această carte; ea reflectă doar perspectiva tematică pe care am ales-o și este numai o prezentare generală.

Și, în sfârșit, îi mulțumesc din inimă lui Ellen Archer pentru dragostea și sprijinul ei neîncetat, fără de care această carte nu ar fi fost scrisă.

Partea I

La limita cunoaşterii

Înfășurat în corzi

S-o numim conspirație a tăcerii ar fi mult prea dramatic. Dar timp de mai bine de o jumătate de secol – chiar în toiul unora dintre cele mai mari realizări științifice din istorie – pe tăcute, fizicienii erau conștienți de amenințarea norului întunecat care se ivea la orizont. Problema este următoarea: există doi piloni fundamentali pe care se bazează fizica modernă. Unul este teoria generală a relativității a lui Einstein, care oferă cadrul teoretic de înțelegere a universului la cea mai mare scară de dimensiuni: stele, galaxii, roiuri de galaxii și dincolo de ele, în imensitatea întregului univers. Celălalt este mecanica cuantică, care oferă cadrul teoretic de înțelegere a universului la scara cea mai mică: de la molecule, atomi, până la particulele subatomice, cum ar fi electronii și cuarcii. În cursul multor ani de cercetări, fizicienii au confirmat experimental, cu o precizie inimaginabilă, practic toate predicțiile făcute de fiecare dintre aceste teorii. Însă aceste sisteme teoretice duc inexorabil la o concluzie tulburătoare: în actuala lor formulare, teoria generală a relativității și mecanica cuantică *nu pot fi amândouă corecte*. Cele două teorii care stau la baza progresului fantastic făcut de fizică în ultima sută de ani – progres datorită căruia s-a explicat expansiunea universului și structura fundamentală a materiei – sunt reciproc incompatibile.

Dacă nu ați mai auzit până acum despre acest antagonism feroce, vă veți întreba de ce. Răspunsul nu e greu de dat. În afara situațiilor extreme, fizicienii studiază obiecte care sunt fie mici și ușoare (ca atomii și constituenții lor), fie enorme și grele (ca stelele și galaxiile), dar nu pe amândouă. Aceasta înseamnă că ei au nevoie *fie* numai de mecanica cuantică, *fie* numai de teoria generală a relativității, așa că

pot ignora, după o privire fugară, nepotrivirea alarmantă dintre ele. Acest mod de abordare al ultimilor cincizeci de ani poate fi considerat destul de apropiat de ignoranță.

Universul însă *se poate* afla în condiții extreme. În centrul găurilor negre, o masă enormă este strivită până la o dimensiune minusculă. În momentul mării explozii, întregul univers a erupt dintr-un grăunte microscopic a cărui dimensiune face ca firul de nisip să pară colosal. Acestea sunt domenii minuscule, și totuși incredibil de masive, în care mecanica cuantică și teoria generală a relativității trebuie să coexiste. Din motive care vor deveni din ce în ce mai clare pe măsură ce avansăm, atunci când se combină ecuațiile teoriei generale a relativității cu cele ale mecanicii cuantice, acestea încep să se scuture, să se zgâlțâie și să pufaie ca un automobil turat la maximum. Cu alte cuvinte, întrebări fizice bine puse primesc răspunsuri fără sens din amalgamul nefericit al acestor două teorii. Chiar dacă vrem să păstrăm misterul asupra adâncurilor găurilor negre sau asupra începuturilor universului, nu putem ignora sentimentul că ostilitatea existentă între mecanica cuantică și teoria generală a relativității cere un nivel de înțelegere mai profund. E cu puțință ca universul să fie divizat la cel mai profund nivel, necesitând un anumit set de legi pentru obiectele mari și un cu totul alt set pentru obiectele mici?

Teoria supercorzilor, o nou-venită în comparație cu venerabilele edificii reprezentate de mecanica cuantică și teoria generală a relativității, ne răspunde printr-un „nu“ hotărât. Intensele cercetări din ultimul deceniu întreprinse de fizicienii și matematicienii din toată lumea au dovedit că această nouă abordare care descrie materia până la cel mai profund nivel rezolvă tensiunile existente între teoria generală a relativității și mecanica cuantică. De fapt, teoria supercorzilor ne demonstrează și mai multe: în acest nou cadru, relativitatea generală și mecanica cuantică *au nevoie una de cealaltă* pentru ca teoria să aibă sens. Conform teoriei supercorzilor, acest mariaj dintre legile corpurilor mari și legile corpurilor mici nu e numai fericit, ci și inevitabil.

Acestea sunt doar o parte dintre veștile bune. Teoria supercorzilor – mai pe scurt, teoria corzilor – duce această uniune cu un pas imens mai departe. Timp de treizeci de ani, Einstein a căutat o teorie unificatoare care să întrețeară toate legile naturii și constituenții ei materiali, formând o singură tapiserie teoretică. A eșuat însă. Acum, în zorii noului mileniu, adepții teoriei corzilor pretind că firele acestei

tapiserii insesizabile au fost, în sfârșit, găsite. Teoria corzilor poate arăta că toate lucrurile minunate care se petrec în univers – de la dansul frenetic al cuarcilor subatomici până la valsul maiestuos al rotirii pe orbită a stelelor binare, de la bulgărele de foc primordial al mării explozii până la impunătoarea rotație a galaxiilor cerești – toate sunt reflecții ale unui singur principiu fizic măreț, ale unei singure ecuații supreme.

Deoarece aceste caracteristici ale teoriei corzilor necesită schimbarea radicală a concepțiilor noastre despre spațiu, timp și materie, ne va trebui un timp pentru a ne obișnui cu ele, pentru a ajunge la un nivel confortabil de înțelegere. Dar așa cum va deveni de altfel clar în contextul adecvat, teoria corzilor apare ca o consecință spectaculoasă și totuși naturală, provocată de descoperirile revoluționare ale fizicii din ultima sută de ani. Vom vedea că acest conflict dintre teoria generală a relativității și mecanica cuantică nu este de fapt primul, ci al treilea dintr-un șir de conflicte majore prin care a trecut fizica în ultima sută de ani, iar rezolvarea fiecăruia dintre ele a condus la o schimbare radicală a modului nostru de a privi universul.

Cele trei conflicte

Primul conflict, recunoscut ca atare încă de la sfârșitul secolului XIX, se referă la proprietățile ciudate ale mișcării luminii. Pe scurt, conform legilor de mișcare ale lui Newton, dacă alergi suficient de repede, poți prinde din urmă o rază de lumină, în timp ce legile electromagnetismului ale lui James Clerk Maxwell ne spun că acest lucru nu e posibil. Așa cum vom vedea în capitolul 2, Einstein a rezolvat acest conflict prin teoria specială a relativității, iar astfel a modificat radical concepțiile noastre despre spațiu și timp. Conform teoriei speciale a relativității, spațiul și timpul nu mai pot fi privite ca niște concepte universale imuabile, pe care le percepem cu toții în același mod. Din transformarea săvârșită de Einstein, spațiul și timpul apar ca niște constructe maleabile a căror formă depinde de starea de mișcare a observatorului.

Dezvoltarea teoriei speciale a relativității a pregătit imediat terenul pentru cel de-al doilea conflict. Una din concluziile lucrărilor lui Einstein este că nici un obiect – de fapt nici o influență sau perturbație de orice fel – nu se poate deplasa mai repede decât viteza luminii.

Însă, așa cum vom vedea în capitolul 3, teoria universală a gravitației a lui Newton, foarte bine verificată experimental și atrăgătoare din punct de vedere intuitiv, implică influențe care se transmit *instantaneu* la distanțe enorme. Tot Einstein a fost cel care a rezolvat și acest conflict, în 1915, oferind o nouă concepție asupra gravitației prin teoria generală a relativității. Așa cum teoria specială a relativității a răsturnat concepțiile anterioare asupra spațiului și timpului, la fel s-a întâmplat și în cazul teoriei generale a relativității. Nu numai că spațiul și timpul sunt influențate de starea de mișcare a observatorului, dar ele se pot și deforma și curba ca răspuns la prezența materiei sau energiei. După cum vom vedea, aceste distorsiuni ale texturii spațiului și timpului transmit forța gravitațională dintr-un loc într-altul. Deci spațiul și timpul nu mai pot fi privite ca un fundal inert pe care se desfășoară evenimentele universului; din perspectiva teoriilor specială și generală a relativității, acestea devin participanți intimi la evenimente.

Istoria s-a mai repetat o dată: descoperirea teoriei generale a relativității a rezolvat un conflict și a generat un altul. De-a lungul a trei decenii, începând din 1900, fizicienii au elaborat mecanica cuantică (despre care vom vorbi în capitolul 4) în urma numeroaselor probleme evidente apărute la aplicarea concepțiilor fizicii secolului XIX asupra fenomenelor din lumea microscopică. Și, așa cum am menționat mai sus, al treilea și cel mai profund conflict apare din incompatibilitatea dintre mecanica cuantică și teoria generală a relativității. După cum se va vedea în capitolul 5, forma geometrică ușor curbată a spațiului rezultat din teoria generală a relativității este în dezacord cu frenezia haotică a universului microscopic descris de mecanica cuantică. Cum abia pe la mijlocul anilor 1980 teoria corzilor a oferit o soluție, conflictul a fost pe drept cuvânt numit problema centrală a fizicii moderne. În plus, întemeindu-se pe teoria generală și teoria specială a relativității, teoria corzilor necesită o altă revizuire drastică a concepțiilor noastre despre spațiu și timp. De exemplu, cei mai mulți dintre noi luăm drept evident faptul că universul nostru are trei dimensiuni spațiale. Acest lucru nu e însă adevărat conform teoriei corzilor, care susține că universul nostru are mult mai multe dimensiuni decât ni se pare nouă – dimensiuni care sunt strâns înfășurate în faldurile texturii cosmosului. Acest mod remarcabil de a privi spațiul și timpul este atât de important, încât îl vom folosi ca temă călăuzitoare în cele ce

urmează. Teoria corzilor este într-adevăr povestea spațiului și timpului de la Einstein încoace.

Pentru a înțelege ce este de fapt teoria corzilor, va trebui să facem un pas înapoi și să prezentăm pe scurt ce am aflat de-a lungul ultimului secol despre structura microscopică a universului.

Universul la scara cea mai mică: ce știm despre materie

Vechii greci au presupus că toate lucrurile din univers sunt compuse din ingrediente minuscule „indivizibile”, pe care le-au numit *atomi*. Așa cum numărul enorm de cuvinte dintr-o limbă alfabetică e alcătuit din combinații ale unui număr mai mic de litere, ei s-au gândit că gama largă de obiecte materiale ar putea de asemenea rezulta din combinații ale unui număr mic de constituenți elementari distincți. Aceasta a fost o adevărată profeție. După mai bine de 2000 de ani, noi încă o considerăm adevărată, cu toate că identitatea unităților fundamentale a cunoscut multe revizui. În secolul XIX, oamenii de știință au demonstrat că multe dintre substanțele familiare, precum oxigenul și carbonul, au un cel mai mic constituent identificabil; urmând tradiția instituită de greci, ei au numit acești constituenți *atomi*. Numele le-a rămas, deși istoria a demonstrat că termenul a fost greșit atribuit, deoarece atomii pot fi „tăiați”. La începutul anilor 1930, eforturile colective ale lui J.J. Thomson, Ernest Rutherford, Niels Bohr și James Chadwick au dus la modelul planetar al atomului (atomul sub forma unui sistem solar), cu care majoritatea dintre noi suntem acum familiarizați. Departe de a fi cel mai simplu constituent material, atomul e alcătuit dintr-un nucleu, care conține protoni și neutroni, înconjurat de un roi de electroni care orbitează în jurul lui.

O vreme, mulți fizicieni au crezut că protonii, electronii și neutronii sunt „atomii” grecilor. Dar, în 1968, experimentatorii de la Centrul Acceleratorului Liniar de la Stanford, folosindu-se de capacitatea sporită a tehnologiei de a sonda adâncimile microscopice ale materiei, au descoperit că nici protonii și nici neutronii nu sunt fundamentali. Ei au arătat că fiecare dintre aceștia constau din câte trei particule mai mici numite *cuarci* – nume fantezist, împrumutat dintr-un pasaj

din romanul *Finnegan's Wake* a lui James Joyce de către fizicianul teoretician Murray Gell-Mann, cel care prezisese existența lor. Experimentatorii au confirmat că există două tipuri de cuarci, numiți cu mult mai puțină fantezie „up“ (sus) și „down“ (jos). Un proton este constituit din doi cuarci up și un cuarc down, iar un neutron, din doi cuarci down și un cuarc up.

Tot ce se vede pe Pământ și pe cerul de deasupra noastră pare să fie alcătuit din combinații de electroni, cuarci up și cuarci down. Nu există nici o dovadă experimentală că aceste particule ar fi compuse din ceva mai mic. Pe de altă parte, există o mulțime de dovezi că universul conține mai multe tipuri de particule. Pe la mijlocul anilor '50, Frederick Reines și Clyde Cowan au obținut dovezi experimentale concludente privind existența unei a patra particule fundamentale, numită *neutrino* – o particulă a cărei existență fusese prezisă încă de la începutul anilor 1930 de Wolfgang Pauli. Neutrinii s-au dovedit a fi foarte greu de găsit, deoarece sunt particule fantomatice care interacționează foarte rar cu altă materie: un neutrino de energie medie poate trece cu ușurință prin multe milioane de milioane de mile de plumb, fără să-i fie afectată în vreun fel mișcarea. Exact în acest moment, în timp ce citiți această carte, miliarde de neutrinii emiși în spațiu de Soare trec prin corpul vostru și prin Pământ în lunga lor călătorie singuratică prin cosmos. La sfârșitul anilor 1930, fizicienii care studiau razele cosmice (jeturi de particule venite din spațiu și care bombardează Pământul) au descoperit particula numită *miuon* – identică cu electronul, dar având o masă de 200 de ori mai mare. Datorită faptului că la vremea aceea în ordinea cosmică nu exista nimic care să necesite existența miuonului – nici o dilemă nerezolvată, nici o nișă în construcțiile teoretice –, fizicianul Isidor Isaac Rabi, laureat al premiului Nobel, a salutat descoperirea miuonului cu un „Cine a comandat asta?“ total lipsit de entuziasm. Totuși, miuonul exista și multe urmau să se întâmple.

Folosind tehnologii din ce în ce mai avansate, fizicienii au continuat să izbească una de alta bucăți de materie, la energii din ce în ce mai înalte, recreând pentru scurt timp condiții nemaîntâlnite de la marea explozie. Au căutat apoi printre schije noi ingrediente fundamentale, pentru a-i adăuga la lista particulelor aflată în continuă creștere. Iată ce au descoperit: încă patru cuarci – *charm* (farmec), *strange* (straniu), *bottom* (bază) și *top* (vârf) – și o altă rudă, și mai grea, a electronului, numită *tau*, împreună cu alte două particule cu proprietăți

similare neutrinului (numite *neutrینul miuonic* și *neutrینul taonic*, pentru a le deosebi de neutrینul inițial care acum se numește *neutrینul electronic*). Aceste particule sunt produse prin ciocniri la energie înaltă, iar existența lor este efemeră; ele nu sunt printre constituenții tipici ai nici unui element întâlnit în mod obișnuit. Dar nici acesta nu e sfârșitul poveștii. Fiecare dintre aceste particule are un partener *antiparticulă* – o particulă de masă identică, dar având unele proprietăți opuse, de exemplu sarcina electrică (sau sarcinile corespunzătoare altor tipuri de forțe, prezentate mai jos). De exemplu antiparticula unui electron se numește *pozitron* – are exact aceeași masă ca electronul, însă sarcina lui electrică este +1, în timp ce sarcina electrică a electronului este -1. Atunci când vin în contact, materia și antimateria se pot anihila reciproc, producând energie pură – de aceea în lumea înconjurătoare antimateria apare extrem de rar.

Fizicienii au identificat o schemă căreia i se supun aceste particule, prezentată în tabelul 1.1. Particulele de materie se încadrează cu

Familia 1		Familia 2		Familia 3	
Particula	Masa	Particula	Masa	Particula	Masa
Electron	0,00054	Miuon	0,11	Tau	1,9
Neutrینul electronic	$<10^{-8}$	Neutrینul miuonic	$<0,0003$	Neutrینul taonic	$<0,033$
Cuarcul up	0,0047	Cuarcul charm	1,6	Cuarcul top	189
Cuarcul down	0,0074	Cuarcul strange	0,16	Cuarcul bottom	5,2

Tabelul 1.1 Cele trei familii de particule fundamentale și masele lor (unitatea de masă este masa protonului). Valorile maselor neutrینilor nu au putut fi încă determinate experimental.*

* După apariția cărții s-a descoperit experimental că neutrینii au masă, iar determinarea acestor mase face acum obiectul unor intense investigații experimentale. (*N. red.*)

precizie în trei grupări, numite în general *familii*. Fiecare familie conține doi dintre cuarci, un electron sau o rudă a lui și una din speciile de neutrini. Tipurile de particule corespunzătoare fiecăreia dintre cele trei familii au proprietăți identice, cu excepția masei, care crește de la o familie la alta. Rezultatul este că acum fizicienii au sondat structura materiei până la scări de ordinul unei miliardimi dintr-o miliardime de metru și au arătat că *tot* ce s-a întâlnit până acum – indiferent dacă există în mod natural sau este produs artificial cu ajutorul gigantelor acceleratoare de particule – constă dintr-o combinație a particulelor din aceste trei familii și din partenerii lor antimaterie.

O privire asupra tabelului 1.1 ne va face, fără îndoială, să înțelegem consternarea lui Rabi la descoperirea miuonului. Aranjarea pe familii ne dă o oarecare senzație de ordine, însă imediat apar o mulțime de întrebări. De ce sunt atât de multe particule fundamentale, în ciuda faptului că majoritatea lucrurilor din jurul nostru necesită doar electroni, cuarci up și cuarci down? De ce sunt trei familii? De ce nu este o singură familie sau patru familii sau orice alt număr? De ce masele particulelor par să fie luate la întâmplare – de ce, de exemplu, tau cântărește cam de 3 520 de ori mai mult decât electronul? De ce cuarcul top cântărește cam de 40 200 de ori mai mult decât cuarcul up? Acestea sunt numere care par stranii și aleatoare. Au apărut ele oare din întâmplare, datorită unei alegeri divine, ori există o explicație științifică pe înțelesul nostru a acestor caracteristici fundamentale ale universului?

Forțele sau unde este fotonul?

Lucrurile se complică și mai tare atunci când luăm în considerare și forțele din natură. Lumea din jurul nostru este plină de modalități de exercitare a influențelor: mingile pot fi lovite cu băte, amatorii de *bungee* se aruncă spre pământ de pe platforme înalte, magneții pot susține trenuri foarte rapide suspendate deasupra șinelor metalice, contoarele Geiger pot ticăi ca răspuns la prezența unui material radioactiv, bombe nucleare pot exploda. Avem capacitatea de a influența obiectele împingându-le, trăgându-le sau scuturându-le; aruncând sau trăgând în ele cu alte obiecte; întinzându-le, răsucindu-le sau strivindu-le; ori înghețându-le, încălzindu-le sau arzându-le. În cursul ultimei sute de ani, fizicienii au adunat dovezi peste dovezi că toate aceste

interacții dintre diverse obiecte și materiale, precum și alte milioane și milioane de alte interacții posibile întâlnite zilnic pot fi reduse la o combinație de patru forțe fundamentale. Una dintre ele este *forța gravitațională*. Celelalte trei sunt *forța electromagnetică*, *forța slabă* și *forța tare*.

Gravitația este cea mai familiară dintre forțe, fiind răspunzătoare de păstrarea Pământului pe orbită în jurul Soarelui și de menținerea noastră cu picioarele ferm lipite de Pământ. Masa unui obiect măsoară forța gravitațională pe care acesta o poate simți și exercita. Forța electromagnetică este a doua dintre forțele cu care suntem obișnuiți. Ea este cea care ne aduce toate înlesnirile vieții moderne – lumina, calculatorul, televizorul, telefoanele –, ea se află în spatele puterii uluitoare a fulgerului și te face să simți o ușoară atingere de mână. Din punct de vedere microscopic, sarcina electrică a unei particule joacă același rol pentru forța electromagnetică ca și masa pentru forța gravitațională: ea determină capacitatea particulelor de a exercita sau de a răspunde la interacția electromagnetică.

Forțele slabe și cele tari ne sunt mai puțin familiare, pentru că tăria lor scade rapid când este depășită scara subatomică; ele sunt forțele nucleare. Acesta este motivul pentru care aceste forțe au fost doar de curând descoperite. Forța tare este cea care ține cuarciar strâns „lipiți” în interiorul protonilor și neutronilor și menține protonii și neutronii „înghesuiți” în interiorul nucleelor atomice. Forța slabă este în general cunoscută ca fiind responsabilă pentru descompunerea radioactivă a unor substanțe, cum ar fi uraniul și cobaltul.

În ultima sută de ani, fizicienii au descoperit două caracteristici comune tuturor acestor forțe. În primul rând, așa cum vom vedea și în capitolul 5, la nivel microscopic, tuturor acestor forțe li se asociază câte o particulă, pe care o putem considera ca fiind cel mai mic pachet de forță. Dacă trageți cu o rază laser – un „pistol cu raze electromagnetice” –, atunci declanșați un șuvoi de *fotoni*, care sunt cele mai mici pachete de forță electromagnetică. În mod similar, cei mai mici constituenți ai câmpurilor de forțe slabă și tare sunt particulele numite *bosonii de etalonare slab* și *gluonii*. (Numele de gluon este foarte plastic: ne putem gândi la gluoni ca la ingredientele microscopice ale lipiciului puternic care ține legate nucleele atomice.)* Până în

* *Glue* în engleză înseamnă lipici. (N. red.)

1984, experimentatorii stabiliseră definitiv existența și proprietățile detaliate ale acestor trei tipuri de particule de forță, prezentate în tabelul 1.2. Fizicienii consideră că și forța gravitațională are o particulă asociată, gravitonul, însă existența lui nu a fost confirmată experimental până acum.

A doua caracteristică comună celor patru tipuri de forțe este aceea că, așa cum masa unei particule determină modul în care ea este afectată de gravitație și cum sarcina ei electrică determină cât de mult interacționează electromagnetic, particulele sunt înzestrate cu anumite cantități de „sarcină tare” sau de „sarcină slabă,” care determină modul în care sunt afectate de forțele tari și slabe. (Acele proprietăți sunt expuse mai detaliat în tabelul din notele de la sfârșitul cărții.¹⁾ Dar, ca și în cazul maselor particulelor, dincolo de faptul că experimentatorii au măsurat cu atenție aceste proprietăți, nimeni nu a putut explica *de ce* universul nostru este compus anume din aceste particule, cu aceste valori ale maselor și sarcinilor de forță.

În ciuda caracteristicilor comune, o examinare a forțelor fundamentale servește doar la formularea întrebărilor. De ce, de exemplu, există patru forțe fundamentale? De ce nu cinci, nu trei sau poate chiar numai una? De ce forțele au proprietăți atât de diferite? De ce forțele tari și slabe sunt constrânse să acționeze doar la scara microscopică, în timp ce gravitația și forța electromagnetică au o rază nelimitată de influență? Și de ce există asemenea diferențe enorme între tăriile intrinseci ale acestor forțe?

Pentru a înțelege semnificația acestei ultime întrebări, imaginați-vă că țineți un electron în mâna stângă și un alt electron în mâna

Forța	Particula de forță	Masa
Tare	Gluon	0
Electromagnetică	Foton	0
Slabă	Bosoni de etalonare slabi	86, 97
Gravitațională	Graviton	0

Tabelul 1.2 Cele patru forțe din natură împreună cu particulele de forță asociate și cu masele acestora, exprimate în unități egale cu masa protonului. (Există mai multe varietăți de particule de forță slabă, valorile posibile ale maselor lor fiind cele două din tabel. Studii teoretice arată că gravitonul ar trebui să aibă masa zero.)

dreaptă și că apropiați aceste două particule identice încărcate electric până la o distanță foarte mică. Atracția gravitațională reciprocă va favoriza apropierea, în timp ce respingerea electromagnetică va încerca să le îndepărteze. Care este mai puternică? Nu se compară: respingerea electromagnetică este de aproximativ un milion de miliard de miliard de miliard de miliard de ori (10^{42}) mai puternică! Dacă bicepsul dumneavoastră drept reprezintă tăria forței gravitaționale, atunci bicepsul stâng ar trebui să se extindă dincolo de marginile universului cunoscut pentru a reprezenta tăria forței electromagnetice. Singurul motiv pentru care forța electromagnetică nu copleșește total gravitația în lumea din jurul nostru este că majoritatea obiectelor sunt compuse din cantități egale de sarcină electrică pozitivă și negativă, iar forțele acestora se anulează reciproc. Pe de altă parte, cum gravitația este întotdeauna atractivă, nu există anulări analoge – mai multă materie înseamnă o forță gravitațională mai mare. Însă, din punct de vedere fundamental, gravitația este o forță extrem de slabă. (Acesta este motivul pentru care e atât de greu de confirmat experimental existența gravitonului. Căutarea celui mai mic pachet al forței celei mai slabe este o provocare uriașă.) Experimentele au mai arătat că forța tare este cam de o sută de ori mai puternică decât forța electromagnetică și de o sută de mii de ori mai puternică decât forța slabă. Dar care este rațiunea – așa-numita *raison d'être* – pentru care universul nostru are aceste caracteristici?

Nu este o întrebare născută dintr-o filozofare sterilă despre motivul pentru care anumite detalii se întâmplă să fie într-un fel și nu în altul; universul ar fi cu totul diferit dacă proprietățile particulelor de materie și de forță ar fi doar ușor modificate. De exemplu, existența nucleelor stabile care alcătuiesc cele o sută și ceva de elemente ale tabelului periodic depind critic de raportul dintre puterea forței tari și cea a forței electromagnetice. Protonii înghesuți în nucleele atomice se resping electromagnetic unul pe altul; din fericire, forța tare care acționează asupra cuarcilor constituenți anihilează această respingere și menține protonii strâns legați. Dar o schimbare relativ de mică în tăria relativă a acestor două forțe ar perturba echilibrul existent și ar face ca majoritatea nucleelor atomice să se dezintegreze. Mai mult, dacă masa electronului ar fi doar de câteva ori mai mare decât este în realitate, electronii și protonii s-ar combina formând neutroni, devorând nucleele de hidrogen (cel mai simplu element din cosmos, al cărui nucleu constă dintr-un singur proton) și împiedicând astfel formarea elementelor mai complexe. Stelele se bazează pe fuziunea nucleelor stabile,

asa că nu s-ar mai putea forma în cazul unor asemenea modificări în fizica fundamentală. Tăria forței gravitaționale joacă și ea un rol. Zdrobitoarea densitate a materiei din miezul unei stele alimentează furnalul nuclear al acesteia și dă naștere orbitoarei lumini stelare. Dacă tăria forței gravitaționale ar crește, bulgărele stelar s-ar strânge mai mult, producând o creștere semnificativă a ratei reacțiilor nucleare. Dar, la fel cum o flăcără strălucitoare își epuizează combustibilul mai rapid decât o lumânare care arde încet, o creștere a ratei reacțiilor nucleare ar face ca stele precum Soarele să ardă mult mai rapid, iar acest lucru ar avea un efect devastator asupra apariției vieții, așa cum o cunoaștem noi. Pe de altă parte, dacă tăria forței gravitaționale ar scădea semnificativ, materia nu s-ar mai lega, iar formarea stelelor, planetelor și galaxiilor nu ar mai putea avea loc.

Am putea continua, dar ideea e clară: universul este așa cum este pentru că particulele de materie și de forță au proprietățile pe care le au. Dar oare se poate explica științific *de ce* au ele aceste proprietăți?

Teoria corzilor: ideea de bază

Teoria corzilor oferă o puternică paradigmă conceptuală din care a apărut pentru prima oară un cadru în care să se poată răspunde la aceste întrebări. Să vedem mai întâi care este ideea de bază.

Particulele din tabelul 1.1 sunt „literele” întregii materii. Asemenea corespondentelor lingvistice, ele par să nu mai aibă structură internă. Teoria corzilor susține contrariul. Conform teoriei corzilor, dacă am putea examina aceste particule cu o precizie și mai mare – o precizie care ar depăși cu multe ordine de mărime capacitățile tehnologice actuale –, am observa că particulele nu sunt punctiforme, ci constau dintr-o minusculă *bucă* unidimensională. Asemeni unei benzi elastice infinit de subțiri, fiecare particulă conține un filament care dansează, oscilează și vibrează și pe care fizicienii, lipsiți de flerul literar al lui Gell-Man, l-au numit *coardă*. În figura 1.1 ilustrăm această idee esențială a teoriei corzilor pornind de la o bucată de materie obișnuită, un măr, a cărei structură o mărim succesiv pentru a-i dezvălui ingredientele la scări din ce în ce mai mici. Teoria corzilor adaugă noul nivel microscopic al buclelor vibrante progresiei cunoscute anterior, care trecea de la atomi la protoni, neutroni, electroni și cuarci.²

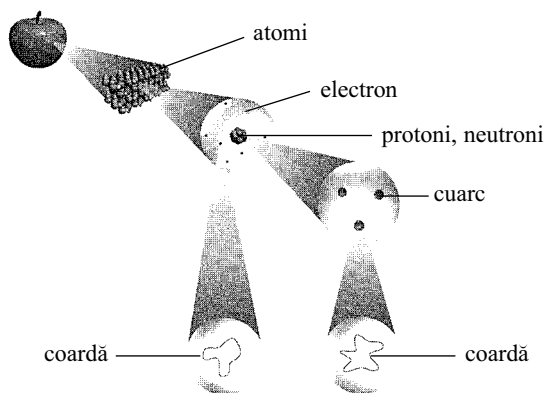

Figura 1.1 Materia este compusă din atomi care, la rândul lor, sunt alcătuiți din cuarci și electroni. Conform teoriei corzilor, toate aceste particule sunt de fapt bucle minuscule de corzi vibrante.

Deși nu este deloc evident, vom vedea în capitolul 6 că această simplă transformare a constituenților materiali din particule punctiforme în corzi rezolvă incompatibilitatea dintre mecanica cuantică și teoria generală a relativității. În felul acesta, teoria corzilor desface nodul gordian al fizicii teoretice contemporane. Este o realizare fantastică, însă nu constituie decât o parte din motivul pentru care teoria corzilor a generat atât de mult entuziasm.

Teoria corzilor – teoria unificată despre tot

Pe vremea lui Einstein nu se descoperiseră încă forța tare și forța slabă, însă el considera chiar și existența a două forțe distincte – gravitația și electromagnetismul – profund tulburătoare. Einstein nu putea să accepte că natura se bazează pe un plan atât de extravagant. Această idee a lansat călătoria lui de 30 de ani în căutarea așa-numitei *teorii de câmp unificatoare* prin care spera să demonstreze că aceste două forțe sunt de fapt manifestări ale unui mare principiu fundamental. Această căutare vizionară l-a izolat pe Einstein de curentul central al fizicii care, așa cum este de înțeles, era mai interesat să exploreze noul formalism al mecanicii cuantice. La începutul anilor 1940, Einstein

i-a scris unui prieten: „Am devenit un bătrân singuratic, cunoscut mai ales pentru că nu poartă ciorapi și care este prezentat la ocazii speciale ca o ciudățenie.“³

Einstein era pur și simplu înaintea timpului său. O jumătate de secol mai târziu, visul unei teorii unificatoare a devenit Sfântul Graal al fizicii moderne. În plus, o parte din ce în ce mai mulți fizicieni și matematicieni sunt tot mai convinși că teoria corzilor ar putea fi răspunsul căutat. Pornind de la un singur principiu – și anume că orice lucru, la nivelul său cel mai mic, este constituit din combinații de corzi vibrante – teoria corzilor oferă un cadru explicativ unic capabil să cuprindă toate forțele și toată materia.

Teoria corzilor susține, de exemplu, că proprietățile observate ale particulelor, adică datele din tabelele 1.1 și 1.2, ar fi o reflexie a diferitelor moduri în care o coardă poate vibra. Așa cum corzile unei viori sau ale unui pian au frecvențe de rezonanță la care preferă să vibreze – modurile de vibrație pe care urechea noastră le percepe ca diverse note muzicale și armonicele lor mai înalte – la fel se întâmplă și cu bucele din teoria corzilor. Dar vom vedea că, în loc să producă note muzicale, fiecare mod de vibrație al unei corzi se manifestă ca o particulă a cărei masă și sarcină de forță sunt determinate de modul de oscilație a corzii. Electronul este o coardă care vibrează într-un fel, cuarcul up vibrează în alt fel și așa mai departe. Departate de a fi o colecție de date experimentale, proprietățile particulelor din teoria corzilor sunt o manifestare a uneia și aceleiași trăsături fizice: modurile rezonante de vibrație – să le numim muzică – ale bucelor fundamentale ale corzilor. Aceeași idee se aplică și forțelor naturii. Vom vedea că particulele de forță sunt și ele asociate cu niște moduri de vibrație particulare ale corzii, și deci totul, toată materia și toate forțele, e unificat în același registru al oscilațiilor microscopice ale corzilor – al „notelor“ pe care corzile le pot produce.

Pentru prima dată în istoria fizicii avem deci un cadru în care putem explica fiecare trăsătură fundamentală pe care se bazează construcția universului. Din acest motiv, teoria corzilor este uneori prezentată ca o posibilă „teorie despre tot“ (*theory of everything* – T.O.E.), ca teoria „ultimă“ sau ca teoria „finală“. Acești termeni măreți au menirea să desemneze cea mai profundă teorie fizică – o teorie care stă la baza tuturor celorlalte, una care nu necesită și nici nu permite o bază explicativă mai profundă. În practică, mulți dintre teoreticienii care lucrează

în teoria corzilor abordează o perspectivă mai pragmatică și se gândesc la T.O.E. într-un sens mai limitat ca la o teorie care poate explica proprietățile particulelor fundamentale și proprietățile forțelor prin care acestea interacționează și prin care se influențează una pe alta. Un reduționist convins ar pretinde că acest mod de abordare nu reprezintă o limitare și că în principiu orice, de la marea explozie până la închipuirile noastre, poate fi descris prin procese fizice microscopice între constituenții fundamentali ai materiei. Reduționistul susține că, dacă înțelegem totul despre ingrediente, înțelegem absolut orice.

Filozofia reduționistă declanșează dezbateri aprinse. Multora li se pare stupid și de-a dreptul respingător să pretinzi că minunile vieții și ale universului sunt numai reflecții ale dansului fără rost al particulelor microscopice, a cărei coregrafie este dirijată de legile fizicii. Oare într-adevăr sentimentele de bucurie, tristețe sau plictiseală să fie doar niște reacții chimice ale creierului, reacții între molecule și atomi care, la o privire mai atentă, sunt de fapt reacții între particulele din tabelul 1.1 care reprezintă chiar corzile vibrante? Pentru a răspunde acestei critici, laureatul premiului Nobel Steven Weinberg ne avertizează în *Vise despre o teorie finală* (*Dreams of a final theory*):

La celălalt capăt al spectrului se află oponenții reduționismului care sunt îngroziți de ceea ce ei consideră a fi întunecarea științelor moderne. Indiferent în ce măsură vor putea fi reduși, ei și lumea lor, la o materie de particule sau de câmpuri și la interacțiile dintre acestea, ei se vor simți diminuați de această realizare[...] Nu voi încerca să răspund acestor critici printr-un discurs entuziast despre frumusețile științei moderne. Punctul de vedere reduționist *este* rece și impersonal. Trebuie să-l acceptăm așa cum este, nu pentru că ne place, ci pentru că așa este lumea.⁴

Unii sunt de acord cu acest punct de vedere tranșant, alții nu.

Unii au încercat să susțină că domenii recent dezvoltate, cum ar fi teoria haosului, ne arată că apar noi tipuri de legi atunci când nivelul de complexitate a sistemului crește. Una este să înțelegi comportarea unui electron sau a unui cuarc, și cu totul altceva e să folosești aceste cunoștințe pentru a înțelege comportarea unei tornade. Cei mai mulți sunt de acord asupra acestui punct de vedere. Opiniile diverg însă

atunci când se pune problema dacă fenomenele diverse, și în general neașteptate, care se produc în sisteme mai complexe decât cele reprezentate de particulele individuale reflectă într-adevăr acțiunea unor noi principii fizice sau principiile implicate sunt derivate, deși într-un mod teribil de complicat, din principiile fizice ce guvernează numărul enorm de constituenți elementari. Părerea mea este că acestea nu reprezintă legi noi, independente, ale fizicii. Cu toate că ar fi greu să explicăm proprietățile unei tornade în termenii fizicii electronilor și cuarcilor, eu văd această problemă doar ca pe un impas de calcul, iar nu ca pe un indiciu al necesității unor noi legi fizice. Dar, din nou, există unii care nu sunt de acord cu această perspectivă.

Ceea ce este indubitabil, și de primă importanță pentru călătoria pe care o vom întreprinde în această carte, este faptul că teoria e una, iar practica e cu totul altceva, chiar și atunci când acceptăm raționamentul discutabil al unui reducționist rigid. Aproape toată lumea este de acord cu faptul că găsirea T.O.E. nu înseamnă că psihologia, biologia, geologia, chimia sau chiar fizica au fost pe deplin înțelese ori în vreun fel subsumate. Universul este atât de bogat și de complex, încât descoperirea teoriei finale, în sensul prezentat aici, nu va însemna sfârșitul științei. Dimpotrivă: descoperirea T.O.E. – explicația ultimă a universului la cel mai simplu nivel al său, o teorie care nu se bazează pe o înțelegere mai profundă – va furniza cea mai fermă bază de la care să *pornească* descifrarea lumii. Descoperirea ei va marca un început, nu un sfârșit. Teoria finală va constitui pilonul de nezdrcinat a cărui coerență ne va asigura întotdeauna că universul poate fi înțeles.

Stadiul în care se găsește teoria corzilor

Scopul principal al acestei cărți este de a explica modul în care funcționează universul conform teoriei corzilor, punând în prim-plan implicațiile pe care aceasta o are asupra felului în care percepem spațiul și timpul. Spre deosebire de alte expuneri ale descoperirilor științifice, cea de față nu se referă la o teorie complet lămurită, confirmată de experimente riguroase și general acceptată de comunitatea științifică. Și asta pentru că, așa cum vom vedea în capitolele următoare, teoria corzilor este o structură teoretică atât de profundă și de sofisticată, încât,

chiar și cu progresele impresionante din ultimii douăzeci de ani, mai avem încă de parcurs un drum lung până să ajungem s-o stăpânim complet.

Așadar, teoria corzilor trebuie privită ca o teorie în dezvoltare, a cărei finalizare parțială a dus deja la dezvăluiri uimitoare despre natura spațiului, timpului și materiei. Îmbinarea armonioasă dintre teoria generală a relativității și mecanica cuantică e un succes major. În plus, spre deosebire de orice altă teorie anterioară, teoria corzilor poate răspunde la întrebările primordiale referitoare la cei mai simpli constituenți și forțele fundamentale din natură. De aceeași importanță, însă ceva mai greu de expus, este eleganța remarcabilă pe care teoria corzilor o conferă atât răspunsurilor, cât și cadrului în care se obțin aceste răspunsuri. De exemplu, în teoria corzilor, multe aspecte ale naturii care par să fie detalii tehnice arbitrare – cum ar fi numărul de particule fundamentale distincte și proprietățile acestora – sunt derivate din aspecte esențiale și tangibile ale geometriei universului. Dacă teoria corzilor este corectă, textura microscopică a universului nostru este un labirint multidimensional bogat întrețesut, în care corzile universului se răsucesc și vibrează fără încetare, bătând tactul legilor cosmosului. Departe de a fi niște detalii accidentale, proprietățile elementelor fundamentale ale naturii sunt profund împletite în textura spațiului și a timpului.

La analiza finală însă, nimic nu poate înlocui predicțiile bine definite și testabile care să determine dacă teoria corzilor a reușit să ridice cu adevărat vălul care acoperea cele mai profunde adevăruri universale. S-ar putea să mai treacă destul de mult timp până când nivelul nostru de cunoaștere va atinge profunzimea necesară realizării acestui scop, dar, așa cum vom vedea în capitolul 9, s-ar putea ca unele teste experimentale să ofere un sprijin indirect destul de puternic teoriei corzilor în următorii zece ani. În plus, în capitolul 13, vom vedea că teoria corzilor a rezolvat de curând enigma principală a găurilor negre, asociată cu așa-numita entropie Bekenstein-Hawking, care rezistase cu încăpățănare oricărei rezolvări prin mijloace mai convenționale timp de peste 25 de ani. Acest succes i-a convins pe mulți că teoria corzilor este în curs de a ne oferi cea mai profundă înțelegere a principiilor de bază ale universului.

Edward Witten, unul dintre pionierii și specialiștii de frunte ai teoriei corzilor, rezumă situația spunând că „teoria corzilor este o parte

a fizicii secolului XXI, dar care a nimerit întâmplător în secolul XX“, afirmație făcută de fapt pentru prima dată de celebrul fizician italian Daniele Amati⁵. Într-un fel, este ca și cum înaintașilor noștri de la sfârșitul secolului XIX li s-ar fi oferit un supercalculator al zilelor noastre, însă fără manualul de utilizare. Printr-un proces ingenios de încercări succesive, ar fi putut căpăta o idee despre puterea supercalculatorului, însă ar fi fost nevoie de un efort intens și prelungit pentru a-l folosi la întreaga capacitate. Ideea despre puterea supercalculatorului, la fel ca intuițiile noastre legate de puterea explicativă a teoriei corzilor, i-ar fi îndemnat să pună complet stăpânire pe el. O motivație asemănătoare impulsionează astăzi o întreagă generație de fizicieni teoreticieni pentru a ajunge la înțelegerea analitică precisă și deplină a teoriei corzilor.

Afirmațiile lui Witten și ale celorlalți specialiști din domeniu ne sugerează că ar putea trece zeci sau chiar sute de ani până când teoria corzilor să fie pe deplin elaborată și înțeleasă. De fapt, matematica teoriei corzilor este atât de complicată, încât până acum nimeni nu cunoaște nici măcar ecuațiile exacte ale teoriei. Fizicienii cunosc doar aproximații ale acestor ecuații, dar chiar și aceste ecuații aproximative sunt atât de complicate, încât, până în momentul de față, au fost numai parțial rezolvate. Totuși, un număr de descoperiri inspirate făcute la sfârșitul anilor 1990 – descoperiri ce au răspuns unor întrebări teoretice de o înimaginabilă dificultate – ar putea arăta faptul că înțelegerea cantitativă completă a teoriei corzilor este mult mai aproape decât s-a crezut inițial. Fizicienii din toată lumea elaborează tehnici noi și puternice pentru a depăși numeroasele metode aproximative folosite până acum, punând la locul ei, printr-un efort colectiv și într-un ritm amețitor, piesă după piesă în puzzle-ul teoriei corzilor.

În mod surprinzător, aceste progrese oferă noi modalități fertile de reinterpretare ale unor aspecte de bază ale teoriei care fuseseră deja stabilite. De exemplu, o întrebare firească ce s-ar naște privind figura 1.1 ar fi: de ce corzi? De ce nu discuri micuțe? Sau picături microscopice? Sau o combinație a tuturor acestor posibilități? Așa cum vom vedea în capitolul 12, cele mai recente descoperiri arată că alte tipuri de ingrediente joacă *într-adevăr* un rol important în cadrul teoriei corzilor și demonstrează că teoria corzilor face parte de fapt dintr-un ansamblu mai vast, numit în mod curent (și misterios) teoria M. Aceste progrese de ultimă oră vor face subiectul capitolului final al cărții.

În știință, progresul are loc în salturi. Unele perioade sunt pline de mari descoperiri, altele de eforturi eșuate. Savanții prezintă rezultatele, atât teoretice, cât și experimentale. Rezultatele sunt dezbătute de comunitatea științifică și uneori sunt respinse, alteori modificate, dar câteodată oferă adevărate trambuline pentru noi căi mai precise de înțelegere a universului fizic. Cu alte cuvinte, știința progresează pe un drum în zig-zag spre ceea ce sperăm să fie adevărul ultim; un drum care pornește de la cele mai timpurii încercări ale omenirii de a explica cosmosul, dar al cărui final nu poate fi anticipat. Nu putem ști dacă teoria corzilor este o haltă întâmplătoare pe parcursul acestei călătorii, un punct de răscruce sau chiar destinația ei finală. Însă ultimii douăzeci de ani de cercetări întreprinse de sute de fizicieni și matematicieni pasionați din diverse țări ne îndreptătesc să sperăm că suntem pe calea cea bună și probabil pe cea din urmă pistă.

Dovada naturii bogate și profunde a teoriei corzilor este că ne-a permis, chiar și cu actualul nivel de înțelegere, să ajungem la noi perspective uimitoare asupra tainelor universului. Firul central al celor ce vor urma va fi constituit de acele progrese care împing și mai departe revoluția produsă în înțelegerea spațiului și timpului odată cu enunțarea de către Einstein a teoriei speciale și a teoriei generale a relativității. Se va vedea că, dacă teoria corzilor este corectă, textura universului nostru are proprietăți care l-ar fi uluit chiar și pe Einstein.

Partea a II-a

Dilema spațiului,
timpului și cuantelor

CAPITOLUL 2

Spațiul, timpul și ochiul observatorului

În iunie 1905, la 26 de ani, Albert Einstein a trimis spre publicare revistei germane *Annalen der Physik* un articol matematic în care rezolva un paradox legat de lumină, care îl preocupase vreme de zece ani, încă din adolescență. După ce a întors și ultima pagină a manuscrisului, editorul de atunci al revistei, Max Planck, a înțeles că ordinea științifică unanim acceptată tocmai fusese zdruncinată din temelii. Fără surle și trâmbițe, un funcționar de la biroul de brevete și invenții din Berna aruncase în aer noțiunile tradiționale de spațiu și timp și le înlocuise cu noi concepte ale căror proprietăți contrazic flagrant experiența noastră cotidiană.

Paradoxul care îl neliniștise pe Einstein timp de un deceniu era următorul: pe la mijlocul anilor 1800, după un studiu atent al experimentelor fizicianului englez Michael Faraday, fizicianul scoțian James Clerk Maxwell a reușit să unifice electricitatea și magnetismul în cadrul formalismului câmpului electromagnetic. Dacă ai fost vreodată pe vârful unui munte înaintea unei furtuni foarte puternice, cu tunete și fulgere, sau ai stat lângă un generator Van de Graaf, atunci într-adevăr ai simțit *pe propria piele* ce înseamnă câmpul electromagnetic. Dacă nu, atunci îți poți imagina niște valuri de linii de forță electrică și magnetică umplând spațiul pe care îl străbat. De exemplu, când împrăștii pilitură de fier lângă un magnet, modelul ordonat pe care îl formează aceasta pune în evidență o parte din liniile invizibile de forță magnetică. Dacă într-o zi deosebit de uscată îți scoți puloverul de lână, auzi niște pocnituri slabe și chiar simți unul ori două mici șocuri, atunci ești martorul manifestării liniilor de forță generate de sarcinile electrice din fibrele puloverului tău. Pe lângă faptul că a unificat aceste fenomene electrice și magnetice, și multe altele, într-un singur cadru matematic,

teoria lui Maxwell a arătat – într-un mod surprinzător – că perturbațiile electromagnetice se propagă cu o viteză fixă care nu se schimbă niciodată și care se dovedește a fi egală cu viteza luminii. De aici Maxwell a tras concluzia că lumina vizibilă nu e decât un anumit tip de undă electromagnetică, iar acum știm despre aceasta că, interacționând cu substanțele chimice din retina ochiului, dă senzația de vedere. Mai mult, teoria lui Maxwell a arătat că toate undele electromagnetice, inclusiv lumina vizibilă, sunt întruparea călătorului neobosit: nu se opresc niciodată; nu încetinesc niciodată. Lumina se mișcă *întotdeauna* cu viteza luminii.

Toate bune și frumoase până ne întrebăm, așa cum s-a întrebat Einstein la șaisprezece ani, ce se întâmplă dacă alergăm după o rază de lumină cu viteza luminii? O judecată intuitivă, bazată pe legile mișcării enunțate de Newton, ne spune că vom ajunge din urmă raza de lumină, care ne va părea atunci staționară; lumina va rămâne nemișcată. Dar, conform teoriei lui Maxwell și a tuturor observațiilor relevante științifice, nu există lumină staționară; nimeni nu a ținut vreodată o bucată de lumină în palmă. De aici s-a ivit contradicția. Din fericire, Einstein nu știa că mulți dintre fizicienii de marcă ai lumii se luptau cu această problemă (și urmau multe piste greșite), așa că a putut să rumege singur și pe îndelete paradoxul creat de Maxwell și Newton.

În acest capitol vom vedea cum a rezolvat Einstein conflictul prin teoria specială a relativității, schimbând totodată concepția noastră despre spațiu și timp. Poate părea surprinzător faptul că principalul scop al teoriei speciale a relativității este înțelegerea corectă a modului în care lumea apare unor persoane – numite în general „observatori” – care sunt în mișcare relativă una față de alta. La prima vedere ar putea părea un exercițiu intelectual insignifiant. Einstein însă a făcut ca imaginarea acestor situații în care observatorii aleargă după raze de lumină să capete implicații profunde pentru înțelegerea completă a modului în care cele mai obișnuite situații apar indivizilor aflați în mișcare relativă.

Intuiția și erorile ei

Experiența obișnuită scoate în evidență deosebiri între observațiile făcute de asemenea persoane. De exemplu, copacii aflați de-a lungul unei șosele par să se miște când sunt priviți de șofer, dar sunt nemișcați

pentru autostopistul de pe marginea drumului. La fel, bordul unui automobil nu pare să se miște din punctul de vedere al șoferului (cel puțin așa sperăm!), dar se mișcă împreună cu întreaga mașină față de autostopist. Aceste proprietăți elementare ale mișcării sunt atât de intuitive, încât nici măcar nu le mai observăm.

Teoria specială a relativității susține însă că diferențele dintre observațiile acestor indivizi sunt mult mai profunde și mai subtile. Teoria afirmă că observatorii aflați în mișcare relativă vor avea percepții diferite asupra spațiului și timpului. Așa cum vom vedea mai târziu, aceasta înseamnă că ceasuri identice, purtate de doi indivizi care se mișcă unul față de celălalt, vor ticăi cu frecvențe diferite și deci vor arăta durate de timp diferite între aceleași evenimente. Teoria specială a relativității demonstrează că prin această afirmație nu contestăm precizia ceasurilor folosite în experiment, ci facem de fapt o afirmație despre timpul însuși.

În mod asemănător, observatori aflați în mișcare unul față de altul, având cu ei rigle identice, nu vor cădea niciodată de acord asupra distanțelor măsurate. Din nou, aceasta nu se datorează lipsei de acuratețe a instrumentelor de măsurat sau erorilor de măsurare. Cele mai precise mijloace de măsurare din lume confirmă faptul că spațiul și timpul – măsurate prin distanță și durată – nu sunt percepute în mod identic de toată lumea. Teoria specială a relativității rezolvă contradicția dintre percepția noastră asupra mișcării și proprietățile luminii, dar acest lucru se face plătind un preț: observațiile asupra spațiului și timpului, făcute de persoane aflate în mișcare una față de alta, nu vor coincide.

A trecut aproape un secol de când Einstein a făcut cunoscute lumii descoperirile sale, și totuși cei mai mulți dintre noi vedem spațiul și timpul în termeni absoluți. Teoria specială a relativității nu ne-a intrat în sânge – nu o simțim. Implicațiile ei nu sunt ușor de intuit pentru noi. Motivul e foarte simplu: efectele relativității speciale depind de cât de repede ne mișcăm, iar la vitezele mașinilor, avioanelor sau chiar ale navelor spațiale aceste efecte sunt minuscule. Există diferențe în percepția spațiului și timpului între persoanele rămase în repaus față de pământ și cele călătorind în mașini sau avioane, dar ele trec întotdeauna neobservate. Însă, dacă cineva ar putea călători într-un vehicul futuristic la o viteză comparabilă cu viteza luminii, efectele relativiste ar deveni evidente. Bineînțeles, acest lucru este deocamdată de

domeniul științifico-fantasticului. Dar, așa cum vom vedea în capitolele următoare, experimente ingenioase au permis observarea clară și precisă a proprietăților relative ale spațiului și timpului prezise de teoria lui Einstein.

Pentru a ne da mai bine seama de scara mărimilor implicate, să ne imaginăm că ne aflăm în anul 1970 și că au apărut mașinile mari și rapide. Slim, care tocmai și-a cheltuit toate economiile pe un Trans Am nou, se duce împreună cu fratele său Jim la pista de încercări pentru a supune mașina unui test pe care orice comerciant i l-ar fi interzis. După ce ambalează bine motorul, Slim străbate fâșia de asfalt lungă de o milă cu viteza de 120 de mile* pe oră, Jim stă pe margine și îl cronometrează. Dorind și o altă confirmare, Slim utilizează și el un cronometru pentru a măsura timpul în care noua sa mașină străbate pista. Înainte de teoria lui Einstein nimeni nu s-ar fi îndoit că, dacă Slim și Jim au ceasuri bune, fiecare va indica același timp scurs. Dar, în conformitate cu teoria specială a relativității, Jim va măsura un timp de 30 de secunde, iar cronometrul lui Slim va înregistra un timp de 29,9999999999952 secunde – ceva mai puțin deci. Bineînțeles că această diferență este atât de mică, încât ar putea fi detectată doar prin măsurători de o precizie care depășește cu mult posibilitățile unui cronometru de mână, ale sistemelor olimpice de cronometrare sau chiar și ale celor mai perfecționate ceasuri atomice. Nu este deci de mirare că din experiența noastră cotidiană nu reiese faptul că trecerea timpului depinde de starea de mișcare.

Un dezacord similar apare și la măsurarea lungimilor. De exemplu, într-un alt test de viteză, Jim folosește o metodă ingenioasă de a măsura lungimea noii mașini a lui Slim: el pornește cronometrul exact când partea din față a mașinii ajunge în dreptul lui și îl oprește exact când spatele mașinii îl depășește. Cum Jim știe că Slim merge cu 120 de mile pe oră, el poate calcula lungimea mașinii înmulțind această viteză cu timpul măsurat de cronometrul său. Din nou, înainte de teoria lui Einstein, nimeni nu s-ar fi îndoit că lungimea pe care Jim o măsoară în acest mod indirect nu ar fi exact aceea pe care Slim a măsurat-o când mașina era în repaus în salonul de prezentare. Teoria specială a relativității pretinde că, dimpotrivă, dacă Slim și Jim fac măsurători precise, iar dacă Slim află de exemplu că mașina are 16 picioare,

* O milă reprezintă aproximativ 1,6 km, iar un picior, 30 cm. (*N. red.*)

atunci Jim va obține 15,99999999999974 picioare – deci ceva mai puțin. La fel ca în cazul măsurării timpului, diferența e atât de mică, încât instrumentele obișnuite nu au precizia necesară pentru a o detecta.

Cu toate că diferențele sunt extrem de mici, ele evidențiază o eroare gravă în concepția generală asupra universalității și imuabilității spațiului și timpului. Pe măsură ce viteza relativă a unor persoane precum Jim și Slim crește, eroarea devine tot mai limpede. Pentru a obține diferențe observabile, vitezele implicate trebuie să fie o fracțiune destul de mare din viteza maxim posibilă – viteza luminii – pe care atât teoria lui Maxwell, cât și măsurătorile o găsesc a fi în jur de 186 000 mile pe secundă sau 670 de milioane de mile pe oră. Această viteză e suficient de mare pentru a înconjura Pământul de mai mult de 7 ori într-o secundă. Dacă Slim, de exemplu, ar conduce nu cu 120 mile pe oră, ci cu 580 milioane de mile pe oră (ceea ce înseamnă aproximativ 87% din viteza luminii), teoria specială a relativității prezice că Jim va măsura o lungime a mașinii de 8 picioare, ceea ce reprezintă o mare diferență față de măsurătorile lui Slim (și de specificațiile din cartea tehnică a mașinii). În mod asemănător, timpul de parcurgere a pistei de încercări măsurat de Jim va fi aproape de două ori mai lung decât timpul măsurat de Slim.

Cum asemenea viteze enorme sunt mult peste posibilitățile tehnicii actuale, efectele „dilatării timpului” și „contractiei Lorentz” – așa cum sunt numite aceste fenomene în literatura științifică – sunt extrem de mici în viața de zi cu zi. Dacă însă am trăi într-o lume în care obiectele se deplasează în mod obișnuit cu viteze apropiate de viteza luminii, am simți atât de des aceste proprietăți ale spațiului și timpului, încât ele ni s-ar părea la fel de intuitive ca mișcarea aparentă a copacilor de pe marginea drumului despre care am vorbit la începutul acestui capitol. Dar cum nu trăim într-o astfel de lume, aceste caracteristici nu ne sunt familiare. Așa cum vom vedea, înțelegerea și acceptarea lor necesită schimbarea radicală a viziunii noastre asupra lumii.

Principiul relativității

Există două structuri simple și totuși profunde ce formează baza teoriei speciale a relativității. Așa cum am menționat, una se referă la proprietățile luminii; vom discuta despre ea mai pe larg în secțiunea

următoare. Cealaltă e mai abstractă. Ea nu se referă la o lege fizică anume, ci la toate legile fizicii și e cunoscută sub numele de *principiul relativității*. Principiul relativității se bazează pe un fapt simplu: de câte ori vorbim despre viteză trebuie să specificăm precis cine și cu ce face măsurătorile. Pentru a înțelege mai ușor sensul și importanța acestei afirmații, să considerăm situația următoare.

Să ne imaginăm că George, îmbrăcat într-un costum de cosmonaut și având o sursă de lumină roșie intermitentă, plutește în întunericul absolut al spațiului vid, departe de orice planete, stele sau galaxii. Din punctul lui de vedere, George se află în repaus, în mijlocul întunericului nemișcat al cosmosului. În depărtare, George observă o lumină verde, care clipește și pare că se tot apropie. Când ajunge suficient de aproape, George observă că lumina provine de la costumul unui alt călător spațial, Gracie, care trece încet pe lângă el. Ea îi face semn cu mâna, George o salută și el, după care Gracie se pierde în depărtare. Aceeași poveste poate fi spusă însă și din perspectiva lui Gracie, cu egală îndreptățire. Povestea începe cu Gracie singură în imensitatea întunecată a spațiului cosmic. În departare, Gracie zărește o lumină roșie care clipește și pare să se apropie. Când în sfârșit ajunge suficient de aproape, Gracie observă că lumina provine de la un alt costum, iar în acel costum se află George, care trece încet pe lângă ea. El îi face semn cu mâna, îl salută și Gracie, după care George se pierde în depărtare.

Cele două povești descriu una și aceeași situație din două puncte de vedere diferite, dar la fel de îndreptățite. Fiecare din cei doi observatori simte că este în repaus și îl percepe pe celălalt ca fiind în mișcare. Amândouă perspectivele sunt de înțeles și sunt perfect justificate. Cum există o simetrie între cei doi călători spațiali, nu se poate spune cu temei că una din perspective este „corectă”, iar cealaltă „incorectă”. Fiecare are aceleași motive să considere că punctul lui de vedere este cel adevărat.

Acest exemplu surprinde esența principiului relativității: conceptul de mișcare este relativ. Putem vorbi despre mișcarea unui obiect, însă numai relativ la, sau în comparație, cu altul. Prin urmare, afirmația „George merge cu 10 mile pe oră” nu are nici un sens atât timp cât nu se specifică un alt obiect de referință. Pe de altă parte, afirmația „George trece pe lângă Gracie cu 10 mile pe oră” are un sens clar, pentru că acum am specificat-o pe Gracie ca reper. Mai mult, așa cum arată exemplul nostru, această ultimă afirmație este echivalentă cu

afirmația „Gracie trece pe lângă George cu 10 mile pe oră (în direcție opusă)“. Cu alte cuvinte, nu există o noțiune „absolută“ de mișcare. Mișcarea este relativă.

Un element-cheie în toată această poveste este că nici George și nici Gracie nu sunt trași sau împinși, nu acționează asupra lor vreo forță sau vreo influență care ar putea să-i perturbe din starea liniștită de imponderabilitate în care se deplasează cu viteză constantă. Astfel, o afirmație mai precisă este că mișcarea în absența forțelor are sens doar prin comparație cu alte obiecte, luate ca reper. Această clarificare este importantă pentru că, dacă sunt implicate forțe, ele produc schimbări ale vitezelor observatorilor – ale vitezelor și/sau ale direcțiilor de mișcare –, schimbări care pot fi simțite. De exemplu, dacă George ar fi fost propulsat de un mic motor cu reacție fixat pe spatele costumului, atunci cu siguranță că ar fi simțit că se mișcă. Această senzație e intrinsecă. Dacă propulsorul funcționează, George *știe* că se mișcă chiar dacă e cu ochii închiși și nu se poate raporta la alte obiecte. Chiar și fără aceste comparații, el nu ar mai pretinde că stă în timp ce „restul lumii trece pe lângă el“. Mișcarea cu viteză constantă este relativă; nu se poate spune însă același lucru despre mișcarea neuniformă, numită și mișcare accelerată. (Vom reexamina această afirmație în capitolul următor, când vom discuta mișcarea accelerată și teoria generală a relativității a lui Einstein).

Plasarea acestor povești în spațiul vid și întunecat ne ajută să înțelegem mai bine principiile, datorită înlăturării lucrurilor familiare precum străzile și clădirile, pe care în mod normal, dar nejustificat, le considerăm „staționare“. În orice caz, același principiu se aplică și situațiilor de pe Pământ și, de fapt, e un lucru pe care îl simțim frecvent⁶. De exemplu imaginează-ți că după ce ai adormit în tren te trezești tocmai când trenul tău trece pe lângă un altul, care merge pe o șină învecinată, paralelă. Având vederea obturată de celălalt tren, fiind deci împiedicat să vezi orice alte obiecte, pentru o vreme s-ar putea să nu-ți dai seama dacă trenul tău, celălalt tren sau ambele trenuri se mișcă. Bineînțeles că dacă trenul tău se zguduie, se clatină sau își schimbă direcția urmând o curbă, atunci simți că te miști. Dar dacă mișcarea este perfect uniformă – dacă viteza trenului rămâne constantă – vei putea observa numai mișcarea relativă a trenurilor, fără să poți preciza care din ele se mișcă.

Să facem un pas mai departe. Imaginează-ți că ești într-un astfel de tren și că tragi jaluzelele, așa încât ferestrele să fie complet acoperite.

Fără posibilitatea de a vedea ceva în afara compartimentului tău și presupunând că trenul se mișcă cu viteză absolut constantă, nu vei putea în nici un fel determina în ce stare de mișcare te afli. Compartimentul și tot ce este în el vor arăta și se vor comporta *exact* la fel, indiferent dacă trenul stă nemișcat pe șine sau se mișcă cu viteză mare. Einstein a formulat această idee – idee enunțată de fapt pentru prima oară de Galilei – afirmând că este imposibil pentru tine sau pentru orice alt călător să faci vreun experiment în acel compartiment închis prin care să determine dacă trenul se mișcă sau nu. Aceasta surprinde din nou principiul relativității: cum orice mișcare în care nu sunt implicate forțe este relativă, ea are sens doar prin comparație cu alte obiecte sau indivizi aflați de asemenea în mișcare în absența forțelor. Este imposibil să faci vreo precizare asupra stării tale de mișcare fără să faci referire, direct sau indirect, la obiecte „exterioare”. Pur și simplu nu există noțiunea de mișcare „absolută” cu viteză constantă; doar comparațiile pot avea un sens fizic.

De fapt, Einstein a înțeles că principiul relativității presupune ceva și mai important: legile fizicii – oricare ar fi ele – trebuie să fie absolut identice pentru toți observatorii aflați în mișcare cu viteză constantă. Prin urmare, dacă George și Gracie nu ar pluti pur și simplu prin spațiu, ci fiecare ar face același set de experimente în stația lui spațială, rezultatele pe care le-ar obține ar fi identice. Și acum fiecare din ei este perfect îndreptățit să creadă că stația lui spațială se află în repaus, deși cele două stații sunt în mișcare relativă. Dacă tot echipamentul lor este identic, între cele două situații experimentale nu există nici o deosebire – ele sunt perfect simetrice. Legile fizice pe care fiecare le va deduce din experimente vor fi de asemenea identice. Nici ei și nici experimentele lor nu pot simți – în sensul că nu vor fi influențate de – mișcarea cu viteză constantă. Această idee simplă stabilește simetria totală între asemenea observatori; acest concept este încorporat în principiul relativității. Vom vedea în curând efectul profund al acestui principiu.

Viteza luminii

Al doilea ingredient-cheie în relativitatea specială este legat de lumină și de proprietățile mișcării ei. Spre deosebire de cele susținute până acum, și anume că o propoziție de genul „George merge cu 10 mile

pe oră“ nu are nici un sens fără a preciza și sistemul la care ne referim pentru comparație, s-a demonstrat, după aproape un secol de eforturi din partea fizicienilor experimentatori, că pentru toți observatorii viteza luminii este de 670 milioane de mile pe oră, *indiferent de sistemul de referință ales pentru comparație*.

Acceptarea acestui fapt a necesitat o revoluție în modul nostru de a privi universul. Să încercăm să înțelegem sensul acestei afirmații mai întâi comparând-o cu afirmații similare, legate de obiecte comune. Imaginează-ți că este o zi frumoasă și însorită, așa că te duci să te joci cu mingea cu o prietenă. Pentru o vreme, amândoi aruncați mingea lejer de la unul la altul, cu o viteză de, să zicem, 20 de picioare pe secundă, când deodată se pornește o furtună neașteptată cu fulgere și trăsnete care vă face pe amândoi s-o luați la fugă să vă adăpostiți. După ce trece furtuna, vă întoarceți să continuați jocul, dar observi că ceva s-a schimbat. Părul prietenei este acum ciufulit și țepos, iar în privirea ei cruntă e un licăr de nebunie. Când te uiți la mâna ei, observi cu stupefacție că nu mai ține o minge, ci e pe cale să arunce spre tine cu o grenadă. Evident, entuziasmul tău pentru joc scade brusc; o iei la goană! Când prietena aruncă grenada, ea va zbura spre tine, dar, pentru că fugi, viteza cu care se apropie grenada va fi mai mică de 20 picioare pe secundă. De fapt, experiența de zi cu zi ne arată că dacă fugi cu, să zicem, 12 picioare pe secundă, atunci grenada se va apropia cu $(20 - 12 =) 8$ picioare pe secundă. Un alt exemplu: dacă ești la munte și o avalanșă de zăpadă se prăvălește spre tine, reacția va fi să te întorci și să fugi, pentru ca astfel viteza cu care zăpada se apropie de tine să scadă – ceea ce în general e un lucru bun. Din nou, pentru cineva care stă pe loc, viteza zăpezii care se apropie este mai mare decât pentru cel care fuge din fața ei.

Acum să comparăm aceste observații simple referitoare la jocul cu mingea, grenadele și avalanșele, cu cele referitoare la lumină. Ca să facem comparația mai clară, să ne imaginăm că raza de lumină e compusă din *pachete* mici cunoscute sub numele de fotoni (vom vorbi despre această caracteristică a luminii mai pe larg în capitolul 4). Când aprindem o lanternă sau un laser, de fapt tragem cu un fascicul de fotoni în direcția în care îndreptăm instrumentul. La fel ca în cazul grenadelor și al avalanșelor, să vedem cum e percepută mișcarea unui foton de către cineva care se mișcă. Imaginează-ți că prietena care a înnebunit a schimbat grenada cu un laser puternic. Dacă ar trage

cu laserul în direcția ta – și dacă ai avea la dispoziție echipamentul de măsură necesar – ai constata că viteza cu care se apropie fotonii din raza laser este de 670 de milioane de mile pe oră. Dar dacă ai lua-o la goană, așa cum ai făcut când te temeai că aruncă spre tine cu o grenadă? Ce viteză ar avea atunci fotonii care se apropie? Pentru ca lucrurile să fie mai palpitate, să ne imaginăm că fugi din fața acestei prietene sărind în nava spațială Enterprise, care decolează, să zicem, cu 100 milioane de mile pe oră. Urmărind raționamentul din punctul de vedere tradițional, newtonian, din moment ce fugi cu o asemenea viteză, te aștepti ca viteza cu care fotonii se apropie să fie *mai mică*. Mai precis, te-ai aștepta ca ei să se apropie de tine cu (670 de milioane de mile pe oră – 100 de milioane de mile pe oră =) 570 de milioane de mile pe oră.

Dovezi cumulate dintr-o mulțime de experimente, începând încă din anii 1880, împreună cu analiza și interpretarea atentă a teoriei electromagnetice a luminii elaborate de Maxwell au convins încetul cu încetul pe oamenii de știință că nu vei observa acest lucru. *Cu toate că tu fugi, viteza cu care fotonii vin după tine, așa cum o măsoară tu, este tot de 670 de milioane de mile pe oră, nici o fracțiune mai puțin.* Deși la început acest lucru pare complet ridicol, și spre deosebire de ceea ce se întâmplă când fugi de o minge, de o grenadă sau de o avalanșă, viteza cu care se apropie fotonii este întotdeauna de 670 de milioane de mile pe oră. Același lucru se întâmplă și dacă fugi către fotonii care vin spre tine, și dacă îi urmărești pe cei care se îndepărtează – viteza cu care ei se apropie sau se îndepărtează rămâne neschimbată; ei călătoresc tot cu 670 de milioane de mile pe oră. Indiferent de mișcarea relativă dintre sursa de fotoni și observator, viteza luminii este întotdeauna aceeași⁷.

Datorită limitărilor tehnologice, „experimente” cu lumină precum cele descrise mai sus nu pot fi efectuate în realitate. Se pot însă face experimente comparabile. De exemplu, în 1913, fizicianul olandez Willem de Sitter a sugerat că stelele binare cu mișcare rapidă (ansamblu de două stele care orbitează una în jurul celeilalte) ar putea fi folosite pentru a măsura efectul mișcării sursei asupra vitezei luminii. Diverse experimente de acest tip efectuate în ultimii 80 de ani au verificat că viteza luminii provenite de la o stea în mișcare este *aceeași* cu viteza luminii provenite de la o stea staționară – 670 de milioane de mile pe oră – măsurată cu precizia impresionantă a aparatelor de

măsură din ce în ce mai perfecționate. Mai mult, numeroase alte experimente au fost făcute în ultimul secol – experimente ce măsoară direct viteza luminii în diverse împrejurări și testează multe din implicațiile acestei caracteristici a luminii, așa cum am arătat deja pe scurt – iar toate au confirmat valoarea constantă a acestei viteze.

Dacă ți se pare greu să înțelegi această proprietate a luminii, să știi că nu ești singurul. La începutul secolului XX, fizicienii s-au străduit s-o infirme. Nu au reușit. Einstein, dimpotrivă, a acceptat valoarea constantă a vitezei luminii, pentru că în felul acesta rezolva contradicția care îl tulburase încă din adolescență. Indiferent cât de tare alergi după o rază de lumină, ea fuge de tine cu viteza luminii. Nu poți schimba viteza aparentă de 670 de milioane de mile pe oră a luminii, ca să nu mai vorbim că e imposibil s-o încetinești până se oprește. Cazul a fost închis. Acest triumf asupra paradoxului nu a fost o victorie ușoară. Einstein a înțeles că o valoare constantă a vitezei luminii implică detronarea fizicii newtoniene.

Adevăruri și consecințe

Viteza este o măsură a distanței pe care un obiect o parcurge într-un timp dat. Dacă suntem într-o mașină care merge cu 65 de mile pe oră, asta înseamnă că vom parcurge 65 de mile dacă ne vom păstra această stare de mișcare timp de o oră. Definită astfel, viteza pare să fie un concept simplu, și atunci te întrebi ce rost au mai avut discuțiile privind viteza mingilor, avalanșelor de zăpadă și fotonilor. Să nu uităm însă că *distanța* este o noțiune legată de spațiu – în particular ea măsoară cât spațiu este între două puncte. De asemenea, să observăm că durată este o noțiune legată de timp – cât timp se scurge între două evenimente. Prin urmare, viteza este intim legată de noțiunile de spațiu și timp. Cu această formulare, observăm că orice rezultat experimental care sfidează concepția noastră obișnuită despre viteză, așa cum este de exemplu valoarea constantă a vitezei luminii, sfidează înseși concepțiile noastre generale despre spațiu și timp. Din acest motiv, ciudata constanță a vitezei luminii merită o cercetare mai atentă – cercetare întreprinsă și de Einstein și care l-a condus la concluzii remarcabile.

Efectul asupra timpului: Partea I

Cu efort minim, putem să ne folosim de faptul că viteza luminii este întotdeauna aceeași pentru a arăta că ideea noastră de timp, așa cum rezultă din experiența de zi cu zi, este pur și simplu greșită. Să ne imaginăm că liderii a două națiuni aflate în război sunt așezați la capetele opuse ale unei mese lungi de negocieri și au ajuns la un acord de încetare a focului. Numai că nici unul nu vrea să semneze acordul înaintea celuilalt. Atunci, secretarul general ONU are o idee „genială”. Vor plasa un bec electric, inițial stins, la mijlocul distanței dintre cei doi președinți. Când va fi aprins, lumina emisă de bec va ajunge simultan la președinți, din moment ce ei sunt echidistanți față de bec. Fiecare dintre președinți a fost de acord să semneze copia acordului în momentul în care va vedea lumina. Planul este dus la bun sfârșit și acordul este semnat spre satisfacția ambelor părți.

Încurajat de succes, secretarul general folosește aceeași tehnică și cu alte două națiuni aflate în conflict, care au ajuns și ele la un consens. Singura diferență este că președinții aflați în tratative stau la capetele opuse ale unei mese așezate în interiorul unui tren ce se deplasează cu viteză constantă. Astfel, președintele Țării Înainte stă cu fața în direcția de mers a trenului, în timp ce președintele Țării Înapoi stă cu fața în direcția opusă. Cunoscând faptul că legile fizicii au exact aceeași formă indiferent de starea de mișcare a observatorului, atât timp cât mișcarea acestuia este constantă, secretarul general nu se mai gândește la alte amănunte și demarează ceremonia de semnare-la-aprinderea-becului, ca mai înainte. Amândoi președinții semnează acordul și, împreună cu entourageul lor de consilieri, sărbătoresc încheierea ostilităților.

Chiar atunci sosește vestea că lupta a reînceput între popoarele celor două țări, care priviseră ceremonia semnării acordului de pe peronul pe lângă care trecea trenul. Toți cei aflați în trenul în care avuseseră loc negocierile au fost consternați să afle că motivul reînceperii ostilităților era că poporul Țării Înainte considera că a fost păcălit, președintele lor a semnat acordul *înaintea* președintelui Țării Înapoi. Cum toți cei din tren – din ambele tabere – confirmau că acordul a fost semnat simultan, cum era posibil ca observatorii din afara trenului să fi văzut altceva?

Să analizăm însă mai în detaliu perspectiva unui observator de pe peron. Inițial, becul din tren era stins, iar apoi, la un anumit moment, s-a luminat, trimițând raze de lumină spre ambii președinți. Din perspectiva unei persoane de pe peron, președintele Țării Înainte se îndreaptă spre lumina emisă, în timp ce președintele Țării Înapoi se retrage din fața ei. Asta înseamnă, pentru observatorii de pe peron, că raza de lumină parcurge o distanță mai mică pentru a ajunge la președintele Țării Înainte decât pentru a ajunge la președintele Țării Înapoi. Această afirmație nu se referă la viteza cu care lumina se îndreaptă spre cei doi președinți – știm deja că viteza luminii este întotdeauna aceeași, indiferent de starea de mișcare a sursei sau a observatorului. Noi avem aici în vedere, din perspectiva observatorilor de pe peron, cât de departe trebuie să călătorească raza de lumină pentru a ajunge la fiecare dintre cei doi președinți. Cum această distanță este mai mică în cazul președintelui Țării Înainte decât în cazul președintelui Țării Înapoi, și cum viteza luminii spre fiecare din ei este aceeași, lumina va ajunge mai întâi la președintele Țării Înainte. De aceea cetățenii Țării Înainte susțin că au fost păcăliți.

Când CNN a difuzat declarațiile martorilor oculari, secretarului general, celor doi președinți și tuturor consilierilor lor nu le-a venit să-și creadă urechilor. Cu toții erau convinși că, din moment ce becul fusese bine fixat exact la jumătatea distanței dintre celor doi președinți, lumina emisă de el a parcurs *aceeași* distanță pentru a ajunge la fiecare dintre ei. Cum viteza luminii emisă în stânga sau în dreapta este aceeași, ei cred, așa cum de altfel au și observat, că lumina a ajuns simultan la ambii președinți.

Cine are dreptate, cei din tren sau cei din afara trenului? Observațiile fiecărui grup și explicațiile aduse sunt impecabile. Răspunsul este că fiecare grup are dreptate. Ca și în cazul celor doi călători spațiali, George și Gracie, *ambele* perspective sunt la fel de corecte. Singura problemă este că cele două adevăruri par contradictorii. În joc e o miză politică importantă: au semnat cei doi președinți tratatul în același timp sau nu? Observațiile și raționamentele de până acum ne duc la concluzia că *pentru cei din tren acordul s-a semnat simultan*, pe când *din punctul de vedere al celor de pe peron acordul nu s-a semnat simultan*. Cu alte cuvinte, evenimente care sunt simultane din punctul de vedere al unor observatori nu vor fi simultane din punctul de vedere al altora dacă cele două grupuri se află în mișcare relativă.

Aceasta e o concluzie uluitoare. Este una dintre cele mai pătrunzătoare descoperiri privind natura realității din câte s-au făcut vreodată. Dacă la mult timp după cei vei citi această carte nu-ți vei mai aduce aminte nimic din acest capitol, în afară de încercarea nereușită a celor doi președinți de a detensiona situația politică, înseamnă că ai reținut esența descoperirii lui Einstein. Fără matematici înalte sau înlănțuiri complicate de raționamente, această trăsătură complet neașteptată a timpului rezultă direct din invariabilitatea vitezei luminii, așa cum arată scenariul de mai sus. Să observăm că dacă viteza luminii nu ar fi fost constantă, ci lumina s-ar fi comportat conform intuiției noastre, bazată pe mișcarea înceată a mingilor sau a avalanșelor de zăpadă, observatorii de pe peron ar fi fost de aceeași părere cu cei din tren. Un observator de pe peron ar fi susținut că fotonii parcurg un drum mai lung pentru a ajunge la președintele Țării Înapoi decât la președintele Țării Înainte. Pe de altă parte, intuiția uzuală ne spune că lumina se apropie de președintele Țării Înapoi cu o viteză mai mare, deoarece a primit un brânci de la trenul care se mișcă. În mod similar, aceiași observatori ar vedea lumina apropiindu-se mai încet de președintele Țării Înainte, fiind trasă înapoi de mișcarea trenului. După ce toate aceste efecte (eronate) au fost luate în considerare, observatorii de pe peron ar trage concluzia că razele de lumină ajung simultan la ambii președinți. Totuși, în lumea reală, lumina nu se mișcă nici mai repede, nici mai încet, nu poate fi împinsă ca să ia viteză, nici nu poate fi trasă înapoi ca să încetinească. Observatorii de pe peron vor fi deci îndreptățiți să pretindă că lumina ajunge mai întâi la președintele Țării Înainte.

Valoarea constantă a vitezei luminii impune renunțarea la concepția învechită conform căreia simultaneitatea este universal valabilă, indiferent de starea de mișcare a observatorilor. Ceasul universal, despre care în trecut se credea că ticăie imperturbabil secunde identice pe Pământ, ca și pe Marte, pe Jupiter, în galaxia Andromeda și în fiecare ungher al cosmosului, nu există de fapt. Dimpotrivă, observatorii în mișcare relativă nu vor putea decide care evenimente se petrec în același timp. Din nou, motivul pentru care această concluzie – o caracteristică intrinsecă a lumii în care trăim – ne este atât de nefamiliară e că efectele sunt extrem de mici la vitezele cu care avem de-a face în viața de zi cu zi. Dacă masă de negocieri ar fi de 100 de picioare lungime și trenul s-ar deplasa cu 10 mile pe oră, observatorii

de pe peron ar „vedea“ că lumina ajunge la președintele Țării Înainte cu aproximativ o milionime de miliardime de secundă înainte de a ajunge la președintele Țării Înapoi. Deși e vorba de o diferență reală, ea este atât de mică, încât nu poate fi detectată în mod direct de simțurile umane. Dacă trenul s-ar mișca mult mai rapid, să zicem cu 600 de milioane de mile pe oră, din perspectiva cuiva care stă pe peron, luminii i-ar trebui de aproximativ 20 de ori mai mult timp ca să ajungă la președintele Țării Înapoi decât ca să ajungă la președintele Țării Înainte. La viteze mari, efectele uluitoare ale teoriei speciale a relativității devin din ce în ce mai pronunțate.

Efectul asupra timpului: Partea a II-a

E dificil să dai o definiție abstractă a timpului – încercările de a face acest lucru se încheie de regulă tot prin invocarea cuvântului „timp“ sau se fac tot felul de acrobații lingvistice doar cu scopul de a evita cuvântul. În loc să procedăm în felul acesta, vom adopta un punct de vedere pragmatic și vom defini timpul ca fiind ceea ce măsoară ceasurile. Astfel, bineînțeles povara definiției cade asupra cuvântului „ceas“; putem atunci să ne gândim la ceas ca la un dispozitiv care efectuează o mișcare ciclică perfect regulată. Vom măsura timpul numărând ciclurile pe care le face ceasul. Această definiție este potrivită pentru ceasurile cu care suntem noi obișnuiți, cum ar fi ceasul de mână; ele au limbi care se mișcă efectuând cicluri regulate, iar noi într-adevăr măsurăm timpul scurs numărând ciclurile (sau fracțiunile de ciclu) parcurse de limbi între două evenimente alese.

Bineînțeles, noțiunea de „cicluri de mișcare perfect regulate“ implică noțiunea de timp, din moment ce „regulat“ se referă la durate de timp egale ce se scurg la fiecare ciclu. Din punct de vedere practic însă, noi realizăm acest lucru construind ceasuri din componente fizice simple de la care, pe baza unor principii fundamentale, ne așteptăm să aibă evoluții ciclice repetitive care să nu se schimbe în nici un fel de la un ciclu la altul. Vechile ceasuri cu pendulele lor care se balanseză și ceasurile atomice bazate pe procese atomice repetitive sunt numai două exemple simple.

Scopul nostru este să înțelegem modul în care mișcarea influențează trecerea timpului, și cum am definit timpul într-un mod operațional

ca fiind determinat de ceasuri, putem reformula întrebarea: cum este influențat „ticăitul“ ceasurilor de mișcarea observatorului? Este foarte important să subliniem încă de la început că discuția noastră nu se referă la modul în care elementele mecanice ale unui anumit ceas se comportă la zguduituri sau izbituri provocate de o mișcare neregulată. De fapt, vom considera numai mișcarea cea mai simplă și mai liniștită – mișcarea cu viteză absolut constantă – și deci nu va fi vorba de nici un fel de zguduituri sau izbituri. Ne interesează răspunsul la întrebarea universală legată de felul în care influențează mișcarea trecerea timpului, deci de felul în care afectează în mod fundamental ticăitul *oricărui* ceas și *tuturor* ceasurilor, indiferent de proiectarea sau construcția lor.

În acest scop, introducem ceasul care din punct de vedere conceptual este cel mai simplu (dar și cel mai puțin practic). E cunoscut sub numele de „ceas cu lumină“ și constă din două oglinzi mici montate față în față pe un suport și cu un singur foton de lumină propagându-se înainte și înapoi între ele (vezi figura 2.1). Dacă oglinzile sunt la aproximativ 6 țoli* una de alta, fotonului îi va lua aproximativ o miliardime de secundă ca să facă un tur dus-întors. Ne putem gândi că ticăiturile ceasului cu lumină se produc de fiecare dată când fotonul face un tur dus-întors – un miliard de ticăituri marchează trecerea unei secunde.

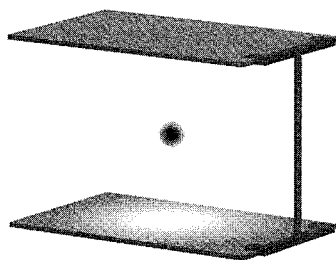

Figura 2.1. Un ceas cu lumină constă din două oglinzi paralele și un foton care se reflectă de la una la alta. Ceasul „ticăie“ de fiecare dată când fotonul încheie un drum dus-întors.

* Un țol (inch) reprezintă 2,54 cm. (*N. red.*)

Putem folosi ceasul cu lumină ca pe un cronometru pentru măsurarea timpului scurs între două evenimente: pur și simplu numărăm câte ticăituri au loc în perioada pe care vrem s-o măsurăm și înmulțim acest număr cu timpul corespunzător unui ticăit. De exemplu, dacă cronometrăm o cursă de cai și numărăm între start și sosire 55 de miliarde de ture ale fotonului, atunci tragem concluzia că durata cursei a fost de 55 de secunde.

Motivul pentru care folosim ceasul cu lumină în discuția noastră este acela că simplitatea mecanicii lui înlătură detaliile de prisos și ne oferă cea mai clară imagine asupra modului cum afectează mișcarea trecerea timpului. De exemplu, să ne imaginăm că urmărim trecerea timpului privind cum ticăie un ceas cu lumină plasat pe masa din apropiere. Apoi, un al doilea ceas cu lumină alunecă pe lângă el pe masă, mișcându-se cu viteză constantă (vezi figura 2.2). Întrebarea pe care ne-o punem este dacă ceasul aflat în mișcare va ticăi cu aceeași frecvență ca și ceasul staționar.

Pentru a răspunde la această întrebare, să considerăm, din perspectiva observatorului staționar, drumul străbătut de fotonul din ceasul cu lumină care se mișcă pentru a realiza un ticăit. Fotonul pornește de la baza ceasului care alunecă, așa cum se vede în figura 2.2, și mai întâi se îndreaptă spre oglinda de sus. Cum din perspectiva noastră ceasul se deplasează, fotonul trebuie să se miște sub un anumit unghi, așa cum se vede în figura 2.3. Dacă fotonul nu s-ar deplasa pe această traiectorie, atunci nu ar nimeri oglinda de sus și ar zbura mai departe, în spațiu. Cum ceasul care alunecă la viteză constantă are tot dreptul să pretindă că e staționar și că lucrurile din jurul lui se mișcă, știm că fotonul *va lovi* oglinda superioară și deci traiectoria desenată de noi este corectă. Fotonul se reflectă în oglinda de sus, după care călătorește din nou pe un drum diagonal până la oglinda de jos;

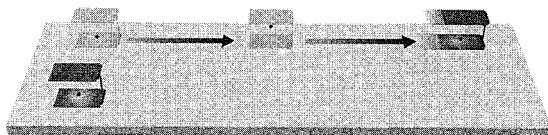

Figura 2.2. Un ceas cu lumină staționar, în prim-plan, pe lângă care alunecă la viteză constantă un al doilea ceas cu lumină.

când ajunge aici, ceasul cu lumină ticăie. Lucrul simplu, dar esențial, pe care îl observăm aici este că dublul drum diagonal pe care îl face fotonul în ceasul care se mișcă este mai lung decât drumul drept, în sus și în jos, urmat de fotonul din ceasul staționar; în plus față de traversarea distanței în sus și în jos, din perspectiva noastră fotonul din ceasul care alunecă trebuie să călătorească și spre dreapta. Viteza luminii este întotdeauna aceeași, deci fotonul din ceasul care alunecă se deplasează cu exact aceeași viteză ca și cel din ceasul staționar. Dar cum primul trebuie să parcurgă o distanță mai mare pentru a ticăi o dată, înseamnă că el va ticăi *mai rar*. Cu un argument simplu am stabilit deci că, din perspectiva noastră, ceasul cu lumină aflat în mișcare ticăie mai rar decât ceasul cu lumină staționar. Și cum am stabilit că numărul de ticăituri reflectă în mod direct cât timp a trecut, observăm că scurgerea timpului este încetinită pentru ceasul aflat în mișcare.

V-ați putea întreba dacă aceasta caracteristică a ceasului cu lumină este aplicabilă și pendulelor sau ceasurilor Rolex. Este timpul măsurat de aceste ceasuri, mai familiare nouă, de asemenea încetinit? Răspunsul este un da hotărât, așa cum vom arăta printr-o aplicație a principiului relativității. Să atașăm câte un ceas Rolex deasupra fiecărui ceas cu lumină și să reluăm experimentul anterior. Așa cum am arătat, ceasul staționar și ceasul Rolexul atașat lui măsoară durate de timp identice, numărând un miliard de ticăituri ale ceasului cu lumină la fiecare secundă măsurată de Rolex. Dar ce se întâmplă cu ceasul cu lumină care se mișcă și cu Rolexul atașat lui? Oare frecvența ticăiturilor Rolexului în mișcare încetinește de asemenea, astfel încât el să rămână sincronizat cu ceasul cu lumină la care e atașat? Ei bine, pentru a face cât mai convingătoare demonstrația, să ne imaginăm că ansamblul ceas cu lumină-Rolex se mișcă deoarece este fixat de podeaua unui compartiment de tren fără geamuri, care alunecă la viteză constantă, pe niște șine perfect drepte și netede. Conform principiului relativității, e imposibil pentru un observator din tren să detecteze vreo influență a mișcării trenului. Dar dacă ceasul cu lumină și Rolexul nu ar mai fi sincronizate, aceasta ar fi o influență care poate fi observată. Prin urmare, ceasul cu lumină din tren și Rolexul atașat la el *trebuie* să măsoare durate de timp egale; Rolexul trebuie să încetinească exact atât cât încetinește și ceasul cu lumină. Indiferent de marcă, tip sau construcție, ceasuri aflate în mișcare unul față de altul înregistrează trecerea timpului în mod diferit.

Discuția referitoare la ceasul cu lumină lămurește și faptul că diferența de timp dintre ceasurile staționare și cele în mișcare depinde de lungimea traiectoriei pe care o parcurge fotonul ceasului aflat în mișcare pentru a face un drum dus-întors între oglinzile sale. Aceasta, la rândul ei, depinde de cât de repede se mișcă ceasul care alunecă – din punctul de vedere al unui observator staționar, cu cât ceasul alunecă mai repede, cu atât fotonul parcurge un drum mai lung. Vom trage deci concluzia că, în comparație cu un ceas staționar, frecvența cu care ticăie ceasul care alunecă devine din ce în ce mai mică pe măsură ce ceasul se mișcă din ce în ce mai repede.⁸

Pentru a ne face o idee despre scara mărimilor implicate, să ne amintim că fotonul străbate un drum dus-întors în aproximativ o miliardime de secundă. Pentru ca ceasul să poată parcurge o distanță semnificativă pe durata unei ticăituri, el ar trebui să călătorească extrem de repede – adică viteza lui să fie o fracțiune semnificativă din viteza luminii. Dacă merge cu o viteză obișnuită de, să zicem, 10 mile pe oră, distanța cu care se mișcă la dreapta în timpul unei ticăituri este minusculă – 15 miliardimi de picior. Distanța suplimentară pe care o parcurge fotonul ceasului în mișcare este infimă și are deci un efect infim asupra frecvenței de ticăiturilor. Din nou, conform principiului relativității acest lucru este valabil pentru toate ceasurile – adică pentru timpul însuși. De aceea, pentru care ființe ca noi, care ne mișcăm unii față de alții cu viteze atât de mici, distorsiunile apărute în scurgerea timpului sunt neobservabile. Deși prezența lor este certă, efectele sunt incredibil de mici. Dacă am putea însă deplasa ceasul în mișcare cu, să zicem, trei sferturi din viteza luminii, atunci ecuațiile teoriei speciale a relativității ar putea fi folosite pentru a arăta că observatorii staționari ar vedea ceasul în mișcare ticăind cu o frecvență care este aproape două treimi din frecvența ceasului lor. Un efect într-adevăr semnificativ.

Viața pe fugă

Am văzut că valoarea constantă a vitezei luminii implică faptul că un ceas cu lumină aflat în mișcare ticăie mai încet decât un ceas cu lumină staționar. Și, conform principiului relativității, acest lucru este valabil nu numai pentru ceasurile cu lumină, ci pentru orice ceas –

este valabil pentru timpul însuși. Timpul trece mai încet pentru un individ aflat în mișcare decât pentru unul în repaus. Dacă raționamentul simplu care ne-a dus la această concluzie este corect, atunci nu ar trebui, de exemplu, să trăim mai mult dacă suntem în mișcare decât dacă stăm pe loc? La urma urmei, dacă timpul trece mai încet pentru un individ în mișcare decât pentru un individ în repaus, atunci această discrepanță nu ar trebui să se aplice doar la timpul măsurat de ceasuri, ci și la ritmul bătăilor inimii și al degradării diverselor părți ale corpului uman. Dar așa se și întâmplă, după cum a fost confirmat experimental în mod direct – nu prin lungirea speranței de viață a oamenilor, ci folosind niște particule microscopice: miuonii. Există totuși o capcană aici, care ne împiedică să proclamăm că am descoperit fântâna tinereții.

Când se află în repaus în laborator, miuonii se dezintegrează printr-un proces asemănător cu dezintegrarea radioactivă, în aproximativ două milionimi de secundă. Această dezintegrare este un fapt experimental bazat pe o imensă cantitate de date experimentale. E ca și cum miuonul își trăiește viața cu pistolul la tâmplă: când atinge vârsta de aproximativ două milionimi de secundă apasă pe trăgaci și explodează transformându-se în electroni și neutrini. Dacă însă acești miuoni nu sunt în repaus, ci călătoresc printr-un aparat cunoscut sub numele de accelerator de particule care îi accelerează până la viteze foarte apropiate de viteza luminii, durata lor medie de viață, măsurată de oamenii de știință în laborator, crește spectaculos. Așa ceva se întâmplă cu adevărat. La viteze de 667 de milioane de mile pe oră (cam 99,5% din viteza luminii), durata medie de viață a miuonului crește cam cu un factor de zece. Explicația conformă cu teoria relativității este că „ceasurile de mână purtate de miuoni” ticăie mult mai încet decât ceasurile din laborator, așa că, mult după ce ceasurile din laborator au indicat că miuonii ar fi trebuit să apese pe trăgaci și să explodeze, ceasurile miuonilor rapizi nu au ajuns încă la ora fatală. Aceasta este o demonstrație directă și spectaculoasă a efectului mișcării asupra scurgerii timpului. Dacă oamenii s-ar mișca cu viteze egale cu cele ale acestor miuoni, durata lor de viață ar crește cu același factor. În loc să trăiască 70 de ani, oamenii ar trăi 700 de ani.⁹

Și acum capcana. Deși observatorii din laborator văd că miuonii care se mișcă rapid au o durată de viață mai mare decât frații lor staționari, aceasta se datorează timpului care se scurge mai încet pentru

miuonii în mișcare. Încetinirea timpului nu se aplică doar ceasurilor purtate de miuoni, ci și tuturor celorlalte activități desfășurate de ei. De exemplu, dacă un miuon staționar poate citi 100 de cărți în timpul scurtei sale vieți, vârul său aflat în mișcare rapidă va putea citi tot 100 de cărți, deoarece, deși pare să trăiască mai mult decât miuonul staționar, viteza lui de citire – ca toate celelalte activități din viața lui – a fost încetinită corespunzător. Din perspectiva laboratorului, e ca și cum miuonul în mișcare își trăiește viața cu încetinitorul; din acest punct de vedere, miuonul în mișcare va trăi mai mult decât cel staționar, dar „cantitatea de viață” trăită va fi exact aceeași pentru amândoi. Aceeași concluzie este valabilă și pentru oamenii care se mișcă rapid și având o speranță de viață de mai multe secole. Din perspectiva lor, viața este cea obișnuită. Din perspectiva noastră, ei își trăiesc viața în mișcare hiperîncetinită și prin urmare orice activitate normală din viața lor se petrece pe o perioadă foarte lungă din *timpul nostru*.

Și totuși, cine se mișcă?

Relativitatea mișcării reprezintă cheia pentru înțelegerea teoriei relativității a lui Einstein, dar și o sursă potențială de confuzie. Ați observat probabil că o schimbare a perspectivei poate schimba rolurile miuonilor în mișcare, ale căror ceasuri rămân în urmă, cu cele ale miuonilor staționari. La fel cum în cazul lui George și Gracie fiecare era la fel de îndreptățit să declare că el se afla în repaus și celălalt în mișcare, miuonii despre care spunem că se află în mișcare sunt îndreptățiți să afirme că, din perspectiva lor, sunt nemișcați, iar miuonii „staționari” sunt cei care se mișcă, în direcția opusă. Argumentele de mai sus pot fi aplicate la fel de bine și din această perspectivă, ducând la o concluzie aparent opusă celei dintâi, anume că ceasurile purtate de miuonii pe care i-am numit staționari rămân în urmă în raport cu cele purtate de miuonii considerați a fi în mișcare.

Am întâlnit deja o situație – ceremonia de semnare a acordului de pace la aprinderea becului – în care puncte de vedere diferite duc la rezultate aparent contradictorii. Atunci am fost obligați de raționamentele elementare ale teoriei relativității speciale să renunțăm la ideea adânc înrădăcinată că toată lumea, indiferent de starea de mișcare,

cade de acord asupra evenimentelor simultane. Incongruența aceasta nouă pare însă și mai problematică. Cum e posibil ca fiecare dintre cei doi observatori să pretindă că ceasul celuilalt merge mai încet? Mai grav, cele două perspective, diferite, dar egal îndreptățite, ne conduc la concluzia că miuonii din fiecare grup vor susține – cu fermitate și tristețe – că ei vor muri primii. Descoperim că lumea poate avea unele trăsături neașteptat de stranii, dar sperăm că lucrurile nu vor trece în sfera absurdului. Deci, ce se petrece?

Așa cum se întâmplă cu toate paradoxurile care apar în teoria relativității, dacă examinăm mai atent aceste dileme de logică, ajungem de fapt să descoperim noi perspective asupra funcționării universului. Pentru a evita antropomorfizări și mai grave, să ne întoarcem de la miuoni la Gracie și George care au acum, pe lângă luminile care clipește, și ceasuri digitale luminoase atașate la costumele lor spațiale. Din perspectiva lui George, el este staționar, în timp ce Gracie, cu lumina ei verde, intermitentă, și cu ceasul digital mare, apare în depărtare, iar apoi, trecând pe lângă el, dispare în spațiul întunecat. El observă că ceasul lui Gracie rămâne în urmă față de al său (ritmul încetînirii depinzând de cât de repede trec unul pe lângă altul). Dacă ar fi fost ceva mai atent, ar fi observat în plus că, pe lângă faptul că ceasul lui Gracie mergea mai încet, tot ce era legat de ea – modul de a-i face cu mâna în trecere, viteza cu care clipea și așa mai departe – se desfășura încetinit. Din perspectiva lui Gracie, exact aceleași observații sunt valabile pentru George.

Deși pare paradoxal, să încercăm să ne imaginăm un experiment care să ne conducă la o absurditate logică. Cea mai simplă modalitate este să aranjăm lucrurile așa încât, în momentul când trec unul pe lângă altul, George și Gracie să-și potrivească amândoi ceasurile la 12:00. Apoi, când se depărtează, fiecare pretinde că ceasul celuilalt rămâne în urmă. Pentru a verifica această discordanță, George și Gracie trebuie să se reîntâlnească și să compare direct timpul scurs pe ceasurile lor. Dar cum să facă asta? Ei bine, George are un propulsor pe care îl poate folosi pentru ca – din perspectiva sa – s-o ajungă din urmă pe Gracie. Dar dacă procedează astfel strică simetria dintre cele două perspective, care era de fapt cauza acestui paradox aparent, deoarece George va suferi o mișcare *accelerată*, nu una constantă, „fără forțe“. Când se reîntâlnesc deci, ceasul lui George va arăta într-adevăr că a trecut mai puțin timp, iar el poate afirma cu certitudine că s-a aflat

în mișcare, întrucât a simțit acest lucru. Perspectivile lui George și Gracie nu mai sunt pe picior de egalitate. Pornind propulsorul, George nu mai poate susține că a stat pe loc.

Dacă George o ajunge pe Gracie din urmă în acest fel, diferența de timp pe care ceasurile lor o vor arăta depinde de viteza lor relativă și de detalii legate de modul în care George și-a folosit propulsorul. După cum știm deja, dacă vitezele implicate sunt mici, diferența va fi minusculă. Dar dacă este vorba de viteze comparabile cu viteza luminii, atunci diferențele pot fi minute, zile, ani, secole, ba chiar mai mult. Ca exemplu concret, să ne imaginăm că viteza relativă a lui George și Gracie, când trec unul pe lângă altul, este de 99,5% din viteza luminii. Apoi, să presupunem că George așteaptă după ceasul său 3 ani și își pornește propulsorul într-o explozie de o clipă, ceea ce îl aruncă spre Gracie cu aceeași viteză cu care se îndepărtau mai devreme unul de celălalt, deci cu 99,5% din viteza luminii. Când ajunge la Gracie, 6 ani se vor fi scurs pe ceasul lui, căci îi vor trebui încă 3 ani s-o prindă din urmă. Calcule de teoria specială a relativității arată însă că pe ceasul lui Gracie se vor fi scurs în acest timp 60 de ani. Nu e nici o scamatorie: Gracie va trebui într-adevăr să-și amintească acum faptul că în urmă cu 60 de ani l-a văzut pe George trecând pe lângă ea prin spațiu. Pentru George însă, toate acestea s-au întâmplat în urmă cu doar 6 ani. Mișcarea l-a transformat cu adevărat pe George într-un călător în timp, dar într-un sens foarte precis: el a călătorit în viitorul lui Gracie.

Readucerea la un loc a celor două ceasuri pentru comparație poate părea doar o complicație logistică, dar de fapt ea constituie însăși miezul problemei. Ne putem imagina o mulțime de trucuri pentru a ocoli această fisură din armura paradoxului, dar până la urmă toate dau greș. De exemplu, ce-ar fi dacă în loc să readucem ceasurile unul lângă altul, Gracie și George și-ar compara ceasurile comunicând prin telefoane celulare? Dacă în acest mod comunicarea ar fi instantanee, am fi într-adevăr puși în fața unei contradicții insurmontabile: judecând din perspectiva lui Gracie, ceasul lui George rămâne în urmă și deci el îi va transmite că a trecut mai puțin timp; judecând din perspectiva lui George, ceasul lui Gracie rămâne în urmă și deci ea îi va comunica scurgerea unui timp mai scurt. E imposibil ca amândoi să aibă dreptate, și atunci ne scufundăm. Ideea-cheie este că telefoanele celulare, ca toate formele de comunicare, nu transmit semnalul instantaneu. Telefoanele

celulare operează cu unde radio, care sunt o formă de lumină, deci semnalul se transmite cu viteza luminii. Aceasta înseamnă că semnalul este recepționat cu o anumită întârziere – exact întârzierea necesară pentru a face cele două perspective compatibile.

Să analizăm mai întâi perspectiva lui George. Să ne imaginăm că o data pe oră, la ora exactă, George recită la telefon: „este ora 12 și totul e în regulă“, „este ora 1 și totul e în regulă“ și așa mai departe. Cum, din perspectiva lui, ceasul lui Gracie rămâne în urmă, în primul moment el crede că Gracie va primi mesajele lui înainte ca ceasul ei să indice ora exactă. Astfel, el trage concluzia că Gracie va trebui să recunoască faptul că ceasul ei rămâne în urmă. Dar apoi el se gândește din nou: „Dacă Gracie se îndepărtează de mine, semnalul pe care i l-am trimis prin telefonul celular va trebui să călătorească o distanță și mai mare pentru a ajunge la ea. Poate că acest timp suplimentar compensează timpul cu care ceasul ei rămâne în urmă.“ Când George își dă seama că există efecte care se compensează – întârzierea ceasului lui Gracie și timpul de transmitere a semnalului –, rămâne pe gânduri și hotărăște să evalueze cantitativ efectele lor combinate. Rezultatul pe care îl obține este că timpul de transmitere a semnalului e mai lung decât cel necesar pentru a compensa încetinirea ceasului lui Gracie. El ajunge la concluzia surprinzătoare că Gracie va primi semnalele care marchează scurgerea unei ore pe ceasul lui după ce ora exactă a trecut conform ceasului ei. De fapt, George e conștient de cunoștințele de fizică ale lui Gracie și știe că ea va lua în considerare timpul de transmitere a semnalului pentru a trage concluzii asupra modului de funcționare a ceasului lui George, bazându-se pe mesajele transmise de el prin celular. Calculul amănunțit arată că, dacă ia în considerare timpul de transmitere a semnalului, Gracie ajunge la concluzia că ceasul lui George ticăie mai încet decât al ei.

Exact același rationament se aplică și când adoptăm perspectiva lui Gracie, ea fiind cea care trimite la fiecare oră semnale către George. Mai întâi, încetinirea ceasului lui George din perspectiva ei o face să creadă că acesta îi va primi mesajele înainte ca el să ajungă să le trimită pe ale lui. Dar când Gracie ia în considerare distanțele din ce în ce mai mari pe care semnalul trebuie să le parcurgă pentru a ajunge la George, care se depărtează în întuneric, își dă seama că de fapt George le va primi *după* ce le va fi trimis pe ale sale. La rândul ei, Gracie înțelege că, dacă George ia în considerare timpul de transmitere a sem-

nalului, din comunicarea telefonică a lui Gracie el va trage concluzia că ceasul ei merge mai încet decât al lui.

Atât timp cât nici George, nici Gracie nu accelerează, perspectivele lor sunt pe picior de egalitate. Deși pare paradoxal, în acest mod, amândoi își dau seama că fiecare dintre ei e perfect îndreptățit să creadă că ceasul celuilalt rămâne în urmă.

Efectul mișcării asupra spațiului

Discuția precedentă ne-a arătat că observatorii văd ceasurile în mișcare ticăind mai încet decât ale lor – deci mișcarea afectează timpul. Nu mai e decât un pas mic de făcut pentru a ne da seama că mișcarea are un efect la fel de spectaculos și asupra spațiului. Să ne întoarcem la Jim și la Slim, pe pista de curse. Așa cum am menționat, la magazinul de prezentare, Slim a măsurat cu atenție lungimea noii sale mașini folosind o ruletă. Acum Slim gonește pe pistă, iar Jim nu poate aplica aceeași metodă pentru a măsura mașina, așa că va trebui s-o măsoare indirect. După cum am arătat mai sus, el poate proceda în felul următor: își pornește cronometrul exact când partea din față a mașinii lui Slim ajunge în dreptul său și îl oprește exact când partea din spate îl depășește. Înmulțind timpul scurs cu viteza mașinii, Jim îi poate determina lungimea.

Folosindu-ne de nou-descoperitele și subtilele proprietăți ale timpului, ne dăm seama că, din perspectiva lui, Slim este în repaus, pe când Jim se mișcă; deci Slim vede că ceasul lui Jim rămâne în urmă. Slim își dă seama deci că măsurătoarea indirectă a lungimii mașinii făcută de Jim va avea ca rezultat o lungime mai scurtă decât cea măsurată în magazinul de prezentare, pentru că în calculele sale (lungimea este egală cu viteza înmulțită cu timpul scurs) Jim folosește timpul măsurat cu un ceas care merge mai încet. Dacă ceasul merge mai încet, timpul măsurat de el va fi mai scurt și rezultatul calculelor sale va fi o distanță mai scurtă.

Astfel, Jim va vedea că lungimea mașinii lui Slim e mai mică atunci când este în mișcare decât atunci când este în repaus. Acesta este un exemplu al fenomenului general prin care observatorii percep că un obiect în mișcare e scurtat de-a lungul direcției de mișcare. De

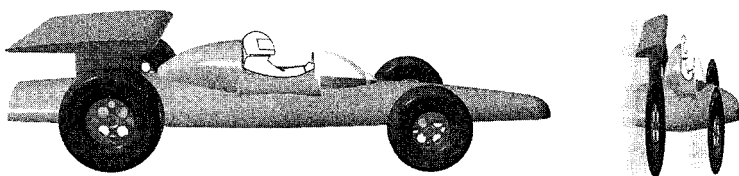

Figura 2.4. Un obiect în mișcare este scurtat de-a lungul direcției de mișcare.

exemplu, ecuațiile teoriei speciale a relativității arată că dacă un obiect se mișcă cu o viteză de aproximativ 98% din viteza luminii, atunci pentru un observator staționar va apărea cu 80% mai scurt decât dacă ar fi în repaus. Acest fenomen e ilustrat în figura 2.4.¹⁰

Mișcarea în spațiu-timp

Valoarea constantă a vitezei luminii a condus la înlocuirea modului tradițional de a privi spațiul și timpul ca pe niște structuri rigide și obiective cu o nouă concepție în care acestea sunt în mod intim determinate de mișcarea relativă dintre observator și observat. Am putea încheia discuția aici, știind că obiectele în mișcare evoluează încetinit și sunt scurtate în direcția de mișcare. Teoria relativității speciale ne oferă însă o perspectivă mai profund unificată asupra acestor fenomene.

Pentru a înțelege această perspectivă, să ne imaginăm un automobil destul de nepractic ce își atinge rapid viteza de croazieră de 100 mile pe oră, iar apoi rămâne la această viteză constantă până când motorul este oprit, după care rulează până ajunge în repaus. Să ne mai imaginăm și că, datorită creșterii reputației sale de șofer abil, Slim este rugat să testeze acest vehicul pe o pistă lungă, dreaptă și lată, aflată în mijlocul unei zone plate în deșert. Cum distanța dintre linia de start și cea de sosire este de 10 mile, mașina ar trebui s-o parcurgă într-a zecea parte dintr-o oră, adică în 6 minute. Jim, care face pe inginerul de automobile, compară datele înregistrate de la zeci de teste și observă cu mirare că, deși majoritatea timpilor obținuți erau de 6 minute, ultimele câteva teste erau semnificativ mai lungi: 6,5; 7 și chiar 7,5 minute. La început, a crezut că e vorba de o problemă mecanică, pentru

că timpul cronometrat părea să indice că mașina mergea cu mai puțin de 100 de mile pe oră la ultimele trei ture. Totuși, după ce examinează în detaliu mașina, se convinge că aceasta e în perfectă stare de funcționare. Neputând să explice anomalia timpilor mai lungi, îl consultă pe Slim cerându-i părerea despre ultimele câteva teste. Slim îi dă o explicație simplă. El îi spune lui Jim că, deoarece pista se întinde de la est la vest, pe măsură ce se făcea mai târziu, soarele ajungea să-i bată în ochi. La ultimele trei teste a fost atât de rău, încât a trebuit să traverseze pista sub un mic unghi. El a desenat o schiță cu traiectoriile pe care le-a parcurs la ultimele trei ture, prezentată în figura 2.5. Explicația pentru cei trei timpi mai lungi devine acum clară: drumul parcurs de la linia de start la linia de sosire este mai lung când e făcut sub un anumit unghi și deci, la aceeași viteză de 100 de mile pe oră, a avut nevoie de mai mult timp pentru a-l parcurge. Altfel spus, când mergi sub un anumit unghi, o parte din viteza de 100 de mile pe oră este cheltuită ca să mergi de la sud la nord, lăsând ceva mai puțină viteză disponibilă pentru călătoria de la est la vest. Din cauza aceasta, traversarea pistei va dura ceva mai mult timp.

Explicația lui Slim e ușor de înțeles, dar merită s-o reformulăm puțin, pentru a înlesni saltul conceptual pe care îl vom face. Direcțiile nord-sud și est-vest sunt două dimensiuni spațiale independente în care se mișcă mașina. (Mașina se poate mișca și vertical, de exemplu când traversează un canion, dar aici nu ne interesează această posibilitate.) Explicația lui Slim arată că, în ciuda faptului că mașina a mers cu 100 de mile pe oră la fiecare cursă, în timpul ultimelor teste ea și-a împărțit viteza între cele două dimensiuni și din cauza asta a

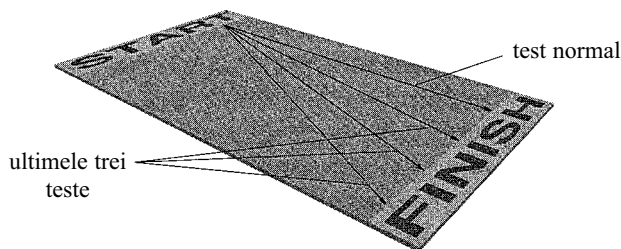

Figura 2.5. Din cauza luminii soarelui la asfințit, Slim a condus sub unghiuri din ce în ce mai mari la ultimele trei ture.

mers cu mai puțin de 100 de mile pe oră în direcția est-vest. În timpul curselor anterioare, cele 100 de mile pe oră erau dedicate în întregime mișcării de la est la vest; în timpul ultimelor trei teste, o parte din această viteză a fost folosită și pentru mișcarea de la nord la sud.

Einstein a descoperit că exact această idee – împărțirea mișcării între mai multe dimensiuni – stă la baza fizicii remarcabile a teoriei speciale a relativității atunci când înțelegem că mișcarea unui obiect nu se împarte numai după dimensiunile spațiale, ci însuși *timpul* ia parte la împărțire. De fapt, în majoritatea cazurilor, *cea mai mare parte* a mișcării unui obiect are loc în timp, nu în spațiu. Să vedem ce înseamnă asta.

Mișcarea prin spațiu este o idee despre care aflăm în primii ani de viață. Deși în general nu judecăm lucrurile în asemenea termeni, aflăm de asemenea că noi, prietenii noștri, lucrurile noastre ș.a.m.d., toate *se mișcă și prin timp* . Dacă ne uităm la un ceas chiar și atunci când privim nemișcați la televizor, afișajul ceasului se schimbă constant, se „mișcă mereu înainte în timp”. Noi – și totul din jurul nostru – îmbătrânim, trecând inevitabil de la un moment de timp la următorul. De fapt, matematicianul Hermann Minkowski și chiar Einstein însuși au pledat în favoarea interpretării timpului ca o altă dimensiune a universului – a patra dimensiune – într-un fel similară cu cele trei dimensiuni spațiale în care suntem cu toții scufundați. Deși pare abstractă, noțiunea de timp perceput ca dimensiune este de fapt concretă. Când vrem să ne întâlnim cu cineva, îi spunem unde „în spațiu” vrem să ne întâlnim – de exemplu, la etajul 9 al clădirii de la intersecția străzii 53 cu bulevardul 7. Informația aceasta conține trei date (etajul 9, strada 53 și bulevardul 7) care specifică o anumită localizare în cele trei dimensiuni spațiale ale universului. La fel de importantă este însă și precizarea timpului *când* ne așteptăm să ne întâlnim – de exemplu la 3 după-amiaza. Această informație ne precizează unde *în timp* va avea loc întâlnirea. Evenimentele sunt deci specificate prin patru date, trei referindu-se la spațiu și una la timp. Spunem că aceste date localizează evenimentul în spațiu și timp, sau, pe scurt, în spațiu-timp. În acest sens, timpul este o altă dimensiune.

Din moment ce această perspectivă afirmă că spațiul și timpul nu sunt decât diferite exemple de dimensiuni, putem oare vorbi despre viteza unui obiect prin timp într-o manieră asemănătoare ideii de viteză prin spațiu? Într-adevăr, putem.

Un indiciu important asupra modului în care o putem face ne este furnizat de o informație esențială, întâlnită mai sus. Când un obiect are o mișcare relativă prin spațiu față de noi, ceasul lui merge mai încet în comparație cu al nostru. Deci, viteza *mișcării lui prin timp e încetinită*. Aici se produce saltul: Einstein susține că toate obiectele din univers călătoresc *întotdeauna* prin spațiu-timp cu o viteză dată – viteza luminii. E o idee ciudată; noi suntem obișnuiți cu ideea că obiectele călătoresc cu viteze mult mai mici decât viteza luminii. Am subliniat în mod repetat că acesta este motivul pentru care efectele relativiste sunt atât de puțin familiare în viața de zi cu zi. Toate acestea sunt adevărate. Acum însă vorbim despre viteza combinată a unui obiect prin *toate cele patru* dimensiuni – trei spațiale și una temporală –, iar viteza obiectului în acest sens generalizat este egală cu viteza luminii. Pentru a înțelege pe deplin acest lucru și pentru a-i descoperi importanța, să observăm că, la fel ca la mașina cea nepractică având o singură viteză, despre care am vorbit anterior, și această viteză fixă a obiectului poate fi împărțită între diferite dimensiuni – adică diferite dimensiuni spațiale și timp. Dacă un obiect e în repaus (în raport cu noi) și în consecință nu se mișcă deloc prin spațiu, atunci, prin analogie cu primele curse ale mașinii, toată mișcarea obiectului este folosită pentru deplasarea într-o singură dimensiune – în acest caz, dimensiunea temporală. Mai mult, toate obiectele aflate în repaus în raport cu noi și între ele se mișcă prin timp – îmbătrânesc – cu același ritm sau viteză. Dacă însă un obiect se mișcă și prin spațiu, aceasta înseamnă că o parte din mișcarea pe care o avea prin timp trebuie deviată. Ca și mașina ce se deplasează sub un unghi, această împărțire a mișcării face ca obiectul să se deplaseze mai încet prin timp decât partenerii săi staționari, pentru că o parte din mișcarea lui e folosită acum pentru a se deplasa prin spațiu. Adică ceasul atașat lui va ticăi mai încet dacă se mișcă prin spațiu. Este exact ce am descoperit mai devreme. Observăm acum că scurgerea timpului e încetinită pentru un obiect care se mișcă în raport cu noi fiindcă o parte din mișcarea lui prin timp este transformată în mișcare prin spațiu. Deci viteza unui obiect prin spațiu arată cât din mișcarea lui prin timp a fost deviată.¹¹

Vedem de asemenea că această perspectivă încorporează automat faptul că există o limită a vitezei spațiale a unui obiect: viteza maximă prin spațiu este atinsă atunci când *toată* mișcarea unui obiect prin timp este transformată în mișcare prin spațiu. Aceasta se întâmplă când toată mișcarea inițială cu viteza luminii prin timp este transformată

în mișcare cu viteza luminii prin spațiu. Dar din moment ce și-a folosit toată mișcarea prin timp, aceasta este viteza *cea mai mare* prin spațiu pe care un obiect – orice obiect – o poate atinge. Această situație corespunde cazului în care mașina lui Slim e condusă exact pe direcția nord-sud. La fel cum mașinii nu-i va mai rămâne viteză pentru mișcarea în direcția est-vest, un obiect care se deplasează cu viteza luminii prin spațiu nu va mai avea viteză pentru mișcarea prin timp. De aceea lumina nu îmbătrânește; un foton care a rezultat din big bang are astăzi aceeași vârstă pe care o avea și atunci. Nu există scurgere a timpului la viteza luminii.

Ce este cu $E = mc^2$?

Cu toate că Einstein nu a pledat pentru numele de teoria „relativității” (sugerând în schimb numele de teoria „invarianței” pentru a reflecta, între altele, caracterul neschimbat al vitezei luminii), sensul termenului este acum clar. Teoria lui Einstein a arătat că noțiuni ca spațiul și timpul, care anterior păreau independente și absolute, sunt de fapt întrepătrunse și relative. Einstein a continuat prin a arăta că și alte proprietăți fizice ale lumii în care trăim se întrepătrund în mod neașteptat. Fai-moasa lui ecuație oferă unul din cele mai importante exemple în acest sens. Prin ea, Einstein a arătat că energia (E) și masa (m) unui obiect nu sunt concepte independente; putem determina energia cunoscând masa (înmulțind-o pe ultima de două ori cu viteza luminii, c^2) sau putem determina masa cunoscând energia (prin împărțirea ultimei de două ori la viteza luminii). Cu alte cuvinte, energia și masa, precum dolarul și euro, sunt valute convertibile. Dar, spre deosebire de cazul banilor, rata de schimb, egală cu viteza luminii la pătrat, este și va fi mereu fixă. Cum această rată de schimb e atât de mare (c^2 este un număr mare), o masă mică poate produce multă energie. La Hiroșima lumea a înțeles puterea distructivă devastatoare rezultată din conversia în energie a mai puțin de 1% din 50 de grame de uraniu; într-o bună zi, în centralele de fuziune nucleară vom folosi formula lui Einstein pentru a satisface nevoile de energie ale întregii lumi, utilizând proviziile practic nelimitate de apă de mare.

Din punctul de vedere al conceptelor puse în evidență în acest capitol, ecuația lui Einstein dă cea mai concretă explicație pentru ideea

centrală că nimic nu se poate deplasa cu viteză mai mare decât cea a luminii. V-ați întrebat probabil de ce nu putem să luăm un obiect, un miuon de exemplu, pe care un accelerator l-a accelerat până la 667 milioane de mile pe oră – 99,5% din viteza luminii – și să-l „împingem puțin mai tare” până la 99,9% din viteza luminii, iar apoi „să-l împingem *și mai tare*” obligându-l să treacă bariera vitezei luminii. Formula lui Einstein ne explică de ce un asemenea efort e mereu sortit eșecului. Cu cât ceva se mișcă mai rapid, cu atât energia lui crește, iar din formula lui Einstein vedem că pe măsură ce energia crește, și masa lui crește. De exemplu, miuonii care se deplasează cu 99,9% din viteza luminii cântăresc mult mai mult decât verii lor staționari. De fapt, ei sunt de aproximativ 22 de ori mai grei. (Masele din tabelul 1.1 sunt date pentru particule în repaus). Dar cu cât un obiect este mai masiv, cu atât e mai greu să-i sporești viteza. Să împingi un copil pe bicicletă e una, dar să împingi un camion e cu totul altceva. Deci, când un miuon se mișcă din ce în ce mai repede, devine din ce în ce mai dificil să-i crești viteza. La 99,999% din viteza luminii, masa miuonului crește cu un factor de 224; la 99,99999999% din viteza luminii, ea crește cu un factor mai mare de 70 000. Cum masa miuonului crește fără limită, când viteza se apropie de cea a luminii, ar fi nevoie de o „împingere” cu o energie infinită pentru a atinge sau pentru a depăși bariera vitezei luminii. Bineînțeles că acest lucru e imposibil și, în concluzie, nimic nu se poate deplasa mai repede decât lumina.

Așa cum vom vedea în capitolul următor, această concluzie este germele celui de-al doilea conflict major apărut în fizică în ultimul secol și va duce la căderea unei alte teorii venerabile și îndrăgite – teoria gravitației universale a lui Newton.

Despre deformări și ondulații

Prin relativitatea specială Einstein a rezolvat conflictul dintre „intuiția veche de când lumea“ privind mișcarea, pe de o parte, și viteza constantă a luminii, pe de altă parte. Pe scurt, soluția este aceea că intuiția noastră e greșită – ea s-a format pornind de la mișcarea care e în general extrem de lentă în comparație cu viteza luminii, iar aceste viteze mici ascund adevăratul caracter al spațiului și timpului. Relativitatea specială dezvăluie adevărata lor natură și arată că sunt radical diferite de concepțiile anterioare. Transformarea modului nostru de a înțelege spațiul și timpul a reprezentat o sarcină dificilă. Einstein și-a dat seama destul de curând că între numeroasele consecințe ale teoriei speciale a relativității una era deosebit de profundă: postulatul că nimic nu poate depăși lumina era incompatibil cu venerata teorie a gravitației universale, elaborată de Newton în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Astfel, în timp ce rezolva un conflict, teoria relativității speciale dădea naștere altuia. După un deceniu de studiu intens, deseori chinuitor, Einstein a rezolvat dilema prin teoria generală a relativității. Cu această teorie, Einstein revoluționa din nou înțelegerea noastră asupra spațiului și timpului arătând că ele se deformează pentru a transmite forța gravitației.

Perspectiva newtoniană asupra gravitației

Isaac Newton, născut în 1642 în Lincolnshire, Anglia, a schimbat radical metodele cercetării științifice prin aducerea întregului arsenal matematic în serviciul fizicii. Spiritul lui Newton a fost atât de prolific,

încât atunci când își dădea seama că, de exemplu, nu exista aparatul matematic de care avea nevoie în cercetările sale, îl inventa. Vor trece aproape trei secole până când lumea va avea un geniu științific comparabil cu el. Dintre numeroasele descoperiri profunde ale lui Newton care au dezvăluit tainele universului, cea care ne interesează aici în mod deosebit este teoria universală a gravitației.

Forța gravitațională pătrunde pretutindeni în viața cotidiană. Ne menține pe noi, împreună cu toate obiectele din jurul nostru, fixați la suprafața pământului; împiedică aerul pe care îl respirăm să se răspândească în spațiu; menține Luna pe orbita din jurul Pământului și Pământul pe orbita din jurul Soarelui. Gravitația dictează ritmul dansului cosmic executat neîncetat și meticulos de miliarde și miliarde de locuitori ai cosmosului, de la asteroizi la planete, stele și galaxii. După mai bine de trei secole de influență a teoriilor sale, Newton ne determină să luăm ca pe o certitudine ideea că o singură forță – gravitația – este răspunzătoare pentru toată diversitatea evenimentelor terestre și extraterestre. Înainte de Newton, nimeni nu și-a putut imagina cum căderea unui măr din copac poate fi dovada principiului fizic datorită căruia sunt menținute planetele în rotație în jurul Soarelui. Făcând un pas cutezător în numele supremației științifice, Newton a unificat fizica ce guverna cerul și Pământul și a afirmat că forța gravitațională e mâna invizibilă care controlează cele două tărâmuri.

Această perspectivă a lui Newton asupra gravitației ar putea fi numită marea egalizare. El a declarat că absolut orice corp exercită o forță de atracție gravitațională asupra oricărui alt corp. Indiferent de compoziția fizică, *orice* corp exercită, dar și resimte forța gravitațională. Bazându-se pe un studiu amănunțit al analizei întreprinse de Johannes Kepler asupra mișcării planetare, Newton a dedus că forța de atracție gravitațională dintre două corpuri depinde de *exact* două lucruri: cantitatea de material ce compune fiecare dintre corpuri și distanța dintre ele. „Material“ înseamnă materie – cuprinde numărul total de protoni, neutroni și electroni, care la rândul lor determină *masa* obiectului. Teoria universală a gravitației elaborată de Newton susține că forța de atracție gravitațională dintre două corpuri este mai mare pentru obiecte cu masă mai mare și mai mică pentru obiecte cu masă mai mică; de asemenea, susține că forța de atracție gravitațională este mai mare pentru distanțe mai mici între obiecte și mai mică pentru distanțe mai mari.

Newton a mers mai departe de această descriere calitativă și a formulat ecuațiile ce descriu cantitativ forța de atracție gravitațională dintre două corpuri. Traduse în cuvinte, aceste ecuații stabilesc că forța de atracție gravitațională dintre două corpuri este proporțională cu produsul maselor lor și invers proporțională cu pătratul distanței dintre ele. Această „lege a gravitației“ poate fi folosită pentru a prezice mișcarea planetelor și a cometelor în jurul Soarelui, a Lunii în jurul Pământului, a rachetelor pornite în explorări interplanetare, dar și pentru fenomene mai „pământești“, cum ar fi mingi ce zboară prin aer sau sportivi ce sar de la trambulină și se îndreaptă rostogolindu-se spre bazinul cu apă. Concordanța dintre predicțiile teoriei și mișcarea reală observată a obiectelor de acest gen este spectaculoasă. Acest succes i-a conferit teoriei lui Newton un sprijin fără echivoc până la începutul secolului XX. Descoperirea de către Einstein a teoriei relativității speciale a ridicat totuși în fața teoriei lui Newton un obstacol ce s-a dovedit insurmontabil.

Incompatibilitatea dintre gravitația newtoniană și teoria relativității speciale

O trăsătură esențială a teoriei relativității speciale este limita absolută de viteză impusă de lumină. Este important să remarcăm că această limită se aplică nu numai obiectelor materiale, ci și semnalelor și influențelor de orice fel. Nu există nici o posibilitate de a comunica informație sau vreo perturbare de orice tip dintr-un loc în altul cu o viteză mai mare decât viteza luminii. Există desigur nenumărate posibilități de a transmite perturbațiile cu o viteză *mai mică* decât viteza luminii. De exemplu, cuvintele noastre, sau orice alte sunete, sunt transmise prin vibrații care se deplasează prin aer cu aproximativ 700 de mile pe oră, o viteză nesemnificativă în comparație cu viteza de 670 de milioane de mile pe oră a luminii. Diferența de viteză devine evidentă când urmărești un joc de baseball din locuri îndepărtate de terenul de joc. Când sportivul lovește mingea, sunetul ajunge la tine la câteva clipe *după* ce ai văzut că mingea a fost lovită. Ceva asemănător se petrece în timpul unei furtuni cu descărcări electrice. Deși fulgerul și tunetul sunt produse simultan, vedem fulgerul înainte de a auzi tunetul. Aceasta reflectă diferența substanțială de viteză dintre lumină și sunet.

Succesul teoriei relativității speciale ne spune că o situație inversă, în care un semnal ajunge la noi înaintea luminii emise în același timp, nu e posibilă. Nimic nu-i poate depăși pe fotoni.

Aici apare problema. În teoria newtoniană a gravitației, un corp exercită o atracție gravitațională asupra altuia cu o forță determinată doar de masele corpurilor și de mărimea distanței dintre ele. Forța nu are nimic de-a face cu timpul cât cele două obiecte s-au aflat unul în prezența celuilalt. Asta înseamnă că, dacă masele sau distanța dintre corpuri s-ar modifica, conform lui Newton, obiectele ar simți *imediat* o schimbare în atracția gravitațională reciprocă. De exemplu, teoria newtoniană a gravitației susține că dacă Soarele ar exploda brusc Pământul – aflat la vreo de 93 de milioane de mile depărtare – și-ar schimba instantaneu traiectoria, începând să se depărteze de la orbita lui eliptică obișnuită. Cu toate că luminii generate de explozie i-ar trebui 8 minute pentru a ajunge de la Soare la Pământ, în teoria lui Newton informația că Soarele a explodat ar fi transmisă instantaneu pe Pământ printr-o schimbare bruscă a forței gravitaționale care îi guvernează mișcarea.

Această concluzie este în contradicție directă cu relativitatea specială, care ne asigură că nici o informație nu poate fi transmisă mai repede decât viteza luminii – transmiterea instantanee ar fi cea mai flagrantă violare a acestui concept.

Prin urmare, la începutul secolului XX, Einstein și-a dat seama că mult prețuita teorie newtoniană a gravitației era în conflict cu propria lui teorie specială a relativității. Având încredere în veridicitatea teoriei relativității speciale și fără a putea combate muntele de dovezi experimentale ce susțineau teoria lui Newton, Einstein a căutat o nouă teorie a gravitației compatibilă cu teoria specială a relativității. Până la urmă aceasta l-a condus la descoperirea teoriei generale a relativității, în care caracterul spațiului și timpul urmau să sufere din nou o transformare remarcabilă.

Cea mai fericită idee a lui Einstein

Chiar și înainte de descoperirea relativității speciale, teoria newtoniană a gravitației avea o lacună importantă. Deși poate fi folosită pentru a face previziuni de o mare acuratețe asupra modului în care

se vor mișca obiectele sub influența gravitației, ea nu spune ce *este* gravitația. Cum e posibil ca două corpuri care sunt fizic separate unul de altul, uneori la sute de milioane de mile sau mai mult, să-și influențeze totuși reciproc mișcarea? Prin ce mijloace execută gravitația această misiune? Aceasta era o problemă de care însuși Newton era conștient:

Este de neconceput ca materia brută, neînsuflețită, să acționeze și să afecteze altă materie, fără intermedierea vreunui lucru nematerial și fără existența contactului reciproc. Faptul că Gravitația ar trebui să fie intrinsecă, inerentă și esențială materiei așa încât un corp să poată acționa asupra altuia de la distanță, prin vid, fără nici un fel de intermediar cu și prin care acțiunea și forța să fie transmise de la unul la altul, este pentru mine o absurditate atât de mare, încât cred că nici un om înzestrat cu gândire filozofică nu o poate accepta. Gravitația trebuie să fie provocată de un agent care acționează constant, în conformitate cu anumite legi; însă las la latitudinea cititorilor mei să hotărască dacă acest agent este material sau imaterial.¹²

Cu alte cuvinte, Newton a acceptat existența gravitației și a elaborat ecuațiile ce descriu cu precizie efectele ei, dar nu a oferit niciodată vreo explicație privind felul în care funcționează ea. El a dat lumii „manualul utilizatorului“ pentru gravitație, care descria modul de întreținere al acesteia – instrucțiuni pe care fizicienii, astronomii și inginerii le-au exploatat cu succes pentru a pregăti drumul rachetelor spre Lună, Marte și alte planete ale sistemului solar; pentru a prezice eclipsele de Soare și de Lună; pentru a prezice mișcarea cometelor și așa mai departe. Dar el a lăsat substratul acestor acțiuni – conținutul „cutiei negre“ a gravitației – într-un mister total. Când folosiți CD-playerul sau calculatorul personal, puteți fi în aceeași stare de ignoranță în ceea ce privește modul lor de funcționare internă. Atât timp cât știi cum să folosești aparatul, nici tu și nici altcineva nu are nevoie să știe *cum* îndeplinește acesta sarcinile pe care e destinat să le efectueze. Dar dacă CD-playerul sau calculatorul personal se strică, reparația lor necesită în mod esențial cunoașterea modului de funcționare internă. În mod asemănător, Einstein a înțeles că, în pofida sutelor de ani de confirmări experimentale, teoria specială a relativității conducea la concluzia că exista un „defect“ subtil al teoriei lui Newton și că „repararea“ ei presupunea dezvăluirea întregii și adevăratei naturi a gravitației.

În 1907, în timp ce medita la aceste probleme la masa lui de lucru de la biroul de brevete și invenții din Berna, lui Einstein i-a venit ideea principală, pornind de la care, după ajustări și reajustări, va ajunge la o teorie a gravitației radical nouă – o viziune care nu numai că va umple lacunele teoriei newtoniene, ci va reformula complet perspectiva asupra gravitației și, cel mai important, o va face într-o manieră perfect coerentă cu teoria relativității speciale.

Descoperirea lui Einstein este relevantă pentru o întrebare care s-ar putea să vă fi frământat în capitolul 2. Am subliniat acolo că ne preocupă să înțelegem felul în care lumea apare persoanelor aflate în mișcare relativă cu viteză constantă. Comparând cu atenție observațiile unor asemenea persoane, am ajuns la concluzii spectaculoase privind natura spațiului și timpului. Dar ce se întâmplă cu persoanele supuse mișcării *accelerate*? Observațiile lor vor fi mai complicat de analizat decât cele ale observatorilor ce se deplasează cu viteză constantă, a căror mișcare este mai liniștită, dar ne putem întreba dacă există vreun mijloc de a cuprinde această complexitate pentru a aduce și mișcarea accelerată în noul nostru câmp de înțelegere a spațiului și timpului.

„Cea mai fericită idee“ a lui Einstein a arătat cum se poate face așa ceva. Pentru a-i înțelege viziunea, să ne imaginăm că ne aflăm în anul 2050, că ești expertul șef în explozibili al FBI-ului și că tocmai ai fost trimis să cercetezi ceea ce pare a fi o bombă sofisticată plasată chiar în inima Washingtonului. După ce ajungi în grabă la locul indicat și examinezi dispozitivul, cel mai cumplit coșmar al tău se confirmă: este vorba de o bombă nucleară cu o putere atât de mare, încât, chiar dacă ar fi îngropată la mare adâncime sub pământ sau scufundată în ocean, explozia ei ar fi devastatoare. După ce studiezi cu atenție mecanismul de detonare al bombei, îți dai seama că nu există nici o șansă să fie dezamorsată și, în plus, observi că e prevăzută cu un nou tip de dispozitiv-capcană. Bomba este așezată pe un cântar. Dacă valoarea indicată de scara cântarului se modifică cu mai mult de 50%, bomba va fi detonată. Cronometrul atașat bombei arată că a mai rămas o săptămână până la explozie. Soarta a milioane de oameni se află în mâinile tale – ce faci?

După ce ai înțeles că nu există nici un loc sigur pe sau în Pământ pentru a detona dispozitivul, se pare că ai o singură soluție: trebuie să lansezi dispozitivul departe, în spațiul cosmic, unde explozia lui

nu va produce nici o pagubă. Prezintă această idee la una din întâlnirile echipei FBI și aproape imediat planul tău este respins de un tânăr asistent. „Există o problemă serioasă cu planul tău“, spune tânărul asistent Isaac. „Când dispozitivul se va îndepărta de Pământ, greutatea lui va scădea datorită diminuării atracției gravitaționale a Pământului. Asta înseamnă că valoarea indicată de scara cântarului va scădea, provocând explozia cu mult înainte de a ajunge la o distanță sigură în spațiu.“ Înainte de a avea timp să te gândești la această critică, un alt tânăr asistent, pe nume Albert, sare de pe scaun: „De fapt, dacă mă gândesc bine, mai este o problemă“, spune el. „Această problemă e la fel de importantă ca și cea a lui Isaac, dar ceva mai subtilă, așa că te rog să urmărești atent explicația mea.“ Cum ai vrea să te mai gândești o clipă la obiecția adusă de Isaac, încerci să-l reduci la tăcere pe Albert, dar, ca de obicei, când începe să vorbească, e de neoprit.

„Pentru a lansa dispozitivul în spațiul cosmic, va trebui să-l montăm pe o rachetă. Când racheta *accelerează* în sus pentru a ajunge în spațiul cosmic, valoarea indicată de scara cântarului va crește, având din nou ca rezultat detonarea prematură a dispozitivului. Partea inferioară a bombei – care e așezată pe cântar – va împinge mai tare cântarul decât atunci când dispozitivul e în repaus, la fel cum spatele tău este presat în spătarul scaunului mașinii atunci când accelerezi. Bomba va împinge cântarul la fel cum spatele tău împinge pernele scaunului mașinii. Când cântarul e împins, valoarea indicată de scară crește – iar aceasta va avea ca rezultat detonarea bombei dacă se atinge o creștere mai mare de 50%.

Îi mulțumești lui Albert pentru observație, dar nu ai ascultat atent explicația lui fiindcă te gândeai la remarca lui Isaac. Până la urmă spui cu tristețe că oricum ajunge o singură lovitură pentru a ucide ideea, iar observația evident corectă a lui Isaac a făcut deja acest lucru. Deși nu pare să existe vreo speranță, ești gata să primești noi propuneri. În acel moment, Albert are o revelație uimitoare: „Dacă mă gândesc mai bine“, spune el, „nu cred că ideea ta trebuie abandonată. Observația lui Isaac privind scăderea gravitației când dispozitivul ajunge în spațiu are drept consecință faptul că scara cântarului indică o valoare *mai mică*. Observația mea că accelerarea în sus a rachetei face ca dispozitivul să împingă mai tare în cântar înseamnă că valoarea citită pe scara cântarului e *mai mare*. Considerându-le împreună, rezultă că, dacă reglăm atent accelerația rachetei în fiecare moment al zborului, aceste

două efecte *se pot anula reciproc*! Mai precis, la începutul ascensiunii, când racheta simte întreaga forță gravitațională, poate accelera, dar nu foarte mult, așa încât să rămânem în marja de plus-minus 50% din greutatea obiectului. Pe măsură ce racheta se îndepărtează de Pământ – deci simte tot mai slab gravitația Pământului – va trebui să creștem accelerarea în sus pentru a compensa efectul. Creșterea valorii indicate de cântar datorită accelerației poate echilibra perfect scăderea provocată de diminuarea forței de atracție gravitaționale, iar astfel putem face ca valoarea citită pe scara cântarului să rămână neschimbată“.

Începi să înțelegeți propunerea lui Albert. „Cu alte cuvinte“, îi răspunzi, „accelerația în sus poate compensa ori înlocui gravitația. Putem imita efectul gravitației printr-o mișcare accelerată corespunzătoare“.

„Exact“, răspunde Albert.

„Deci“, spui în continuare, „*putem* lansa bomba în spațiu, iar prin reglarea judicioasă a accelerației rachetei ne putem asigura că valoarea citită pe scara cântarului rămâne neschimbată, evitând în felul acesta detonarea până când bomba ajunge la o distanță sigură față de Pământ.“ Astfel, compensând gravitația cu mișcarea accelerată – folosind tehnica spațială a secolului XXI – poți evita dezastrul.

Recunoașterea faptului că gravitația și mișcarea accelerată sunt profund legate este ideea-cheie pe care a avut-o Einstein în acea zi fericită, în biroul de brevete și invenții din Berna. Deși povestea bombei scoate în evidență esența ideii sale, merită s-o reformulăm într-un cadru mai apropiat de cel din capitolului 2. În acest scop, să ne aducem aminte că, dacă ne aflăm într-un compartiment de tren complet izolat și fără ferestre, care nu accelerează, nu avem nici o modalitate de a determina viteza acestuia. Compartimentul va arăta la fel, iar orice experimente am face, rezultatele ar fi aceleași, indiferent de viteza cu care ne-am deplasa. Fără existența unor repere exterioare pentru comparație, nu există nici un mijloc de a asocia o viteză cu starea noastră de mișcare. Pe de altă parte, dacă accelerăm, atunci chiar și cu percepțiile noastre limitate la compartimentul sigilat, vom simți o forță acționând asupra corpului nostru. De exemplu, dacă scaunul pe care stai, aflat cu fața în direcția de mers, este fixat de podea, iar compartimentul este accelerat înainte, vei simți forța scaunului apăsându-te în spate, la fel ca în mașina pomenită de Albert. În mod asemănător, dacă compartimentul va fi accelerat în sus, vei simți forța podelei împingându-ți picioarele. Ce a descoperit Einstein a fost

că, aflându-ne în interiorul compartimentului, nu vom fi în stare să deosebim aceste mișcări accelerate de cele în care nu există *acceleerație*, dar există *gravitație*: când mărimile lor sunt reglate corespunzător, forța pe care o simți provocată de un câmp gravitațional și cea provocată de o mișcare accelerată sunt imposibil de distins. Dacă podeaua compartimentului e paralelă cu suprafața pământului, vom simți forța familiară cu care podeaua apasă asupra picioarelor noastre, la fel ca în cazul scenariului cu accelerarea în sus; este vorba de aceeași echivalență pe care a exploatat-o Albert pentru lansarea bombei teroriste în spațiu. Dacă compartimentul este așezat vertical în sus, vom simți în spate forța scaunului (împiedicându-ne să cădem), la fel ca atunci când trenul era accelerat orizontal. Einstein a numit această indiscernabilitate dintre mișcarea accelerată și gravitație *principiul echivalenței*. El joacă un rol central în teoria generală a relativității.¹³

Această prezentare ne arată că relativitatea generală desăvârșește demersul relativității speciale. În teoria specială a relativității, principiul relativității proclamă democrația în rândul punctelor de vedere: legile fizicii apar identice tuturor observatorilor aflați în mișcare cu viteză constantă. Dar aceasta e o democrație limitată, pentru că exclude un număr enorm de alte puncte de vedere – cele ale indivizilor accelerați. Ideea lui Einstein din 1907 ne arată cum putem îmbrățișa *toate* punctele de vedere – mișcare uniformă și mișcare accelerată – într-un cadru egalitar. Atât timp cât nu există nici o diferență între punctul de vedere al unui observator accelerat, *fără* câmp gravitațional, și un punct de vedere al unui observator fără accelerație, dar *cu* câmp gravitațional, putem adopta ultima perspectivă și declara că *toți observatorii, indiferent de starea lor de mișcare, pot susține că sunt staționari și că „restul lumii se mișcă pe lângă ei”*, atât timp cât includ un câmp gravitațional corespunzător în descrierea mediului care îi înconjoară. În sensul acesta, prin includerea gravitației, relativitatea generală ne asigură că toate punctele de vedere posibile se află pe picior de egalitate. (După cum vom vedea mai jos, asta înseamnă că diferențele bazate pe mișcarea accelerată dintre observatorii din capitolul 2 – ca atunci când George a început s-o urmărească pe Gracie pornindu-și propulsorul, iar în felul acesta a ajuns să îmbătrânească mai puțin decât ea – admit o descriere similară fără accelerație, dar incluzând gravitația.)

Această legătură profundă între gravitație și mișcarea accelerată este, fără îndoială, o realizare remarcabilă, însă de ce oare l-a bucurat atât de mult pe Einstein? Motivul, simplu spus, este că gravitația e misterioasă. Ea e marea forță omniprezentă în viața cosmosului, dar în același timp e inesizabilă și eterică. Pe de altă parte, mișcarea accelerată, deși ceva mai complicată decât mișcarea uniformă, este concretă și tangibilă. Prin descoperirea legăturii fundamentale dintre cele două, Einstein și-a dat seama că putea folosi felul său de a înțelege mișcarea pentru a ajunge la o înțelegere similară a gravitației. Punerea în practică a acestei strategii nu a fost o sarcină ușoară nici măcar pentru geniul lui Einstein, dar până la urmă această abordare a dat roade sub forma relativității generale. Pentru a ajunge la acest obiectiv, Einstein a trebuit să găsească o a doua legătură în lanțul ce unifică gravitația și mișcarea accelerată: *curbarea* spațiului și timpului, asupra căreia ne vom apleca acum.

Accelerația și deformarea spațiului și timpului

Einstein a lucrat la problema înțelegerii gravitației cu o intensitate extraordinară, aproape obsesivă. La vreo cinci ani de la revelația avută în biroul de brevete și invenții din Berna, el îi scria fizicianului Arnold Sommerfeld: „Acum lucrez numai la problema gravitației [...] Un lucru e sigur – niciodată în viață nu m-am consumat atât [...] În comparație cu problema asta, teoria inițială (specială) a relativității e o joacă de copil.”¹⁴

Einstein pare să fi făcut următoarea sa descoperire-cheie, o consecință firească și totuși subtilă a aplicării relativității speciale la legătura dintre gravitație și mișcarea accelerată, în 1912. Pentru a înțelege acest pas în raționamentul lui Einstein, cel mai bine e să ne concentrăm, așa cum a făcut-o și el, asupra unui exemplu particular de mișcare accelerată.¹⁵ Să ne aducem aminte că un obiect e accelerat dacă viteza sau direcția mișcării sale se schimbă. Pentru simplificare, ne vom axa pe mișcarea accelerată în care *doar* direcția mișcării obiectului se schimbă, în timp ce valoarea vitezei lui rămâne constantă. Mai precis, să considerăm mișcarea pe un cerc, ca în cazul curselor Tornada din parcurile de distracții. Dacă încă nu v-ați încercat robustețea constituției

într-o cursă Tornada, am să vă explic despre ce e vorba. Stai cu spatele pe partea interioară a unei structuri circulare de plexiglas care se învârtă cu viteză foarte mare. Așa cum se întâmplă cu orice mișcare accelerată, simți această mișcare – îți simți corpul tras radial către exteriorul cercului și îți simți spatele împins spre peretele de plexiglas, menținându-ți astfel mișcarea pe un cerc. (De fapt, deși nu este relevant pentru prezenta discuție, mișcarea de rotație îți fixează corpul de peretele de plexiglas cu o forță atât de mare, încât, atunci când pragul pe care stăteai e retras, nu aluneci jos.) Dacă mișcarea e lipsită de zdruncinături și închizi ochii, presiunea pe care o simți în spate – ca sprijinul unui pat – poate face să te simți aproape ca și cum ai sta întins la orizontală. Acel „aproape” vine din faptul că simți încă gravitația „verticală” obișnuită, astfel încât creierul tău nu poate fi complet păcălit. Dar dacă te-ai afla în această Tornada în spațiul cosmic și te-ai învârti cu o viteză corespunzătoare, te-ai simți ca și cum ai sta întins într-un pat obișnuit pe Pământ. Mai mult, dacă te-ai „ridica” și ai merge de-a lungul interiorului peretelui rotitor de plexiglas, picioarele tale ar apăsa pe el așa cum apasă pe podea când ești pe Pământ. De fapt, stațiile spațiale sunt proiectate să se învârtă în acest mod pentru a crea senzația artificială de gravitație în spațiu.

După ce am folosit mișcarea accelerată din Tornada rotativă pentru a imita gravitația, putem să-l urmărim pe Einstein pentru a vedea cum îi apar spațiul și timpul cuiva care se rotește. Raționamentul lui, adaptat situației noastre, a fost următorul: noi, observatorii staționari, putem măsura cu ușurință circumferința, și raza peretelui circular rotitor. De exemplu, pentru a măsura circumferința, putem folosi o riglă pe care o așezăm în mod repetat – cap-coadă, cap-coadă – de-a lungul circumferinței rotative; pentru rază folosim aceeași metodă, măsurând axul central, de-a lungul razei, până la peretele circular rotitor. Așa cum știm din geometria elementară, găsim că raportul lor este de două ori numărul π – aproximativ 6,28 – ca pentru orice cerc desenat pe o coală de hârtie plată. Dar cum apar lucrurile din perspectiva cuiva care se află în interiorul peretelui circular rotitor?

Pentru a găsi răspunsul, îi rugăm pe Slim și Jim, care se amuză învârtindu-se în Tornada, să facă niște măsurători pentru noi. Îi aruncăm una din rigle lui Slim, care începe să măsoare circumferința cercului, și alta lui Jim, care începe să măsoare raza. Pentru a înțelege

Figura 3.1. Rigla lui Slim este contractată deoarece e îndreptată de-a lungul direcției de mișcare. Rigla lui Jim este așezată în lungul spiței radiale, perpendicular pe direcția de mișcare, deci lungimea ei nu e contractată.

mai bine ce se întâmplă, să privim de sus, ca în figura 3.1. Săgeata din figură indică direcția instantanee a mișcării fiecărui punct. Când Slim începe să măsoare circumferința, observăm imediat că el va obține un rezultat diferit de al nostru. Când așază rigla de-a lungul circumferinței, observăm că *lungimea riglei este scurtată*. Cauza este contracția Lorentz prezentată în capitolul 2, în care lungimea unui obiect scade de-a lungul direcției sale de mișcare. O linie mai scurtă înseamnă că va trebui s-o așeze – cap-coadă – *de mai multe ori* pentru a parcurge întreaga circumferință. Cum el consideră în continuare că rigla are lungimea de un picior (neexistând mișcare relativă între Slim și rigla sa, el percepe lungimea ei ca fiind cea obișnuită de un picior), Slim va măsura o circumferință *mai mare* decât cea măsurată de noi. (Dacă vi se pare paradoxal, nota 5 de la sfârșitul cărții vă poate ajuta.)

Ce se întâmplă cu raza? Jim folosește aceeași metodă pentru a găsi raza rotativei și observăm că va obține același rezultat ca noi. Motivul este acela că rigla nu e îndreptată de-a lungul direcției instantanee de mișcare a peretelui circular rotativ (ca atunci când măsurăm circumferința). Ea face un unghi de nouăzeci de grade cu direcția de mișcare, deci *nu* e contractată în lungime. Jim va găsi deci aceeași lungime a razei ca noi.

Dar când Slim și Jim calculează raportul dintre circumferința și raza cilindrului rotitor, ei vor obține un număr care este mai mare decât rezultatul nostru de doi π , circumferința fiind mai lungă, dar raza rămânând aceeași. Ciudat. Cum e posibil ca ceva de forma unui cerc să contrazică descoperirea făcută de grecii antici conform căreia pentru orice cerc acest raport are *exact* valoarea doi π ?

Iată explicația lui Einstein. Vechile rezultate obținute de greci sunt adevărate pentru cercuri desenate pe o suprafață plată. Dar ceea ce se întâmplă cu oglinzile deformate sau curbate din parcurile de distracții care distorsionează relațiile dintre dimensiunile spațiale ale imaginii tale reflectate se întâmplă și cu un cerc trasat pe o suprafață deformată sau curbată; relațiile spațiale obișnuite vor fi distorsionate și în cazul lui: raportul dintre circumferință și rază nu va fi în general de două ori π .

De exemplu, figura 3.2 compară trei cercuri ale căror raze sunt identice. Observăm că circumferințele lor *nu* au aceeași lungime. Circumferința cercului din (b), desenată pe suprafața curbată a unei sfere, e mai mică decât circumferința cercului desenat pe suprafața plată în (a), deși ele au aceeași rază. Natură curbată a suprafeței sferei face ca liniile radiale ale cercului să convergă ușor, la capete, unele către altele, având ca rezultat o ușoară scădere a circumferinței cercului. Circumferința cercului din (c), care este desenat tot pe o suprafață curbată – în formă de șa – este mai mare decât cea desenată pe suprafața plată. Natură curbată a suprafeței șei face ca liniile radiale ale cercului să se depărteze ușor unele de altele, având ca rezultat o ușoară creștere a circumferinței cercului. Aceste observații duc la concluzia că raportul dintre circumferință și raza cercului din (b) va fi mai mic decât de două ori π , în timp ce același raport va fi mai mare decât de două ori π în (c). Dar această abatere de la valoarea de doi π , în special valoarea mai mare găsită în (c), este exact ce am găsit noi pentru cilindrul rotativ Tornado. Asta l-a determinat pe Einstein să propună ideea curbării spațiului ca explicație a violării geometriei „normale” euclidiene. Geometria în plan, descoperită de greci și predată copiilor în școli de mii de ani, pur și simplu nu se poate aplica unei persoane aflate într-un cilindrul rotativ. Ea e înlocuită de o generalizare în spațiu curbat ca aceea prezentată schematic în figura 3.2 (c).¹⁶

Astfel, Einstein a înțeles că relațiile spațiale familiare codificate de greci, relații valabile pentru figurile din plan, cum ar fi un cerc

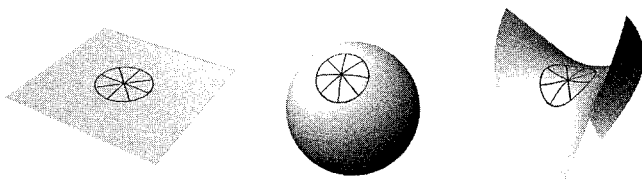

Figura 3.2. Un cerc desenat pe o sferă (b) are o circumferință mai mică decât un cerc desenat pe o suprafață plată (a), în timp ce un cerc desenat pe suprafața șeii (c), are o circumferință mai mare. Toate cercurile au aceeași rază.

pe o masă plată, *nu sunt valabile* din perspectiva unui observator accelerat. Evident, noi am avut în vedere un tip particular de mișcare accelerată, dar Einstein a demonstrat că un rezultat similar – curbarea spațiului – se obține în toate cazurile de mișcare accelerată.

De fapt, mișcarea accelerată nu are ca rezultat doar curbarea spațiului, ci produce și o curbare analogă a timpului. (Einstein și-a îndreptat atenția mai întâi asupra curbării timpului, iar abia apoi a înțeles importanța curbării spațiului.¹⁷) Dar nu trebuie să ne surprindă faptul că și timpul e afectat, din moment ce am văzut deja în capitoul 2 că relativitatea specială impune fuziunea dintre spațiu și timp. Această fuziune a fost exprimată într-un limbaj inspirat de Minkowski, care în timpul unei prelegeri asupra relativității speciale, în 1908, a spus: „De acum înainte spațiul și timpul luate separat devin umbre, iar numai o anumită uniune dintre cele două își poate păstra independența.”¹⁸ Într-o exprimare mai puțin poetică, dar la fel de imprecisă, prin împletirea spațiului și timpului într-o structură unificată spațio-temporală, relativitatea specială proclamă că „ce este adevărat despre spațiu este adevărat și despre timp”. Această afirmație conduce însă la o întrebare: ne putem imagina că spațiul deformat are o formă curbată, dar cum să ne imaginăm deformarea timpului?

Pentru a întrezări răspunsul, să ne folosim din nou de Slim și Jim care se află în Tornada și să-i rugăm să facă următorul experiment. Slim va sta cu spatele lipit de peretele rotativei, în timp ce Jim se va târî ușor spre el pe platformă pornind din centrul cilindrului. La fiecare câțiva pași Jim se va opri, iar cei doi frați vor compara timpul arătat de ceasul fiecăruia. Ce vor descoperi? Din perspectiva noastră staționară, privind scena de sus, putem anticipa răspunsul: ceasurile lor nu vor fi în concordanță. Ajungem la această concluzie dându-ne

seama că Slim și Jim se deplasează cu viteze diferite – pe o platformă rotitoare, cu cât ești mai departe de centrul cercului, cu atât trebuie să te deplasezi mai mult pentru a face o rotație completă; prin urmare, te deplasezi mai repede. Dar, din punctul de vedere al relativității speciale, cu cât mergi mai repede, cu atât ceasul tău ticăie mai încet, deci ne dăm seama că ceasul lui Slim va ticăi mai încet decât al lui Jim. Mai mult, Slim și Jim vor descoperi că, pe măsură ce Jim se apropie de Slim, ritmul cu care ticăie ceasului lui Jim va încetini, apropiindu-se de ritmul ceasului lui Slim. Asta reflectă faptul că, pe măsură ce Jim se îndepărtează de axul de rotație, viteza lui pe cerc va crește, apropiindu-se de cea a lui Slim.

Tragem de aici concluzia că pentru observatorii dintr-un cilindru rotativ, așa cum sunt Slim și Jim, ritmul trecerii timpului depinde de poziția lor exactă – în acest caz, de distanța lor până la centrul cilindrului. Aceasta este o ilustrare a ceea ce înseamnă deformarea timpului: timpul este deformat dacă ritmul scurgerii lui diferă de la un loc la altul. Și, fapt deosebit de important pentru discuția de față, Jim va mai observa ceva în timp ce se târăște de-a lungul platformei. El va simți o împingere spre exterior din ce în ce mai mare pentru că nu numai viteza înregistrează o creștere, dar și accelerația crește pe măsură ce se îndepărtează de centrul cercului. Vedem deci că, în Tornada, accelerații mai mari corespund unor ceasuri mai lente – adică la accelerații mai mari deformarea timpului este mai puternică.

Aceste observații l-au condus pe Einstein spre pasul decisiv. Cum el arătase deja că gravitația și mișcarea accelerată nu pot fi efectiv deosebite, iar acum demonstrase că mișcare accelerată este asociată cu deformarea spațiului și timpului, a făcut următoarea presupunere cu privire la conținutul „cutiei negre“ a gravitației – mecanismul prin care aceasta acționează. Gravitația, după Einstein, *este* deformarea spațiului și timpului. Să vedem ce înseamnă asta.

Bazele relativității generale

Pentru a înțelege mai bine această nouă perspectivă asupra gravitației, să considerăm situația tipică a unei planete, cum ar fi Pământul, care se rotește în jurul unei stele, cum ar fi Soarele. Conform gravitației newtoniene, Soarele menține Pământul pe orbită cu ajutorul unei

„funii“ gravitaționale neidentificate care ajunge instantaneu, străbătând mari distanțe prin spațiu, la Pământ și îl „agață“ (iar, în mod asemănător, Pământul „agață“ Soarele). Einstein a oferit o nouă explicație pentru ceea ce se întâmplă. În prezentarea abordării lui Einstein ne va fi de folos un model vizual concret al spațiu-timpului cu care să putem opera mai ușor. Astfel, vom simplifica lucrurile în două privințe. Mai întâi, pentru moment, vom ignora timpul și ne vom concentra atenția doar asupra unui model vizual al spațiului. Vom readuce mai târziu timpul în discuția noastră. Apoi, pentru a putea desena și folosi imaginile pe paginile acestei cărți, vom face destul de des apel la un analog bidimensional al spațiului tridimensional. Majoritatea concluziilor pe care le vom trage pe baza acestui model cu o dimensiune în minus sunt direct aplicabile la scenariul fizic tridimensional, deci modelul mai simplu oferă o metodă pedagogică eficientă.

În figura 3.3 folosim aceste simplificări pentru a avea un model bidimensional al unei regiuni spațiale din universul nostru. Structura de grilă oferă un mijloc convenabil de precizare a poziției, la fel cum folosind rețeaua de străzi putem specifica un anumit loc într-un oraș. Bineînțeles că într-un oraș adresa se dă prin precizarea poziției în rețeaua bidimensională a străzilor și, de asemenea, prin precizarea poziției pe verticală, adică numărul etajului. Este vorba deci de ultima informație, poziția în a treia dimensiune spațială, pe care analogia noastră bidimensională o suprimă în vederea obținerii clarității vizuale.

În absența oricărei materii sau energii, Einstein a considerat că spațiul ar fi *plat*. Conform modelului nostru bidimensional, asta înseamnă

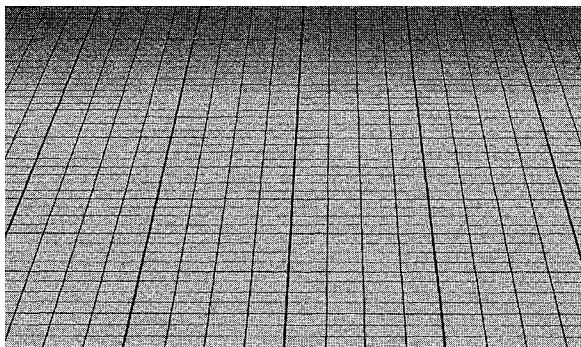

Figura 3.3. O reprezentare schematică a spațiului plat.

că „forma“ spațiului ar trebui să fie asemeni suprafeței unei mese netede, așa cum apare în figura 3.3. Aceasta e imaginea pe care am avut-o despre universul nostru spațial timp de mii de ani. Dar ce se întâmplă cu spațiul dacă este prezent un obiect masiv precum Soarele? Înainte de Einstein răspunsul era *nimic*; se credea că spațiul (și timpul) oferă doar un fundal inert – scena pe care se jucau evenimentele universului. Raționamentele lui Einstein, pe care le-am urmărit deja, conduc însă la o concluzie diferită.

Un corp masiv cum e Soarele, și de fapt orice corp, exercită o forță gravitațională asupra celorlalte obiecte. În exemplul cu bomba teroristă am văzut că nu se poate face o distincție între forțele gravitaționale și mișcarea accelerată. Din exemplul cu platforma rotitoare Tornada am aflat că o descriere matematică a mișcării accelerate *necesită* relațiile unui spațiu curbat. Aceste legături dintre gravitație, mișcarea accelerată și spațiul curbat l-au condus pe Einstein la concluzia remarcabilă că prezența unei mase, așa cum e Soarele, face ca textura spațiului din jurul ei să se deformeze ca în figura 3.4. O analogie folositoare și des întrebuințată este aceea dintre deformarea unei membrane de cauciuc atunci când este plasată o bilă de popice pe ea și deformarea texturii spațiale datorată prezenței unui obiect masiv precum Soarele. Conform acestei propuneri radicale, spațiul nu mai este doar un cadru pasiv în care se desfășoară evenimentele universului; forma spațiului se schimbă, *răspunzând* obiectelor prezente.

Această deformare, la rândul ei, afectează obiectele ce se mișcă în vecinătatea Soarelui, ele trebuind să traverseze acum textura spațială

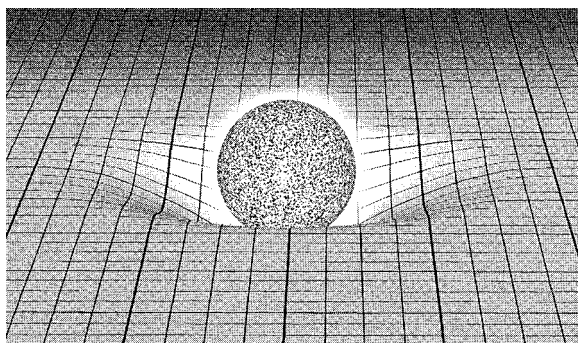

Figura 3.4. Un obiect masiv, de pildă Soarele, produce deformarea texturii spațiale, asemănător cazului unei bile de popice plasate pe o membrană de cauciuc.

deformată. Folosindu-ne de analogia bilei de popice plasate pe membrană, dacă plasăm un mic rulment pe membrană și îi dăm drumul cu o anumită viteză inițială, drumul pe care îl va urma depinde de prezența sau absența bilei de popice din centru. Dacă bila e absentă, membrana de cauciuc va fi plată și rulmentul se va deplasa în linie dreaptă. Dacă bila e prezentă, și deci deformează membrana, rulmentul se va deplasa de-a lungul unui drum curbat. De fapt, dacă ignorăm frecarea și dacă dăm drumul rulmentului cu o viteză inițială potrivită în direcția potrivită, el va continua să se miște pe o traiectorie recursivă în jurul bilei de popice – adică va „intra pe orbită”. Însuși limbajul folosit aici anticipează analogia cu gravitația.

Soarele, ca și bila de popice, deformează textura spațiului din jurul lui, iar mișcarea Pământului, ca aceea a rulmentului, este determinată de forma distorsiunii. Pământul, ca și rulmentul, se va mișca pe orbită în jurul Soarelui dacă viteza lui are valoarea și orientarea potrivite. Acest efect asupra mișcării Pământului este ceea ce am numi în mod normal influența gravitațională a Soarelui și este ilustrat în figura 3.5. Diferența acum este aceea că, spre deosebire de Newton, Einstein a identificat *mecanismul* prin care se transmite gravitația: deformarea spațiului. Din punctul de vedere al lui Einstein, „funia” gravitațională care menține Pământul pe orbită nu este vreo acțiune instantanee și misterioasă a Soarelui; ea este, de fapt, deformarea texturii spațiale datorată prezenței Soarelui.

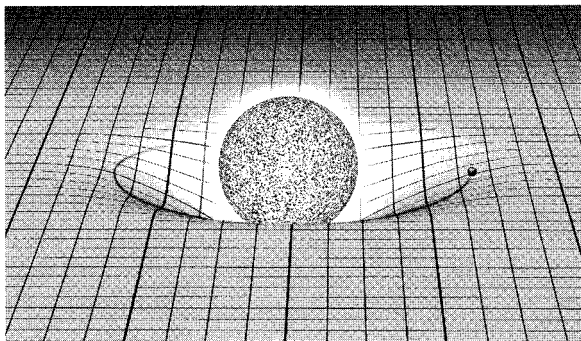

Figura 3.5. Pământul este menținut pe orbită în jurul Soarelui pentru că se rostogolește de-a lungul unei văi din textura spațiului deformat. Într-un limbaj mai precis, urmează „traiectoria de minimă rezistență” în regiunea deformată din jurul Soarelui.

Figura ne permite să înțelegem cele două caracteristici esențiale ale gravitației într-un nou mod. Mai întâi, cu cât e mai masivă bila de popice, cu atât va fi mai mare și deformarea provocată de ea în membrana de cauciuc; în mod asemănător, în descrierea dată de Einstein gravitației, cu cât obiectul e mai masiv, cu atât va fi mai mare și deformarea provocată de el în spațiul înconjurător. Asta înseamnă că, cu cât obiectul e mai masiv, cu atât va fi mai mare influența gravitațională pe care o exercită el asupra altor corpuri, în perfect acord cu experiența noastră. În al doilea rând, așa cum deformarea membranei de cauciuc datorată bilei de popice devine mai mică pe măsură ce ne îndepărtăm de ea, la fel și deformarea spațiului datorată unui corp masiv, cum este Soarele, scade cu creșterea distanței față de el. Aceasta, din nou, este în concordanță cu ceea ce știm despre gravitație, a cărei influență slăbește cu creșterea distanței dintre obiecte.

Un aspect important ce trebuie observat este acela că și rulmentul la rândul lui deformează membrana de cauciuc, dar această deformare este mult mai mică. În mod asemănător, Pământul, fiind la rândul lui un corp masiv, deformează textura spațiului, chiar dacă mult mai puțin decât Soarele. În limbajul relativității generale, aceasta e modalitatea prin care Pământul menține Luna pe orbită și, de asemenea, ne ține pe fiecare dintre noi la suprafața sa. Când un parașutist plonjează spre Pământ, el va aluneca de-a lungul unei depresiuni din textura spațiului produsă de masa Pământului. În plus, fiecare dintre noi – ca orice alt obiect masiv – deformează textura spațiului din imediata vecinătate, dar masa relativ mică a unui corp uman face ca această deformare să fie infimă.

Deci, în esență, Einstein a fost în acord cu afirmația lui Newton că „gravitația trebuie să fie produsă de un agent” și a acceptat provocarea acestuia care lăsa stabilirea identității agentului „la latitudinea cititorilor”. În conformitate cu cele demonstrate de Einstein, agentul gravitației este textura cosmosului.

Câteva obiecții

Analogia cu membrana de cauciuc și bila de popice este prețioasă pentru că ne oferă o imagine vizuală prin care putem înțelege ce înseamnă

o deformare în textura spațială a universului. Fizicienii folosesc adeseori această imagine și alte analogii similare pentru a-și călăuzi propria intuiție privind gravitația și curbarea spațiului. Dar, în ciuda utilității ei, analogia nu este perfectă, și pentru lămurire vă supun atenției unele dintre neajunsurile ei.

În primul rând, când Soarele face ca textura spațiului din jur să se deformeze, aceasta nu se produce în urma „tragerii lui în jos“ datorată gravitației, ca în cazul bilei de popice care deformează membrana de cauciuc pentru că este atrasă spre Pământ de gravitație. În cazul Soarelui nu există nici un alt obiect care „să-l atragă“. În schimb, Einstein ne-a învățat că deformarea spațiului *este* gravitație. Simpla prezență a unui obiect masiv face ca spațiul să reacționeze deformându-se. La fel, Pământul nu este ținut pe orbită din cauza forței gravitaționale exercitate de un obiect extern, care îl ghidează de-a lungul vâilor din spațiul înconjurător deformat, așa cum se întâmplă în cazul rulmentului aflat pe membrana de cauciuc deformată. Einstein ne-a demonstrat că obiectele se mișcă prin spațiu (prin spațiu-timp, mai precis) de-a lungul celor mai scurte traiectorii posibile – traiectoriile „cele mai ușoare“ sau traiectoriile „de minimă rezistență“. Dacă spațiul este deformat, asemenea traiectorii vor fi curbate. Astfel, deși modelul membranei de cauciuc și al bilei de popice ne oferă o analogie vizuală bună asupra modului în care un obiect precum Soarele deformează spațiul din jurul său și prin asta influențează mișcarea altor corpuri, mecanismul fizic prin care apar aceste distorsiuni este total diferit în cele două cazuri. Primul caz apelează la intuiția noastră privind gravitația

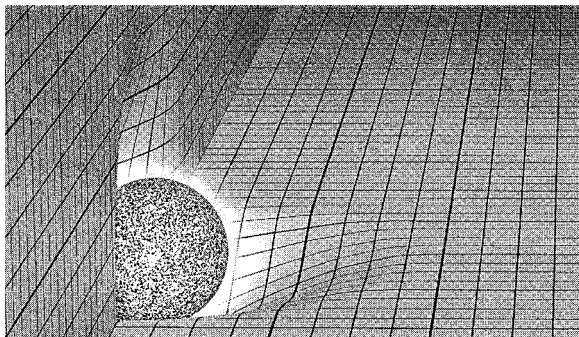

Figura 3.6 O mostră a spațiului tridimensional deformat din jurul Soarelui.

în cadru tradițional, newtonian, în timp ce al doilea reprezintă o reformulare a gravitației în termenii spațiului curbat.

Un al doilea neajuns al analogiei pornește de la bidimensionalitatea membranei de cauciuc. În realitate, deși este mai greu de vizualizat, Soarele (și toate celelalte obiecte masive) deformează spațiul tridimensional din jurul lui. Figura 3.6 este o încercare aproximativă de a reprezenta acest fapt; întreg spațiul din jurul Soarelui – „dedesupt“, „lateral“ și „deasupra“ – este supus aceluiași tip de distorsiune, iar figura 3.6 prezintă schematic o mostră parțială. Un corp precum Pământul se deplasează *prin* spațiul tridimensional deformat datorită prezenței Soarelui. S-ar putea să intrige această figură – de ce Pământul nu se izbește de partea verticală a spațiului curbat din imagine? Să ținem minte totuși că spațiul, spre deosebire de membrana de cauciuc, nu este o barieră solidă. Grilele deformate din imagine sunt doar niște felii subțiri din spațiul tridimensional curbat, în care tu, Pământul și toate celelalte lucruri sunt complet scufundate și se mișcă liber. Ți-ai putea închipui că acest lucru complică problema: de ce nu simțim spațiul dacă suntem scufundați în textura lui? De fapt, îl simțim. Simțim gravitația, iar spațiul este mediul prin care forța gravitațională e transmisă. După cum spunea eminentul fizician John Wheeler despre gravitație, „masa îi spune spațiului cum să se curbeze, spațiul îi spune masei cum să se miște“¹⁹.

Un al treilea neajuns al analogiei este faptul că am suprimat dimensiunea temporală. Am făcut-o pentru claritate vizuală, deoarece, în ciuda propunerii relativității speciale de a privi dimensiunea temporală ca pe oricare din celelalte trei dimensiuni spațiale familiare nouă, este mult mai greu să „vedem“ timpul. Dar, așa cum ilustrează exemplul platformei rotitoare Tornada, accelerația – deci și gravitația – deformează *atât spațiul, cât și timpul*. (De fapt ecuațiile relativității generale ne arată că în cazul unui corp cu o mișcare relativ lentă, ca Pământul rotindu-se în jurul unei stele obișnuite cum e Soarele, deformarea timpului are un impact mult mai mare asupra mișcării lui decât deformarea spațiului.) Vom reveni la discuția privind deformarea timpului după secțiunea următoare.

Dacă avem în vedere aceste trei obiecții, putem accepta imaginea spațiului deformat oferită de bila de popice pe membrana de cauciuc ca rezumând intuitiv noua viziune a lui Einstein asupra gravitației.

Rezolvarea contradicției

Prin introducerea spațiului și timpului ca jucători activi, Einstein a oferit o imagine conceptuală clară asupra modului cum acționează gravitația. Întrebarea principală este totuși dacă această reformulare a forțelor gravitaționale rezolvă contradicția dintre relativitatea specială și teoria gravitației newtoniene. Răspunsul este da. Din nou, analogia cu membrana de cauciuc ne dă ideea de bază. Să ne imaginăm că avem un rulment care se rostogolește în linie dreaptă pe o membrană plană, în absența bilei de popice. Când plasăm bila pe membrană, mișcarea rulmentului va fi afectată, dar *nu instantaneu*. Dacă am filma ce se întâmplă și apoi am revedea filmul cu încetinitorul, am observa că perturbația datorată apariției bilei de popice se transmite ca undele pe suprafața unui lac și ajunge în cele din urmă și la rulment. După un timp scurt, oscilațiile tranzitorii de-a lungul suprafeței de cauciuc se vor amortiza, lăsând în urmă o membrană statică deformată.

Același lucru e valabil și pentru textura spațiului. Când nu este prezentă nici o masă, spațiul e plat și un obiect mic poate sta liniștit în repaus sau se poate deplasa cu viteză constantă. Dacă o masă mare intră în scenă, spațiul se va deforma – dar, ca și în cazul membranei, distorsiunea nu va fi instantanee. Ea se va transmite de la corpul masiv în toate direcțiile, ajungând în final la o formă distorsionată fixă ce va comunica atracția gravitațională a noului corp. Conform analogiei noastre, perturbațiile membranei se deplasează de-a lungul suprafeței cu o viteză dictată de compoziția materialului din care e alcătuită. În cadrul real al relativității generale, Einstein a putut calcula viteza cu care se deplasează perturbațiile în textura universului și a găsit că această viteză este *exact viteza luminii*. De aici rezultă că în exemplul discutat mai devreme, în care explozia Soarelui influențează Pământul prin schimbarea caracteristicilor interacției gravitaționale reciproce, influența nu va fi transmisă instantaneu. Când un obiect își schimbă poziția sau când explodează, el produce o schimbare în deformarea texturii spațiului care se transmite în toate direcțiile cu viteza luminii, rămânând astfel în acord cu limita de viteză a relativității speciale. Prin urmare, noi, cei de pe Pământ, am percepe vizual distrugerea Soarelui în același moment în care am simți și consecințele gravitaționale ale distrugerii sale – asta s-ar întâmpla cam la 8 minute de la

explozie. Formularea lui Einstein rezolvă deci conflictul; perturbațiile gravitaționale țin pasul cu fotonii, dar nu îi depășesc.

Din nou despre deformarea timpului

Ilustrații ca acelea din figurile 3.2, 3.4 și 3.6 captează esența a ceea ce înseamnă „spațiu curbat“. O îndoire distorsionează forma spațiului. Fizicienii au inventat imagini analoage pentru a încerca să sugereze înțelesul „deformării timpului“, dar ele sunt cu mult mai greu de înțeles, așa încât nu le vom prezenta aici. În schimb, să urmărim mai departe exemplul în care Slim și Jim se află în Tornada rotitoare și să încercăm să înțelegem cum se resimte deformarea timpului indusă gravitațional.

Pentru aceasta, să ne întoarcem la George și Gracie, care nu se mai află în întunericul profund al spațiului cosmic, ci plutesc la marginea sistemului solar. Ei poartă încă ceasurile digitale mari, atașate de costumele lor spațiale, care sunt inițial sincronizate. Pentru a nu complica lucrurile, vom ignora efectele planetelor și vom lua în considerare doar câmpul gravitațional al Soarelui. Să ne imaginăm că o navă spațială care plutește lângă George și Gracie a desfășurat un cablu lung care ajunge până în vecinătatea suprafeței Soarelui. George folosește acest cablu pentru a coborî spre Soare. În cursul coborârii, el se oprește periodic pentru a compara cu Gracie ritmul în care timpul se scurge pe ceasurile lor. Deformarea timpului prezisă de relativitatea generală a lui Einstein implică faptul că ceasul lui George va merge din ce în ce mai încet în comparație cu al lui Gracie, pe măsură ce câmpul gravitațional în care se află devine din ce în ce mai intens. Cu alte cuvinte, cu cât se apropie mai mult de Soare, cu atât ceasul lui merge mai încet. Acesta este sensul în care gravitația deformează atât timpul, cât și spațiul.

Observați că, spre deosebire de cazul din capitolul 2 în care George și Gracie se aflau în spațiul cosmic vid mișcându-se cu viteză constantă unul față de altul, în exemplul acesta nu mai există o simetrie între ei. George, spre deosebire de Gracie, *simte* forța gravitațională din ce în ce mai puternică – pe măsură ce se apropie de Soare, el trebuie să se țină din ce în ce mai tare de cablu pentru a evita să fie smuls. Ambii observatori sunt de acord că ceasul lui George rămâne în urmă.

Aici nu există „perspective la fel de valabile“ care prin inversarea rolurilor să inverseze această concluzie. De fapt, aceasta este situația pe care am întâlnit-o în capitolul 2, când George simțea accelerația datorată propulsorului pornit pentru a o ajunge din urmă pe Gracie. Accelerația simțită de George a avut ca rezultat rămânerea în urmă a ceasului său în raport cu cel al lui Gracie. Cum noi știm deja că senzația mișcării accelerate este aceeași cu cea a forței gravitaționale, situația actuală în care George se ține de cablu implică același principiu, și din nou vom observa că ceasul lui George și toate celelalte acțiuni ale vieții lui au fost încetinite în comparație cu cele ale lui Gracie.

Într-un câmp gravitațional ca acela de la suprafața unei stele tipice cum e Soarele, încetinirea ceasurilor este destul de mică. Dacă Gracie se află la un miliard de mile depărtare de Soare, iar George coboară până la numai câteva mile distanță de suprafața lui, ritmul ceasului său va fi aproximativ 99,9998% din ritmul ceasului lui Gracie. Mai lent, dar nu cu mult.²⁰ Dacă însă George ar cobori pe cablu până la suprafața unei stele neutronice a cărei masă, aproximativ egală cu masa Soarelui, este strivită de o densitate de câteva milioane de miliarde de ori mai mare decât cea a Soarelui, câmpul gravitațional mai mare ar face ca ceasul lui să ticăie cu aproximativ 76% mai rar decât ceasul lui Gracie. Câmpuri gravitaționale mai intense, ca acelea de la suprafața unei găuri negre (după cum vom vedea în continuare), determină încetinirea și mai accentuată a curgerii timpului; câmpuri gravitaționale mai intense produc deformări mai mari ale timpului.

Verificarea experimentală a relativității generale

Majoritatea celor care studiază relativitatea generală sunt captivați de eleganța ei. Prin înlocuirea modului de a privi spațiul, timpul și gravitația din perspectiva teoriei reci, mecaniciste, a lui Newton, cu descrierea geometrică dinamică a spațiului-timp curbat, Einstein a întors gravitația în textura fundamentală a universului. În loc să fie impusă ca o structură suplimentară, gravitația a devenit parte integrantă din univers la cel mai profund nivel al său. Viața care pulsează în spațiu și timp, permițându-le să se curbeze, să se înfășoare și să se onduleze, poartă numele comun de gravitație.

Lăsând la o parte estetica, testul suprem al unei teorii fizice este capacitatea ei de a explica și de a prezice cu exactitate fenomene fizice. Încă de la apariția ei, la sfârșitul anilor 1600, și până la începutul acestui secol, teoria gravitației newtoniene a trecut acest test cu brio. Fie că a fost aplicată mingilor aruncate în sus prin aer, obiectelor lăsate să cadă din turnuri, cometelor care vâjâie în jurul Soarelui sau planetelor care se rotesc pe orbitele lor, teoria lui Newton oferă explicații extrem de precise asupra tuturor observațiilor, precum și previziuni ce au fost verificate de nenumărate ori într-o mare diversitate de situații. Așa cum am subliniat, motivul pentru care a fost pusă la îndoială această teorie care a reperat atâtea succese în fața experimentelor a fost proprietatea ei de a transmite instantaneu forța gravitațională, în contradicție cu teoria relativității speciale.

Deși sunt esențiale pentru o înțelegere fundamentală a spațiului, timpului și mișcării, efectele relativității speciale sunt extrem de slabe în această lume a vitezelor mici în care trăim. În mod asemănător, diferențele dintre relativitatea generală a lui Einstein – o teorie a gravitației compatibilă cu relativitatea specială – și teoria gravitației newtoniene sunt de asemenea extrem de mici în majoritatea situațiilor întâlnite. E un lucru bun, dar și un lucru rău. Este bine pentru că orice teorie care intenționează să înlocuiască teoria gravitației newtoniene ar trebui să fie în concordanță cu ea când o aplicăm acelor situații în care teoria lui Newton a fost verificată experimental. Este rău pentru că din punct de vedere experimental e foarte greu să tranșăm în favoarea uneia din ele. Pentru a distinge între teoria lui Newton și cea a lui Einstein sunt necesare măsurători extrem de precise în experimente foarte sensibile la diferențele dintre cele două teorii. Dacă aruncați o minge de baseball, puteți prezice locul unde ea va cădea folosind atât gravitația newtoniană, cât și teoria a lui Einstein, iar răspunsurile vor fi diferite, dar diferențele vor fi atât de mici, încât nu pot fi măsurate experimental. Era nevoie de un experiment mai ingenios, iar Einstein a găsit unul.²¹

Noi vedem stelele noaptea, dar bineînțeles că ele se află acolo și pe timpul zilei. Nu le vedem pentru că lumina lor îndepărtată și punctiformă este covârșită de lumina emisă de Soare. În timpul unei eclipse solare însă, Luna obturează temporar lumina solară, iar stelele îndepărtate redevin vizibile. Dar prezența Soarelui mai are încă un efect. Lumina provenind de la unele stele îndepărtate trebuie să treacă prin

apropierea Soarelui în drumul ei spre Pământ. Relativitatea generală a lui Einstein prezice că Soarele face ca spațiul și timpul din jurul său să se curbeze, iar o asemenea distorsiune *va influența drumul razei de lumină*. La urma urmei, fotonii care vin din regiuni îndepărtate călătoresc de-a lungul texturii universului; dacă textura este deformată, atunci și mișcarea fotonilor va fi afectată la fel ca în cazul unui corp material. Devierea drumului luminii este maximă pentru acele raze luminoase care trec chiar pe lângă Soare în drumul lor spre Pământ. O eclipsă solară face cu puțință vizualizarea unor asemenea raze de lumină stelară care „șterg” în trecere Soarele, nelăsând ca ele să fie complet ascunse de lumina Soarelui.

Unghiul cu care este deviată raza de lumină se poate măsura printr-o modalitate simplă. Devierea razei de lumină a stelei duce la schimbarea poziției *aparente* a stelei. Această schimbare poate fi măsurată cu precizie prin compararea poziției aparente cu poziția adevărată a stelei, cunoscută din observațiile făcute asupra ei în timpul nopții (în absența influenței deformatoare a Soarelui), când Pământul se află într-o poziție propice, aproximativ șase luni mai devreme sau mai târziu. În noiembrie 1915, Einstein a folosit noua teorie a gravitației pentru a calcula unghiul sub care vor fi deviate semnalele luminoase ale stelelor care ating Soarele în drumul spre Pământ, iar rezultatul obținut a fost de 0,00049 dintr-un grad (1,75 secunde de arc; o secundă de arc este 1/3600 dintr-un grad). Acest unghi minuscul este egal cu acela subîntins de o monedă plasată vertical și privită de la aproximativ două mile depărtare. Detectarea unui unghi atât de mic era însă accesibilă tehnologiei acelor vremuri. La îndemnul lui Sir Frank Dyson, directorul observatorului din Greenwich, Sir Arthur Eddington, astronom de renume și secretar al Societății Regale de Astronomie din Anglia, a organizat o expediție în insula Principe, pe coasta de vest a Africii, pentru a testa predicțiile lui Einstein în timpul eclipsei solare din 29 mai 1919.

Pe 6 noiembrie 1919, după aproximativ cinci luni de analize ale fotografiilor făcute în timpul eclipsei solare în Principe (și ale altor fotografii ale eclipsei obținute de o altă echipă britanică condusă de Charles Davidson și Andrew Crommelin în Sobral, Brazilia), într-o conferință comună a Societății Regale și a Societății Regale de Astronomie s-a anunțat că predicțiile lui Einstein, bazate pe teoria generală a relativității, au fost confirmate. Curând, vestea despre acest succes – o

schimbare radicală a concepțiilor anterioare asupra spațiului și timpului – a depășit granițele comunității științifice, făcând din Einstein o celebritate mondială. Ziarul londonez *Times* din 7 noiembrie 1919 titra: „REVOLUȚIE ÎN ȘTIINȚĂ – NOUĂ TEORIE A UNIVERSULUI – PRĂBUȘIREA IDEILOR NEWTONIENE”.²² Era momentul de glorie al lui Einstein.

În anii ce au urmat acestui experiment, confirmarea adusă de Eddington teoriei generale a relativității a fost atent cercetată critic. Numeroase aspecte dificile și subtile ale măsurătorilor le-au făcut greu de reprodus și au pus sub semnul întrebării credibilitatea experimentului inițial. Totuși, în ultimii 40 de ani, grație progresului tehnic, o mulțime de experimente au testat cu mare precizie numeroase aspecte ale teoriei generale a relativității. Predicțiile teoriei generale a relativității au fost unanim confirmate. Nu mai există nici un dubiu asupra faptului că descrierea gravitației dată de Einstein este nu numai compatibilă cu teoria specială a relativității, dar face predicții mai apropiate de rezultatele experimentale decât teoria newtoniană.

Găurile negre, marea explozie și expansiunea universului

În timp ce relativitatea specială se manifestă mai pregnant în cazul obiectelor care se mișcă cu viteze mari, relativitatea generală capătă o importanță critică atunci când obiectele sunt foarte masive și deci deformările spațiului și timpului sunt mari. Să prezentăm două exemple.

Primul se referă la o descoperire a astronomului german Karl Schwarzschild din 1916 în timp ce studia revelațiile lui Einstein asupra gravitației și făcea în paralel propriile sale calcule de artilerie, pe frontul rusesc, în Primul Război Mondial. Remarcabil este faptul că, la numai câteva luni după ce Einstein a încheiat lucrul la teoria generală a relativității, Schwarzschild putea deja să utilizeze această teorie pentru înțelegerea completă și exactă a modului în care spațiul și timpul se deformează în vecinătatea unei stele perfect sferice. Schwarzschild i-a trimis lui Einstein de pe frontul rusesc rezultatele sale, iar acesta le-a prezentat, în numele lui Schwarzschild, Academiei Prusace.

În afară de faptul că a confirmat și a descris riguros matematic deformarea spațiului, ilustrată schematic în figura 3.5, lucrarea Schwarzschild – care acum este cunoscută sub numele de „soluția lui Schwarzschild” – a scos la iveală o consecință uluitoare a relativității generale. El a arătat că dacă masa unei stele e concentrată într-o regiune sferică suficient de mică, așa încât masa împărțită la raza ei să depășească o anumită valoare critică, deformarea spațio-temporală rezultată este atât de radicală, încât *nici un lucru* – nici măcar lumina – care se apropie prea mult de stea nu poate scăpa de atracția ei gravitațională. Cum nici lumina nu poate scăpa unor asemenea „stele comprimate”, ele au fost inițial numite *stele înghețate* sau *întunecate*. Un nume mult mai interesant le-a găsit, ceva mai târziu, John Wheeler, care le-a numit *găuri negre* – negre, fiindcă nu pot emite lumină, găuri, fiindcă orice se apropie prea mult cade înăuntru pentru a nu se mai întoarce niciodată. Denumirea s-a impus.

În figura 3.7 este ilustrată soluția lui Schwarzschild. Deși găurile negre sunt renumite pentru rapacitatea lor, obiectele ce trec pe lângă ele la distanță „sigură” sunt deviate la fel cum ar fi deviate de o stea obișnuită, după care își văd liniștite de drum. Dar obiectele, indiferent de compoziția lor, care se apropie prea mult de stea – mai aproape de ceea ce a fost numit *orizontul evenimentelor* găurii negre – sunt

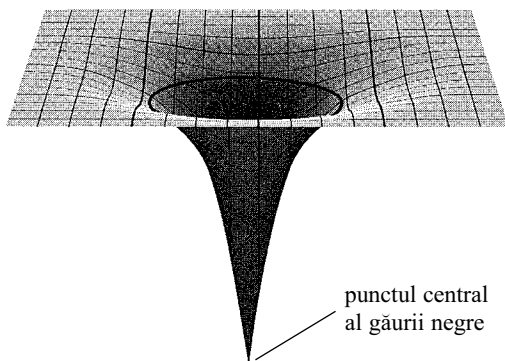

Figura 3.7 O gaură neagră deformează textura spațio-temporală din jurul său atât de mult, încât nimic din ce depășește „orizontul evenimentelor” – reprezentat de cercul negru – nu mai poate scăpa câmpului ei gravitațional. Nimeni nu știe cu exactitate ce se întâmplă în punctul cel mai adânc al unei găuri negre.

condamnite: vor fi atrase inexorabil spre centrul găurii negre și supuse unei tensiuni gravitaționale tot mai mari și în final distrugătoare. De exemplu, dacă ai cădea cu picioarele înainte prin orizontul evenimentelor, pe măsură ce te apropii de centrul găurii negre, te-ai simți din ce în ce mai rău. Forța gravitațională a găurii negre va crește atât de spectaculos, încât atracția ei asupra picioarelor tale va fi mult mai mare decât cea asupra capului (deoarece într-o cădere cu picioarele înainte, picioarele sunt întotdeauna ceva mai aproape de centrul găurii negre decât capul); forța ar fi atât de mare, încât ți-ar rupe imediat corpul în fâșii.

Dacă, dimpotrivă, ai fi mai atent în „hoinăreala“ ta în jurul găurilor negre și te-ai asigura că nu treci dincolo de orizontul evenimentelor, ai putea folosi gaura neagră pentru o acțiune incredibilă. Imaginează-ți, de exemplu, că ai descoperi o gaură neagră a cărei masă e cam de o mie de ori mai mare decât masa Soarelui și cobori pe un cablu, așa cum a făcut George când a coborât lângă Soare, până la aproximativ un centimetru deasupra orizontului evenimentelor găurii negre. Așa cum am arătat, câmpurile gravitaționale produc deformarea timpului, deci trecerea timpului va fi încetinită pentru tine. De fapt, cum găurile negre au un câmp gravitațional atât de puternic, trecerea timpului va fi *foarte lentă*. Ceasul tău va ticăi cam de zece mii de ori mai rar decât cele ale prietenilor de pe Pământ. Dacă ai pluti în acest mod chiar deasupra orizontului evenimentelor pentru un an de zile și apoi te-ai urca înapoi pe cablu spre nava spațială ca să te întorci acasă, ai descoperi că pe Pământ au trecut mai mult de zece mii de ani de când ai plecat. Vei fi folosit gaura neagră ca pe o mașină a timpului care îți permite să călătorești în viitorul îndepărtat al Pământului.

Ca să ne dăm seama de valorile mărimilor implicate, o stea cu masa Soarelui ar fi o gaură neagră dacă raza ei, în loc să aibă valoarea de acum (450 000 de mile), ar avea ceva mai puțin de 2 mile. Imaginați-vă: întregul Soarele înghesuit în partea de nord a Manhattanului. O linguriță din Soarele astfel comprimat ar cântări cât Muntele Everest. Ca să facem o gaură neagră din Pământ ar trebui să-l îndesăm într-o sferă a cărei rază e mai mică de un centimetru. Multă vreme fizicienii au fost sceptici în privința existenței unor astfel de configurații extreme ale materiei și mulți au crezut că găurile negre erau doar produsul imaginației unui teoretician suprasolicitat.

În ultimul deceniu însă s-au adunat o mulțime de dovezi experimentale convingătoare în favoarea existenței găurilor negre. Evident, din moment ce sunt negre, ele nu pot fi observate direct prin scrutarea cerului cu telescopul. Astronomii caută găurile negre prin cercetarea anomaliilor de comportament ale unor stele obișnuite care emit lumină și s-ar putea afla în apropierea orizontului evenimentelor unei găuri negre. De exemplu, când praful și gazul din straturile exterioare ale stelelor obișnuite cad spre orizontului evenimentelor unei găuri negre, ele sunt accelerate până la o viteză foarte apropiată de viteza luminii. La asemenea viteze, frecarea din interiorul vârtejului de material în coborâre spre gaura neagră generează o cantitate enormă de căldură, făcând ca amestecul de praf cu gaz să „strălucească“, emițând lumină vizibilă și raze X. Cum această radiație e produsă în imediata apropiere a orizontului evenimentelor, ea poate să scape de capcana găurii negre și să-și continue drumul prin spațiu pentru a fi observată și studiată în mod direct. Relativitatea generală face predicții detaliate privind proprietățile unor asemenea emisii de raze X; observarea acestor proprietăți prezise oferă dovezi solide, chiar dacă indirecte, asupra existenței găurilor negre. De exemplu, dovezi din ce în ce mai numeroase indică existența unei găuri negre foarte masive, cam de două milioane și jumătate de ori mai masivă decât Soarele, aflată în centrul Căii Lactee – galaxia noastră. Dar chiar și această gaură neagră de dimensiuni colosale păleşte în comparație cu ceea ce cred astronomii că ar exista în centrul cuasarilor extrem de luminoși, împrăștiati prin cosmos: găuri negre ale căror mase ar putea fi de miliarde de ori mai mari decât masa Soarelui.

Schwarzschild a murit la numai câteva luni de la descoperirea soluției sale din cauza unei boli de piele contractată pe frontul rusesc. Avea 42 de ani. Scurta sa întâlnire cu teoria gravitației a lui Einstein a dezvăluit una dintre cele mai uimitoare și mai misterioase fațete ale naturii.

Al doilea exemplu care demonstrează puterea teoriei generale a relativității se referă la originea și evoluția întregului univers. După cum am văzut, Einstein a arătat că spațiul și timpul reacționează la prezența masei și energiei. Această deformare spațio-temporală afectează mișcarea altor corpuri cosmice ce se deplasează în apropierea deformărilor rezultate. Pe de altă parte, modul exact în care aceste corpuri se mișcă, prin masele și energiile lor, produce un efect suplimentar

de deformare a spațiului și timpului, care afectează la rândul lui mișcarea corpurilor, iar dansul înlanțuirilor cosmice continuă la nesfârșit. Prin ecuațiile relativității generale, ecuații ce-și au rădăcinile în caracteristicile geometrice ale spațiului curbat descrise în special de marele matematician al secolului XIX Georg Bernhard Riemann (despre Riemann vom vorbi mai târziu), Einstein a putut descrie cantitativ evoluția interconectată a spațiului, timpului și materiei. Spre surprinderea sa, când ecuațiile sunt aplicate în afara unor contexte izolate – cum ar fi cazul unei planete sau al unei comete ce se rotește în jurul unei stele – și se aplică întregului univers, se ajunge la o concluzie remarcabilă: *dimensiunea totală a universului spațial trebuie să se modifice în timp*. Altfel spus, textura universului fie se întinde, fie se contractă, dar nu este fixă. Ecuațiile relativității generale o demonstrează explicit.

Această concluzie a fost greu de acceptat chiar și pentru Einstein. El a răsturnat intuiția colectivă asupra naturii spațiului și timpului formată de mii de ani prin experiența de zi cu zi, dar ideea de univers etern și neschimbător era mult prea adânc înrădăcinată chiar și la acest gânditor radical pentru a fi abandonată. Din acest motiv, Einstein și-a revizuit ecuațiile și le-a modificat prin introducerea *constantei cosmologice*, un termen suplimentar care i-a permis să evite această perdicție și să se întoarcă la liniștea unui univers static. Doisprezece ani mai târziu însă, prin măsurători precise asupra galaxiilor îndepărtate, astronomul american Edwin Hubble a reușit să determine experimental faptul că universul se *dilată*. Într-o de acum faimoasă anecdotă din anele științei, Einstein s-a întors la forma inițială a ecuațiilor sale, calificând modificarea lor temporară drept cea mai mare gafă a vieții sale.²³ Deși la început el nu acceptase concluzia, teoria lui Einstein prezice totuși expansiunea universului. De fapt, în anii 1920, înainte de măsurătorile lui Hubble, meteorologul rus Aleksandr Friedmann a folosit ecuațiile inițiale ale lui Einstein pentru a arăta că galaxiile sunt transportate pe substratul texturii spațiale care se întinde, în felul acesta îndepărtându-se rapid unele de altele. Observațiile lui Hubble, precum și multe altele care au urmat, au confirmat pe deplin această concluzie uluitoare a relativității generale. Oferind explicația expansiunii universului, Einstein a săvârșit una dintre cele mai mari isprăvi intelectuale din toate timpurile.

Dacă textura spațială se întinde, măbind astfel distanța dintre galaxiile purtate de curgerea cosmică, putem să ne imaginăm că ne întoarcem în timp pentru a afla ceva despre originile universului. Inversând sensul timpului, textura spațiului se va strânge, aducând galaxiile din ce în ce mai aproape una de alta. Asemeni conținutului unei oale sub presiune, pe măsură ce universul care se strânge comprimă toate galaxiile una în alta, temperatura crește mult, iar stelele se dezintegrează și se formează o plasmă fierbinte de constituenți elementari ai materiei. Dacă textura continuă să se strângă, temperatura crește în continuare, la fel cum crește și densitatea plasmelor primordiale. Dacă am da ceasul înapoi din prezent cu aproximativ 15 miliarde de ani, universul pe care îl cunoaștem ar avea o dimensiune infimă. Materia care alcătuiește *absolut orice* – fiecare masină, casă, clădire, munte de pe Pământ; Pământul însuși, Luna, Saturn, Jupiter și orice altă planetă; Soarele și orice altă stea a Căii Lactee; galaxia Andromeda cu cele 100 de miliarde de stele și fiecare dintre cele peste 100 de miliarde de galaxii – toată materia e strânsă de menghina cosmică până la o densitate uluitoare. Și, pe măsură ce ne întoarcem și mai mult în timp, întregul cosmos e comprimat la dimensiunile unei portocale, ale unei lămâi, ale unui bob de mazăre, ale unui fir de nisip și așa mai departe, către dimensiuni din ce în ce mai mici. Extrapolând tot parcursul până la „începuturi“, universul pare să fi început ca un *punct* – perspectivă pe care o vom examina critic în capitolele următoare – în care era concentrată toată materia și energia la o temperatură și densitate inimaginabile. Se crede că o explozie cosmică, big bang-ul, a izbucnit din acest amestec volatil, împrăștiind semințele din care a evoluat universul pe care îl cunoaștem.

Imaginea big bang-ului ca explozie cosmică din care este expulzat conținutul material al universului, asemeni schijelor unei bombe care explodează, e utilă, dar oarecum falsă. Explozia unei bombe se petrece într-un anumit loc din *spațiu* și la un anumit moment de *timp*. Conținutul ei este expulzat în spațiul înconjurător. În cazul big bang-ului nu există spațiu înconjurător. Când derulăm evoluția universului în sens invers, spre începuturi, contractarea întregului conținut material se produce prin restrângerea *întregului spațiu*. Involuția până la dimensiunea de portocală, de lămâie, de bob de mazăre, de fir de nisip se referă la *întregul* univers – nu la ceva din univers. Continuând în acest fel până la începutul începuturilor, pur și simplu nu există nimic în

afara grenadei punctiforme primordiale. Big bang-ul este erupția spațiului comprimat a cărei expansiune, asemenea unui val uriaș, duce mai departe materia și energia până în zilele noastre.

Este corectă relativitatea generală?

Nu s-a descoperit nici o abatere de la predicțiile relativității generale, în nici unul din experimentele efectuate la nivelul tehnologic actual. Doar timpul ne va spune dacă o precizie experimentală superioară poate dezvălui lacune, dovedind în felul acesta că și această teorie e doar o descriere aproximativă a felului în care funcționează natura. Testarea sistematică și din ce în ce mai precisă a teoriilor este desigur una din căile prin care știința progresează, dar nu singura. De fapt, scenariul ne e cunoscut: căutarea unei noi teorii a gravitației a fost inițiată nu de o negare experimentală a teoriei lui Newton, ci de contradicția dintre gravitația newtoniană și o altă *teorie* – relativitatea specială. Abia după descoperirea teoriei generale a relativității ca teorie alternativă a gravitației au fost identificate experimental neajunsuri ale teoriei lui Newton prin căutarea diferențelor mici, dar măsurabile, dintre cele două teorii. Astfel, contradicțiile teoretice interne pot juca un rol la fel de important în orientarea progresului ca și datele experimentale.

În ultima jumătate de secol, fizicienii au fost puși în fața unui alt conflict teoretic la fel de grav ca acela dintre relativitatea specială și teoria lui Newton. Relativitatea generală pare fundamental incompatibilă cu o altă teorie testată cu mult succes: *mecanica cuantică*. Legat de conținutul acestui capitol, contradicția ne împiedică să înțelegem ce se întâmplă cu spațiul, timpul și materia când sunt complet comprimate în momentul big bang-ului sau în punctul central al unei găuri negre. Dacă adoptăm o perspectivă mai largă, putem spune că acest conflict ne previne asupra unei deficiențe fundamentale a concepției noastre despre natură. Nici cei mai mari fizicieni teoreticieni n-au izbutit să rezolve această contradicție care, pe drept cuvânt, a fost numită *problema centrală* a fizicii teoretice moderne. Pentru a înțelege contradicția trebuie să cunoaștem câteva trăsături fundamentale ale teoriei cuantice, spre care ne vom îndrepta acum atenția.

Ciudățeni microscopice

Ușor obosiți după expediția lor prin sistemul solar, George și Gracie se întorc pe Pământ și se îndreaptă spre H-Bar* pentru a se răcori după călătoria spațială. George comandă băuturile lor obișnuite – suc de papaia cu gheață pentru el și votca tonic pentru Gracie – și se trânteste în scaun cu mâinile după ceafă pentru a-și savura trabucul abia aprins. Tocmai când se pregătește să tragă un fum constată uluit că trabucul i-a dispărut dintre dinți. Gândindu-se că trabucul trebuie să-i fi alunecat din gură, George se apleacă, așteptându-se să-l găsească arzându-i pantalonii sau cămașa. Dar nu este acolo. Trabucul nu e nicăieri. Trezită din contemplare de mișcările agitate ale lui George, Gracie privește peste umărul lui și observă trabucul așezat pe bar, exact în *spatele* scaunului lui George. „Ciudat,” spune George, „cum să fi căzut tocmai acolo? E ca și cum ar fi trecut drept prin capul meu – dar limba mea nu e arsă și nici nu m-am ales cu vreo gaură”. Gracie îl examinează pe George și confirmă că limba și capul lui par perfect normale. Băuturile sunt aduse, iar George și Gracie dau din umeri și consideră întâmplarea cu trabucul ca pe una dintre micile mistere ale vieții. Dar ciudățeniile din H-Bar continuă.

George se uită în paharul lui de suc și observă că cuburile de gheață zornăie încontinuu lovindu-se unul de altul și de pereții paharului ca niște mașinuțe care se ciocnesc în parcurile de distracții. Dar asta nu i se întâmplă numai lui. Gracie ridică paharul, care e cam de două ori mai mic decât cel al lui George, iar amândoi văd cum cuburile ei se ciocnesc și se agită și mai tare decât ale lui George. Abia pot

* Joc de cuvinte: h bar (h barat) este constanta lui Planck și apare în toate ecuațiile mecanicii cuantice. (*N. red.*)

deosebi cuburile între ele, deoarece toate se estompează într-o masă de gheață. Dar asta nu e nimic pe lângă ce se întâmplă în continuare. Pe când George și Gracie privesc încrămeniți băutura care se zgâlțâie, văd un cub de gheață trecând prin peretele paharului ei și căzând pe jos. Ei apucă paharul și văd că e intact; cubul de gheață a trecut prin sticla solidă fără să-i producă nici o stricăciune. „Astea sunt probabil halucinații provocate de plimbarea spațială“, spune George. Se luptă amândoi cu frenezia cuburilor de gheață ca să dea băutura pe gât și să plece spre casă. În graba lor, George și Gracie nici nu-și dau seama că în loc de ușa adevărată au trecut printr-o ușă pictată pe perete. Dar patronii H-Barului sunt obișnuiți să vadă oameni trecând prin ziduri și nu se prea sinchisesc de plecarea precipitată a lui George și Gracie.

Cu un secol în urmă, în timp ce Conrad și Freud aduceau lumină în întunericul din inimile și sufletele oamenilor, fizicianul german Max Planck a aruncat prima rază de lumină asupra mecanicii cuantice, un cadru conceptual care susține, printre altele, că experiența lui George și Gracie de la H-Bar – redusă la dimensiuni microscopice – nu se datorează înțeptoșării minții. Asemenea evenimente neobișnuite și bizare sunt tipice pentru felul în care se comportă de fapt universul nostru la scări extrem de mici.

Cadrul cuantic

Mecanica cuantică este un cadru conceptual pentru înțelegerea proprietăților microscopice ale universului. La fel cum relativitatea specială și generală necesită schimbări drastice ale concepției noastre asupra lumii când obiectele se mișcă foarte rapid sau când sunt foarte masive, mecanica cuantică ne arată că universul are proprietăți cel puțin la fel de stranie când e examinat la scară atomică și subatomică. În 1965, Richard Feynmann, unul dintre cei mai mari specialiști în mecanică cuantică, scria:

A fost o vreme când scria în ziare că doar doisprezece oameni înțelegeau teoria relativității. Nu cred să se fi întâmplat vreodată așa ceva. A existat un moment când numai un om a înțeles-o, pentru că el era singurul care și-a dat seama de ea, înainte de a-și scrie lucrarea. Dar, după ce oamenii au citit lucrarea, mulți au înțeles teoria relativității,

într-un fel sau altul, și cu siguranță erau mult mai mult de doisprezece oameni. Pe de altă parte, cred că pot spune cu certitudine că nimeni nu înțelege mecanica cuantică.²⁴

Deși Feynmann și-a exprimat acest punct de vedere cu mai bine de trei decenii în urmă, el e valabil și în ziua de azi. Ce a vrut el să spună este că, în ciuda faptului că teoriile specială și generală ale relativității necesită o revizuire drastică a modului nostru obișnuit de a privi lumea, când se acceptă total principiile de bază pe care sunt construite, consecințele noi și neobișnuite privind spațiul și timpul decurg din raționamente logice atente. Dacă vei cântări temeinic prezentarea ideilor lui Einstein din cele două capitole precedente, vei recunoaște – chiar dacă numai pe moment – inevitabilitatea concluziilor trase de noi. Mecanica cuantică este diferită. Până prin 1928 majoritatea regulilor și formulelor matematice ale mecanicii cuantice fuseseră stabilite și de atunci au fost folosite cu mult succes pentru a face predicțiile numerice cele mai exacte din istoria științei. Dar, în fond, cei care folosesc mecanica cuantică urmează reguli și formule stabilite de „părinții fondatori” ai teoriei – proceduri de calcul direct aplicabile – fără să înțeleagă cu adevărat *de ce* funcționează aceste proceduri sau *ce* înseamnă ele cu adevărat. Spre deosebire de teoria relativității, cei care pot spune că înțeleg mecanica cuantică la un nivel intim sunt puțini, admitând că există vreunul.

Ce să înțelegem din toate acestea? Înseamnă oare că la nivel microscopic universul funcționează într-un mod atât de obscur și neobișnuit, încât mintea umană, care a evoluat de-a lungul epocilor pentru a face față fenomenelor la scara vieții cotidiene, este incapabilă să sesizeze „ce se petrece cu adevărat”? Sau poate că, printr-un accident istoric, fizicienii au construit o formulare extrem de alambicată a mecanicii cuantice care, deși corectă din punct de vedere cantitativ, ascunde adevărata natură a realității? Nimeni nu știe. Poate că în viitor un om inteligent va găsi o nouă formulare care va lămuri complet *ce-urile* și *de ce-urile* mecanicii cuantice. Sau poate că nu. Singurul lucru pe care îl știm cu certitudine este că mecanica cuantică ne dovedește absolut și irevocabil că o parte din conceptele de bază esențiale înțelegerii lumii familiare de zi cu zi *își pierde orice înțeles* când atenția noastră se restrânge la lumea microscopică. În consecință, trebuie să ne schimbăm semnificativ atât limbajul, cât și modul de a gândi atunci

când încercăm să înțelegem și să explicăm universul la scară atomică și subatomică.

În secțiunile următoare vom prezenta elementele de bază ale acestui limbaj, precum și o parte din surprizele remarcabile pe care le aduce cu sine. Dacă până acum mecanica cuantică ți s-a părut cu totul bizară sau chiar absurdă, ar trebui să reții două lucruri. În primul rând, pe lângă faptul că este o teorie coerentă matematic, singurul motiv pentru care credem în mecanica cuantică este că ea furnizează predicții care au fost verificate cu o precizie uimitoare. Dacă cineva îți poate povesti o mulțime de detalii intime din propria ta copilărie, cu o dure-roasă acuratețe, va fi greu să nu crezi că este chiar ruda ta demult pierdută. În al doilea rând, nu ești singurul care are asemenea reacții față de mecanica cuantică. În mai mare sau mai mică măsură, acest fel de a gândi a fost îmbrățișat de unii dintre cei mai iluștri fizicieni ai tuturor timpurilor. Einstein a refuzat cu totul să accepte mecanica cuantică. Chiar și Niels Bohr, unul dintre creatorii și susținătorii ei cei mai importanți, a remarcat o dată că dacă nu te ia uneori amețeala gândindu-te la mecanica cuantică, atunci n-ai înțeles-o cu adevărat.

E prea cald în bucătărie

Drumul către mecanica cuantică a început de la o problemă delicată. Imaginează-ți cuptorul de acasă perfect izolat, potrivit la o anumită temperatură, să zicem 400 de grade Fahrenheit, și lăsat suficient timp ca să se încălzească. Chiar dacă ai fi extras tot aerul din cuptor înainte de a-i da drumul, prin încălzirea pereților lui sunt generate unde de radiație în interior. Aceasta este același tip de radiație – căldură și lumină sub forma undelor electromagnetice – ca aceea emisă de suprafața Soarelui sau de un vatrai încălzit la roșu.

Iată problema. Undele electromagnetice transportă energie – viața pe Pământ, de exemplu, depinde crucial de energia transmisă de la Soare la Pământ prin intermediul undelor electromagnetice. La începutul secolului XX, fizicienii au calculat energia transportată de toată radiația electromagnetică din interiorul unui cuptor aflat la o temperatură dată. Folosind proceduri de calcul bine stabilite, ei au ajuns la

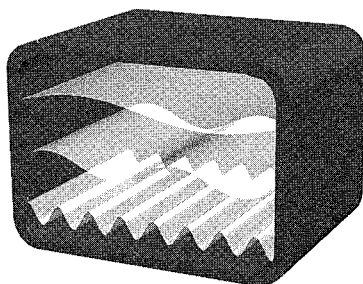

Figura 4.1 Teoria lui Maxwell ne spune că undele de radiație dintr-un cuptor au un număr întreg de vârfuri și văi – ele conțin un număr complet de cicluri de undă.

o concluzie absurdă: indiferent de temperatura aleasă, energia totală din cuptor este *infinită*.

Tuturor le-a fost clar că acest rezultat era ridicol – un cuptor încălzit poate acumula o mare cantitate de energie, dar în mod sigur nu o cantitate infinită. Pentru a înțelege soluția propusă de Planck, trebuie să privim problema mai îndeaproape. Se știe că atunci când se aplică teoria electromagnetică a lui Maxwell radiației dintr-un cuptor, undele generate de pereții încălziți trebuie să aibă un *număr* întreg de vârfuri și văi ce se potrivesc perfect între suprafețele opuse. Câteva exemple sunt prezentate în figura 4.1. Fizicienii folosesc trei termeni pentru a descrie aceste unde: lungime de undă, frecvență și amplitudine. *Lungimea de undă* este distanța dintre două vârfuri succesive sau două văi succesive ale unei unde, așa cum e ilustrat în figura 4.2. Mai multe vârfuri

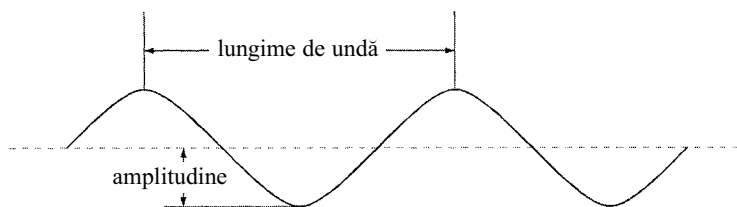

Figura 4.2 Lungimea de undă este distanța dintre două vârfuri sau văi succesive ale unei unde. Amplitudinea este înălțimea maximă sau adâncimea maximă a unei unde.

și văi înseamnă o lungime de undă mai scurtă, deoarece toate trebuie să încapă între pereții ficși ai cuptorului. *Frecvența* se referă la numărul de cicluri de oscilație în sus și în jos pe care unda le execută în fiecare secundă. Frecvența este determinată de lungimea de undă și viceversa: lungimi de undă mai mari implică frecvențe mai mici; lungimi de undă mai mici implică frecvențe mai mari. Pentru a vedea de ce, să ne gândim la ce se întâmplă când produci o undă scuturând o frânghie lungă legată la un capăt. Pentru a genera o lungime de undă mai mare, miști capătul liber al frânghiei ușor în sus și în jos. Frecvența undelor va fi egală cu numărul de cicluri pe secundă făcute de brațul tău și este prin urmare destul de scăzută. Pentru a genera lungimi de undă scurte, scuturi capătul frânghiei mai frenetic – mai des –, iar asta generează o undă cu o frecvență mai mare. În sfârșit, fizicienii folosesc termenul de *amplitudine* pentru a specifica înălțimea sau adâncimea maximă a unei unde, cum e de asemenea ilustrat în figura 4.2.

Dacă undele electromagnetice ți se par prea abstracte, există o altă analogie care te-ar putea ajuta: undele produse prin ciupirea unei corzi de vioară. Diferite frecvențe ale undei corespund diferitelor note muzicale: cu cât frecvența e mai înaltă, cu atât nota e mai înaltă. Amplitudinea undei unei corzi de vioară este determinată de forța cu care e ciupită. O ciupitură mai puternică înseamnă că imprimi mai multă energie undei, iar mai multă energie corespunde unei amplitudini mai mari. Poți auzi aceasta prin volumul mai ridicat al sunetului. Invers, mai puțină energie corespunde unei amplitudini mai mici și deci unui volum mai scăzut al sunetului.

Folosindu-se de termodinamica secolului XIX, fizicienii au putut determina ce cantitate de energie vor pompa pereții încălziți ai cuptorului în undele electromagnetice pentru fiecare lungime de undă permisă – vorbind la figurat, cât de tare vor „ciupi“ pereții fiecare undă. Rezultatul pe care l-au obținut este simplu: fiecare dintre undele permise, *indiferent de lungimea ei de undă*, va transporta aceeași cantitate de energie (cantitate precis determinată de temperatura cuptorului). Cu alte cuvinte, toate modurile de undă posibile din cuptor sunt egale în ceea ce privește cantitatea de energie pe care o pot transporta.

La prima vedere, pare a fi un rezultat interesant, dar inofensiv. Ei bine, nu este așa. El a dus la prăbușirea a ceea ce avea să fie numit fizica clasică. Motivul e următorul: deși condiția ca toate undele să aibă un număr întreg de vârfuri și văi înlătură o varietate enormă de

moduri de undă din cuptor, rămâne încă un număr infinit de moduri de undă posibile – acelea cu un număr din ce în ce mai mare de vârfuri și văi. Cum fiecare tip de undă transportă aceeași cantitate de energie, un număr infinit de unde se traduce printr-o cantitate infinită de energie.

Porțile începutului de secol

În 1900, Planck a avut o idee inspirată ce a oferit rezolvarea acestei dileme și i-a adus premiul Nobel pentru fizică în 1918.²⁵ Spre a înțelege mai bine rezultatul lui Planck, imaginează-ți că ești înghesuit împreună cu o mulțime de oameni – „infinit” de mulți – într-un depozit mare și rece administrat de un proprietar hain. Pe perete se află un termostat digital modern ce controlează temperatura, dar ești șocat când afli prețurile percepute de proprietar pentru încălzire. Dacă termostatul este reglat la 50 de grade Fahrenheit, toată lumea trebuie să plătească proprietarului 50 de dolari. Dacă termostatul este reglat la 55 de grade Fahrenheit, toată lumea trebuie să plătească 55 de dolari și așa mai departe. Îți dai seama că, din moment ce împarți depozitul cu un număr infinit de oameni, proprietarul va câștiga o sumă infinită dacă pornești oricât de puțină căldură.

Dar, citind cu atenție regulile de plată ale proprietarului, găsești o soluție. Din cauza faptului că proprietarul este un om foarte ocupat, el nu vrea să dea restul, mai ales că trebuie să facă asta individual, cu un număr infinit de chiriași. Așa că el adoptă un sistem bazat pe încredere. Cei care pot plăti exact suma datorată o fac. Ceilalți plătesc doar atât cât pot s-o facă fără a fi nevoie să ceară rest. Și astfel, dorind să-i implice pe toți, dar vrând să eviți sumele exorbitante percepute pentru căldură, îți convingi camarazii să organizeze averea grupului în următorul fel: o persoană are toate monedele de 1 cent, alta are toate monedele de 5 cenți, alta are monedele de 10 cenți, alta are monedele de 25 de cenți, și tot așa sunt distribuite mai departe bancnotele de 1 dolar, de 5 dolari, de 10 dolari, de 20 de dolari, de 50 de dolari, de 100 de dolari, apoi bancnote din ce în ce mai mari, chiar dacă acestea nu ne sunt nouă familiare. Apoi reglați termostatul fără sfială la 80 de grade Fahrenheit și așteptați venirea proprietarului. Când acesta vine, persoana care deține monedele de 1 cent se duce să plătească prima

și îi predă 8 000 de monede. Următoarea persoană este cea care are monedele de 5 cenți, care predă 1 600 de monede; cel care are monede de 10 cenți îi dă 800 de monede, deținătorul monedelor de 25 de cenți îi dă 320, cel cu bancnote de 1 dolar predă 80, cel cu bancnote de 5 dolari îi dă 16, cel cu bancnote de 10 dolari îi dă 8, cel cu bancnote de 20 de dolari îi dă 4, cel cu bancnotele de 50 de dolari dă o singură bancnotă (deoarece două bancnote de 50 de dolari ar depăși suma de plată și ar necesita rest). Dar toți ceilalți dețin bancnote – deci cantitatea cea mai mică de bani pe care o pot plăti – a căror valoare depășește suma de plată cerută de proprietar. De aceea nu-l pot plăti pe proprietar și, prin urmare, în loc să primească suma infinită de bani la care se aștepta, proprietarul pleacă doar cu modesta sumă de 690 de dolari.

Planck s-a folosit de o strategie foarte asemănătoare pentru a schimba rezultatul absurd, conform căruia energia din orice cuptor este infinită, în rezultatul real, căruia îi corespunde o energie finită. Iată cum a procedat. Planck a făcut o propunere curajoasă: energia transportată de o undă electromagnetică în cuptor, ca și banii, sosește în porții fixe. Energia poate fi egală cu valoarea unei astfel de porții, poate avea de două ori valoarea ei sau de trei ori, de patru ori și așa mai departe – dar nu altă valoare. Este la fel cum nu poți avea o treime de centimă sau două fise și jumătate. Planck a afirmat că, în cazul energiei, fracționarea nu e permisă. Pentru noi, unitățile monetare sunt determinate de Trezoreria Statului. Căutând o explicație mai profundă, Planck a sugerat că unitatea de energie a unei unde – porția minimă de energie posibilă – este determinată de frecvența ei. Mai precis, el a susținut că energia *minimă* pe care o poate avea o undă este *proporțională cu frecvența ei*: frecvență mai mare (lungime de undă mai mică) implică energie minimă mai mare; frecvență mai mică (lungime de undă mai mare) implică energie minimă mai mică. La fel cum valurile mici ale oceanului sunt mai lungi și mai blânde, iar valurile puternice sunt scurte și agitate, radiația cu lungime de undă mare conține mai puțină energie decât cea cu lungime de undă mică.

Iată rezultatul final: calculele lui Planck au arătat că această porționare a energiei permise a undelor corectează rezultatul absurd al energiei totale infinite. Nu e greu să vedem de ce. Când un cuptor e încălzit la temperatura aleasă, calculele bazate pe termodinamica secolului XIX prezic aceeași cantitate de energie cu care fiecare dintre unde ar fi trebuit să contribuie la energia totală. Dar asemeni acelor camarazi care nu pot contribui la suma comună datorată proprietarului pentru

că bancnota lor e prea mare, depășind suma cerută, dacă energia minimă pe care o poate transporta o anumită undă depășește energia cu care trebuie să contribuie, ea nu contribuie cu nimic și rămâne neactivată. Conform ipotezelor lui Planck, energia minimă pe care o poate transporta o undă este proporțională cu frecvența ei, unele din cuptor au frecvențe din ce în ce mai mari (lungimi de undă din ce în ce mai mici), iar la un moment dat această energie minimă va depăși energia cu care trebuie să contribuie fiecare undă. La fel ca oamenii din depozit care au bancnote mai mari de 50 de dolari, aceste unde cu frecvențe din ce în ce mai mari nu pot contribui la cantitatea de energie cerută de fizica secolului XIX. Și astfel, la fel cum doar un număr finit de oameni pot contribui la plata căldurii – având ca rezultat o sumă finită de bani – doar un număr finit de unde pot contribui la energia totală a cuptorului – conducând la o cantitate finită de energie totală. Fie că e vorba de energie sau de bani, împărțirea în unități fundamentale și creșterea continuă a acestor unități – creșterea cu frecvența a energiei undelor sau creșterea valorii bancnotelor – transformă rezultatul infinit într-unul finit.²⁶

Prin eliminarea absurdității rezultatului infinit, Planck a făcut un pas important. Dar ce i-a convins pe oameni să creadă în adevărul spuselor sale a fost faptul că rezultatul finit obținut prin noua sa abordare a energiei unui cuptor era într-o concordanță perfectă cu măsurătorile experimentale. Mai precis, Planck a descoperit că prin ajustarea *unui parametru* care intra în noile sale calcule, el putea determina cu precizie energia măsurată a unui cuptor pentru orice temperatură aleasă. Acest unic parametru este factorul de proporționalitate dintre frecvența undei și cantitatea minimă de energie pe care unda o poate avea. Planck a descoperit că acest factor de proporționalitate – cunoscut acum sub numele de *constanta lui Planck* și notat h (se pronunța „h-bar”) – este aproximativ o miliardime de miliardime de miliardime din unitățile curente.²⁷ Valoarea minusculă a constantei lui Planck arată că dimensiunea porțiilor de energie este în general foarte mică. De aceea ni se *pare* că, de exemplu, putem face ca energia undei unei corzi de vioară – deci și volumul sunetului pe care îl produce – să varieze în mod continuu. În realitate însă, energia undei variază în pași discreți*, la Planck, dar dimensiunea pașilor este atât de mică, încât salturile

* În jargonul de specialitate, e vorba de caracteristica unei mărimi care nu poate lua decât anumite valori fixate, valorile intermediare fiindu-i interzise. (*N. red.*)

discrete de la un volum la altul dau senzația de continuitate. Conform presupunerilor lui Planck, dimensiunea acestor salturi de energie crește odată cu frecvența undei (deci cu scăderea lungimii de undă). Acesta a fost ingredientul crucial care a rezolvat paradoxul energiei infinite.

Așa cum vom vedea, ipoteza cuantică a lui Planck are consecințe mult mai importante decât faptul că ne face să înțelegem conținutul energetic al unui cuptor. Ea răstoarnă perspectiva noastră asupra lumii. Valoarea mică a lui h face ca abaterile radicale de la lumea cunoscută de noi să fie restrânse la domeniul microscopic, dar, dacă s-ar întâmpla ca h să fie mult mai mare, ciudățeniile din H-Bar ar deveni realitatea de zi cu zi, așa cum vom vedea că sunt fenomenele corespunzătoare lor din lumea microscopică.

Ce sunt porțiile?

Planck nu a dat nici o justificare pentru introducerea acestor porții de energie. Dincolo de utilitatea lor, nici el, nici altcineva nu au putut găsi motivul existenței lor. După cum a spus fizicianul George Gamow, era ca și cum natura ți-ar da voie să bei o halbă de bere întreagă sau nici una, dar nimic intermediar.²⁸ În 1905, Einstein a găsit o explicație, iar descoperirea i-a adus în 1921 premiul Nobel pentru fizică.

Einstein a găsit explicația în timp ce încerca să dezlege misterul efectului fotoelectric. În 1887, fizicianul german Heinrich Hertz a descoperit că, atunci când radiația electromagnetică – lumina – cade pe anumite metale, acestea emit electroni. În sine, descoperirea nu are nimic remarcabil. În metale, unii dintre electroni sunt slab legați de atomi (acesta este motivul pentru care metalele sunt atât de bune conducătoare de curent electric). Când lumina lovește suprafața metalică, ea își eliberează energia, la fel cum face atunci când se lovește de suprafața pielii tale, făcându-te să simți căldură. Această energie transferată poate agita electronii din metal, iar unii dintre cei cu legături slabe pot fi aruncați afară.

Dar caracteristicile ciudate ale efectului fotoelectric devin evidente atunci când studiem proprietățile electronilor expulzați. La prima vedere, ați putea crede că pe măsură ce intensitatea luminii – strălucirea ei – crește, viteza electronilor expulzați va crește și ea, din moment ce unda electromagnetică ce lovește suprafața are mai multă energie.

Dar nu se întâmplă așa. De fapt, *numărul* electronilor expulzați crește, dar viteza lor rămâne aceeași. Pe de altă parte, s-a observat experimental că viteza electronilor expulzați *crește* dacă *frecvența* luminii care ciocnește suprafața crește și, reciproc, viteza lor scade dacă frecvența luminii scade. (Pentru unele electromagnetice din spectrul vizibil, o creștere a frecvenței corespunde unei schimbări de culoare de la roșu la portocaliu, galben, verde, albastru, indigo și, în final, violet. Frecvențele mai înalte decât cea a violetului nu mai sunt vizibile și corespund ultravioletului, iar apoi razelor X; frecvențe mai joase decât cele corespunzătoare roșului nu mai sunt nici ele vizibile și corespund radiației infraroșii.) Dacă scădem frecvența luminii folosite, la un moment dat viteza electronilor emiși scade la zero și ei nu mai sunt expulzați de pe suprafață, *indiferent de intensitatea, chiar și orbitoare, a sursei de lumină*. Dintr-un motiv necunoscut, *culoarea* razei de lumină incidente pe suprafața – și nu energia ei totală – hotărăște dacă electronii sunt emiși, iar în cazul afirmativ, stabilește energia pe care ei o vor avea.

Pentru a înțelege cum a explicat Einstein acest fenomen straniu, să ne întoarcem la depozit, care acum s-a încălzit la plăcuta temperatură de 80 de grade Fahrenheit. Să ne imaginăm că proprietarul, care urăște copiii, le cere tuturor celor sub 15 ani să locuiască în subsolul depozitului, iar adulții îi mai pot vedea numai dintr-un balcon construit de jur-împrejur. Mai mult, singura modalitate prin care oricare din nenumărații copii obligați să locuiască în subsol poate ieși la suprafață este să plătească gardianului 85 de cenți taxă de ieșire. (Proprietarul e într-adevăr un monstru!) Adulții, care la îndemnul tale au împărțit averea colectivă pe unități valorice așa cu am arătat mai sus, pot da bani copiilor numai aruncându-le de la balcon. Să vedem ce se întâmplă.

Persoana care are monedele de 1 cent începe prin a arunca jos câteva, însă aceste monede sunt mult prea mici pentru ca vreunul dintre copii să-și poată plăti taxa de ieșire. Și fiindcă, teoretic, în pivniță este o mare „infinită” de copii, luptându-se feroce într-o învâlmășeală îngrozitoare pentru a prinde banii care cad, chiar dacă adultul care deține monedele de 1 cent ar arunca enorme cantități, nici un copil nu va reuși să adune 85 de cenți pentru a-i plăti gardianului. Același lucru este valabil pentru adulții care dețin monedele de 5, 10 și 25 de cenți. Deși fiecare aruncă o sumă impresionantă de bani, copilul care reușește să obțină măcar o singură monedă este norocos (majoritatea

nu obțin nimic) și în mod sigur nici unul dintre copii nu va reuși să adune cei 85 de cenți necesari plecării. Dar apoi, când adultul care are bancnotele de 1 dolar începe să arunce – chiar și sume relativ mici, bancnotă după bancnotă –, copiii norocoși care prind o singură bancnotă au posibilitatea să plece imediat. Să observăm totuși că, pe măsură ce acest adult începe să arunce grămezi de bancnote de 1 dolar, numărul copiilor care au posibilitatea să plece crește enorm, dar fiecareia îi mai rămân exact 15 bani după ce plătește paznicului. Acest lucru rămâne adevărat indiferent de numărul total al bancnotelor de 1 dolar aruncate.

Despre asta e vorba în descrierea efectului fotoelectric. Bazându-se pe datele experimentale menționate mai sus, Einstein a sugerat includerea ideii lui Planck privind porțiile de energie ale unde într-o nouă descriere a luminii. Conform lui Einstein, o rază de lumină ar trebui să fie asemănătoare unui *șuvoi de mici pachete* – particule, sau corpusculi mici de lumină – botezate în cele din urmă *fotoni* de chimistul Gilbert Lewis (o idee de care ne-am folosit în exemplul privind ceasul cu lumină din capitolul 2). Pentru a ne face o idee despre scara dimensiunilor implicate în această perspectivă corpusculară a luminii, un bec normal de 100 W emite aproximativ 100 de miliarde de miliarde (10^{20}) de fotoni pe secundă. Einstein a folosit această nouă abordare pentru a descrie mecanismul microscopic ce stă la baza efectului fotoelectric: el a spus că un electron este expulzat de pe suprafața metalului dacă este lovit de un foton care are suficientă energie. Dar ce determină energia unui foton individual? Pentru a explica datele experimentale, Einstein a mers pe urmele lui Planck și a afirmat că energia *fiecărui* foton este proporțională cu frecvența unde de lumină (factorul de proporționalitate fiind constanta lui Planck).

La fel ca taxa de ieșire pentru copii, electronii dintr-un metal trebuie să fie îmbrânciți de un foton care trebuie să aibă o energie minimă pentru ca electronii să poată fi expulzați de pe suprafață. (La fel ca în cazul copiilor care se luptă pentru bani, există o probabilitate foarte scăzută ca un electron să fie lovit de mai mult de un singur foton – majoritatea nu sunt loviți deloc.) Dar dacă frecvența razei de lumină care lovește suprafața este prea joasă, fotonii ei, luați individual, vor fi lipsiți de forța necesară pentru a expulza electroni. La fel cum nici unul dintre copii nu va putea să plece, indiferent de cantitatea uriașă de monede pe care adulții o vor revărsa peste ei, nici electronii nu vor fi împinși afară, indiferent de uriașa energie totală încorporată în

fasciculul de lumină, dacă frecvența ei (deci energia fotonilor individuali) este prea joasă.

Pe de altă parte, așa cum copiii pot părăsi depozitul imediat ce li se aruncă o unitate valorică suficient de mare, și electronii vor fi expulzați de pe suprafață în momentul în care frecvența luminii îndreptată spre ei – deci valoarea energiei – este suficient de mare. Mai mult, la fel ca adultul care sporește suma totală de bani aruncați dând drumul la tot mai multe bancnote, intensitatea totală a fasciculului de lumină la o anumită frecvență este mărită prin creșterea numărului de fotoni pe care îi conține. Și, la fel cum mai multe bancnote de 1 dolar înseamnă mai mulți copii care ies, mai mulți fotoni înseamnă lovirea și expulzarea mai multor electroni. Dar să nu uităm că energia rămasă acestor electroni după ce au fost eliberați de pe suprafață depinde numai de energia fotonului care i-a lovit – iar aceasta e determinată de frecvența fasciculului de lumină, și nu de intensitatea lui totală. Așa cum copiii care vor părăsi subsolul rămân cu câte 15 cenți, indiferent de numărul de bancnote de 1 dolar aruncate, fiecare electron părăsește suprafața cu aceeași energie – deci aceeași viteză – indiferent de intensitatea totală a fasciculului care ciocnește suprafața metalului. O sumă totală mai mare înseamnă pur și simplu că mai mulți copii vor putea pleca; mai multă energie totală în fasciculul de lumină înseamnă pur și simplu că mai mulți electroni vor fi eliberați. Dacă vrem ca cei mici să părăsească subsolul cu mai mulți bani, va trebui să creștem valoarea bancnotei aruncate jos; dacă dorim ca electronii să părăsească suprafața cu o viteză mai mare, va trebui să creștem frecvența fasciculului care ciocnește suprafața metalului – adică trebuie să creștem valoarea energiei fotonilor trimiși pe suprafața metalului.

Acest rezultat este în deplină concordanță cu datele experimentale. Frecvența luminii (culoarea ei) determină viteza electronilor expulzați; intensitatea totală a luminii determină numărul de electroni expulzați. Astfel, Einstein a arătat că ideea lui Planck privind porțiile indivizibile de energie reflectă de fapt o trăsătură fundamentală a undelor electromagnetice: ele se compun din particule – fotoni – care sunt niște pachete mici, sau *cuante*, de lumină. Discontinuitatea energiei încorporate în asemenea unde se datorează faptului că ele sunt compuse din porții.

Ideea lui Einstein a reprezentat un mare progres. Dar, așa cum vom vedea, povestea nu e atât de simplă pe cât pare la prima vedere.

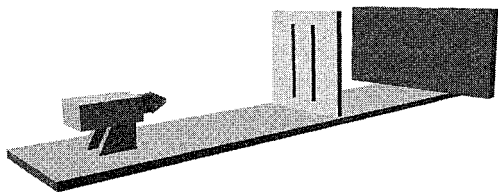

Fig. 4.3 În experimentul cu două fante, o rază de lumină este trimisă spre o barieră în care au fost tăiate două fante. Lumina care trece de barieră este înregistrată pe o placă fotografică, pentru cazurile când o fantă e deschisă sau ambele fante sunt deschise.

Undă sau particulă?

Toată lumea știe că apa – deci și valurile ei – e alcătuită dintr-un număr imens de molecule de apă. Este oare atât de surprinzător că undele de lumină sunt și ele alcătuite dintr-un număr mare de particule, și anume din fotoni? Da, este. Dar surpriza apare în detalii. Încă de acum trei sute de ani Newton a afirmat că lumina constă dintr-un șuvoi de particule, deci ideea nu era una nouă. Totuși, unii dintre colegii lui Newton, dintre care cel mai important a fost fizicianul olandez Christian Huygens, nu erau de acord cu el și susțineau că lumina ar fi o undă. Disputa a fost intensă, dar până la urmă experimentele efectuate de fizicianul englez Thomas Young, la începutul anilor 1800, au demonstrat că Newton se înșelase.

O versiune a experimentului lui Young – cunoscut sub numele de experimentul cu două fante – este ilustrată în figura 4.3. Lui Feynman îi plăcea să spună că toată mecanica cuantică ar putea fi rezumată

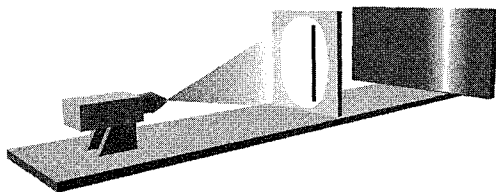

Figura 4.4. În acest experiment, fanta din dreapta este deschisă, iar pe placa fotografică apare imaginea din figură.

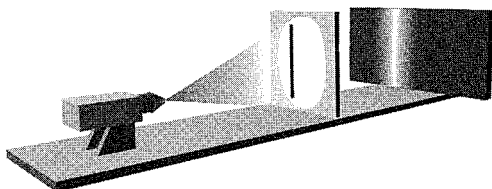

Figura 4.5. La fel ca în figura 4.4, numai că acum este deschisă fanta din stânga.

analizând atent implicațiile acestui experiment, așa că merită discutat. După cum se observă în figura 4.3, lumina este trimisă spre o suprafață subțire, solidă, în care sunt decupate două fante. O placă fotografică înregistrează lumina care trece prin fante – zonele mai luminoase din fotografie indică mai multă lumină incidentă. Experimentul constă în compararea imaginilor care se formează pe plăcile fotografice când fie e deschisă o fantă, fie ambele sunt deschise, iar sursa de lumină se aprinde.

Dacă fanta din stânga e acoperită și cea din dreapta deschisă, fotografia arată ca în figura 4.4. Pare logic, din moment ce lumina trebuie să treacă prin unica fantă deschisă și deci va fi concentrată în partea din dreapta a fotografiei. În mod similar, dacă fanta din dreapta e acoperită și cea din stânga e deschisă, fotografia arată ca în figura 4.5. Dacă *ambele* fante sunt deschise, descrierea newtoniană a luminii conform căreia e alcătuită din particule prezice un rezultat asemănător celui din figura 4.6, adică o combinație a figurilor 4.4 și 4.5. Dacă am considera corpusculii luminoși ai lui Newton ca pe niște alice cu care tragem în perete, cele care trec mai departe vor fi concentrate în cele două zone aliniate cu cele două fante. Dacă însă considerăm

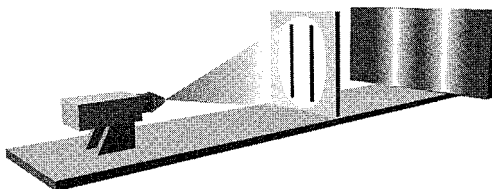

Figura 4.6. Teoria corpusculară a lui Newton prezice că, atunci când ambele fante sunt deschise, placa fotografică va fi o combinație a figurilor 4.4 și 4.5.

lumina ca o undă, placa fotografică va înregistra un rezultat diferit în cazul când ambele fante sunt deschise. Să vedem ce se întâmplă.

Să ne imaginăm deocamdată că, în loc să avem de-a face cu unde de lumină, avem de-a face cu unde pe apă. Rezultatul va fi același, dar ne e mai ușor să ne imaginăm ce se întâmplă în cazul apei. Când undele de pe suprafața apei vor lovi bariera, din fiecare din cele două fante vor porni mai departe unde circulare, în genul celor create prin aruncarea unei pietricele într-un lac, așa cum arată figura 4.7. (Acest experiment e simplu de realizat într-un lighean cu apă, folosind o barieră din carton în care ați tăiat două fante.) Când undele ies din fiecare fantă, ele se suprapun și se întâmplă ceva foarte interesant. Dacă două vârfuri de undă se suprapun, înălțimea undei de apă în acel punct crește: ea va fi suma înălțimilor celor două vârfuri individuale. Dacă două văi ale undelor se suprapun, adâncimea undei în acel punct crește în mod similar. Și, în sfârșit, dacă un vârf al undei provenind de la o fantă se suprapune cu o vale a undei provenind de la cealaltă fantă, *ele se anulează reciproc*. (De fapt această idee stă la baza metodelor de eliminare a zgomotului în difuzoarele moderne – se măsoară forma undei sunetului care intră și apoi se produce o a doua undă, a cărei formă este exact „opusul” celei dintâi, având ca rezultat anularea zgomotului nedorit.) Între aceste suprapuneri extreme – vârfuri cu vârfuri, văi cu văi și vârfuri cu văi – există o mulțime de amplificări și atenuări parțiale. Dacă te-ai urca împreună cu un grup

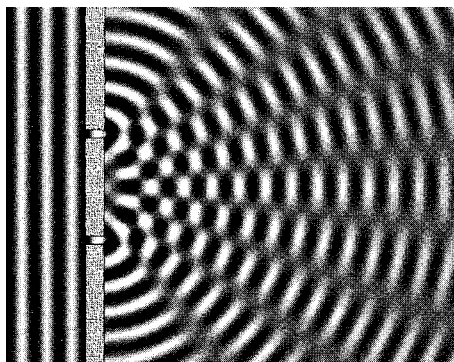

Figura 4.7. Undele circulare formate pe apă care ies din fiecare fantă se suprapun, făcând ca unda rezultată să fie amplificată în unele zone și atenuată în altele.

de prieteni în bărcuțe și ați forma o linie de ambarcațiuni paralelă cu bariera, iar fiecare ar spune cât de mult e ridicat și coborât de valuri, rezultatul obținut ar corespunde zonei din dreapta a figurii 4.7. Zonele unde balansul este mai mare sunt acelea unde vârfurile undelor (sau văile) ce provin de la fiecare fantă coincid. Regiunile de agitație minimă sau nulă corespund punctelor unde vârfurile undei de la una din fante se suprapun cu văile undei provenite de la cealaltă fantă, rezultând anularea lor.

Cum placa fotografică înregistrează cât de mult este „balansată” de lumina incidentă, același raționament aplicat fasciculului de lumină ne spune că atunci când ambele fante sunt deschise placa fotografică va arăta ca în figura 4.8. Zonele cele mai luminoase din figură sunt acelea pentru care vârfurile (sau văile) undelor de lumină ce vin de la fiecare fantă coincid. Zonele întunecate apar acolo unde vârfurile undei provenite de la o fantă se suprapun cu văile undei de la cealaltă fantă, având ca rezultat anularea lor. Acest șir de benzi luminoase și întunecate e cunoscut sub numele de *franje de interferență*. Fotografiiile din figurile 4.6 și 4.8 diferă mult, deci se poate face un experiment concret pentru a stabili care din modelele corpuscular sau ondulatoriu al luminii este cel corect. Young a realizat o versiune a acestui experiment, iar rezultatele lui s-au potrivit cu cele din figura 4.8, confirmând în felul acesta modelul ondulatoriu. Modelul corpuscular al lui Newton a fost înlăturat (dar a trebuit să treacă o vreme până când fizicienii să accepte). Modelul ondulatoriu al luminii, declarat învingător, a fost apoi așezat pe baze matematice solide de către Maxwell.

Dar Einstein, cel care a răsturnat teoria lui Newton despre gravitație, părea acum să fi readus la viață modelul corpuscular al luminii

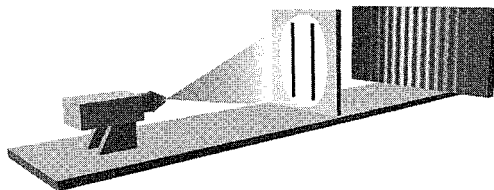

Figura 4.8. Dacă lumina este o undă, când ambele fante sunt deschise se va produce o interferență între porțiunile de unde care ies din fiecare fantă.

prin introducerea fotonilor. Bineînțeles că ne confruntăm cu aceeași întrebare: cum se poate ca un model corpuscular să explice formarea franjelor de interferență ca acelea din figura 4.8? Ca primă încercare, ai putea face următoarea propunere. Apa e compusă din molecule H_2O – „particulele” apei. Dar, când o mulțime de asemenea molecule curg împreună, ele pot produce unde de apă, cu proprietățile de interferență așteptate, conform figurii 4.7. Așa că ar fi rezonabil să spunem că proprietățile ondulatorii, cum ar fi franjele de interferență, pot apărea și în modelul corpuscular, cu condiția să fie implicat un număr impresionant de particule de lumină – adică fotoni.

În realitate însă, lumea microscopică este mult mai subtilă. Chiar dacă intensitatea sursei de lumină din figura 4.8 este redusă din ce în ce mai mult, până la o valoare la care fotonii sunt emiși *unul câte unul* spre barieră – de pildă cu o rată de unul la 10 secunde –, imaginea care va rezulta pe placa fotografică va arăta *tot* ca aceea din figura 4.8. Dacă așteptăm suficient de mult ca un număr colosal de asemenea pachete de lumină separate să pătrundă prin fante și fiecare să fie înregistrat printr-un punct acolo unde lovește placa fotografică, până la urmă aceste puncte vor construi imaginea unor franje de interferență, ca în figura 4.8. E uimitor. Cum pot particule *individuale* ca fotonii care trec pe rând prin paravan și lovesc separat placa fotografică să conspire la realizarea benzilor luminoase și întunecate asemeni celor ale undelor care interferează? Un raționament convențional ne arată că fiecare dintre fotoni va trece ori prin fanta din dreapta, ori prin cea din stânga, așa că la sfârșit ne așteptăm să observăm pe placa fotografică o imagine asemănătoare celei din figura 4.6. Dar nu se întâmplă așa.

Dacă nu ești fascinat de acest fenomen al naturii, înseamnă că ori l-ai mai văzut și ai devenit blazat, ori prezentarea de până acum nu a fost suficient de vie. Presupunând că a doua variantă e cea corectă, să mai prezentăm o dată fenomenul, dar într-un mod puțin diferit. Închidem fanta din stânga și trimitem, unul câte unul, fotonii spre paravan. Unii trec prin fantă, alții nu. Cei care trec creează punct cu punct pe placa fotografică o imagine ca aceea din figura 4.4. Apoi efectuezi din nou experimentul folosind o nouă placă fotografică, de data asta deschizând ambele fante. Evident, te vei gândi că acest lucru va crește numărul de fotoni ce trec prin fantele ecranului și lovesc placa fotografică, expunând în felul acesta filmul la o cantitate mai mare de lumină

decât în cazul primului experiment. Dar când vei examina fotografia rezultată, vei observa nu numai că zone care rămăseseră întunecate în primul experiment sunt acum luminoase, după cum te așteptai de altfel, dar și că zone care erau luminoase în primul experiment acum sunt întunecate, ca în figura 4.8. Prin *creșterea* numărului de fotoni ce lovesc placa fotografică, luminozitatea în unele zone a *scăzut*. Într-un fel sau altul, fotonii separați temporal se pot anula reciproc. E foarte ciudat: fotonii care ar fi trecut prin fanta dreaptă și ar fi lovit placa fotografică în zona unde acum e o bandă întunecată (vezi figura 4.8) nu mai pot face acest lucru când se deschide și fanta din stânga (acesta este motivul pentru care acum banda e întunecată). Dar cum e posibil ca un pachet mic de lumină care trece printr-una din fante să fie afectat în vreun fel de faptul că *cealaltă* fantă este deschisă sau nu? După cum spunea Feynman, e la fel de ciudat ca și cum ai trage cu pușca spre paravan și, atunci când ambele fante sunt deschise, gloanțele trase independent și separat unul de altul s-ar anula reciproc, lăsând zone intacte pe țintă – zone care de altfel *sunt lovite* când numai una din fantele ecranului este deschisă.

Asemenea experimente arată că particulele de lumină ale lui Einstein sunt foarte diferite de cele ale lui Newton. Într-un fel, fotonii, deși sunt particule, prezintă și trăsăturile undei de lumină. Faptul că energia acestor particule e determinată de o caracteristică specifică undei – frecvența – este primul indiciu că se produce o combinație ciudată. Dar efectul fotoelectric și experimentul cu două fante ne fac să înțelegem despre ce este vorba. Efectul fotoelectric ne arată că lumina are proprietăți de particulă. Experimentul cu fante ne arată că lumina manifestă proprietățile de interferență ale undelor. Împreună, cele două experimente ne arată că lumina are *și proprietăți de undă, și proprietăți de particulă*. Când este vorba de lumea microscopică trebuie să lăsăm la o parte prejudecata că ceva este fie undă, fie particulă și să acceptăm că *ambele* posibilități sunt valabile în același timp. Aici se cere citată afirmația lui Feynman că „nimeni nu înțelege mecanica cuantică“. Putem pronunța cuvinte precum „dualismul undă-particulă“. Putem traduce aceste cuvinte într-un formalism matematic ce descrie experimentele din lumea reală cu o incredibilă precizie. Dar este extrem de dificil să înțelegem această caracteristică uimitoare a lumii microscopice la un nivel profund, intuitiv.

Particulele de materie sunt și unde

În primele decenii ale secolului XX mulți dintre cei mai mari fizicieni teoreticieni s-au apucat cu entuziasm să construiască un model solid din punct de vedere matematic și plauzibil din punct de vedere fizic care să explice aceste trăsături ciudate ale lumii microscopice. La Copenhaga, sub îndrumarea lui Niels Bohr, s-a făcut de exemplu un progres important în explicarea proprietăților luminii emise de atomii de hidrogen. Dar era vorba, ca și în cazul altor studii efectuate înainte de mijlocul anilor 1920, mai curând de unirea artificială a ideilor secolului XIX cu noile concepte ale mecanicii cuantice, decât de un cadru coerent pentru înțelegerea universului fizic. În comparație cu logica și claritatea legilor de mișcare ale lui Newton sau ale teoriei electromagnetice a lui Maxwell, teoria cuantică parțial dezvoltată era într-o stare de haos.

În 1923, tânărul prinț francez Louis de Broglie a adăugat un nou element amalgamului cuantic, element care va contribui la apariția cadrului matematic al mecanicii cuantice moderne și care i-a adus în 1929 premiul Nobel pentru fizică. Inspirat de o serie de raționamente bazate pe teoria relativității speciale a lui Einstein, de Broglie a afirmat că dualismul undă-particulă se aplică nu numai luminii, dar și materiei. El a pornit de la faptul că relația lui Einstein $E=mc^2$ leagă masa de energie, iar Planck și Einstein legaseră noțiunea de energie de cea de frecvență a undelor; prin urmare, masa ar trebui să aibă și ea caracter ondulatoriu. Urmând această idee, el a sugerat că, așa cum lumina este un fenomen ondulatoriu despre care mecanica cuantică a arătat că admite o la fel de îndreptățită tratare corpusculară, un electron – la care ne gândim în mod normal ca la o particulă – ar putea fi descris cu aceeași îndreptățire și în termeni de undă. Einstein a adoptat imediat ideea lui de Broglie, fiind o prelungire firească a propriilor sale contribuții legate de relativitate și de fotoni. Nimic însă nu poate înlocui dovezile experimentale. Confirmarea a venit curând din partea lui Clinton Davisson și Lester Germer.

Pe la mijlocul anilor 1920, Davisson și Germer, fizicieni experimentatori la compania de telefonie Bell, studiau modul în care un fascicul de electroni se reflectă pe o bucată de nichel. Singurul detaliu important pentru noi este acela că, într-un astfel de experiment,

cristalele de nichel se comportă asemănător celor două fante din experimentul prezentat în secțiunea anterioară – putem considera fără rezerve acest experiment aidoma celui anterior, cu excepția faptului că în locul unui fascicul de lumină avem un fascicul de electroni. Vom adopta deci acest punct de vedere. Când Davisson și Germer au examinat electronii care pătrundeau prin cele două fante ale paravanului și loveau un ecran fosforescent ce înregistra locul de impact al fiecărui electron printr-un punct strălucitor – fenomenul seamănă cu cel care are loc într-un televizor – au descoperit ceva absolut remarcabil. Pe ecran s-a format un model foarte asemănător cu cel din figura 4.8. Experimentul lor a arătat deci că electronii manifestă fenomene de interferență, semn evident al *undelor*. În zonele întunecate de pe ecranul fosforescent, electronii „se anulau cumva unii pe alții“, la fel ca vârfurile și văile care se suprapuneau în undele de pe apă. Chiar dacă fasciculul de electroni era atât de „subțiat“, încât, de exemplu, numai un electron era emis la fiecare 10 secunde, electronii individuali tot formau pe ecran benzile luminoase și întunecate – punct cu punct. Cumva, ca și fotonii, electronii independenți „interferă“ cu ei înșiși astfel încât electronii individuali, în cursul timpului, reconstruiesc benzile de interferență asociate undelor. Suntem obligați să tragem concluzia că fiecare electron prezintă și caracteristici de undă în plus față de cele de particulă, mai familiare nouă.

Deși am prezentat aici cazul electronilor, experimente similare ne duc la concluzia că *toată* materia are caracteristici de undă. Dar cum se împacă toate acestea cu experiența noastră cotidiană, în care materia este solidă și rigidă, nicidecum asemeni unei unde? Ei bine, de Broglie a stabilit formula de calculul a lungimii de undă pentru undele de materie, care arată că lungimea de undă este proporțională cu constanta lui Planck, h . (Mai precis, lungimea de undă este dată de h împărțit la impulsul corpului material.) Cum h este foarte mic, și lungimile de undă rezultate sunt minuscule în comparație cu scara de dimensiuni cotidiană. Așa se explică de ce caracterul ondulatoriu al materiei devine vizibil doar la o examinare microscopică atentă. La fel cum valoarea mare a lui c , viteza luminii, ascunde în mare parte adevărata natură a spațiului și a timpului, valoarea mică a lui h ascunde aspectul ondulatoriu al materiei în viața de zi cu zi.

Ce fel de unde?

Fenomenul de interferență descoperit de Davisson și Germer a făcut ca proprietățile de undă ale electronului să devină evidente. Dar *ce* fel de unde? Fizicianul austriac Erwin Schrödinger a sugerat că undele sunt de fapt electroni „extinși.” Această idee dă oarecare sens undei electronului, dar era prea vagă. Dacă întinzi ceva, o parte din acel ceva e aici, altă parte e dincolo. Nimeni nu a întâlnit însă o jumătate de electron, o treime de electron sau vreo altă fracțiune a lui. Aceasta face greu de înțeles ce înseamnă un electron extins. Ca o alternativă, în 1926, fizicianul german Max Born a prelucrat interpretarea lui Schrödinger, iar această nouă interpretare – dezvoltată de Bohr și colegii săi – este cea pe care o folosim și noi astăzi. Propunerea lui Born scoate la iveală una dintre cele mai ciudate caracteristici ale teoriei cuantice, dar ea este indubitabil confirmată de o mulțime de experimente. El a afirmat că unda electronului trebuie interpretată din punct de vedere *probabilistic*. Locurile în care înălțimea (ca să fim mai corecți, pătratul înălțimii) undei este *mare* sunt locurile unde probabilitatea de a găsi electronul e mai mare; zonele în care înălțimea undei este *mică* sunt zonele unde probabilitatea de a găsi electronul este mai mică. Figura 4.9 ilustrează un exemplu în acest sens.

Aceasta este o idee cu adevărat ciudată. Ce amestec poate să aibă probabilitatea în formularea fundamentelor fizicii? Suntem obișnuiți cu probabilități în cursele de cai, în aruncarea banului sau la ruletă,

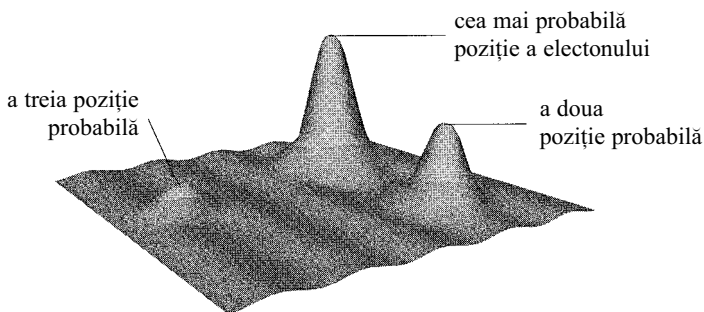

Figura 4.9 Unda asociată unui electron este mai înaltă acolo unde electronul are probabilitate mai mare de a fi găsit și este din ce în ce mai mică în zonele unde probabilitatea de a găsi electronul scade.

dar în aceste exemple ele reflectă doar cunoașterea noastră *incompletă*. Dacă am cunoaște *precis* viteza roții ruletei, greutatea și duritatea bilei, locul și viteza cu care cade pe roată, specificațiile exacte ale materialelor din care sunt construite locașurile și așa mai departe, și dacă am folosi calculatoare suficient de puternice pentru a efectua calculele necesare, conform fizicii clasice am putea prezice cu certitudine locul unde se va opri bila. Cazinourile se bazează pe incapacitatea noastră de a aduna toate aceste informații și de a efectua calculele necesare înainte de a paria. Dar vedem că probabilitatea despre care e vorba în jocurile de ruletă nu reflectă nimic fundamental din felul în care funcționează lumea. Mecanica cuantică însă inserează conceptul de probabilitate în univers la un nivel mult mai profund. În conformitate cu interpretarea dată de Born, validată de experimente efectuate în cursul a mai bine de jumătate de secol, natura ondulatorie a materiei implică faptul că materia însăși trebuie descrisă la nivel fundamental într-o manieră probabilistică. Regula formulată de de Broglie ne arată că pentru obiecte macroscopice, cum ar fi ruleta sau ceașca de cafea, caracterul ondulatoriu este practic neobservabil, așa că în situații obișnuite probabilitatea asociată mecanicii cuantice poate fi ignorată. La nivel microscopic însă, tot ce putem spune este că, pentru orice poziție dată, există o anumită probabilitate ca electronul să se găsească acolo.

Interpretarea probabilistică prezintă următorul avantaj: dacă unda electronului se comportă ca orice altă undă – de exemplu, atunci când se lovește de un obstacol se împrăștie formând tot felul de valuri distincte – asta nu înseamnă că electronul însuși se desface în fragmente separate, ci doar că putem găsi electronul în diverse locuri, cu anumite probabilități. În practică, asta înseamnă că, dacă repetăm identic de mai multe ori un experiment în care este implicat un electron, electronul nu se va găsi în aceeași poziție de fiecare dată. Dimpotrivă, repetând experimentul, vom găsi electronul într-o mulțime de poziții diferite, dar distribuite astfel încât numărul de experimente în care găsim electronul într-o anumită zonă este determinat de înălțimea unde de probabilitate în acea zonă. Dacă unda de probabilitate (mai precis pătratul ei) este de două ori mai înaltă în punctul A decât în punctul B, atunci teoria ne spune că, într-un șir lung de repetări ale experimentului, electronul va fi găsit în punctul A de două ori mai des decât în punctul B. Rezultatele exacte ale experimentelor nu pot

fi precise; tot ce putem face este să prezicem probabilitatea cu care un anumit rezultat *poate* fi obținut.

Chiar și așa, atât timp cât putem determina matematic forma exactă a undelor de probabilitate, predicțiile probabiliste *pot* fi testate prin repetarea unui anumit experiment de multe ori, măsurând în felul acesta posibilitatea obținerii unui rezultat sau altuia. La numai câteva luni după propunerea lui de Broglie, Schrödinger a făcut pasul decisiv în această direcție, găsind ecuația care guvernează forma și evoluția în timp a undelor de probabilitate sau, așa cum sunt numite acum, a *funcțiilor de undă*. Nu a durat mult până când ecuația lui Schrödinger și interpretarea probabilistă au fost folosite pentru predicții extrem de precise. În 1927, inocența clasică era deja pierdută. Trecuseră zilele în care universul era privit ca un mecanism ale cărui componente individuale au fost puse în mișcare la un moment din trecut și care își urmau cu obediență destinul unic și inexorabil. Conform mecanicii cuantice, universul evoluează supunându-se unui formalism matematic riguros, dar acest cadru determină doar probabilitatea de a avea un anumit viitor, nu și care anume va fi acel viitor.

Mulți consideră această concluzie tulburătoare, ba chiar inacceptabilă. Einstein a fost unul dintre aceștia. Într-una din cele mai cunoscute fraze din istoria fizicii, Einstein îi avertiza pe partizanii mecanicii cuantice că „Dumnezeu nu joacă zaruri cu universul“. El simțea că probabilitatea a apărut în fizica fundamentală dintr-un motiv subtil, dar asemănător cu cel din cazul ruletei: anumite neajunsuri esențiale în înțelegerea noastră. Din perspectiva lui Einstein, universul nu putea avea un viitor a cărui formă precisă depindea de șansă. Fizica ar trebui să prezică *cum* va evolua universul, nu doar probabilitatea unei anumite evoluții. Dar experiment după experiment – unele dintre cele mai convingătoare fiind efectuate după moartea sa – au arătat că Einstein greșea. Fizicianul teoretician englez Stephen Hawking spunea în acest sens că „Einstein s-a înșelat, nu teoria cuantică“.²⁹

Și totuși, disputa privind sensul real al mecanicii cuantice continuă. Toată lumea e de acord în privința felului în care trebuie folosite ecuațiile teoriei cuantice pentru a face predicții exacte. Dar nu există consens atunci când e vorba despre sensul real al undelor de probabilitate sau despre modul cum își „alege“ o particulă unul din numeroasele viitoruri posibile; nici măcar nu putem spune dacă particula își alege într-adevăr viitorul sau se despică pentru a trăi ramificat toate

viitorurile posibile într-o arenă de universuri paralele aflată în continuă expansiune. Discutarea acestor interpretări poate face obiectul unui întreg volum și există deja multe cărți excelente care prezintă diferite perspective asupra teoriei cuantice. Un lucru însă e cert: indiferent cum interpretezi mecanica cuantică, ea ne arată indubitabil că universul se bazează pe principii care, din punctul de vedere al experiențelor noastre cotidiene, sunt stranii.

Morala care se poate extrage atât din teoria relativității, cât și din mecanica cuantică este că atunci când sondăm în profunzime funcționarea universului putem descoperi aspecte total diferite de cele la care ne așteptăm. Curajul de a pune întrebări profunde trebuie dublat de o flexibilitate nebănuită dacă ajungem să acceptăm răspunsurile.

Perspectiva lui Feynman

Richard Feynman a fost unul din cei mai mari fizicieni teoreticieni de la Einstein încoace. El a acceptat total esența probabilistică a mecanicii cuantice, dar în anii care au urmat celui de-al Doilea Război Mondial a oferit un nou mod de a concepe această teorie. În privința predicțiilor numerice, perspectiva lui Feynman *concordă pe deplin* cu tot ce am spus până acum. Dar formularea este total diferită. O vom prezenta în contextul experimentului cu electronul și paravanul cu două fante.

Ceea ce ne tulbură la figura 4.8 este faptul că noi ne imaginăm fiecare electron trecând fie prin fanta din stânga, fie prin fanta din dreapta, deci ne așteptăm să vedem în final o imagine asemănătoare celei din figura 4.6, adică o combinație a figurilor 4.4 și 4.5 care să reprezinte cu precizie datele rezultate. Pentru un electron care trece prin fanta din dreapta nu ar trebui să conteze faptul că există și fanta din stânga, și viceversa. Și totuși contează. Franjele de interferență generate necesită o suprapunere și o întrepătrundere a *ceva* sensibil la ambele fante, chiar și în cazul când trimitem electronii unul câte unul. Schrödinger, de Broglie și Born au explicat acest fenomen prin asocierea unei unde de probabilitate fiecărui electron. Asemeni undelor apei din figura 4.7, unda de probabilitate a electronului „vede” ambele fante și este supusă aceluiași fenomen de interferență prin combinare.

Zonele în care unda de probabilitate crește din cauza acestei combinații, ca și zonele de balans mare din figura 4.7, sunt locurile unde există o probabilitate mare de a găsi electronul. Zonele în care combinarea duce la o scădere a unde de probabilitate, ca și zonele de balans mic sau lipsit de balans din figura 4.7, sunt cele în care electronul are o probabilitate mai mică sau chiar nulă de a fi găsit. Electronii lovesc ecranul fosforescent unul câte unul, distribuiți conform acestui profil de probabilitate, și deci formează franje de interferență asemănătoare celor din figura 4.8.

Feynman a avut o abordare diferită. El a contestat presupunerea clasică conform căreia fiecare din electroni trece ori prin fanta din stânga, ori prin cea din dreapta. Te-ai putea gândi că e absurd să te îndoiești de o proprietate atât de evidentă. La urma urmei, nu poți oare *privi* regiunea dintre fante și ecranul fosforescent ca să vezi prin care dintre cele două fante trece electronul? Poți. Dar asta înseamnă să *modifici* experimentul. Pentru a *vedea* electronul, trebuie să-i *faci* ceva – de exemplu, îl poți lumina, adică poți trimite fotoni care să se lovească de el. La scara cotidiană, fotonii sunt ca niște sonde neglijabil de mici care se lovesc de copaci, de tablouri și de oameni, neavând nici un efect semnificativ asupra stării de mișcare a acestor corpuri materiale mari. Dar electronii sunt mici fărâme de materie. Indiferent cu câtă delicatețe încerci să determini fanta prin care au trecut, fotonii care vor lovi electronii vor afecta în mod obligatoriu mișcarea acestora. Iar schimbarea mișcării schimbă și rezultatele experimentului. Dacă modifici experimentul exact atât cât e necesar pentru a determina fanta prin care trece fiecare electron, experiența arată că rezultatele se vor modifica față de cele din figura 4.8, devenind cele din figura 4.6! Lumea cuantică face ca, odată ce a fost stabilită fanta prin care trece fiecare electron, interferența dintre cele două fante să dispară.

Astfel, contestarea lui Feynman devine justificată, din moment ce – deși experiența noastră cotidiană pare să impună ca un electron să treacă printr-una din fante sau prin cealaltă – pe la sfârșitul anilor 1920, fizicienii au înțeles că orice încercare de a verifica această ipoteză banală și fundamentală distruge experimentul.

Feynman a susținut că fiecare electron care ajunge la ecranul fosforescent trece de fapt prin *ambele* fante. Pare o nebunie, dar, atenție, lucrurile o iau razna și mai tare! Feynman a afirmat că electronul care

pornește de la sursă și ajunge la un anumit punct de pe ecranul fosforescent parcurge de fapt *toate traiectoriile posibile în același timp*; câteva din aceste traiectorii sunt ilustrate în figura 4.10. Electronul urmează o cale directă și trece prin fanta din stânga. Simultan însă, el urmează și calea directă care-l face să treacă prin fanta din dreapta. Pe de altă parte, se îndreaptă spre fanta din stânga, dar deodată își schimbă traiectoria și trece prin cea din dreapta. Are un drum sinuos, înainte și înapoi, trecând, în final, prin fanta din stânga. Face o călătorie lungă în galaxia Andromeda, după care se întoarce pentru a trece din nou prin fanta din stânga în drumul său spre ecran. Și tot așa, conform perspectivei lui Feynman, electronul „adulmecă” simultan *toate* traiectoriile posibile între poziția lui inițială și cea finală.

Feynman a arătat că poate atribui un număr fiecăreia dintre aceste traiectorii, așa încât media lor combinată să dea exact același rezultat cu probabilitatea calculată prin metoda funcției de undă. Astfel, din perspectiva lui Feynman, nu e nevoie să asociem electronului nici o undă de probabilitate. În schimb, va trebui să ne imaginăm ceva cel puțin la fel de ciudat. Probabilitatea ca un electron – privit mereu ca o particulă – să ajungă într-un anumit punct de pe ecran se construiește din efectul combinat al tuturor căilor posibile de a ajunge în acel punct. Această metodă poartă numele de abordarea mecanicii cuantice conform „sumeii după traiectorii” a lui Feynman.³⁰

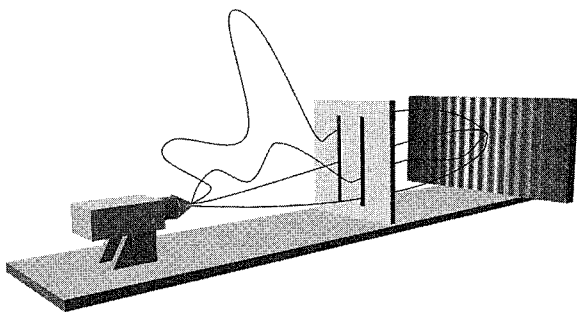

Figura 4.10 În conformitate cu formularea mecanicii cuantice dată de Feynman, particulele se deplasează de la o poziție la alta de-a lungul oricărui drum posibil. Aici sunt reprezentate câteva din infinitatea de drumuri ale unui electron, în călătoria sa de la sursă la ecranul fosforescent. Observați că acest electron trece de fapt prin ambele fante.

În acest moment, educația voastră clasică se va împotrivi: cum să fie posibil ca un electron s-o ia *simultan* pe căi diferite – mai ales că există un număr infinit de asemenea căi? Pare o obiecție întemeiată, dar mecanica cuantică – fizica lumii noastre reale – îți cere să renunți la asemenea obiecții de „bun-simț”. Rezultatele calculelor prin metoda lui Feynman sunt în concordanță cu cele ale metodei funcției de undă, care, la rândul lor, sunt în concordanță cu experimentul. Trebuie să lăsăm natura să decidă ce este și ce nu este rezonabil. După cum scria Feynman, „[mecanica cuantică] dă naturii o descriere absurdă din perspectiva bunului-simț. Și este în perfectă concordanță cu experimentul. Sper deci să puteți accepta natura așa cum e Ea – absurdă”.³¹ Dar indiferent cât de absurdă pare natura când o examinăm la scară microscopică, lucrurile trebuie să conspire astfel încât să regăsim evenimentele prozaice ale lumii la scara de zi cu zi. În acest scop, Feynman a arătat că, dacă analizăm mișcarea obiectelor mari – de exemplu mișcarea mingilor, avioanelor sau planetelor, toate având dimensiuni mari în comparație cu particulele subatomice – regula sa de a atribui numere fiecărui drum ne asigură că *toate traiectoriile, cu excepția uneia, se anulează reciproc* atunci când se combină aportul fiecăreia. Într-adevăr, numai una din infinitatea de traiectorii conține în privința mișcării obiectului. Iar aceasta este exact traiectoria obținută din legile de mișcare ale lui Newton. Acesta este motivul pentru care în viața de zi cu zi ni se pare că obiectele – de pildă o minge aruncată în aer – urmează o singură traiectorie, unică și previzibilă, de la origine și până la destinație. Dar, pentru obiectele microscopice, regula lui Feynman de a atribui numere traiectoriilor ne arată că multe traiectorii diferite pot contribui, și de multe ori chiar contribuie, la mișcarea obiectului. De exemplu, în experimentul de interferență cu două fante, unele dintre aceste traiectorii trec prin fante diferite, dând naștere franjelor de interferență observate. Deci în lumea microscopică nu putem decide dacă un electron va trece printr-una din fante sau prin cealaltă. Franjele de interferență și formularea alternativă a mecanicii cuantice dată de Feynman atestă fără dubiu exact contrariul.

Diverse interpretări ale unei cărți sau ale unui film ne pot ajuta mai mult sau mai puțin să înțelegem diferite aspecte ale operei, iar la fel se întâmplă și cu diversele abordări ale mecanicii cuantice. Deși predicțiile lor coincid întotdeauna pe deplin, formalismul funcției de

undă și suma după traiectorii a lui Feynman ne oferă moduri diferite de a privi ceea ce se întâmplă. Așa cum vom vedea mai târziu, pentru anumite aplicații, una sau alta din abordări ne poate oferi un cadru explicativ inestimabil.

Ciudățenii cuantice

După tot ce am discutat până acum, v-ați obișnuit probabil deja cu modul radical nou în care înțelegem comportarea universului din perspectiva mecanicii cuantice. Dacă nu ați căzut încă victimă ameteții, după cum spunea Bohr, ciudățeniile cuantice pe care le vom prezenta acum ar trebui să vă nedumerească.

Mecanica cuantică este mai greu de acceptat, la nivel visceral, chiar decât teoriile relativității, dacă ai încerca să gândești ca un om miniat, născut și crescut într-o lume microscopică. Există totuși un aspect al teoriei care îți poate călăuzi intuiția, căci este trăsătura definitorie care diferențiază modul de a raționa clasic de cel cuantic. E vorba de *principiul de incertitudine* descoperit de fizicianul german Werner Heisenberg în 1927.

Acest principiu a apărut ca urmare al unei obiecții la care poate v-ați gândit mai devreme. Am observat că acțiunea de a determina fanta prin care trece fiecare electron (poziția lui) perturbă mișcarea ulterioară a acestuia (viteza). Dar, la fel cum ne putem asigura de prezența cuiva fie atingându-l ușor, fie bătându-l puternic pe spate, de ce nu putem determina și poziția electronului folosind o sursă de lumină „din ce în ce mai slabă“, pentru a avea un impact cât mai mic asupra mișcării lui? Din punctul de vedere al fizicii secolului XIX, putem. Folosind o lampă din ce în ce mai slabă (împreună cu un detector de lumină cât mai sensibil) putem face ca impactul luminii asupra mișcării electronului aproape să dispară. Dar însăși mecanica cuantică ne arată lacunele acestui raționament. Când scădem intensitatea sursei de lumină, știm acum că scădem numărul de fotoni emiși. Odată ce ajungem la o intensitate atât de mică, încât fotonii sunt emiși individual, nu mai putem scădea în continuare intensitatea luminii fără s-o stingem de tot. Există o limită cuantică fundamentală a „blândeții“ sursei noastre. Deci există întotdeauna o perturbare minimă pe care o provocăm vitezei electronului prin măsurarea poziției lui.

Ei bine, raționamentul e aproape corect. Legea lui Planck ne spune că energia unui singur foton este proporțională cu frecvența lui (invers proporțională cu lungimea lui de undă). Prin folosirea unei frecvențe din ce în ce mai joase (lungime de undă din ce în ce mai mare), producem fotoni din ce în ce mai „moi“. Dar aici intervine ceva. Când o undă se reflectă pe un obiect, din informația pe care o primim putem determina poziția obiectului, dar cu o *eroare egală cu lungimea de undă a unde*. Ca să înțelegeți mai bine acest lucru, imaginați-vă că încercați să localizați o stâncă mare ce iese din apă după modul în care ea afectează trecerea valurilor oceanului. Când valurile se apropie de stâncă, ele formează un tren frumos ordonat în care fiecare ciclu de undă „sus-jos“ e urmat de un altul asemenea lui. După ce trec de stâncă, ciclurile de undă sunt distorsionate – semnul indubitabil al prezenței stâncii scufundate. Dar asemeni celor mai fine gradații de pe o riglă, ciclurile individuale de undă „sus-jos“ sunt cele mai fine unități ale trenului de undă, așa încât examinând numai modul în care ele sunt distorsionate, putem determina poziția stâncii doar într-un interval de eroare egal cu lungimea ciclurilor de undă, deci lungimea de undă a unde. În cazul luminii, fotonii constituenți sunt, într-un anumit sens, asemeni ciclurilor individuale de undă (înălțimea ciclului de undă fiind determinată de numărul de fotoni); prin urmare, un foton poate fi folosit pentru a determina poziția unui obiect, dar eroarea determinării este egală cu lungimea de undă.

Suntem deci puși în fața unui compromis cuantic. Dacă folosim lumină cu frecvență mare (lungime de undă scurtă), putem localiza un electron cu o precizie mai mare. Dar fotonii de frecvențe înalte sunt foarte energici și influențează foarte mult viteza electronului. Dacă folosim lumină cu frecvență mică (lungime de undă mare), minimizăm impactul asupra mișcării electronului, datorită faptului că fotonii constituenți au energie mai mică, dar sacrificăm precizia în determinarea poziției electronului. Heisenberg a cuantificat această competiție și a găsit o relație matematică între precizia cu care se măsoară poziția electronului și precizia cu care se măsoară viteza lui. El a descoperit – urmând raționamentul de mai sus – că cele două sunt invers proporționale: o precizie mai mare în măsurarea poziției implică o imprecizie mai mare în măsurarea vitezei și invers. Și, lucru extrem de important, deși până acum a fost vorba doar despre o singură modalitate de determinare a poziției electronului, Heisenberg a arătat că

acest compromis între precizia de măsurare a poziție și precizia de măsurare a vitezei este un fapt fundamental ce rămâne adevărat indiferent de echipamentele de măsurare folosite sau de procedeul folosit. Spre deosebire de teoria lui Newton, sau chiar a lui Einstein, în care mișcarea unei particule e descrisă prin precizarea poziției și a vitezei, mecanica cuantică arată că la nivel microscopic *este imposibilă cunoașterea exactă a ambelor caracteristici*. Mai mult, cu cât cunoști una cu o precizie mai bună, cu atât mai puțin precis o vei cunoaște pe cealaltă. Deși am vorbit aici doar despre electroni, ideile se aplică direct tuturor constituenților naturii.

Einstein a încercat să minimizeze această îndepărtare de fizica clasică susținând că, în ciuda faptului că raționamentele cuantice par să limiteze *cunoașterea* poziției și vitezei, electronul tot *are* o poziție și o viteză bine definite, exact așa cum știm dintotdeauna. Dar în cursul ultimelor două decenii progresul teoretic înregistrat, datorat în special fizicianului irlandez John Bell, și rezultatele experimentale ale lui Alan Aspect și ale colaboratorilor săi au arătat în mod convingător că Einstein s-a înșelat. Despre electroni – și despre orice altceva – nu se poate spune că se află într-un anume loc și au o anumită viteză. Mecanica cuantică ne arată că o asemenea afirmație nu numai că nu poate fi niciodată verificată experimental – din motivul explicat anterior –, dar contrazice în mod direct rezultate experimentale mai recente.

Dacă ai putea prinde un singur electron într-o cutie mare și solidă, după care ai apropia suprafețele cutiei pentru a determina poziția electronului cu o precizie din ce în ce mai mare, ai observa că electronul devine din ce în ce mai agitat. Ca și cum ar avea un acces de claustrofobie, electronul va deveni din ce în ce mai nervos, lovindu-se de pereții cutiei cu viteză din ce în ce mai mare și mai imprevizibilă. Natura nu permite constituenților ei să fie „încolțiți”. În H-Bar, unde ne imaginăm că *h* este *mult* mai mare decât în lumea reală, făcând astfel ca obiectele obișnuite să fie supuse efectelor cuantice, cuburile de gheață din băuturile lui George și Gracie se ciocneau frenetic unele de altele ca și cum și ele ar fi suferit de claustrofobie. Cu toate că H-Bar este de domeniul fanteziei – în realitate *h* este extraordinar de mic – exact acest gen de stare de „claustrofobie” cuantică e prezent pretutindeni în lumea microscopică. Mișcarea particulelor microscopice devine din ce în ce mai frenetică atunci când acestea sunt examinate și închise în spații din ce în ce mai mici.

Principiul de incertitudine dă naștere și unui efect uimitor cunoscut sub numele de *tunelare cuantică*. Dacă tragi cu o alică de plastic într-un perete de beton cu grosimea de zece picioare, fizica clasică ne confirmă ceea ce așteptăm instinctiv să se întâmple: alică va ricoșa din perete. Motivul este că alică nu are suficientă energie pentru a penetra un obstacol atât de solid. Dar la nivelul particulelor fundamentale, mecanica cuantică ne arată fără echivoc că funcțiile de undă – adică undele de probabilitate – ale particulelor care constituie alică au toate o mică parte ce se *propagă* prin perete. Asta înseamnă că există o șansă mică – dar nenulă – ca alică să *poată* penetra peretele și să iasă pe partea cealaltă. Cum e posibil așa ceva? Motivul se rezumă, din nou, la principiul de incertitudine al lui Heisenberg.

Pentru a înțelege acest lucru, imaginează-ți că ești foarte sărac și afli deodată că o rudă îndepărtată a decedat lăsându-ți o avere imensă pe care trebuie să o revendici. Singura problemă este că nu ai banii necesari pentru a cumpăra un bilet de avion ca să ajungi la destinație. Încerci atunci să le explici prietenilor tăi situația: dacă ar putea să te ajute să treci peste acest impediment împrumutându-ți măcar pentru un timp scurt banii de bilet, le-ai înapoia cu prisosință suma la întoarcere. Dar nimeni nu are bani de împrumutat. Ți aduci aminte într-un târziu de un prieten mai vechi care lucrează la o companie aeriană și îl implori să te ajute. Nici el nu poate să-ți împrumute banii, dar îți oferă o soluție. Sistemul de taxare al companiei aeriene este conceput în așa fel încât dacă plătești biletul în mai puțin de 24 de ore din momentul când ajungi la destinație, nimeni nu-și va da seama că biletul nu a fost plătit înainte de plecare. În felul acesta poți să-ți revendici moștenirea.

Procedurile contabile ale mecanicii cuantice sunt asemănătoare. Așa cum Heisenberg a arătat că există un compromis între precizia de măsurare a poziției și viteză, în mod asemănător a demonstrat că există un compromis între precizia de măsurare a *energiei* și *durata de timp* în care s-a făcut măsurătoarea. Mecanica cuantică afirmă că este imposibil de spus că particula cutare are energia cutare la momentul cutare. Creșterea preciziei în măsurarea energiei necesită perioade mai îndelungate de timp pentru realizarea măsurătorii. În mare, asta înseamnă că energia unei particule poate fluctua foarte mult dacă această fluctuație durează o perioadă scurtă de timp. Astfel, așa cum sistemul de contabilitate al liniei aeriene îți „permite“ să „împrumuți“

bani pentru un bilet de avion, cu condiția să-i returnezi suficient de rapid, și mecanica cuantică permite unei particule să „împrumute” energie dacă o va elibera într-un anumit interval de timp determinat de principiul de incertitudine al lui Heisenberg.

Matematica mecanicii cuantice arată că cu cât este mai mare bariera de energie, cu atât este mai mică probabilitatea ca această ingenioasă contabilitate microscopică să funcționeze. Dar în cazul particulelor microscopice care ajung în fața unei plăci de beton este posibil – și uneori chiar se întâmplă – ca ele să împrumute suficientă energie pentru a realiza ceva imposibil din punctul de vedere al fizicii clasice: să penetreze la un moment dat și să străbată o regiune în care inițial n-ar avea destulă energie ca să intre. Pe măsură ce obiectele pe care le studiem devin din ce în ce mai complicate, fiind alcătuite din tot mai multe particule, o asemenea tunelare cuantică poate încă avea loc, dar devine din ce în ce mai improbabilă datorită faptului că *toate* particulele individuale trebuie să fie suficient de norocoase pentru a tunela împreună. Totuși, peripeții șocante, cum ar fi dispariția trabucului lui George, cubul de gheață care trece prin pereții paharului sau George și Gracie trecând direct prin peretele barului, se *pot* întâmpla. Într-o lume a fanteziei, așa cum este H-Bar, în care ne imaginăm că ă heste mare, astfel de tunelări cuantice sunt obișnuite. Dar legile probabilității mecanicii cuantice – și în definitiv valoarea atât de mică a lui \hbar în lumea reală – ne arată că, dacă te-ai izbi de un perete solid în fiecare secundă, ar trebui să aștepți mai mult decât vârsta actuală a universului pentru a avea o șansă reală de a-l traversa într-una din încercările tale. Dar cu răbdare nesfârșită (și longevitate pe măsură) ai putea (mai devreme sau mai târziu) apărea de partea cealaltă a zidului.

Principiul de incertitudine surprinde esența mecanicii cuantice. Trăsături pe care le considerăm în asemenea grad fundamentale, încât sunt în afara oricăror îndoieli – cum ar fi faptul că un obiect poate avea o poziție și o viteză bine definite sau o valoare bine definită a energiei la un moment de timp precizat – sunt considerate acum doar niște consecințe ale valorii mici a constantei lui Planck la scara mărimilor din viața de zi cu zi. Esențial este faptul că, atunci când aplicăm această perspectivă cuantică texturii spațio-temporale, ea scoate la iveală imperfecțiuni fatale în „cusătura gravitațională”, iar aceasta ne conduce la cel de-al treilea și cel mai important conflict cu care fizica s-a confruntat în ultimul secol.

Necesitatea unei noi teorii: relativitatea generală și mecanica cuantică

În ultimul secol am ajuns să înțelegem tot mai bine universul fizic. Mijloacele teoretice ale mecanicii cuantice și ale relativității generale ne permit să facem predicții testabile în legătură cu evenimentele fizice care au loc de la dimensiuni atomice și subatomice, la galaxii, roiuri de galaxii și chiar până la structura universului însuși. Este o realizare monumentală. Este incredibil că niște ființe izolate pe o planetă ce se învâрте în jurul unei stele oarecare, dintr-un colț îndepărtat al unei galaxii obișnuite, prin gândire și experiment au putut percepe și înțelege unele dintre cele mai misterioase caracteristici ale universului fizic. Fizicienii, prin natura lor, nu vor fi mulțumiți până când nu vor ști că cel mai profund și mai elementar adevăr al universului a fost descoperit. Stephen Hawking numea aceasta primul pas către cunoașterea „minții Creatorului.”⁴³²

Există dovezi clare că mecanica cuantică și relativitatea generală nu oferă acest nivel profund de înțelegere. Cum domeniile lor de aplicabilitate sunt atât de diferite, majoritatea situațiilor necesită folosirea mecanicii cuantice *sau* a relativității generale, dar nu a ambelor în același timp. Totuși, în anumite condiții extreme, când obiectele sunt foarte masive și foarte mici – de exemplu, în apropierea punctului central al găurilor negre sau întregul univers în momentul marii explozii – sunt necesare, pentru o înțelegere bună, atât relativitatea generală, cât și mecanica cuantică. Dar, ca și cum am vrea să combinăm foc și praf de pușcă, atunci când încercăm să combinăm relativitatea generală și mecanica cuantică provocăm o explozie catastrofală. Probleme fizice bine formulate pot duce la rezultate absurde dacă amestecăm ecuațiile celor două teorii. Pierderea sensului se manifestă de multe

ori sub forma unor predicții de genul: probabilitatea cuantică pentru desfășurarea unui proces nu este de 20% sau de 73%, sau de 91%, ci *infinită*. Ce semnificație poate avea o probabilitate mai mare decât unu, ca să nu mai vorbim de una infinită? Suntem obligați să tragem concluzia că există o gravă problemă. Examinând atent proprietățile de bază ale relativității generale și ale mecanicii cuantice, putem vedea că într-adevăr ceva este greșit.

Esența mecanicii cuantice

Când Heisenberg a descoperit principiul de incertitudine, fizica a luat o direcție nouă, ireversibilă. Probabilitățile, funcțiile de undă, interferența și cuantele, toate se bazează pe un mod radical nou de a privi realitatea. Totuși, un fizician „clasicist” încăpățânat mai putea spera că, atunci când totul se va lămurii, aceste deosebiri, luate împreună, vor constitui un cadru nu foarte diferit de cel anterior. Dar principiul de incertitudine a anulat clar și definitiv orice posibilitate de a ne agăța de trecut.

Principiul de incertitudine ne spune că universul este involburat atunci când e examinat la o scară dimensională din ce în ce mai mică și la o scară de timp din ce în ce mai scurtă. În capitolul anterior am arătat ce se întâmplă când încercăm să localizăm cu precizie particule elementare cum ar fi electronii: dacă trimitem asupra lor un fascicul de lumină de frecvență din ce în ce mai mare, măsurăm poziția electronilor cu precizie din ce în ce mai mare, dar o facem cu prețul unei perturbări tot mai mari. Fotonii de frecvență înaltă au multă energie și deci ciocnesc electronii cu putere, modificându-le viteza în mod semnificativ. Asemeni agitației dintr-o cameră plină cu copii a căror poziție instantanee o cunoști cu mare precizie, însă nu ai nici un fel de control asupra vitezelor sau direcțiilor lor de mișcare, această incapacitate de a cunoaște în același timp poziția și viteza particulelor elementare face ca lumea microscopică să fie în mod intrinsec turbulentă.

Acest exemplu redă relația de bază dintre incertitudine și agitație, însă prezintă doar o parte a problemei. Ai putea crede, de exemplu, că incertitudinea apare doar atunci când noi – observatori inabili

ai naturii – intrăm în scenă. Dar *nu* este adevărat. Exemplul cu electronul care reacționează violent la încercarea noastră de a-l închide într-o cutie mică, „zbătându-se“ cu viteză mare, ne aduce ceva mai aproape de adevăr. Chiar și fără „loviturile directe“ ale fotonului perturbator al experimentatorului, viteza electronului se schimbă în mod imprevizibil de la un moment la altul. Dar nici măcar acest exemplu nu redă pe deplin uimitoarele caracteristici microscopice ale naturii dezvăluite de descoperirea lui Heisenberg. Chiar și în cel mai liniștit cadru imaginabil, cum ar fi o regiune goală a spațiului, principiul de incertitudine ne spune că, din punct de vedere microscopic, se desfășoară o formidabilă activitate. Iar această activitate devine din ce în ce mai frenetică la scări de distanță și timp din ce în ce mai mici.

Perspectiva cuantică este esențială pentru a înțelege acest lucru. Am văzut în capitoul precedent că, la fel cum există posibilitatea de a împrumuta temporar bani pentru a depăși un important obstacol financiar, o particulă așa cum este electronul poate împrumuta temporar energie pentru a depăși o barieră fizică efectivă. Acesta este un adevăr. Dar mecanica cuantică ne obligă să ducem mai departe analogia. Să ne imaginăm că cineva este constrâns să împrumute bani și merge de la un prieten la altul cerând împrumuturi. Cu cât timpul pentru care prietenul îi poate împrumuta banii este mai scurt, cu atât suma pe care el o va cere va fi mai mare. Împrumutând și returnând, împrumutând și returnând, din nou și din nou cu o nedomolită energie, el ia banii doar pentru a-i da înapoi în scurt timp. Asemeni prețului acțiunilor la bursa de pe Wall Street într-o zi cu mari fluctuații, suma pe care o posedă în fiecare moment cel care împrumută trece prin fluctuații extreme, pentru ca la sfârșit, calculând cantitatea de bani acumulată pe durata întregii zile, să observe că nu a câștigat nimic.

Principiul de incertitudine al lui Heisenberg afirmă că fluctuații frenetice similare în energie și impuls se produc continuu în univers la scară microscopică. Chiar și într-o regiune goală a spațiului – înăuntrul unei cutii goale de exemplu – principiul de incertitudine afirmă că energia și impulsul *nu pot fi precizate*: ele fluctuează între extreme ce cresc odată cu scăderea dimensiunii cutiei și a duratei de timp pe care se face observația. Este ca și cum regiunea spațială din interiorul cutiei ar fi obligată să „împrumute“ energie și impuls, luând în mod repetat „împrumuturi“ din univers pentru a le „returna“ în scurt

timp. Dar ce poate participa la aceste împrumuturi într-o regiune „goală” și liniștită a spațiului? Totul. Literal. Energia (ca și impulsul) este moneda convertibilă fundamentală. Ecuația $E=mc^2$ ne spune că energia poate fi transformată în materie și viceversa. Astfel, dacă o fluctuație de energie este suficient de mare, ea poate face să apară instantaneu, de exemplu, un electron împreună cu corespondentul său de antimaterie, pozitronul, chiar dacă regiunea din spațiu era inițial goală! Cum această energie va trebui returnată rapid, aceste particule se vor anula reciproc după o perioadă de timp, eliberând energia împrumutată la crearea lor. Același lucru este valabil pentru toate celelalte forme pe care le pot lua energia și impulsul – alte erupții și anihilări de particule, oscilații necontrolate ale câmpului electromagnetic, fluctuații ale câmpurilor de forțe tari și slabe; incertitudinea cuantică ne spune că la scări microscopice universul este o scenă haotică și frenetică. Cum obișnuia Feynman să spună în glumă, „create și anihilate, create și anihilate – ce pierdere de vreme.”³³ Cum, în medie, împrumuturile și returnările se anulează reciproc, o regiune goală a spațiului pare liniștită atunci când nu este examinată cu precizie microscopică. Principiul incertitudinii afirmă însă că media macroscopică ascunde bogăția activității microscopice.³⁴ Așa cum vom vedea în cele ce urmează, această frenezie este *obstacolul* din calea fuziunii între relativitatea generală și mecanica cuantică.

Teoria cuantică de câmp

În cursul anilor 1930 și 1940, fizicienii teoreticieni în frunte cu Paul Dirac, Wolfgang Pauli, Julian Schwinger, Freeman Dyson, Sin-Itiro Tomonaga și Feynman, ca să numim doar câțiva, s-au străduit să găsească un formalism matematic prin care să descrie agitația microscopică. Ei au descoperit că ecuația cuantică de undă a lui Schrödinger (menționată în capitolul 4) reprezenta numai o descriere aproximativă a fizicii microscopice – o aproximație extrem de eficientă atunci când nu studiem prea adânc frenezia microscopică (experimental sau teoretic), dar care dă greș în caz contrar.

Partea esențială din fizică pe care Schrödinger a ignorat-o în formularea pe care a dat-o mecanicii cuantice este relativitatea specială.

De fapt, inițial Schrödinger a *încercat* să încorporeze și relativitatea specială, însă ecuația cuantică pe care a obținut-o dădea rezultate în contradicție cu măsurătorile experimentale asupra atomului de hidrogen. Asta l-a determinat pe Schrödinger să adopte metoda „dezbină și cucerește“, demult înrădăcinată în fizică: decât să încerci să încorporezi dintr-o dată într-o nouă teorie toate cunoștințele despre universul fizic, deseori este mai profitabil să faci mai mulți pași mici, care să includă repetat cele mai noi descoperiri de la limita cunoașterii științifice. Schrödinger a căutat și a găsit formalismul matematic care cuprindea dualismul undă-particulă descoperit experimental, dar care, la acel nivel timpuriu de cunoaștere, nu încorpora și relativitatea specială.³⁵

Dar fizicienii au înțeles destul de repede că relativitatea specială era esențială pentru un formalism cuantic adecvat. Aceasta fiindcă frenezia microscopică impunea recunoașterea faptului că energia se poate manifesta în foarte multe feluri – așa cum rezultă din ecuația relativistă $E=mc^2$. Ignorând relativitatea specială, formalismul lui Schrödinger ignora maleabilitatea materiei, a energiei și a mișcării.

Fizicienii și-au concentrat eforturile inovatoare mai întâi spre împletirea relativității speciale cu conceptele cuantice în descrierea forței electromagnetice și a interacției ei cu materia. Printr-o serie de descoperiri inspirate, ei au creat *electrodinamica cuantică*. Acesta este un exemplu pentru ceea ce se numeste acum *teorie relativistă cuantică de câmp* sau, pe scurt, *teorie cuantică de câmp*. Este numită cuantică datorită încorporării de la bun început a tuturor proprietăților legate de probabilitate și de principiul de incertitudine, și este *teorie de câmp* pentru că introduce principiile cuantice în noțiunea clasică anterioară a câmpului de forță – în cazul de față este vorba despre câmpul electromagnetic al lui Maxwell. Și, în fine, este numită și relativistă pentru că relativitatea specială este încorporată de la început. (Pentru a obține o metaforă vizuală a câmpului cuantic, putem evoca imaginea unui câmp clasic – asemeni unui ocean de linii de câmp invizibile ce străbat spațiul – dar trebuie să aducem acestei imagini două îmbunătățiri. Mai întâi ar trebui să-ți imaginezi câmpul cuantic ca fiind compus din particule, așa cum sunt fotonii pentru câmpul electromagnetic. Apoi, va trebui să-ți imaginezi energia, sub forma maselor particulelor și a mișcării lor, mutându-se la nesfârșit de la un câmp cuantic la altul, în vibrația lor continuă prin spațiu și timp.)

Electrodinamica cuantică este probabil cea mai precisă teorie a naturii creată până acum. O ilustrare a preciziei acesteia poate fi găsită în lucrarea lui Toichiro Kinoshita, un fizician care lucrează în domeniul particulelor elementare la Universitatea Cornell și care a folosit în ultimii 30 de ani electrodinamica cuantică pentru a calcula anumite proprietăți ale electronilor. Calculele sale se întind pe mii de pagini și au necesitat cele mai avansate calculatoare pentru efectuarea lor. Dar acest efort a fost răsplătit din plin: din calcule rezultă predicții cu privire la electroni, care au fost verificate experimental cu o acuratețe mai bună decât o parte la un miliard. Acesta e un acord uluitor între o teorie și lumea reală. Cu ajutorul electrodinamicii cuantice, fizicienii au stabilit ferm statutul fotonului de „cea mai mică cantitate posibilă de lumină” și au descris interacția acestuia cu particule încărcate electric, precum electronii, într-un cadru matematic complet, previzibil și convingător.

Succesul electrodinamicii cuantice a îndemnat alți fizicieni, în anii 1960 și 1970, să aplice aceleași metode pentru a descrie forța slabă, forța tare și forța gravitațională din perspectiva mecanicii cuantice. În ceea ce privește forțele slabe și forțele tari, această abordare s-a dovedit extrem de fructuoasă. Prin analogie cu electrodinamica cuantică, fizicienii au construit o teorie cuantică de câmp pentru forțele slabe și forțele tari, numită *cromodinamica cuantică* și *teoria cuantică electro-slabă*. „Cromodinamica cuantică” este o denumire plină de culoare care înlocuiește denumirea mai logică de „teorie cuantică a forțelor tari”, dar e vorba doar de o denumire, fără alte implicații mai profunde; pe de altă parte, denumirea de „electroslabă” rezumă un reper important în înțelegerea forțelor naturii.

Prin lucrările lor distinse cu premiul Nobel, Sheldon Glashow, Abdus Salam și Steven Weinberg au arătat că forțele slabe și forțele electromagnetice sunt unificate în mod natural de descrierea teoretică a câmpului lor cuantic, chiar dacă manifestările lor par a fi extrem de diferite în lumea care ne înconjoară. Câmpurile forțelor slabe scad până aproape de dispariție la toate scările de distanțe cu excepția distanțelor subatomice, în timp ce câmpurile electromagnetice – lumina vizibilă, undele radio și semnalele TV, razele X – sunt indiscutabil prezente la nivel macroscopic. Totuși, Glashow, Salam și Weinberg au arătat în esență că la temperaturi și energii suficient de mari – asemeni celor care se găseau la numai o fracțiune de secundă după marea

explozie – câmpurile de forțe slabe și electromagnetice se *dizolvă* unul în celălalt, capătă caracteristici similare și astfel pot fi denumite mai precis, câmpuri *electroslabe*. Când temperatura scade, așa cum s-a întâmplat în mod constant după marea explozie, forțele slabe și forțele electromagnetice *se cristalizează în maniere* diferite față de forma comună pe care o aveau la temperaturi mari – printr-un proces cunoscut sub numele de „rupere de simetrie“, pe care îl vom prezenta ulterior – și deci vor apărea ca fiind distincte în universul actual.

Și astfel, în anii 1970, fizicienii reușiseră să elaboreze o descriere cuantică realistă și de succes pentru trei din cele patru forțe (tari, slabe și electromagnetice) și arătaseră că două din cele trei (cea slabă și cea electromagnetică) au de fapt o origine comună (forța electroslabă). În ultimele două decenii, fizicienii au supus această tratare cuantică a celor trei forțe negravitaționale – a modului în care ele se comportă unele cu altele și cu particulele de materie prezentate în capitolul 1 – unui număr enorm de verificări experimentale. Teoria a făcut față cu succes tuturor acestor provocări. Odată cu măsurarea experimentală a 19 parametri (masele particulelor din tabelul 1.1, sarcinile lor de forță prezentate în tabelul din nota de final 1 de la capitolul 1, intensitatea celor trei forțe negravitaționale din tabelul 1.2 și alte câteva numere asupra cărora nu e nevoie să insistăm) și introducerea acestora în teoria cuantică de câmp a particulelor de materie și a forțelor slabe, tari și electromagnetice, predicțiile ulterioare ale teoriei privind microcosmosul sunt în concordanță spectaculoasă cu rezultatele experimentale. Aceasta se adevărește până la energii atât de înalte, încât pot pulveriza materia în fragmente mai mici decât o miliardime de miliardime de metru, energii care reprezintă limita tehnologiei actuale. Din acest motiv, fizicienii numesc teoria celor trei forțe negravitaționale și a celor trei familii de particule de materie teoria standard sau, mai frecvent, *modelul standard* al fizicii particulelor.

Particulele mesager

Conform modelului standard, la fel cum fotonul este cel mai mic constituent al câmpului electromagnetic, și câmpurile forțelor tare și slabă au cei mai mici constituenți ai lor. Așa cum am arătat pe scurt

în capitolul 1, cele mai mici cantități de forțe tari sunt *gluonii*, iar cele mai mici cantități de forțe slabe sunt cunoscute sub numele de *bosoni de etalonare ai forțelor slabe* (mai precis, aceștia sunt bosonii W și Z). Modelul standard ne spune că aceste particule de forță nu au structură internă – în acest formalism ele sunt considerate elementare, la fel ca particulele din cele trei familii de materie.

Fotonii, gluonii și bosonii de etalonare ai forțelor slabe formează mecanismul microscopic de transmitere a forțelor pe care ei le constituie. De exemplu, când o particulă încărcată electric respinge o alta cu sarcină de același semn, ne putem imagina oarecum că fiecare particulă este înconjurată de un câmp electric – un „nor” sau o „ceață” de „esență electrică” – și forța de repulsie pe care o simte fiecare particulă apare din respingerea dintre câmpurile lor de forțe. Descrierea microscopică mai precisă a modului în care cele două particule se resping este însă puțin diferită. Un câmp electromagnetic este format dintr-un roi de fotoni; interacția dintre două particule încărcate se produce datorită faptului că fiecare din particule „trage” cu fotoni în cealaltă. Analog cu modul în care poți afecta mișcarea unui patinator și propria ta mișcare lansând bile de popice înspre el, două particule încărcate electric se influențează una pe alta prin acest schimb de pachete mici de lumină.

O lacună importantă a analogiei cu patinatorul este aceea că schimbul de bile este întotdeauna „repulsiv” – întotdeauna îi îndepărtează pe patinatori unul de altul. Pentru două particule cu sarcini diferite, deși interacționează tot prin schimbul de fotoni, forța electromagnetică rezultată este de atracție. Este de fapt ca și cum fotonul nu ar transmite forța *per se*, ci ar transmite destinatarului un *mesaj* despre felul în care acesta ar trebui să răspundă forței în chestiune. Pentru particule încărcate cu același tip de sarcină, fotonul le transmite mesajul „despărțiți-vă”, pe când particulelor de sarcini diferite le transmite „apropiați-vă”. Din acest motiv numim uneori fotonul „particula mesager” a forței electromagnetice. În mod similar, gluonii și bosonii de etalonare sunt particulele mesager ale forțelor nucleare tari și slabe. Forța tare, care ține cuarcii închiși în interiorul protonilor și al neutronilor, apare datorită cuarcilor individuali care fac schimb de gluoni. S-ar putea spune că gluonii furnizează „lipiciul” ce menține aceste particule subatomice laolaltă. Forța slabă, care e responsabilă pentru

anumite transmutări ale particulelor implicate în dezintegrarea radioactivă, este mediată de bosonii de etalonare ai forțelor slabe.

Simetria de etalonare

Probabil că ați observat că ceea ce lipsește din discuția noastră despre teoria cuantică a forțelor naturii este gravitația. Datorită succesului obținut în descrierea celorlalte trei forțe, le-ați putea sugera fizicienilor să găsească o teorie cuantică de câmp și pentru forța gravitațională – o teorie în care cel mai mic grăunte de câmp de forță gravitațională, *gravitonul*, ar fi considerat particula mesager. La prima vedere, această propunere pare perfect întemeiată, pentru că teoria cuantică de câmp a celor trei forțe negravitaționale scoate la iveală o similitudine incredibilă între ele și un aspect al forței gravitaționale pe care l-am întâlnit în capitolul 3.

Să ne amintim că forța gravitațională ne permite să declarăm că toți observatorii – indiferent de starea lor de mișcare – se află pe picior de egalitate. Chiar și cei despre care ne-am gândi în mod normal că au o mișcare accelerată pot pretinde a fi în stare de repaus, atât timp cât forța pe care o simt poate fi atribuită faptului că se află într-un câmp gravitațional. În acest sens, gravitația înfăptuiește simetria: asigură validitatea egală a tuturor punctelor de vedere posibile ale observatorilor și a tuturor sistemelor de referință posibile. Asemănarea cu forțele tari, slabe și electromagnetice ține de faptul că și ele sunt legate prin niște simetrii, mult mai abstracte însă decât cea asociată gravitației.

Pentru a pătrunde înțelesul destul de subtil al acestor principii de simetrie, să considerăm următorul exemplu. Așa cum apare în tabelul din nota finală 1 la capitolul 1, fiecare cuarc se prezintă în trei „culori” (culorile sunt roșu, verde și albastru, dar nu au nici o legătură cu accepțiunea vizuală a culorii, ci reprezintă numai etichete asociate cuarcilor), care determină modul în care el reacționează la forța tare, la fel cum sarcina lui electrică determină răspunsul la forța electromagnetică. Toate datele obținute concordă asupra faptului că există o simetrie printre cuarci, în sensul că interacțiunile dintre oricare doi cuarci de aceeași culoare (roșu cu roșu, verde cu verde sau albastru cu albastru)

sunt absolut identice și, în mod similar, interacțiunile dintre doi cuarci diferit colorați (roșu cu verde, verde cu albastru sau albastru cu roșu) sunt de asemenea identice. De fapt, datele obținute susțin ceva și mai surprinzător. Dacă cele trei culori – cele trei sarcini tari diferite – pe care le poate avea un cuarc ar fi schimbate într-un anumit fel (în limbajul nostru coloristic, dacă roșu, verde și albastru s-ar schimba cu, de exemplu, galben, indigo și violet) și chiar dacă detaliile acestei schimbări s-ar modifica de la un moment la altul sau de la un loc la altul, interacțiunile dintre cuarci ar rămâne, din nou, neschimbate. Din acest motiv, la fel cum spunem că o sferă exemplifică simetria la rotație, pentru că arată la fel indiferent de modul în care o rotim în mâinile noastre sau indiferent de unghiul din care o privim, putem spune că universul exemplifică *simetria forțelor tari*. Fizica rămâne nealterată de – e absolut insensibilă la – aceste schimbări ale sarcinilor de forță. Din motive istorice, fizicienii mai spun că simetria forțelor tari este un exemplu de *simetrie de etalonare* [*gauge symmetry*].³⁶

Aici este punctul esențial. La fel cum simetria tuturor sistemelor de referință din teoria generală a relativității necesită existența forței gravitaționale, Hermann Weyl în anii 1920 și Chen-Ning Yang și Robert Mills în 1950 au demonstrat că simetria de etalonare necesită și ea existența altor forțe. Analog sistemelor de control ale mediului ambiant care mențin constante temperatura, presiunea și umiditatea într-o anumită zonă prin compensarea oricăror influențe exterioare, anumite tipuri de câmpuri de forță vor compensa (conform lui Yang și Mills) pe deplin schimbările sarcinilor de forță, păstrând interacțiunile fizice dintre particule absolut neschimbate. În cazul simetriei de etalonare asociată cu schimbarea sarcinilor de culoare ale cuarcilor, forța necesară nu este alta decât însăși forța tare. Adică, în absența forței tari, fizica *s-ar modifica* în funcție de transformările sarcinilor de culoare specificate anterior. Acest lucru demonstrează că, în ciuda diferențelor radicale dintre proprietățile forțelor gravitaționale și ale forțelor tari (să ne reamintim că forța gravitațională este mult mai slabă decât forța tare și că ea acționează la distanțe mult mai mari), ele au totuși o trăsătură comună: sunt absolut necesare pentru ca universul să poată încorpora anumite simetrii. În plus, o analiză similară se poate aplica și forțelor slabe și electromagnetice, demonstrând că și existența lor este condiționată de altă simetrie de etalonare –

așa-numita simetrie de etalonare slabă și electromagnetică. Și astfel, toate cele patru forțe sunt asociate în mod direct cu principii de simetrie.

Această trăsătură comună a celor patru forțe pare să anticipeze rezultatul pe care ni l-am propus la începutul acestui capitol. Anume că, în efortul nostru de a include mecanica cuantică în teoria generală a relativității, ar trebui să căutăm o teorie cuantică de câmp asemănătoare celei descoperite de fizicieni în cazul celorlalte trei forțe. De-a lungul anilor, acest mod de a gândi a determinat un grup de fizicieni prestigioși și distinși să urmeze cu convingere această cale ce s-a dovedit a fi un teren minat, astfel că nimeni nu a reușit să ajungă la capăt. În cele ce urmează vom vedea și de ce.

Relativitatea generală și mecanica cuantică

Domeniul obișnuit de aplicare a teoriei relativității generale este cel al distanțelor mari, astronomice. Pentru astfel de distanțe, teoria lui Einstein spune că absența masei implică faptul că spațiul e plat, așa cum se vede în figura 3.3. În încercarea de a combina relativitatea generală cu mecanica cuantică, va trebui să ne schimbăm radical punctul de vedere și să examinăm proprietățile *microscopice* ale spațiului. Am ilustrat aceasta în figura 5.1, punând în evidență detalii din ce în ce mai mici din textura spațiului. La început, mărirea imaginii nu produce schimbări deosebite; așa cum observăm în primele trei niveluri de mărire din figura 5.1, structura spațiului își păstrează aceeași formă de bază. Ducând mai departe raționamentul din punctul de vedere pur clasic, ne vom aștepta ca această imagine plată a spațiului să persiste până la cele mai mici scări de dimensiuni. Dar mecanica cuantică transformă radical această concluzie. *Totul* este supus fluctuațiilor cuantice inerente principiului de incertitudine – chiar și câmpul gravitațional. Deși principiile clasice ar sugera că spațiul gol implică un câmp gravitațional nul, mecanica cuantică arată că este zero în medie, dar că de fapt valoarea lui reală fluctuează în sus și în jos datorită fluctuațiilor cuantice. În plus, principiul de incertitudine ne spune că amplitudinea oscilațiilor câmpului gravitațional crește pe măsură ce ne focalizăm atenția asupra regiunilor mai mici ale spațiului. Mecanica cuantică ne arată că „nimic nu acceptă să fie încolțit“;

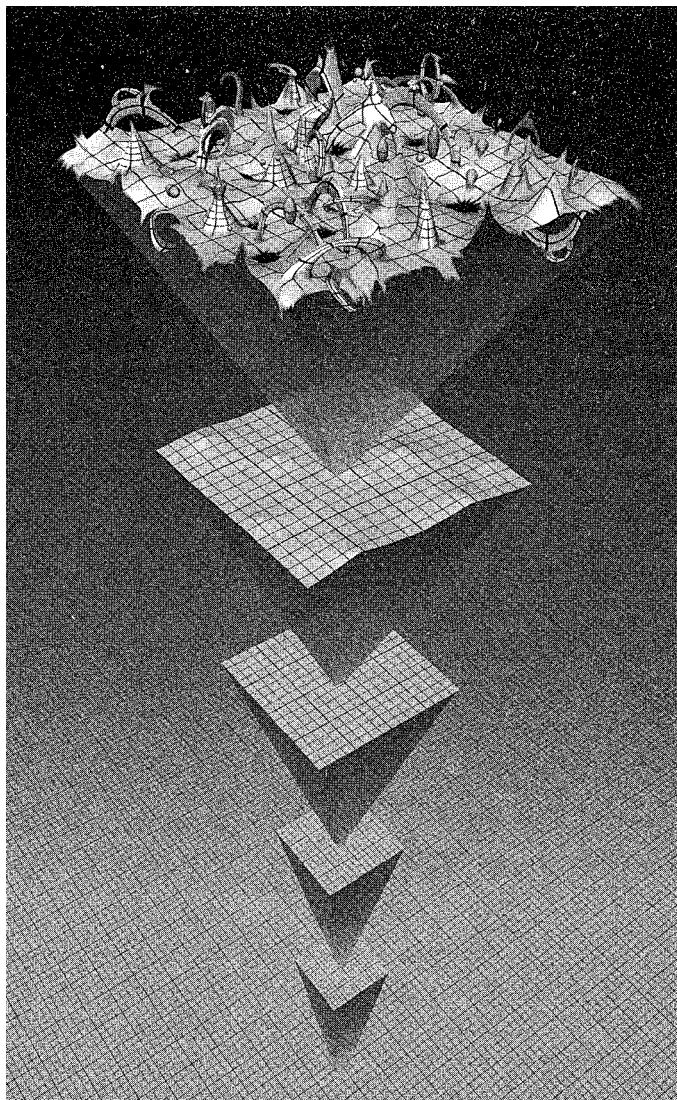

Figura 5.1 Prin mărirea succesivă a unei regiuni din spațiu putem sonda proprietățile ei ultramicroscopice. Încercările de a combina teoria generală a relativității și mecanica cuantică sunt împiedicate de apariția spumei cuantice violente la cele mai înalte niveluri de amplificare.

restrângând zona de focalizare spațială, creștem din ce în ce mai mult undulațiile.

Cum manifestarea câmpului gravitațional se face prin curbare, aceste fluctuații cuantice se comportă ca niște distorsiuni din ce în ce mai violente ale spațiului înconjurător. Putem intui apariția unor asemenea distorsiuni în nivelul patru de amplificare din figura 5.1. Sondând scări dimensionale și mai mici, așa cum facem la nivelul cinci al figurii 5.1, observăm că undulațiile cuantice întâmplătoare ale câmpului gravitațional produc curbări atât de puternice ale spațiului, încât acesta nu mai poate fi asemănat cu un obiect geometric cu ușoare curburi, ca în analogia cu membrana de cauciuc prezentată în capitolul 3. Dimpotrivă, ele vor lua o formă încrețită, turbulentă, răsucită, în genul celei ilustrate la nivelul superior al figurii 5.1. John Wheeler a introdus termenul de *spumă cuantică* pentru a descrie frenezia dezvăluită de examinarea ultramicroscopică a spațiului (și timpului) – termenul desemnează o zonă complet nefamiliară a universului, în care noțiunile convenționale de stânga și dreapta, înainte și înapoi, sus și jos (ba chiar cele de înainte și după) își pierd semnificația. La aceste scări dimensionale mici întâlnim incompatibilitatea fundamentală dintre teoria generală a relativității și mecanica cuantică. *Noțiunea de geometrie spațială netedă, principiul central al teoriei generale a relativității, este distrusă de fluctuațiile violente ale lumii cuantice la scara distanțelor mici.* La scara ultramicroscopică, trăsătura centrală a mecanicii cuantice – principiul de incertitudine – este în conflict direct cu principiul de bază al teoriei generale a relativității – modelul neted al spațiului geometric (și al spațiu-timpului).

În practică, acest conflict apare într-o manieră foarte concretă. Calculele care combină ecuațiile teoriei generale a relativității cu cele ale mecanicii cuantice tind mereu spre unul și același rezultat ridicol: *infinit*. Ca și cum te-ar pocni peste mână un profesor de modă veche, un rezultat infinit este modul în care natura ne spune că ceea ce încercăm să facem e complet greșit.³⁷ Ecuațiile teoriei generale a relativității nu fac față freneziei spumei cuantice.

Observați totuși că pe măsură ce ne întoarcem către distanțe mai obișnuite (urmând în sens invers secvențele desenului din figura 5.1), undulațiile aleatoare, violente la scară mică, se anulează reciproc – cam în același mod în care contul bancar al maniacului care împrumută continuu bani nu mai arată nici o urmă a obsesiei acestuia – și astfel

conceptul de geometrie netedă a texturii universului devine din nou valabil. Este exact același fenomen care se petrece atunci când privești o imagine formată din puncte: de departe, punctele care compun fotografia se unesc, creând impresia unei imagini continue, ale cărei variații în luminozitate par bine de la o zonă la alta. Când examinăm însă imaginea în detaliile fine, observăm că există o mare diferență față de uniformitatea observată de departe. Acum vedem că este vorba de o aglomerare de puncte distincte, fiecare bine separat de celelalte. Dar nu uitați că puteți observa natura discretă a imaginii doar dacă o examinați în detalii fine; de departe ea pare netedă și continuă. În mod similar, textura spațio-temporală pare netedă, mai puțin atunci când o examinăm cu o precizie ultramicroscopică. De aceea teoria generală a relativității funcționează doar la scări de dimensiuni (și de timp) suficient de mari – scări relevante pentru aplicații astronomice tipice –, dar devine inaplicabilă în cazul distanțelor (și intervalelor temporale) mici. Principiul central, cel al unei geometrii ușor curbate, este justificat în domeniul distanțelor mari, dar este distrus de fluturările cuantice când intrăm în zona distanțelor mici.

Principiile de bază ale teoriei generale a relativității și cele ale mecanicii cuantice ne permit să calculăm scara aproximativă de distanțe sub care ar trebui să ne coborâm pentru ca fenomenul fatal ilustrat în figura 5.1 să devină perceptibil. Valoarea mică a constantei lui Planck – cea care guvernează intensitatea efectelor cuantice – și valoarea intrinsecă mică a interacției gravitaționale concură la un rezultat, numit *lungimea Planck*, care este inimaginabil de mic: de un milion de miliarde de miliarde de miliarde de ori mai mic decât un centimetru (10^{-33} cm).³⁸ Al cincilea nivel din figura 5.1 ilustrează schematic peisajul ultramicroscopic – sub scara de dimensiuni Planck – al universului. Pentru a ne face o idee asupra dimensiunii, dacă ar fi să mărim un atom la dimensiunea universului cunoscut, lungimea Planck abia s-ar ridica la înălțimea unui copac mediu.

Vedem astfel că incompatibilitatea dintre teoria generală a relativității și mecanica cuantică devine sesizabilă doar într-un domeniu ezoteric al universului. Din acest motiv ne-am putea întreba dacă merită să ne preocupăm de acest lucru. De fapt chiar în comunitatea fizicienilor există păreri diferite în privința acestei probleme. Deși recunosc importanța problemei, unii fizicieni sunt bucuroși că pot folosi separat teoria generală a relativității și mecanica cuantică în domeniile de cercetare în care lucrează și în care dimensiunile tipice

sunt mult mai mari decât lungimea Planck. Există însă și fizicieni profund tulburați de faptul că cei doi piloni fundamentali ai fizicii, așa cum o cunoaștem noi, sunt în esență incompatibili, indiferent de distanțele ultramicroscopice ce trebuie sondate pentru a pune în evidență problema. Ei susțin că această incompatibilitate denotă o lipsă gravă de înțelegere a universului fizic. Această opinie se bazează pe un punct de vedere nedemonstrat, dar foarte rezonabil, și anume acela că universul, dacă este înțeles la cel mai adânc și elementar nivel, poate fi descris de o teorie perfect logică ale cărei părți sunt unite în mod armonios. Și bineînțeles, indiferent cât de important este acest lucru pentru domeniul lor de cercetare, majoritatea fizicienilor nu pot crede că, în esență, cea mai profundă înțelegere teoretică pe care o avem asupra universului este de fapt o cârpeală matematică incoerentă a două formalisme explicative bine încheiate, însă aflate în conflict.

Fizicienii au făcut numeroase încercări de a modifica, într-un fel sau altul, fie teoria generală a relativității, fie mecanica cuantică, pentru a evita acest conflict, dar încercările, deși de multe ori îndrăznețe și ingenioase, au eșuat de fiecare dată.

Mai precis, au eșuat până la descoperirea teoriei supercorzilor.³⁹

Partea a III-a
Simfonia cosmică

Totul este muzică: bazele teoriei corzilor

Muzica a oferit dintotdeauna metafore potrivite celor preocupați de tainele universului. De la antica pitagoreică „muzică a sferelor“ și până la „armonia naturii“, care ne-au călăuzit căutările timp de secole, noi încercăm să deslușim printr-un efort colectiv cântecul naturii și în preumblarea molcomă a astrelor, și în puzderia de scânteii azvârlite de particulele subatomice. Descoperirea teoriei supercorzilor a făcut însă ca metaforele muzicale să modeleze realitatea, întrucât această teorie sugerează că lumea microscopică este plină de corzi minuscule, ale căror vibrații orchestrează evoluția cosmosului. Vântul schimbării adus de teoria supercorzilor suflă acum printr-un univers eolian.

În modelul standard, constituenții elementari ai universului sunt considerați a fi entități punctiforme (de dimensiune zero), fără nici o structură internă. Oricât de solidă este această abordare (după cum am mai menționat, practic orice predicție făcută de modelul standard asupra microcosmosului a fost verificată până la o precizie de o miliardime de miliardime de metru, adică până la precizia limită a tehnologiei moderne), modelul standard nu poate totuși constitui o teorie completă sau finală deoarece nu include gravitația. Mai mult, încercările de a introduce gravitația în formalismul său cuantic au eșuat din cauza fluctuațiilor violente ce apar în structura spațiului la distanțe ultramicroscopice – mai exact, la distanțe mai mici decât lungimea Planck. Acest conflict nerezolvat a dus la înțepirea eforturilor oamenilor de știință de a dobândi o înțelegere mai profundă a naturii. Astfel, în 1984, fizicianul Michael Green, pe atunci la Colegiul Queen Mary, și John Schwartz de la Institutul Tehnologic din California au adus primele dovezi convingătoare că acest nivel mai adânc de înțelegere ar putea fi furnizat de teoria supercorzilor (sau, pe scurt, teoria corzilor).

Teoria corzilor produce o nouă și profundă schimbare a modului în care sunt descrise proprietățile ultramicroscopice ale universului – schimbare ce, așa cum fizicienii au înțeles încetul cu încetul, a modificat teoria relativității generale a lui Einstein exact atât cât a fost necesar pentru a o face compatibilă cu legile mecanicii cuantice. Conform teoriei corzilor, constituenții elementari ai universului nu sunt particule punctiforme (adică de dimensiune zero). Ei sunt minuscule filamente unidimensionale (corzi), ca niște fire elastice infinit de subțiri, vibrând neconținut în toate sensurile. Să nu ne lăsăm însă induși în eroare de această analogie: spre deosebire de firele elastice obișnuite, alcătuite la rândul lor din atomi și molecule, corzile (deci firele elastice ale teoriei corzilor) sunt însăși esența materiei. Teoria propune ca acestea să fie ingredientele ultramicroscopice care formează particulele din care la rândul lor sunt alcătuiți atomii. Corzile teoriei corzilor sunt atât de mici – lungimea lor medie este aproximativ egală cu lungimea Planck –, încât par a fi punctiforme chiar și atunci când sunt examinate cu cele mai puternice aparate.

Și totuși, simpla schimbare a constituenților fundamentali ai universului din particule punctiforme în șiraguri de corzi are consecințe cu bătaie lungă. Prima și cea mai importantă din aceste consecințe este că teoria rezolvă în fine conflictul dintre mecanica cuantică și teoria generală a relativității. Așa cum vom vedea, natura de obiect cu structură spațială extinsă a corzii reprezintă elementul nou crucial care permite încorporarea celor două teorii într-unul și același formalism. În al doilea rând, teoria corzilor este pe drept cuvânt o teorie unificată deoarece toată materia și toate forțele derivă dintr-un unic element fundamental: coarda vibrantă. În sfârșit, după cum vom vedea în capitolele ce urmează, dincolo de celelalte calități remarcabile, teoria corzilor ne obligă încă o dată să ne schimbăm perspectiva din care privim spațiul și timpul.⁴⁰

Scurtă istorie a teoriei corzilor

În 1968, un tânăr fizician teoretician pe nume Gabriele Veneziano încerca să găsească sensul unor observații experimentale legate de forțele nucleare tari. Veneziano, pe atunci cercetător la CERN, acceleratorul European de la Geneva, lucra la această problemă de un

număr de ani, până când într-o bună zi i-a venit o idee fantastică. Spre propria sa surprindere, și-a dat seama că o formulă matematică exotică, născocită din pură plăcere intelectuală de renumitul matematician elvețian Leonhard Euler cu vreo două sute de ani mai devreme – așa-numita funcție beta a lui Euler –, părea să descrie „dintr-o lovitură” o mulțime de proprietăți ale particulelor care interacționează prin forța tare. Observația lui Veneziano a dus la încorporarea matematică a numeroase proprietăți ale forțelor tari, iar acest lucru a declanșat o frenezie a cercetărilor menite să aplice funcția beta a lui Euler, precum și anumite generalizări ale acesteia la descrierea bogăției de date ce se strângeau de la acceleratoarele de particule din toată lumea. Și totuși, într-un anumit sens, observația lui Veneziano era incompletă. Ca acele formule memorate pe care un școlar le folosește fără a le înțelege sensul sau justificarea, funcția beta dădea rezultate bune, dar nimeni nu știa de ce. Formula pornise în căutarea propriei sale explicații. Lucrurile s-au schimbat în 1970, când prin lucrările lui Yoichiro Nambu, de la Universitatea din Chicago, Holger Nilsen, de la Institutul Niels Bohr, și Leonard Susskind, de la Universitatea Stanford, s-a lămurit misterul ascuns în spatele formulei lui Euler. Acești fizicieni au arătat că, dacă particulele elementare ar fi niște corzi vibrante mici, unidimensionale, atunci interacțiunile lor tari ar fi descrise chiar de funcția lui Euler. Iar dacă aceste corzi sunt suficient de scurte, ele pot părea punctiforme și astfel teoria se pune în acord cu observațiile experimentale.

Cu toate că aceasta oferea o teorie intuitivă simplă și frumoasă, nu a trecut mult și au apărut probleme în descrierea forțelor tari cu ajutorul corzilor. La începutul anilor '70, mai multe experimente la energii înalte, capabile să testeze lumea subatomică la niveluri din ce în ce mai adânci, au arătat că o serie de predicții ale noii teorii erau în conflict direct cu realitatea observată. În același timp, cromodinamica cuantică – teoria cuantică de câmp care descrie forțele tari, bazată pe particule punctiforme – se dezvoltă, iar succesul ei zdrobitor în descrierea interacției tari a dus la desconsiderarea teoriei corzilor.

Majoritatea celor care lucrau în fizica particulelor au ajuns astfel să creadă că viitorul teoriei corzilor se află în coșul de gunoi. Totuși, câțiva cercetători pasionați și-au păstrat speranța și au continuat să lucreze în această direcție. Schwartz, de exemplu, credea că „structura matematică a teoriei corzilor era atât de frumoasă și avea atâtea proprietăți uimitoare, încât trebuia să aibă o semnificație profundă”.⁴¹ Unul

din neajunsurile pe care fizicienii le-au găsit teoriei corzilor era că aceasta e mult prea bogată. Teoria conținea configurații de corzi vibrante care aveau proprietăți similare cu cele ale gluonilor, justificându-și astfel pretențiile de la început de a fi o teorie a forțelor tari. Dar pe lângă acestea, mai conținea o mulțime de alte particule „mesager“ care nu păreau să aibă nici un fel de legătură cu observațiile experimentale. În 1974, Schwarz și Joël Scherk de la Ecole Normale Supérieure au făcut o propunere curajoasă, care a transformat acest neajuns într-o virtute. Studiind proprietățile enigmatice ale configurațiilor „mesager“ de corzi vibrante, au remarcat că acestea corespundeau perfect cu cele ale ipoteticului mesager al forței gravitaționale – gravitonul. Considerat cea mai mică „încărcătură“ de forță gravitațională, gravitonul nu a fost niciodată observat. Cu toate acestea, teoreticienii îi pot prezice anumite proprietăți fundamentale, iar Scherk și Schwarz au remarcat că aceste proprietăți puteau fi obținute întocmai prin anumite configurații de corzi vibrante. Bazându-se pe aceasta, Scherk și Schwarz au avansat ideea că teoria corzilor a avut un eșec inițial numai fiindcă fizicienii i-au restrâns ținta într-un mod nejustificat. Teoria corzilor *nu* este numai o teorie a forțelor tari, au proclamat ei; ea este o teorie ce include și gravitația.⁴²

Comunitatea fizicienilor nu a primit însă această propunere cu prea mult entuziasm. Schwarz își amintește că „lucrarea noastră a fost universal ignorată“.⁴³ Călea progresului fusese deja presărată cu numeroase încercări nereușite de a uni gravitația cu mecanica cuantică. Teoria corzilor se dovedise deja greșită în încercarea ei inițială de a descrie forța tare și în consecință multora li se părea lipsit de sens ca unei asemenea teorii să i se încredințeze o misiune și mai importantă. Mai grav încă, studiile ce au urmat la sfârșitul anilor '70 și începutul anilor '80 au scos la iveală faptul că teoria corzilor și mecanica cuantică aveau chiar propriile lor conflicte subtile. Așadar, după toate aparențele, forța gravitațională rezista încă o dată încorporării sale într-o descriere microscopică a universului.

Aceasta era situația până în 1984. Într-o lucrare de referință ce rezuma peste un deceniu de cercetări intense, în mare parte ignorate și de multe ori respinse pur și simplu de majoritatea fizicienilor, Green și Schwarz au arătat că subtilele conflicte cuantice care afectau teoria corzilor puteau fi înlăturate. Mai mult, ei au arătat chiar că teoria rezultată avea o arie de cuprindere atât de largă, încât putea include

toate cele patru forțe și toată materia. Pe măsură ce vestea acestei descoperiri se răspândea în lumea fizicii, sute și sute de cercetători care se ocupau cu fizica particulelor elementare își întrerupeau proiectele la care lucrau pentru a asalta din toate direcțiile ceea ce părea a fi cel din urmă câmp de bătălie teoretic în vechea provocare de a înțelege funcționarea cea mai ascunsă a universului.

Mi-am început studiile postuniversitare în 1984 la Oxford. Eu studiam cu entuziam tot ce era legat de teoria cuantică a câmpului, teoriile de etalonare și relativitatea generală, dar printre studenții mai mari era răspândită ideea că fizica particulelor nu mai avea aproape nici un viitor. Modelul standard ocupa deja o poziție solidă în fizică, iar succesul său remarcabil în prezicerea rezultatelor experimentelor indica faptul că totala lui confirmare era numai o chestiune de timp și ținea de verificarea detaliilor. A trece însă dincolo de limitele sale, pentru a-i adăuga gravitația și, eventual, pentru a explica bazele sale experimentale – adică cele 19 numere sintetizând masele particulelor elementare, sarcinile de forță ale acestora, precum și tăria relativă a acestor forțe, numere ce sunt cunoscute din experiment, dar nu sunt înțelese teoretic – era o misiune atât de descurajantă, încât toți fizicienii, cu excepția celor mai curajoși, au refuzat provocarea. Dar, șase luni mai târziu, situația s-a schimbat radical. Succesul lui Green și Schwartz a ajuns din vârful ierarhiei științifice până jos, la studenții din primul an de studii postuniversitare, iar sentimentul electrizant de a participa la un moment important din istoria fizicii a înlăturat plictiseala care domnea. Unii din noi lucram cu tenacitate până târziu în noapte, încercând să stăpânim aria vastă de fizică teoretică și matematică abstractă necesare înțelegerii teoriei corzilor.

Perioada 1984–1986 a ajuns să fie cunoscută drept „prima revoluție în teoria supercorzilor”. În acea perioadă au fost scrise de cercetătorii din întreaga lume mai mult de o mie de lucrări științifice legate de teoria corzilor. Aceste lucrări au arătat că numeroase aspecte ale modelului standard – aspecte descoperite cu multă trudă în decenii de cercetări – apar *in mod firesc* și simplu din structura grandioasă a teoriei corzilor. Așa cum spunea Michael Green, „când faci cunoștință cu teoria corzilor și îți dai seama că aproape toate marile realizări ale fizicii din ultima sută de ani apar – și apar cu o deosebită eleganță – din niște premise atât de simple, îți dai seama că această teorie atât de atrăgătoare e fără egal”.⁴⁴ Mai mult, pentru multe din aceste aspecte,

după cum vom vedea mai departe, teoria corzilor oferă o explicație mult mai completă și mai satisfăcătoare decât modelul standard. Aceste progrese au convins pe mulți fizicieni că teoria corzilor parcursese deja o bună bucată din distanța ce o despărțea de țelul propus, și anume de a deveni teoria unificată fundamentală. Cercetătorii care lucrau în teoria corzilor se izbeau însă mereu de o uriașă piatră de încercare. În fizica teoretică poți întâlni adeseori ecuații care sunt pur și simplu prea complicate ca să le poți înțelege sau analiza. În mod normal fizicienii nu se lasă bătuti, ci încearcă să rezolve aceste ecuații măcar aproximativ. În teoria corzilor, situația este încă mai complicată. Până și *obținerea ecuațiilor* s-a dovedit a fi atât de dificilă, încât numai variante aproximative ale lor au putut fi deduse. Prin urmare, cei care lucrează în teoria corzilor trebuie să se limiteze la găsirea unor soluții aproximative la ecuații aproximative. După câțiva ani de progres spectaculos în cursul primei revoluții a teoriei corzilor, fizicienii și-au dat seama că aproximațiile folosite nu puteau aduce răspunsuri la anumite întrebări fundamentale, iar astfel progresul teoriei era zădărnicit. În lipsa unor căi concrete de a depăși acest obstacol, mulți fizicieni care lucrau în teoria corzilor, devenind din ce în ce mai frustrați, s-au întors la vechile lor direcții de cercetare. Pentru cei care au rămas însă în acest domeniu, sfârșitul anilor '80 și începutul anilor '90 au fost o perioadă grea. Frumusețea și speranțele teoriei corzilor erau ca o prețioasă comoară ce fusese ferecată într-un sipet căruia nimeni nu-i putea afla cheia; doar printr-un mic orificiu ce fusese făcut în acest sipet o puteam privi, spre propria noastră tortură. Lungi intervale de secetă erau întrerupte periodic de descoperiri importante, dar devenise clar pentru toată lumea că în acest domeniu era nevoie de tehnici noi, mai puternice decât aproximațiile existente.

Apoi, într-o prelegere care a tăiat răsuflarea celor prezenți la Universitatea California de Sud, la conferința Strings 1995 – prelegere ce a reușit să uimească un public format din fizicienii cei mai importanți ai lumii –, Edward Witten a anunțat planul următoarei etape în dezvoltarea teoriei, inițiind astfel cea de-a „doua revoluție a supercorzilor“. În momentul de față, fizicienii lucrează din plin pentru finisarea metodelor ce promit să depășească obstacolele care barau drumul teoriei. Dificultățile ce ne așteaptă vor testa sever capacitățile fizicienilor, dar lumina de la capătul tunelului, deși încă îndepărtată, ar putea deveni vizibilă.

În capitolul acesta și în câteva din cele ce urmează vom prezenta teoria corzilor așa cum a apărut ea în urma primei revoluții și a ceretărilor dinaintea celei de-a doua revoluții. Din când în când însă vom insera idei răzbătând din cea de-a doua; prezentarea ultimelor realizări ale teoriei corzilor o vom lăsa pentru capitolele 12 și 13.

Înapoi la atomii grecilor antici?

După cum am menționat la începutul acestui capitol și am ilustrat în figura 1.1, teoria corzilor susține că dacă particulele, presupuse a fi punctiforme în modelul standard, ar fi examinate cu o precizie mult mai mare decât cea de care dispunem astăzi, fiecare ar apărea ca o buclă minusculă și vibrantă, formată dintr-un singur fir.

Pentru motive ce urmează să fie lămurite, lungimea firului unei astfel de bucle este aproximativ egală cu lungimea Planck, adică este de o sută de miliarde de miliarde (10^{20}) de ori mai mică decât nucleul unui atom. Nu este atunci de mirare că experimentele de astăzi nu pot pune în evidență structura microscopică fibroasă a materiei: corzile sunt minuscule chiar și la scara particulelor subatomice. Pentru a arăta direct că o coardă nu este o particulă punctiformă, am avea nevoie de un accelerator care să poată izbi materie de materie la energii de milioane de miliarde de ori mai mari decât energiile furnizate de acceleratoarele deja construite. Vom prezenta pe scurt implicațiile extraordinare pe care le are înlocuirea particulelor punctiforme cu corzi, dar înainte de aceasta vom răspunde la o întrebare fundamentală: din ce sunt alcătuite corzile?

Există două răspunsuri posibile la această întrebare. Primul este că aceste corzi sunt într-adevăr fundamentale – ele sunt „atomii”, adică acei constituenți indivizibili în cel mai pur sens, exact așa cum grecii antici și i-au imaginat. Ca absolut cei mai mici constituenți ai tuturor lucrurilor, ei reprezintă capătul drumului – ultima păpușă matrioșca* în numeroasele straturi ale structurii microcosmosului. Din această perspectivă, deși corzile au întindere spațială, problema compoziției lor nu are sens. Dacă corzile ar fi alcătuite din entități mai mici, atunci nu ar mai fi fundamentale. Aceste entități ar înlocui corzile și ar

* Păpuși rusești identice ca formă, dar de diferite dimensiuni, care ies una din alta. (*N. t.*)

pretinde statutul de constituenți fundamentali ai universului. Folosind o analogie lingvistică, paragrafele sunt alcătuite din propoziții, propozițiile din cuvinte, iar cuvintele sunt compuse din litere. Ce formează însă o literă? Din punct de vedere lingvistic, aceasta marchează capătul drumului sau baza ierarhiei. Literele sunt litere – sunt cărămizile fundamentale ale limbajului scris; nu există structură mai fină. Nu are sens să investigăm compoziția lor. În același fel, o coardă este pur și simplu o coardă – și cum nu există nimic mai simplu, nu e compusă din nici o altă substanță.

Acesta este primul răspuns. Cel de-al doilea răspuns se bazează pe simplul fapt că nu putem ști dacă teoria corzilor este corectă și nici dacă este teoria ultimă a naturii. Dacă teoria corzilor este într-adevăr greșită, atunci putem uita atât de corzi, cât și de întrebările legate de alcătuirea lor. Deși această posibilitate nu poate fi exclusă, cercetările efectuate de la mijlocul anilor '80 până în ziua de azi susțin cu putere ideea că acest lucru este foarte improbabil. Pe de altă parte, în decursul istoriei am învățat că, pe măsură ce înțelegem natura mai adânc, descoperim și ingrediente mai mici, care constituie niveluri din ce în ce mai subtile ale materiei. O altă posibilitate deci, în cazul în care corzile nu reprezintă teoria finală a naturii, este că acestea formează un alt strat al cepei cosmice, strat vizibil la dimesiuni comparabile cu lungimea Planck, dar care nu e stratul final. În acest caz, corzile ar fi alcătuite din structuri și mai mici. Fizicienii și-au pus această problemă și continuă să urmărească această posibilitate. În studiile teoretice actuale apar indicii interesante conform cărora corzile ar avea structură, dar nu există încă o dovadă clară în acest sens. Numai timpul și o muncă de cercetare asiduă vor avea ultimul cuvânt de spus.

Cu excepția câtorva speculații din capitolele 12 și 15, în toate discuțiile noastre vom trata corzile în maniera propusă de primul răspuns – adică vom considera corzile drept ingredientele fundamentale ale naturii.

Unificare prin teoria corzilor

Pe lângă incapacitatea de a încorpora forța gravitațională, modelul standard mai are un neajuns: nu există nici o explicație pentru detaliile construcției lui. Din ce motiv a selectat natura lista de particule și

forțe schițată în capitolele precedente și prezentată în tabelele 1.1 și 1.2? De ce au cei 19 parametri ce descriu cantitativ acești ingrediente valorile pe care le au? Nu poți să nu ai senzația că numărul și proprietățile lor sunt arbitrare. Există un nivel de înțelegere mai profund, ascuns în spatele acestor ingrediente aparent întâmplători, sau detaliile universului în care trăim au fost „alese” de pura întâmplare?

Modelul standard nu poate oferi o explicație, din moment ce lista de particule și proprietățile lor sunt preluate în model din măsurătorile experimentale. Așa cum cunoscând evoluția pieței bursiere nu poți calcula valoarea portofoliului tău fără a cunoaște investițiile pe care le-ai făcut, la fel și modelul standard nu poate fi folosit pentru a face predicții fără a avea date privind anumite proprietăți ale particulelor, furnizate de experiment.⁴⁵ După ce fizicienii experimentatori obțin aceste date, teoreticienii le pot folosi pentru a face predicții testabile, de exemplu ce se întâmplă dacă cutare și cutare particulă sunt izbite una de alta într-un accelerator. Dar modelul standard nu poate explica proprietățile particulelor elementare enumerate în tabelele 1.1 și 1.2 mai bine decât ar putea o persoană oarecare să explice investițiile tale la bursă făcute acum zece ani.

De fapt, dacă experimentatorii ar aduce dovezi că microcosmosul conține alte particule, interacționând cu alt tip de forțe, aceste schimbări ar putea fi încorporate relativ ușor în modelul standard, prin

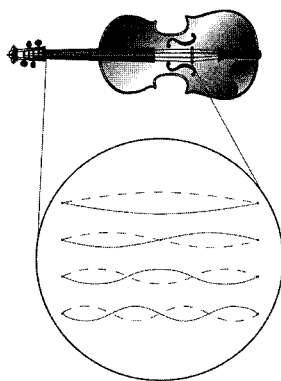

Figura 6.1. Corzile de vioară pot vibra în moduri rezonante, așa încât un număr întreg de creste și văi se încadrează perfect între cele două capete.

schimbarea parametrilor de intrare ai teoriei. Structura modelului standard poate încorpora o întreagă gamă de posibilități, fiind în sensul acesta prea flexibilă pentru a explica proprietățile particulelor elementare.

Teoria corzilor e complet diferită. Ea este un edificiu teoretic unic și inflexibil. Nu are nevoie de date de intrare, cu excepția unui singur număr, pe care îl vom prezenta mai jos și care fixează scara de mărimi pentru măsurători. Puterea sa explicativă cuprinde întregul microcosmos. Ca să înțelegem aceste lucruri, haideți să analizăm mai întâi niște „corzi“ mai familiare, și anume corzile unei vioi. Fiecare din aceste corzi poate avea un număr imens (de fapt un număr infinit) de moduri diferite de vibrație, cunoscute sub denumirea de rezonanțe, cum sunt cele din figura 6.1. Acestea sunt moduri ondulatorii cu crestele și văile ce apar de-a lungul corzii egal depărtate și cuprinse exact între cele două extremități ale corzii. Urechile noastre percep diferitele rezonanțe de vibrație ca note muzicale diferite. Corzile teoriei corzilor au proprietăți similare. Sunt moduri de vibrație rezonante pe care corzile le pot suporta în virtutea echidistanței dintre creste și văi, și care se încadrează perfect pe toată lungimea corzilor. Câteva exemple sunt arătate în figura 6.2. Ideea centrală a teoriei este următoarea: așa cum diferite moduri de vibrație ale unei corzi de vioară reprezintă diferite note muzicale, *diferitele moduri de oscilație ale unei corzi fundamentale produc mase și sarcini de forță diferite*. Cum aceasta este ideea de bază, se cuvine s-o reformulăm. Conform teoriei corzilor, proprietățile unei „particule“ elementare – adică masa și diversele sale sarcini de forță – sunt determinate de modul de vibrație al corzii sale interne.

Această asociere este cel mai ușor de înțeles în cazul masei particulelor. Energia unui mod particular de vibrație depinde de ampli-

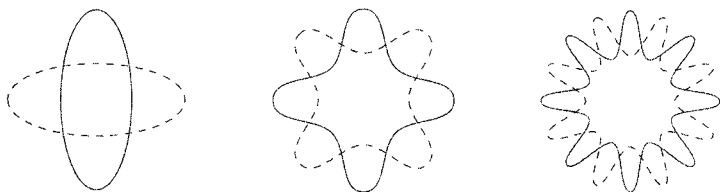

Figura 6.2. Buclile din teoria corzilor pot vibra în moduri rezonante – la fel ca în cazul corzilor de vioară – un număr întreg de creste și văi potrivindu-se perfect de-a lungul întinderii spațiale a buclilor.

tudinea – diferența de înălțime dintre creastă și vale – și de lungimea sa de undă – distanța dintre două creste consecutive. Cu cât este mai mare amplitudinea și mai scurtă lungimea de undă, cu atât este mai mare energia. Acest lucru este ușor de înțeles intuitiv – vibrațiile mai frenetice au energie mai mare, pe când cele mai liniștite au energie mai mică. Două astfel de exemple sunt prezentate în figura 6.3. De asemenea, pentru a înțelege de ce energia crește cu creșterea amplitudinii, să ne amintim cum corzile unei viori ciupite viguros vor vibra puternic, în timp ce corzile ciupite cu delicatețe vor vibra slab. Știm din teoria restrânsă a relativității că energia și masa sunt două fețe ale aceleiași monede: energie mai mare înseamnă masă mai mare și viceversa. Prin urmare, în teoria corzilor *masa* unei particule elementare este determinată de *energia* modului de vibrație al corzii sale interne. Particulele mai grele conțin corzi care vibrează mai energic, în timp ce particulele mai ușoare conțin corzi ce vibrează mai slab.

Din moment ce masa unei particule determină proprietățile sale gravitaționale, putem asocia direct vibrația corzii și reacția particulei la forța gravitațională. Deși raționamentul este mai abstract, fizicienii au observat că paralele similare există și între alte detalii ale modurilor de vibrație ale corzilor și proprietățile lor în raport cu alte forțe. De exemplu, sarcina electrică, sarcina slabă și sarcina tare purtate de o anumită coardă sunt determinate de modul exact în care aceasta vibrează. Mai mult, aceeași idee se aplică și în cazul particulelor mesager. Particule precum fotonii, bosonii de etalonare ai forței slabe și gluonii sunt alte exemple de stări rezonante de vibrație ale corzilor. Iar o importanță deosebită între toate modurile de oscilație ale corzilor au acelea care reproduc exact proprietățile gravitonului, garantându-ne că gravitația este parte integrantă a teoriei corzilor.⁴⁶

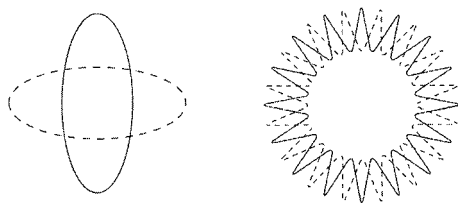

Figura 6.3. Modurile de vibrație mai frenetice au mai multă energie decât cele mai puțin frenetice.

Vedem așadar că, în conformitate cu teoria corzilor, proprietățile fiecărei particule elementare sunt consecințe ale modului particular de vibrație a corzii interne. Această perspectivă diferă drastic de cea adoptată de fizicieni înainte de descoperirea teoriei corzilor; în perspectiva mai veche, diferențele dintre particulele fundamentale erau explicate spunând că, de fapt, fiecare specie de particule „este alcătuită dintr-un material diferit“. Cu alte cuvinte, deși aceste particule sunt considerate a fi elementare, ele sunt totuși alcătuite din materiale diferite. Deși fiecare particulă este considerată elementară, tipul de „material“ din care e alcătuită este diferit. Astfel, de exemplu „materialul“ din care sunt făcuți electronii are sarcină electrică negativă, în timp ce „materialul“ neutrinilor nu are sarcină electrică. Teoria corzilor schimbă perspectiva radical susținând că „materialul“ tuturor particulelor este același. Fiecare particulă elementară este alcătuită dintr-o singură coardă – sau, mai bine zis, fiecare particulă *este* o coardă unică – și toate corzile sunt identice. Diferențele dintre particule apar deoarece corzile care le corespund se află în rezonanțe de vibrație diferite. Cele ce par a fi particule elementare diferite sunt de fapt „note“ diferite pe o coardă fundamentală. Universul – format dintr-un număr enorm de astfel de corzi vibrante – este asemenea unei simfonii cosmice.

Acest rezumat arată că teoria corzilor oferă într-adevăr un perfect cadru unificator. Fiecare particulă de materie și fiecare mesager de forță constă dintr-o coardă a cărei vibrație îi este ca o amprentă. Întrucât orice proces, eveniment ori întâmplare din lumea fizică, la nivelul său cel mai elementar, poate fi descris în termeni de forțe ce acționează între acești constituenți fundamentali ai materiei, teoria corzilor oferă promisiunea de a furniza o singură descriere atotcuprinzătoare și unificatoare a universului: o teorie despre tot (T.O.E.).

Muzica teoriei corzilor

Chiar dacă teoria corzilor a eliminat ideea de particulă elementară fără structură, conceptele încetățenite se înlătură greu, mai ales atunci dacă pot descrie realitatea cu precizie, până la cele mai mici distanțe accesibile experimental. Urmând și noi această practică, vom continua să folosim termenul de „particulă elementară“, dar prin aceasta vom înțelege „ceea ce apare a fi o particulă elementară, însă în realitate

este de fapt o infimă coardă vibrantă“. În secțiunea precedentă am propus ca masele și sarcinile de forță ale acestor particule elementare să fie rezultatul modului în care corzile lor interne vibrează. Aceasta ne conduce la următoarea observație: dacă am găsi cu precizie modurile rezonante de vibrație ale corzilor fundamentale – adică, „notele“ pe care acestea le pot produce – am putea explica proprietățile observabile ale tuturor particulelor elementare. Prin formalismul teoriei corzilor suntem deci în stare, pentru prima oară, să *explicăm* proprietățile particulelor observate în natură.

Ajunși aici, ar trebui să „punem mâna“ pe o coardă și s-o „ciupim“ în toate felurile pentru a determina modurile în care poate vibra. Dacă teoria corzilor este corectă, modurile de vibrație astfel obținute ar trebui să reproducă proprietățile materiei și ale particulelor elementare așa cum sunt ele observate și enumerate în tabelele 1.1 și 1.2. Evident, corzile sunt prea mici pentru a putea aplica literalmente acest procedeu. Ciupirea unei corzi se poate face însă în mod teoretic, folosind metode matematice. Pe la mijlocul anilor '80, mulți partizani ai teoriei corzilor credeau că aceste descrieri matematice urmau în curând să poată explica proprietățile universului până în cele mai mici detalii. Unii fizicieni entuziaști credeau chiar că T.O.E. a fost în sfârșit descoperită. Mai târziu însă, privind înapoi la experiența acumulată, fizicienii și-au dat seama că euforia a fost prematură. Teoria corzilor are caracteristicile unei T.O.E., dar rămân o seamă de obstacole care ne împiedică să calculăm spectrul de vibrații al corzii cu precizia necesară pentru o comparație cu rezultatele experimentale. De aceea în momentul de față nu știm dacă proprietățile fundamentale ale universului, expuse în tabelele 1.1 și 1.2, pot fi descrise prin teoria corzilor. Așa cum vom vedea în capitoul 9, pe baza anumitor ipoteze de lucru, din teoria corzilor putem deduce un univers cu proprietăți care sunt în acord calitativ cu observațiile experimentale legate de particulele și forțele cunoscute, dar este peste puterea acestei teorii să facă predicții cantitative detaliate. Și astfel, deși formalismul teoriei corzilor, spre deosebire de modelul standard bazat pe particule punctiforme, poate explica de ce particulele și forțele au proprietățile pe care le au, nu suntem deocamdată în stare să obținem aceste proprietăți prin calcul. Vom arăta totuși în următoarele capitole un lucru remarcabil, și anume că teoria corzilor, deși nu-i putem determina proprietățile în amănunt,

este atât de bogată și de extinsă încât prezice o întreagă constelație de fenomene fizice noi și ne ajută să le înțelegem esența.

În capitolele care urmează vom prezenta dificultățile teoriei, dar este bine ca înainte de a trece la amănunte să înțelegem aceste dificultăți la nivel general. Corzile sau firele din lumea care ne înconjoară sunt tensionate în mod diferit. De exemplu șnurul de la pantof este mult mai puțin întins decât coarda unei viori. Pe de altă parte, amândouă sunt mult mai puțin tensionate decât corzile de oțel ale unui pian. Astfel, unicul număr de care teoria corzilor are nevoie pentru a-și defini scara globală este tensiunea din buclele sale. Dar cum putem determina această tensiune? Dacă am putea ciupi o coardă fundamentală, am vedea cât de întinsă este, iar astfel am putea să-i măsurăm tensiunea, așa cum facem în cazul corzilor obișnuite. Deoarece corzile fundamentale sunt atât de mici, nu putem aplica acest procedeu și va trebui să utilizăm o metodă indirectă. În 1974, când Schrek și Schwarz au propus ca un anumit mod de vibrație a corzilor să fie chiar gravitonul, au exploatat acest procedeu indirect și au prezis tensiunea corzilor. Calculele lor au arătat că intensitatea forței transmise prin acest model de graviton este invers proporțională cu tensiunea corzii. Cum gravitonul se presupune că este particula care mediază forța gravitațională – o forță destul de slabă –, tensiunea calculată ca fiind suportată de coarda fundamentală are valoarea colosală de o mie de miliarde de miliarde de miliarde de miliarde (10^{39}) de tone forță – așa-numita tensiune Planck. Prin urmare, corzile fundamentale sunt extrem de rigide în comparație cu corzile care ne sunt familiare, iar aceasta are trei consecințe importante.

Trei consecințe ale rigidității corzilor

În primul rând, în timp ce capetele unei corzi de pian sau de vioară sunt fixate pe suport, capetele unei corzi fundamentale nu pot fi fixate pe nici un suport. Tensiunea imensă dintr-o coardă face ca buclele acesteia să se contracte până la dimensiuni infime. Calcule detaliate arată că tensiunea Planck suportată de corzi se transpune în dimensiuni tipice ale acestora de ordinul lungimii Planck – 10^{-33} centimetri – așa cum am menționat anterior.⁴⁷

În al doilea rând, datorită tensiunii enorme, în teoria corzilor, energia tipică de vibrație a unei bucle este foarte mare. Ca să înțelegem asta, să observăm că o coardă poate fi făcută să vibreze cu atât mai greu cu cât este mai întinsă. De exemplu, este mult mai ușor să ciupești o coardă de vioară și s-o faci să vibreze, decât să faci același lucru cu o coardă de pian. Prin urmare, două corzi care vibrează exact în același mod, dar au tensiuni diferite, au și energii diferite. Coarda cu tensiune mai mare are și energie mai mare, din moment ce este necesară mai multă energie pentru a o pune în mișcare.

Aceasta ne atrage atenția că energia unei corzi care vibrează este determinată de două lucruri: modul în care vibrează (moduri mai violente corespund unor energii mai mari) și tensiunea de-a lungul ei (tensiuni mai mari corespund unor energii mai mari). La prima vedere, acest gen de descriere ne-ar putea face să ne credem că luând moduri de oscilație din ce în ce mai domoale – altfel spus, moduri de vibrație cu amplitudini din ce în ce mai mici și cu cât mai puține ondulații – o coardă ar putea înmagazina din ce în ce mai puțină energie. Dar, după cum am văzut într-un context diferit în capitolul 4, mecanica cuantică ne învață că un asemenea raționament este greșit. Ca în cazul tuturor vibrațiilor și perturbațiilor ondulatorii, mecanica cuantică impune ca și acestea să existe în cantități discrete. Grosso modo, așa cum angajatul de la depozitul de mărfuri are asupra lui o sumă de bani care este multiplu întreg al celei mai mici unități a monedei, la fel și energia înmagazinată într-un mod de vibrație al unei corzi este un multiplu întreg al unei anumite unități de energie. În particular, cea mai mică unitate de energie este proporțională cu tensiunea corzii (și mai este proporțională și cu numărul de ondulații care corespund acestui mod de vibrație), în timp ce multiplul întreg este determinat de amplitudinea modului de vibrație.

Punctul-cheie al acestei discuții este următorul: din moment ce unitatea de energie este proporțională cu tensiunea din coardă și din moment ce această tensiune este enormă, atunci și unitățile fundamentale de energie sunt enorme la scara obișnuită a fizicii particulelor elementare. Ele sunt multiplu a ceea ce este cunoscut sub numele de *energie Planck*. Pentru a ne imagina scara acestor mărimi, dacă am transforma energia Planck în masă, folosind faimoasa formulă a lui Einstein $E=mc^2$, am obține o masă de aproximativ zece miliarde de miliarde (10^{19}) de ori mai mare decât masa protonului. Această

masă pantagruelică – după standardele particulelor elementare – este cunoscută ca *masa Planck*; ea e aproximativ egală cu masa unui grăunte de nisip sau cu a unui ansamblu de un milion de bacterii de mărime medie. Iar astfel, în teoria corzilor, masa tipică echivalentă a unei bucle vibrante este un număr întreg de mase Planck. Fizicienii exprimă acest lucru în mod obișnuit spunând că scara „naturală” sau „tipică” de energie (sau de masă) a teoriei corzilor este scara Planck.

Aceasta ridică o întrebare crucială legată direct de scopul nostru de a reproduce proprietățile particulelor din tabelele 1.1 și 1.2: dacă scara „naturală” de energii a teoriei corzilor este de vreo zece miliarde de miliarde de ori mai mare decât energia corespunzătoare masei protonului, cum este posibil ca această teorie să fie aplicabilă particulelor mult mai ușoare – electroni, cuarci, fotoni etc. – care alcătuiesc lumea din jurul nostru?

Răspunsul ni-l dă din nou mecanica cuantică. Principiul de nedeterminare ne asigură că nimic nu poate fi în repaus total. Toate obiectele au un anumit „tremur” cuantic, fiindcă dacă nu l-ar avea am cunoaște cu precizie absolută atât unde se află, cât și cu ce viteză se mișcă, contrazicând astfel principiul lui Heisenberg. Același lucru este valabil și pentru buclele din teoria corzilor; indiferent cât de placidă ar părea o coardă, ea va avea întotdeauna o anumită cantitate de vibrație cuantică. Un lucru remarcabil, așa cum s-a arătat pentru prima oară în anii '70, este că o anumită parte din energia vibrațiilor cuantice *anulează* o parte din energia oscilațiilor corzilor prezentate mai sus (și ilustrate în figurile 6.2 și 6.3). Într-adevăr, ciudățenia mecanicii cuantice face ca energia asociată cu mișcarea cuantică a unei corzi să fie *negativă*, iar acest lucru *reduce* energia totală conținută de o coardă care oscilează cu o cantitate aproximativ egală cu energia Planck. Aceasta înseamnă că cele mai joase energii ale modurilor de oscilație ale unei corzi, ale cărei energii ne-am aștepta, cu naivitate, să fie aproximativ egale cu energia Planck (adică, 1 înmulțit cu valoarea energiei Planck), sunt în mare parte anulate, apărând astfel energii nete de oscilație relativ scăzute – energii ale căror echivalente în masă sunt apropiate de masele particulelor de materie și de forță prezentate în tabelele 1.1 și 1.2. Prin urmare, aceste moduri de oscilație cu energiile cele mai joase sunt cele care ar trebui să facă legătura dintre descrierea teoretică a corzilor și lumea accesibilă experimental a fizicii particulelor. Ca exemplu important, Scherk și Schwarz au descoperit că,

pentru modul de vibrație ale cărui proprietăți corespund particulei mesager graviton, reducerile de energie sunt *totale*, rezultând o particulă de forță gravitațională de masă zero. Este exact ceea ce se așteaptă de la graviton; forța gravitațională se transmite cu viteza luminii și doar particulele fără masă pot călători cu această viteză limită. Dar combinațiile de oscilații cu energie joasă sunt mai degrabă excepții de la regulă. O coardă oscilantă tipică ar corespunde unei particule a cărei masă este de milioane și milioane de ori mai mare decât cea a protonului.

Aceasta ne arată că particulele fundamentale relativ ușoare prezentate în tabelele 1.1 și 1.2 ar fi, într-un anumit sens, cele care formează ceața fină ce acoperă oceanul zbuciumat al corzilor energetice. Chiar și o particulă grea cum e cuarcul top, cu o masă de aproximativ 189 de ori mai mare decât cea a protonului, poate lua naștere dintr-o coardă oscilantă doar dacă enorma energie caracteristică scării Planck este anulată de mișcarea cuantică până la mai puțin de o parte dintr-o sută de milioane de miliarde de părți. E ca și cum ai participa la jocul *Prețul e corect*, ți s-ar oferi zece miliarde de miliarde de dolari și ți-ar spune să cumperi produse ce vor costa – care vor anula, în limbajul folosit până acum – întreaga sumă, mai puțin 189 de dolari, nici un dolar mai mult, nici un dolar mai puțin. Să faci o asemenea cheltuială enormă și atât de precisă în același timp, fără să fii informat în prealabil despre prețurile produselor, este un test dificil de perspicacitate până și pentru cei mai mari experți în cumpărături din lume. În teoria corzilor, unde moneda de cumpărare este energia, și nu dolarul, calculele aproximative au arătat că asemenea anulări de energie *pot* într-adevăr avea loc, dar, din motive ce vor deveni din ce în ce mai clare în capitolele ce vor urma, verificarea rezultatelor cu o precizie atât de înaltă depășește pentru moment orizontul nostru teoretic. Chiar și așa, după cum am arătat mai sus, vom vedea că există multe alte proprietăți ale teoriei corzilor care nu necesită calcule atât de exacte și care, prin urmare, pot fi înțelese foarte bine.

Aceasta ne conduce la cea de-a treia consecință a valorii enorme a tensiunii din corzi. Corzile pot efectua un număr infinit de tipuri de oscilații. De exemplu în figura 6.2 sunt prezentate începuturile unei serii infinite de posibilități, care se continuă cu oscilații cu numere și mai mari de ondulații. Nu implică însă aceasta că seriei de mai sus îi corespunde o serie interminabilă de particule elementare, punând

astfel, aparent, teoria corzilor în conflict cu situația experimentală rezumată în tabelele 1.1 și 1.2?

Răspunsul este da. Dacă teoria corzilor este adevărată, fiecărui mod rezonant de oscilație din seria infinită de mai sus ar trebui să-i corespundă o particulă elementară. Totuși, unul din punctele cruciale ale teoriei este acela că, datorită tensiunii mari a corzilor, toate aceste moduri de vibrație, cu excepția câtorva, corespund unor particule foarte grele (aceste câteva moduri de oscilație sunt cele a căror energie este anulată aproape perfect de energia de vibrație cuantică). Iarăși prin „greu“ înțelegem ceva cu o masă de multe ori mai mare decât masa Planck. Cum cele mai puternice acceleratoare de particule nu pot atinge decât energii de ordinul a o mie de mase protonice, adică mai puțin de un milion de miliarde de ori masa Planck, suntem încă foarte departe de posibilitatea de a căuta în laborator aceste noi particule prezise de teoria corzilor.

Există totuși modalități indirecte de a le căuta. De exemplu, energiile implicate în nașterea universului ar fi fost suficient de înalte pentru a produce o mulțime de asemenea particule. În general nu ne-am aștepta ca acestea să supraviețuiască până în zilele noastre, din moment ce astfel de particule „super-grele“ sunt în general instabile, pierzându-și enorma masă prin descompunerea într-o cascadă de particule din ce în ce mai ușoare și ajungându-se în final la particulele cunoscute, relativ ușoare, care alcătuiesc lumea din jurul nostru. Și totuși este posibil ca o asemenea stare de oscilație „super-grea“ a corzilor – o relicvă a mării explozii – să fi supraviețuit până în prezent. Găsirea unei asemenea particule, așa cum vom arăta mai pe larg în capitolul 9, ar fi o descoperire monumentală.

Gravitația și mecanica cuantică în teoria corzilor

Formalismul unificat al teoriei corzilor este frumos și incitant. Dar latura sa cu adevărat atrăgătoare e capacitatea de a rezolva conflictele dintre forța gravitațională și mecanica cuantică. Aduceți-vă aminte că problema îmbinării teoriei relativității generale cu mecanica cuantică apare atunci când principiul central al primeia – acela că spațiul și timpul constituie o structură geometrică netedă curbată – se confruntă

cu caracteristicile esențiale ale celei de-a doua – și anume că totul în univers, inclusiv structura spațiului și timpului, manifestă fluctuații cuantice cu atât mai turbulente cu cât acestea sunt măsurate pe distanțe mai mici. La distanțe de ordinul lungimii Planck, undulațiile cuantice sunt atât de violente, încât distrug noțiunea de curbare netedă a spațiului; cu alte cuvinte, dărmă edificiul teoriei relativității generale.

Teoria corzilor reduce undulațiile cuantice prin netezirea proprietăților spațiului vizibile la distanțe foarte mici. La întrebarea ce înseamnă aceasta cu adevărat și cum poate teoria să rezolve conflictul, putem da un răspuns simplu, direct, dar și un răspuns mai precis. Vom prezenta pe rând ambele răspunsuri.

Răspunsul simplu

Deși pare grosolană, unul dintre mijloacele prin care putem studia structura unui obiect este de a arunca în el cu diverse obiecte și de a observa cum ricoșează ele. De exemplu, noi vedem datorită faptului că ochii noștri captează informația transportată de fotonii care ricoșează din obiectele la care privim, iar creierul decodifică această informație. Acceleratoarele de particule se bazează pe același principiu: ele aruncă mici bucăți de materie – cum ar fi electronii și protonii – unele asupra altora sau asupra diverselor ținte, iar sisteme sofisticate de detectori analizează rămășițele împrășcate în urma ciocnirii pentru a determina arhitectura obiectelor cercetate.

Ca regulă generală, *dimensiunea particulei de probă* folosite fixează limita inferioară a scării de lungime pe care o putem percepe. Pentru a înțelege importanța acestei afirmații, imaginați-vă că Slim și Jim se hotărăsc să se cultive înscriindu-se la cursuri de desen. Pe măsură ce primul semestru se scurge, Jim e tot mai invidios și îl provoacă pe Slim la un concurs neobișnuit. El propune ca fiecare să ia câte un sâmbure de piersică, să-l fixeze într-o menghină și să deseneze cât mai corect această natură moartă. Ceea ce este neobișnuit în acest concurs propus de Jim este că nici el, nici Slim nu vor avea voie să se uite la sâmburi. Ei trebuie să afle dimensiunile, forma și celelalte caracteristici ale sâmburelui doar prin aruncarea de obiecte (dar nu fotonii!) în acesta și prin observarea modului în care ele ricoșează, după cum

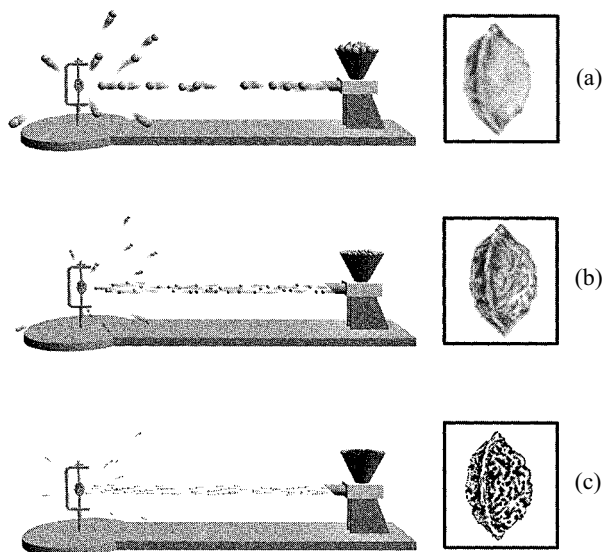

Figura 6.4. Un sâmbure de piersică e fixat într-o menghină și e desenat doar observând felul în care ricoșează obiectele – proiectilele de „probă” – aruncate asupra lui. Folosind proiectile tot mai mici – (a) bile, (b) alice de cinci milimetri, (c) alice de jumătate de milimetru – pot fi desenate detalii tot mai fine.

e ilustrat în figura 6.4. Fără știrea lui Slim, Jim îi umple tunul cu bile (așa cum se vede în figura 6.4 (a)), în timp ce propriul său tun îl umple cu alice de plastic de 5 mm (ca în figura 6.4 (b)). Amândoi încep să tragă și astfel concursul începe.

După o vreme, cel mai bun desen pe care Slim a fost în stare să-l realizeze este cel din figura 6.4 (a). Prin observarea traiectoriilor bilelor ricoșate, el a aflat că sâmburele este mic și are o suprafață tare. Dar asta a fost tot ce a putut deduce. Bilele sunt mult prea mari pentru a fi influențate de micile neuniformități de pe suprafața sâmburelui. Când Slim s-a uitat la desenul lui Jim (figura 6.4 (b)) a fost surprins să vadă că fusese întrecut. Dar o singură privire aruncată către tunul lui Jim a fost suficientă pentru a-și da seama de șmecheria la care recursese acesta: proiectilele folosite de Jim sunt suficient de mici pentru ca direcția lor de ricoșare să fie influențată de unele dintre

proeminențele mai mari de pe suprafața sâmburelui. Și astfel, trăgând în sâmbure multe alice de 5 mm și observând traiectoriile după care acestea ricoșează, Jim a fost în stare să deseneze o imagine mai detaliată. Ca să nu rămână mai prejos, Slim și-a umplut tunul cu particule de probă și mai mici – alice de jumătate de milimetru –, suficient de mici pentru a pătrunde în cele mai fine neregularități ale suprafeței și a fi împrăștiate de acestea. Observând modul în care au ricoșat aceste particule de probă penetrante, el a putut face desenul câștigător, expus în figura 6.4 (c).

Învățătura pe care o tragem din acest mic concurs este următoarea: dimensiunea particulelor de probă nu trebuie să fie mult mai mare decât caracteristicile fizice supuse examinării; altfel, ele vor fi insensibile la aceste caracteristici.

Raționamentul rămâne valabil, bineînțeles, și dacă vrem să sondăm sâmburele mai în profunzime, spre exemplu pentru a-i determina structura atomică și subatomică. Alicele de jumătate de milimetru nu vor furniza nici o informație folositoare; ele sunt cu siguranță prea mari pentru a avea rezoluția necesară sondării structurii atomice. De aceea acceleratoarele de particule folosesc drept probe protoni sau electroni, care datorită dimensiunilor mici sunt potriviți pentru scopul avut în vedere. La scară subatomică, unde conceptele cuantice înlocuiesc raționamentele clasice, cea mai potrivită măsură a sensibilității unei particule de probă este lungimea ei de undă cuantică, care fixează intervalul de eroare în determinarea poziției sale. Acest lucru ilustrează discuția noastră din capitolul 4 în legătură cu principiul de nedeterminare al lui Heisenberg, în care am arătat că eroarea făcută atunci când folosim ca probă o particulă punctiformă (acolo fotonii erau particulele de probă, dar rezultatul e valabil pentru toate celelalte) este aproximativ egală cu lungimea sa de undă cuantică. Simplu spus, sensibilitatea unei particule punctiforme este redusă de mișcarea cuantică la fel cum precizia bisturiului unui chirurg este compromisă dacă mâinile acestuia tremură. Dar să ne amintim că în capitolul 4 am remarcat un fapt important, și anume că lungimea de undă cuantică a unei particule este invers proporțională cu impulsul ei, care la rândul său crește cu energia particulei. Și astfel, prin creșterea energiei unei particule punctiforme, lungimea ei de undă cuantică se scurtează din ce în ce mai mult – nivelarea datorată acestei proprietăți cuantice este redusă – și astfel particula poate fi folosită la investigarea structurilor

fizice din ce în ce mai fine. În mod intuitiv, particulele de energie mai mare au putere de penetrare mai mare, așa încât pot reda structuri mai fine.

Din această perspectivă, diferența dintre particulele punctiforme și firele de corzi devine manifestă. La fel ca în cazul alicelor de plastic cu care se cerceta suprafața sâmburelui, întinderea spațială inerentă a unei corzi o împiedică să sondeze structura obiectelor de dimensiuni semnificativ mai mici decât lungimea sa – în acest caz fiind vorba de structuri ce apar la o scară mai mică decât lungimea Planck. Mai precis, în 1988, David Gross, pe atunci la Universitatea din Princeton, și studentul său Paul Mende au arătat că atunci când efectele cuantice sunt luate în considerare creșterea continuă a energiei unei corzi nu duce la o creștere continuă a capacității acesteia de a sonda structuri mai fine, în opoziție directă cu ceea ce se întâmplă în cazul unei particule punctiforme. Ei au descoperit că atunci când energia unei corzi crește, ea poate la început sonda structuri la o scară de lungime mai mică, la fel ca o particulă punctiformă de energie mare. Dar când energia ei crește peste valoarea necesară investigării structurilor la scara Planck, energia suplimentară nu îmbunătățește rezoluția corzii de probă. În schimb, coarda crește în dimensiune, *scăzându-i* astfel sensibilitatea la distanțe scurte. De fapt, deși dimensiunea tipică a unei corzi este lungimea Planck, dacă am pompa suficientă energie în ea – o cantitate de energie care întrece orice imaginație, dar care ar fi putut fi atinsă de marea explozie – am face-o să crească la dimensiuni *macroscopice*, devenind o sondă grosieră a microcosmosului! Este ca și cum o coardă, spre deosebire de o particulă punctiformă, ar avea două posibilități de netezire: prima ar fi datorată mișcării cuantice, ca și la particula punctiformă, iar a doua, extensiei sale spațiale inerente. Creșterea energiei unei corzi scade netezirea datorată primeia, dar, în final, crește netezirea datorată celei de-a doua. Concluzia este că indiferent cât ne-am strădui, natura extinsă a corzii ne împiedică s-o folosim pentru sondarea fenomenelor la distanțe mai scurte decât lungimea Planck.

Întregul conflict dintre relativitatea generală și mecanica cuantică se datorează proprietăților structurii spațiului la distanțe mai mici decât lungimea Planck. *Dacă însă aceste distanțe nu pot fi sondate de către constituenții elementari ai universului, atunci nici acești constituenți și nici altceva compus din ei nu poate fi afectat de presupusele*

oscilații cuantice dezastruoase existente la distanțe foarte mici. Este ca și cum am atinge cu mâna o suprafață de granit perfect șlefuită. Deși la nivel microscopic granitul este discontinuu, granular și denivelat, degetele noastre nu pot sesiza aceste variații pe distanțe foarte scurte și astfel suprafața pare perfect netedă. Degetele noastre butucănoase și mari netezesc discontinuitățile microscopice. La fel și în cazul corzilor, întinderea lor spațială le limitează sensibilitatea la distanțe foarte mici. Nu pot detecta variații la distanțe mai scurte decât lungimea Planck. Ca atunci când atingem granitul cu degetele, coarda netezește fluctuațiile ultramicroscopice dezordonate ale câmpului gravitațional. Deși fluctuațiile remanente sunt destul de mari, ele sunt totuși netezite suficient pentru a pune în acord mecanica cuantică și teoria generală a relativității. Putem mai ales spune că au dispărut acele infinități fatale (menționate în capitoul precedent) care apar în orice descriere cuantică a gravitației bazată pe particule punctiforme.

O diferență esențială între analogia cu granitul și subiectul real al discuției noastre privind structura spațiului este aceea că *există* modalități prin care discontinuitățile microscopice ale suprafeței granitului pot fi puse în evidență: instrumente de sondare mai fine și mai precise decât degetele noastre pot oricând fi folosite aici. Un microscop electronic poate pune în evidență structura suprafeței cu o rezoluție mai bună de o milionime de centimetru; această rezoluție este suficientă pentru a distinge numeroasele imperfecțiuni ale suprafeței. În schimb, în teoria corzilor nu există nici o posibilitate de a distinge „imperfecțiunile” structurii spațiului la o scară de lungimi sub lungimea Planck. Într-un univers guvernat de legile teoriei corzilor, ideea convențională că putem diseca natura până la distanțe oricât de mici, fără nici o limită, nu este adevărată. *Există* o limită și ea se manifestă înainte de a avea de-a face cu spuma cuantică dezastruoasă ilustrată în figura 5.1. Astfel, într-un sens ce va fi lămurit în capitolele următoare, am putea spune chiar că presupusele oscilații cuantice furtunoase ce ar apărea sub lungimea Planck *nici nu există*. Un pozitivist ar spune că ceva exista doar dacă poate fi observat și măsurat – cel puțin în principiu. Cum coarda se presupune că este cel mai elementar obiect din univers și cum până și ea este prea mare pentru a fi afectată de oscilațiile violente ce apar în structura spațiului la distanțe sub lungimea Planck, atunci, în conformitate cu teoria corzilor, aceste oscilații nu pot fi măsurate și prin urmare nici nu există.

Un număr de magie

Poate că aceste afirmații nu vă sunt pe plac. În loc să arătăm cum îmbălânzim undulațiile cuantice sub lungimea Planck, s-ar părea că ne folosim de lungimea finită a corzilor pentru a ascunde definitiv problema. Am rezolvat ceva în felul ăsta? Da, am rezolvat. Următoarele două observații ne vor ajuta s-o dovedim.

În primul rând, argumentul anterior arată că presupusele fluctuații spațiale problematice care apar sub lungimea Planck sunt un rezultat al formulării relativității generale și mecanicii cuantice într-un cadru care presupune particulele punctiforme. Așadar, într-un anumit sens, conflictul central al fizicii teoretice contemporane a fost o problemă pe care singuri ne-am creat-o. Fiindcă anterior ne-am imaginat că toate particulele de materie și de forță sunt punctiforme, am fost obligați să luăm în calcul proprietățile universului la scări de distanțe arbitrar de mici. Iar la distanțe extrem de mici dăm peste dificultăți insurmontabile. Teoria corzilor ne spune că întâlnim astfel de probleme numai pentru că nu înțelegem adevăratele reguli ale jocului; noile reguli ne spun că există o limită a distanțelor la care putem sonda universul – și chiar, în sens real, o limită pentru cât de fin putem aplica noțiunea convențională de distanță la structura ultramicroscopică a cosmosului. Vedem acum că presupusele fluctuații spațiale nedorite apăreau în teoriile noastre pentru că nu cunoșteam aceste limite și astfel eram împinși de modelele de particule punctiforme să încălcăm în mod grosolan aceste limite impuse de realitatea fizică.

Data fiind simplitatea acestei soluții pentru aplanarea conflictului dintre relativitatea generală și mecanica cuantică, v-ați putea întreba de ce a trebuit să treacă atât de mult timp până când cineva să sugereze că descrierea bazată pe particule punctiforme era doar o idealizare și că particulele elementare din lumea reală au de fapt extindere spațială. Aceasta ne aduce la punctul al doilea al discuției noastre. Cu mult timp în urmă, unele dintre cele mai luminate minți ale fizicii teoretice, cum ar fi Pauli, Heisenberg, Dirac și Feynmann, *au sugerat* că particulele constitutive ale universului s-ar putea de fapt să nu fie puncte matematice, ci mai degrabă „bule“ sau „grăunțe“ oscilante. Dar, împreună cu alți teoreticieni, ei au descoperit că este foarte dificil să construiești o teorie în care constituentul fundamental nu este o particulă punctiformă și care să fie în același timp în concordanță cu

principiile fizice fundamentale ale mecanicii cuantice, cum ar fi conservarea probabilității cuantice (astfel încât obiectele fizice să nu dispară instantaneu, fără nici o urmă, din univers), și imposibilitatea transmiterii informației cu viteză mai mare decât viteza luminii. Din mai multe perspective, cercetările lor au arătat că unul sau ambele principii de mai sus sunt violate când se renunță la paradigma particulei punctiforme. Prin urmare, pentru multă vreme a părut imposibil de găsit o teorie cuantică realistă care să se bazeze pe altceva decât particulele punctiforme. Caracteristica într-adevăr impresionantă a teoriei corzilor este că în peste douăzeci de ani de cercetări riguroase, care au scos la iveală multe caracteristici neobișnuite, ea respectă toate proprietățile indispensabile, inerente oricărei teorii fizice de bun-simț. În plus, prin modul de vibrație caracteristic gravitonului, teoria corzilor este o teorie cuantică a gravitației.

Răspunsul mai precis

Răspunsul simplu surprinde esența faptului că teoria corzilor reușește acolo unde teoriile bazate pe particule punctiforme eșuează. Așa că, dacă vrei, poți sări la secțiunea următoare fără să pierdeți firul logic al discuției noastre. Dar deoarece am prezentat în capitolul 2 ideile esențiale ale relativității speciale, avem deja instrumentele necesare pentru a descrie mai precis modul în care teoria corzilor liniștește violenta agitație cuantică.

În răspunsul mai precis ne bazăm pe aceeași idee centrală ca și în răspunsul simplu, dar o exprimăm direct la nivelul corzilor. Vom face asta prin comparația ceva mai detaliată a sondelor proiectil care constau din particule punctiforme cu sondele proiectil care constau din corzi. Vom vedea că natura extinsă a corzilor netezește informația pe care am putea-o obține prin sonde punctiforme și deci că ne scapă de situațiile fizice întâlnite la distanțe ultracurte, care sunt răspunzătoare pentru dilema centrală a fizicii contemporane.

Vom analiza mai întâi modul în care interacționează particulele punctiforme, dacă acestea ar exista, și cum ar putea fi ele folosite ca sonde fizice. Interacția de bază este aceea în care două particule punctiforme se ciocnesc – deci traiectoriile lor se intersectează ca în

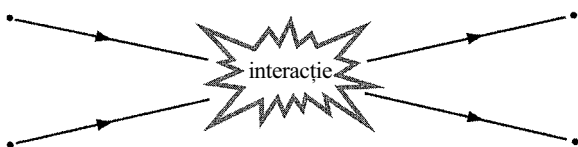

Figura 6.5. Două particule interacționează – se „izbesc” una de alta – iar traiectoria fiecăreia e deviată.

figura 6.5. Dacă aceste particule ar fi bile de biliard, ele s-ar ciocni și fiecare ar fi deviată pe o nouă traiectorie. Teoria cuantică de câmp bazată pe particule punctiforme arată că în principiu același lucru se întâmplă și când se ciocnesc două particule elementare – ele sunt împrăștiate una de cealaltă, după care își continuă mișcarea pe traiectorii deviate – numai că detaliile sunt puțin diferite.

Pentru concretețe și simplitate, să ne imaginăm că una din cele două particule este un electron, iar cealaltă este antiparticula sa, pozitronul. Când materia și antimateria intră în coliziune, ele se anihilează într-o scipire de energie pură, producând, de exemplu, un foton.⁴⁸ Pentru a deosebi traiectoria rezultată a fotonului de traiectoriile anterioare ale electronului și pozitronului, vom urma o convenție tradițională în fizică și o vom desena printr-o linie ondulată. În mod tipic, fotonul va călători o scurtă vreme, după care își va elibera energia obținută din anihilarea electron-pozitron, producând o altă pereche electron-pozitron, cu traiectorii ca acelea indicate în extrema dreaptă a figurii 6.6. Prin urmare, două particule sunt aruncate una spre alta, interacționează prin forța electromagnetică, iar în final se deplasează

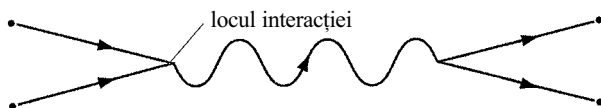

Figura 6.6 În teoria cuantică de câmp, o particulă și antiparticula sa se pot anihila reciproc, producând un foton. Apoi acest foton dă naștere unei alte perechi particulă-antiparticulă, mișcându-se de-a lungul unor traiectorii diferite de cele inițiale.

pe traiectorii deviate; avem deci un șir de evenimente oarecum similar cu descrierea pe care am dat-o ciocnirii bilelor de biliard.

Să ne ocupăm acum de detaliile interacției – mai exact, de punctul în care electronul și pozitronul inițiali se anihilează și produc fotonul. Elementul esențial, așa cum va reieși din cele ce urmează, este că există un loc exact și un moment de timp exact, perfect identificabile, în care acest lucru se întâmplă; locul este marcat în figura 6.6.

Cum se modifică această descriere dacă, atunci când examinăm îndeaproape aceste obiecte presupuse a fi zero-dimensionale, constatăm că ele sunt corzi uni-dimensionale? Procesul fundamental de interacție este același, dar acum obiectele care se ciocnesc sunt bucle oscilante, așa cum se vede în figura 6.7. Dacă aceste bucle vibrează exact în modul de rezonanță care trebuie, ele vor corespunde unui electron și unui pozitron în curs de ciocnire, la fel ca în figura 6.6. Numai când sunt examinate la cele mai mici scări de distanță, mult mai mici decât cele la care tehnologia actuală are acces, devin observabile

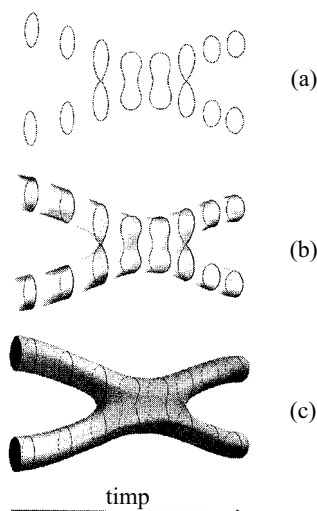

Figura 6.7 (a) Două corzi în curs de ciocnire pot fuziona într-o a treia coardă, care apoi se poate desface în alte două corzi, deplasându-se pe traiectorii deviate. (b) Același proces ca în (a), dar punând în evidență mișcarea corzilor. (c) O „fotografiere continuă” a celor două corzi care interacționează, măturând o „foaie de univers”.

caracteristicile lor de corzi. Ca și în cazul particulelor punctiforme, cele două corzi se ciocnesc și se anihilează reciproc într-o licărire. Licărirea, un foton, este ea însăși o coardă cu un mod particular de vibrație. Prin urmare, cele două corzi incidente interacționează, contopindu-se una cu alta și producând o a treia coardă, așa cum arată figura 6.7. La fel ca în descrierea cu particule punctiforme, această coardă călătorește puțin, după care își eliberează energia obținută de la cele două corzi inițiale, disociindu-se în două corzi care merg mai departe. Iarăși, din orice perspectivă, cu excepția celei la scara cea mai mică, aceste procese vor arăta la fel ca la interacțiunea dintre particulele punctiforme din figura 6.6.

Există totuși o diferență crucială între cele două descrieri. Am evidențiat faptul că interacția particulelor punctiforme are loc într-un punct identificabil în spațiu și timp, o poziție asupra căreia toți observatorii vor fi de acord. Așa cum vom vedea acum, acest lucru nu este valabil în cazul interacției dintre corzi. Vom arăta acest lucru comparând modul în care George și Gracie, cei doi observatori în mișcare

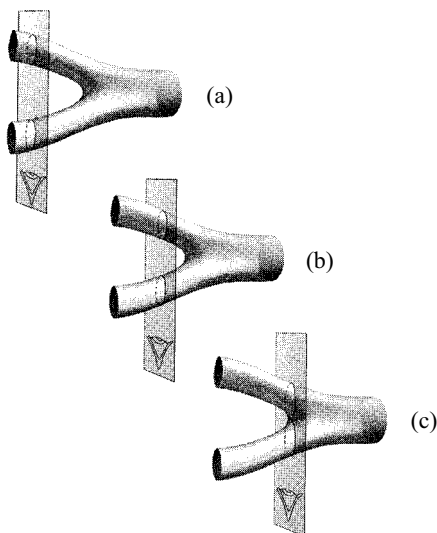

Figura 6.8 Cele două corzi incidente la trei momente succesive de timp, văzute din perspectiva lui George. În (a) și (b) corzile se apropie; în (c) ele se ating pentru prima dată.

relativă din capitolul 2, ar descrie interacția. Vom vedea că ei nu cad de acord asupra locului și momentului în care cele două corzi se ating pentru prima dată.

Pentru aceasta, să ne imaginăm că privim interacția dintre cele două corzi printr-un aparat de filmat a cărui diafragmă este ținută deschisă, astfel că toată istoria procesului este captată pe o singură peliculă.⁴⁹ Rezultatul – cunoscut sub numele de foaia de univers a corzii – e prezent în figura 6.7 (c). Secționând foaia de univers cu planuri paralele – așa cum se taie o bucată de pâine în felii –, istoria interacțiunii dintre corzi poate fi înregistrată moment cu moment. Un exemplu al acestei secționări e dat în figura 6.8. Concret, figura 6.8. (a) îl prezintă pe George concentrat asupra celor două corzi incidente și un plan atașat, care *trece prin toate evenimentele din spațiu care au loc în același timp*, conform perspectivei lui. Așa cum am procedat de mai multe ori în capitolele precedente, am suprimat o dimensiune spațială pentru a câștiga claritate vizuală. În realitate, bineînțeles, este vorba de o matrice tridimensională de evenimente care au loc în același

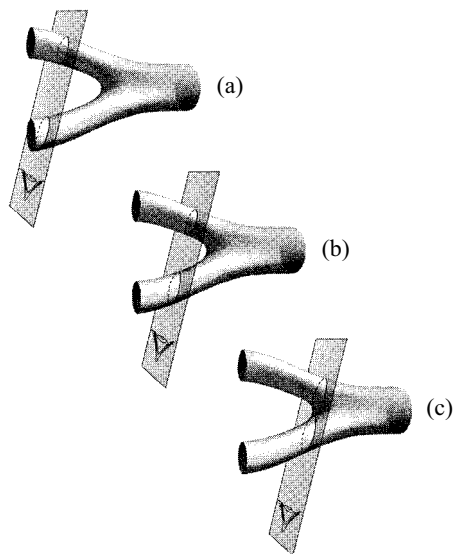

Figura 6.9 Cele două corzi incidente la trei momente succesive de timp, văzute din perspectiva lui Gracie. În (a) și (b) corzile se apropie; în (c) ele se ating pentru prima dată.

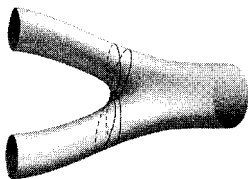

Figura 6.10 George și Gracie nu cad de acord asupra locului unde se petrece interacția.

timp, conform oricărui observator. Figurile 6.8 (b) și 6.8 (c) ne prezintă două instantanee la momente de timp ulterioare – secțiuni ulterioare ale foii de univers – arătând cum vede George cele două corzi apropiindu-se una de alta. În figura 6.8 (c) e indicat aspectul esențial: momentul de timp în care, conform lui George, cele două corzi se ating și se contopesc, producând astfel o a treia coardă.

Să facem acum același lucru pentru Gracie. Așa cum am văzut în capitolul 2, mișcarea relativă dintre George și Gracie duce la dezacordul lor în ceea ce privește evenimentele care au loc în același timp. Din perspectiva lui Gracie, evenimentele din spațiu care au loc în același timp se află într-un plan diferit, așa cum se arată în figura 6.9. Asta înseamnă, din perspectiva lui Gracie, că foaia de univers din figura 6.7 (c) trebuie secționată sub un unghi diferit pentru a pune în evidență, moment cu moment, desfășurarea interacției.

În figurile 6.9 (b) și (c) sunt prezentate momente succesive în timp, acum din perspectiva lui Gracie, inclusiv momentul în care ea vede cele două corzi incidente atingându-se și dând naștere unei a treia corzi.

Comparând figurile 6.8 (c) și 6.9 (c), așa cum facem în figura 6.10, vedem că George și Gracie nu cad de acord asupra locului și momentului de timp în care cele două corzi se ating mai întâi – unde interacționează. Fiind un obiect extins, coarda face să *nu existe un loc în spațiu și un moment de timp clar definite în care corzile interacționează prima dată* – de fapt, aceasta depinde de starea de mișcare a observatorului.

Dacă aplicăm același raționament la particulele punctiforme care interacționează, așa cum e prezentat schematic în figura 6.11, reobținem concluzia enunțată anterior – există un punct în spațiu și un moment de timp bine definite în care particulele interacționează.

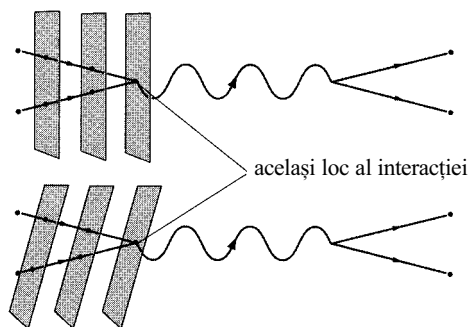

Figura 6.11 Observatori aflați în mișcare relativă sunt de acord asupra locului și momentului de timp în care două particule punctiforme interacționează.

Particulele punctiforme înmagazinează toată interacția într-un punct bine definit. Când forța implicată în interacție este forța gravitațională – adică atunci când particula mesager a forței este gravitonul, în locul fotonului – această înmagazinare totală a acțiunii forței într-un singur punct produce rezultate dezastruoase, cum ar fi rezultatele infinite la care ne-am referit mai sus. Corzile, în schimb, „netezesc” zona în care interacțiunea are loc. Deoarece observatori diferiți percep interacțiunea ca având loc în diferite poziții de-a lungul părții din stânga a suprafeței din figura 6.10, aceasta înseamnă că, în realitate, locul unde se petrece interacțiunea se întinde peste toate aceste poziții. Aceasta dispersează impactul forței și, în cazul forței gravitaționale, această dispersare diluează semnificativ proprietățile ei ultramicroscopice – atât de mult, încât calculele dau răspunsuri cuminti, finite, în locul infinităților anteriori. Aceasta este o versiune mai precisă a netezirii întâlnite în răspunsul simplist dat în secțiunea precedentă. Și, din nou, această dispersare se manifestă în netezirea agitației ultramicroscopice a spațiului, din moment ce distanțele mai mici decât lungimea Planck se estompează.

Ca și cum am vedea lumea prin ochelari care sunt fie prea slabi, fie prea puternici, detalii fine, sub dimensiunea Planck, detalii care ar fi accesibile particulelor punctiforme, sunt estompate în ansamblu de teoria corzilor și devin inofensive. Spre deosebire însă de situația în care am avea vederea proastă, dacă teoria corzilor este descrierea ultimă a universului, atunci nu mai există lentile de corecție care să

poată focaliza clar presupusele fluctuații ce ar avea loc la scară mai mică decât scara Planck. Incompatibilitatea dintre relativitatea generală și mecanica cuantică – care ar deveni manifestă numai la distanțe mai mici decât lungimea Planck – este evitată într-un univers în care există o limită inferioară a distanțelor accesibile sau, altfel spus, o limită sub care distanțele nu mai există în sens convențional. Acesta este universul descris de teoria corzilor, în care vedem că legile la scară mare și la scară mică pot fi combinate în mod armonios, iar presupusele catastrofe ce apar la scară ultramicroscopică sunt eliminate.

Dincolo de corzi?

Corzile sunt remarcabile pentru două motive. Primul este că, deși au extindere spațială, pot fi descrise în mod necontradictoriu prin mecanica cuantică. Al doilea este că între modurile lor de vibrație există unul care are exact aceleași proprietăți ca gravitonul, făcând astfel ca gravitația să fie parte intrinsecă a structurii sale. Dar așa cum teoria corzilor arată că noțiunea convențională de particulă punctiformă zero-dimensională este o idealizare matematică neîntâlnită în lumea reală, s-ar putea ca și un fir uni-dimensional, infinit de subțire, să fie iarăși o idealizare matematică? Ar putea oare să aibă grosime corzile – ca suprafața bidimensională a unei camere de bicicletă sau, chiar mai realist, ca un covrig subțire, tridimensional? Dificultățile aparent insurmontabile întâlnite de Heisenberg, Dirac și ceilalți în încercările lor de a construi o teorie cuantică a grăunțelor tridimensionale i-au împiedicat în repetate rânduri pe cercetători să urmeze acest lanț firesc de raționamente.

Deodată însă, la mijlocul anilor 1990, teoreticienii corzilor au înțeles, prin raționamente indirecte și subtile, că asemenea obiecte cu mai multe dimensiuni joacă într-adevăr un rol important și subtil chiar în teoria corzilor. Cercetătorii și-au dat seama treptat că teoria corzilor nu este o teorie care conține numai corzi. O observație crucială, esențială pentru cea de-a doua revoluție a supercorzilor inițiată de Witten și alții în 1995, este că teoria corzilor include ingrediente cu diverse dimensiuni: constituenți bidimensionali ca discurile de Frisbee, bule tridimensionale și chiar posibilități mai exotice. Aceste descoperiri

foarte recente vor fi reluate în capitolele 12 și 13. Acum însă vom continua să urmărim evoluția istorică și să explorăm mai departe uimitoarele proprietăți noi ale universului construit din corzi unidimensionale în loc de particule punctiforme zero-dimensionale.

Despre „super“ în teoria supercorzilor

Când a fost confirmat succesul expediției lui Eddington din 1919, în care s-au testat prin observație astronomică predicțiile lui Einstein privind curbarea de către Soare a razelor de lumină provenite de la stele îndepărtate, fizicianul olandez Hendrick Lorentz i-a trimis lui Einstein o telegramă prin care îi aducea la cunoștință veștile bune. Când s-a răspândit vestea despre telegrama de confirmare a teoriei generale a relativității, un student l-a întrebat pe Einstein ce ar fi spus dacă experimentul lui Eddington i-ar fi infirmat teoria. Einstein i-a răspuns: „Atunci mi-ar fi părut rău pentru drăguțul de Lord, fiindcă teoria *este* corectă“. ⁵⁰ Bineînțeles că, dacă într-adevăr experimentele nu ar fi confirmat predicțiile lui Einstein, teoria nu ar fi fost corectă, iar relativitatea generală nu ar fi devenit unul din pilonii fizicii moderne. De fapt, Einstein a vrut să spună că teoria generală a relativității descrie gravitația cu o eleganță atât de profundă, în idei atât de simple și totuși puternice, încât nu putea crede că natura ar fi ignorat-o. În concepția lui Einstein, teoria generală a relativității era prea frumoasă pentru a fi greșită.

Criteriile estetice nu pot însă arbitra discursul științific. În ultimă instanță, teoriile sunt cântărite după însă cât de bine se potrivesc cu rezultatele experimentale. La această remarcă trebuie făcut însă un amendament. În cursul construcției unei teorii, datorită dezvoltării ei incomplete, este dificil să cântărești în detaliu consecințele ei experimentale. Fizicienii însă trebuie să cântărească și să aleagă direcția în care dezvoltă această teorie incompletă. Unele dintre aceste decizii sunt dictate de păstrarea coerenței logice interne; trebuie desigur să prețindem de la o teorie bună să nu conțină absurdități logice. Alte decizii

sunt ghidate de implicațiile experimentale calitative ale unei construcții teoretice asupra alteia; nu vom fi interesați de o teorie care nu seamănă cu nimic din ceea ce observăm în lumea înconjurătoare. Există însă și cazuri în care într-adevăr teoreticienii au luat decizii bazate pe criterii estetice – în sensul că teoriile au o eleganță și o frumusețe a structurii pe măsura lumii în care trăim. Bineînțeles că nimic nu garantează că această abordare ne conduce către adevăr. Poate că în profunzime universul are o structură mai puțin elegantă decât ne-a făcut să credem experiența, sau poate vom descoperi că actualelor noastre criterii estetice le trebuie mai mult rafinament pentru a fi aplicate în contexte din ce în ce mai puțin familiare. În orice caz, mai ales acum când intrăm în era în care teoriile noastre descriu domenii ale universului din ce în ce mai dificil de investigat experimental, fizicienii se bazează pe asemenea criterii estetice pentru a evita potecile întunecate și drumurile fără ieșire pe care altminteri le-ar putea urmări. Până acum, această abordare s-a dovedit extrem de folositoare.

Ca și în artă, simetria constituie o parte esențială a esteticii în fizică. Dar, spre deosebire de artă, simetria în fizică are un înțeles foarte concret și precis. De fapt, dacă urmărim conștiincios această noțiune precisă de simetrie spre concluzia ei matematică, vedem că în ultimele decenii fizicienii au creat teorii în care particulele de materie și particulele mesager se întrepătrund mai strâns decât s-ar fi crezut. Asemenea teorii care unesc nu numai forțele naturii, ci și constituentii ei materiali au cea mai mare simetrie posibilă, și din acest motiv au fost numite *supersimetrice*. După cum vom vedea, teoria supercorzilor este în același timp fundamentul și culmea unui cadru supersimetric.

Natura legilor fizicii

Să ne imaginăm un univers în care legile fizicii sunt la fel de efemere ca și gusturile în materie de modă – schimbându-se de la an la an, de la săptămână la săptămână sau chiar de la o clipă la alta. Într-o asemenea lume, presupunând, bineînțeles că aceste schimbări nu influențează procesele de bază ale vieții, ar fi imposibil să te plictisești. Cea mai simplă acțiune ar fi o adevărată aventură, atât timp cât variațiile întâmplătoare nu ar mai permite nimănui să se folosească de experiența anterioară pentru a face predicții despre ce se va petrece în viitor.

Un asemenea univers ar fi coșmarul fizicienilor. Fizicienii – ca și majoritatea oamenilor – se bazează pe stabilitatea universului: legile care erau valabile ieri sunt valabile și azi și își vor păstra valabilitatea și în viitor (chiar dacă noi nu am fost suficient de inteligenți pentru a le descoperi pe toate). Ce sens am mai putea da cuvântului „lege“ dacă ea s-ar schimba pe neașteptate? Asta nu înseamnă că universul este static, bineînțeles că el se transformă în diverse feluri de la un moment la altul. Înseamnă că legile care guvernează aceste evoluții sunt fixe și neschimbate. Acum ne-am putea întreba dacă suntem într-adevăr siguri de asta. De fapt, nu suntem. Dar succesul nostru în descrierea diverselor caracteristici ale universului, de la momentul imediat următor mării explozii și până în zilele noastre, ne asigură că, dacă aceste legi se schimbă, schimbarea este foarte lentă. Cea mai simplă presupunere, în conformitate cu datele pe care le deținem, este că aceste legi sunt de fapt fixe.

Să ne imaginăm acum un univers în care legile fizicii sunt la fel de diverse în spațiu cum sunt culturile locale – schimbându-se imprevizibil de la un loc la altul și rezistând oricărei influențe exterioare de a se conforma. La fel ca aventurile lui Gulliver, călătoriile într-o astfel de lume ne-ar oferi o gamă extrem de largă de experiențe imprevizibile. Dar, din perspectiva unui fizician, ar fi un adevărat coșmar. Este suficient de dificil, de exemplu, să trăiești într-o lume în care legile diferă de la o țară la alta, uneori chiar de la un stat la altul. Să ne imaginăm cum ar fi dacă înseși legile *naturii* ar fi la fel de variate. Într-o asemenea lume, experimentele făcute într-un laborator nu și-ar găsi corespondent în legile fizicii în vigoare în alt loc. Atunci fizicienii ar trebui să refacă toate experimentele în diversele locuri pentru a determina legile valabile local. Din fericire însă, toată știința noastră ne demonstrează că legile fizicii sunt aceleași pretutindeni. Experimentele din toată lumea converg spre același set de explicații fizice. Mai mult, posibilitatea de a explica un număr mare din observațiile noastre astrofizice asupra unor regiuni îndepărtate ale cosmosului folosind un set fix de principii fizice ne duce spre concluzia că aceleași reguli sunt valabile pretutindeni. Pentru că n-am călătorit niciodată la capătul celălalt al universului, nu putem infirma cu certitudine posibilitatea ca niște legi fizice total diferite să existe în altă parte, dar experiența noastră neagă această presupunere.

Și, din nou, asta nu înseamnă că universul arată la fel – sau că are exact aceleași proprietăți – în zone diferite. Un astronaut poate face salturi uriașe pe Lună și tot felul de alte lucruri imposibil de făcut pe Pământ. Dar știm că aceste diferențe apar datorită faptului că Luna nu este la fel de masivă ca Pământul, nu pentru că legile gravitației s-ar schimba de la un loc la celălalt. Legea gravitației a lui Newton, sau mai precis a lui Einstein, este aceeași pe Pământ și pe Lună. Faptul că experiența trăită de astronaut e diferită se datorează schimbărilor detaliilor mediului, și nu variației legilor fizice.

Fizicienii numesc aceste două caracteristici ale legilor fizice – faptul că nu depind de locul sau momentul în care le folosim – *simetrii* ale naturii. Prin acest termen, fizicienii vor să spună că natura tratează fiecare moment din timp și fiecare loc din spațiu la fel – simetric – ceea ce garantează faptul că se aplică aceleași legi fundamentale. Cam la fel cum influențează arta și muzica, asemenea simetrii oferă o satisfacție profundă; ele subliniază ordinea și coerența universului. Felul elegant în care o bogăție de fenomene complexe și diverse apar dintr-un set simplu de legi universale este cel puțin o parte a ceea ce fizicienii înțeleg prin cuvântul „frumos“.

În discuțiile noastre asupra teoriei speciale și generale a relativității am găsit și alte simetrii ale naturii. Să nu uităm că principiul relativității, care stă la baza relativității speciale, spune că toate legile fizicii trebuie să rămână neschimbate indiferent de mișcarea relativă cu viteza constantă pe care ar putea-o avea observatorii individuali. Este vorba de o simetrie, fiindcă de aici rezultă că natura tratează toți acești observatori în mod identic – simetric. Fiecare observator este îndreptățit să se considere în repaus. Și, din nou, nu este vorba de faptul că observatorii în mișcare relativă vor face observații identice, ci, așa cum am văzut mai sus, există o mulțime de *diferențe* uimitoare între observațiile lor. Asemenea experimentelor disparate în care astronautul sare pe Pământ și pe Lună, diferențele dintre observațiile făcute reflectă detaliile mediului înconjurător – observatorii sunt în mișcare relativă – chiar dacă observațiile lor sunt guvernate de *legi* identice.

Cu principiul echivalenței din teoria generală a relativității, Einstein a extins mult această simetrie, arătând că, de fapt, legile fizicii sunt identice pentru toți observatorii, chiar dacă aceștia sunt supuși unor complicate mișcări accelerate. Să nu uităm că Einstein a ajuns aici înțelegând că un observator în mișcare accelerată este îndreptățit să se

considere în repaus și să afirme că forța pe care o resimte se datorează unui câmp gravitațional. Odată cu includerea gravitației, toate punctele de vedere observaționale se află pe picior de egalitate. Dincolo de atracția estetică intrinsecă a acestui tip de tratare egalitară a tuturor mișcărilor, am văzut că aceste principii de simetrie au o importanță decisivă pentru uimitoarele concluzii ale lui Einstein privind gravitația.

Mai există oare și alte principii de simetrie legate de spațiu, timp și mișcare pe care le respectă legile naturii? Dacă ne gândim bine s-ar putea să mai existe o posibilitate. Legile fizicii nu ar trebui să depindă de *unghiul* din care faci observațiile. De exemplu, dacă după ce ai efectuat un experiment vrei să rotești tot echipamentul de lucru și să refaci experimentul, aceleași legi ar trebui să se aplice. Aceasta se numește simetrie la rotație și ne spune că legile fizicii tratează toate *orientările* posibile în mod egal. Este un principiu de simetrie la fel de important ca și cele prezentate anterior.

Mai există oare și altele? Am scăpat din vedere vreo simetrie? Am putea să ne gândim la simetriile de etalonare asociate forțelor negravitaționale, prezentate în capitolul 5. Sunt într-adevăr simetrii ale naturii, dar de un tip mai abstract, noi concentrându-ne acum asupra celor care au o legătură directă cu spațiul, timpul sau mișcarea. Cu această prezentare, probabil că nu ne mai vin în minte alte posibilități. De fapt, fizicienii Sidney Coleman și Jeffrey Mandula au demonstrat în 1967 că nici o altă simetrie asociată spațiului, timpului sau mișcării nu mai poate fi combinată cu cele discutate până acum pentru a obține o teorie care să descrie o lume cât de cât asemănătoare cu cea în care trăim.

Ulterior însă, examinarea mai atentă a acestei teoreme pornind de la observațiile câtorva fizicieni a dezvăluit existența unei lacune: rezultatul Coleman-Madula nu a exploatat la maximum simetriile legate de ceva numit *spin*.

Spinul

O particulă elementară, așa cum este electronul, se poate roti în jurul unui nucleu atomic oarecum în același fel în care Pământul se rotește în jurul Soarelui. Dar, în tratarea tradițională a electronului ca particulă punctiformă, s-ar părea că nu mai poate exista un analog al rotației Pământului în jurul propriei axe. La rotația oricărui obiect, punctele

de pe axa lui de rotație nu se mișcă – asemeni *punctului central* al unui disc care se învâрте. Dacă ceva e cu adevărat punctiform, atunci nu mai există „alte puncte“ care să nu se afle pe axa de rotație. Astfel, s-ar părea că nu se poate vorbi despre rotația proprie a unui obiect punctiform. Cu mulți ani în urmă, un asemenea raționament a fost subiectul unei alte surprize a mecanicii cuantice.

În 1925, fizicienii olandezi George Uhlenbeck și Samuel Goudsmit și-au dat seama că un mare număr de date experimentale deconcertante privind proprietățile luminii absorbite și emise de atomi puteau fi explicate dacă presupunem că atomul are anumite proprietăți *magnetice*. Cu câteva sute de ani în urmă, francezul André-Marie Ampère demonstrase că magnetismul apare din mișcarea sarcinii electrice. Uhlenbeck și Goudsmit au continuat pe același drum și au descoperit că doar un anumit tip al mișcării electronului poate da naștere proprietăților magnetice sugerate de datele experimentale: mișcarea de *rotație în jurul propriei axe* – adică *spinul*. Contrar așteptărilor clasice, Uhlenbeck și Goudsmit au declarat că, asemănător Pământului, electronii au mișcare de revoluție și mișcare de rotație proprie.

Oare Uhlenbeck și Goudsmit au vrut într-adevăr să spună că electronul se rotește în jurul axei sale? Și da, și nu. Studiile lor au demonstrat că există o noțiune cuantică de rotație proprie, asemănătoare oarecum cu rotația obișnuită, dar de o natură intrinsec cuantică. Este vorba despre una dintre acele proprietăți ale lumii microscopice care defide ideile clasice, dar reprezintă o trăsătură cuantică verificată experimental. De exemplu, să ne imaginăm un patinator care face piruete. Când își strânge brațele pe lângă corp, se învâрте mai repede, când și le întinde, se învâрте mai încet. Mai devreme sau mai târziu, în funcție de avântul luat inițial, se va roti din ce în ce mai încet până se va opri. Nu același lucru se întâmplă în cazul rotației descoperite de Uhlenbeck și Goudsmit. Conform cercetărilor și articolelor publicate apoi de ei, orice electron din univers, dintotdeauna și pentru totdeauna are o *rotație proprie într-un ritm fix, neschimbător*. Rotația unui electron nu este o stare de mișcare tranzitorie, ca în cazul obiectelor obișnuite, care se rotesc dintr-un motiv sau altul. Rotația unui electron este o proprietate *intrinsecă*, asemeni masei sau sarcinii sale electrice. Dacă electronul nu s-ar roti, atunci nu ar mai fi un electron.

Deși primele experimente s-au concentrat asupra electronului, fizicienii au arătat apoi că ideea de spin se aplică la toate particulele

de materie care compun cele trei familii din tabelul 1.1. Această afirmație este adevărată până în cel mai mic detaliu: *toate* particulele de materie (și de asemenea partenerii lor de antimaterie) au spinul egal cu cel al electronului. În limbaj de specialitate, fizicienii spun că particulele de materie au „spin $\frac{1}{2}$ “, unde valoarea $\frac{1}{2}$ reprezintă grosso modo o măsură cuantică a vitezei de rotație proprie a particulelor.⁵¹ În plus, fizicienii au demonstrat că particulele care transmit forțele negravităționale – fotonii, bosonii de etalonare slabi și gluonii – au o rotație proprie caracteristică *de două ori* mai mare decât aceea a particulelor de materie. Ei au cu toții „spin 1.“

Ce putem spune însă despre gravitație? Încă înainte de teoria corzilor, fizicienii au putut determina spinul ipoteticului graviton, particula care ar transmite forța gravitațională. Răspunsul a fost: de două ori valoarea spinului fotonilor, bosonilor de etalonare slabi și gluonilor – adică, „spin 2“.

În contextul teoriei corzilor, spinul – la fel ca masa și sarcinile de forță – este asociat cu modul de vibrație executat de coardă. Ca și în cazul particulelor punctiforme, este puțin derutant să ne gândim că spinul unei corzi provine de la rotirea efectivă a corzii în spațiu; imaginea aceasta oferă însă o descriere simplificată pe care o putem ține minte. Ajunși în acest punct, putem lămuri o problemă importantă întâlnită anterior. În 1974, Scherk și Schwartz au declarat că teoria corzilor trebuie gândită ca o teorie cuantică ce include și forța gravitațională, deoarece ei descoperiseră că în repertoriul corzilor apare *în mod obligatoriu* un mod de vibrație *fără masă și cu spin 2* – caracteristicile distinctive ale gravitonului. Și unde există un graviton există și gravitație.

Cu aceste cunoștințe de bază despre spin, să ne întoarcem la rolul pe care acesta îl joacă în dezvoltarea lacunei din rezultatul Coleman-Madula privind posibilele simetrii ale naturii, menționate în secțiunea precedentă.

Supersimetriile și superpartenerii

Așa cum am subliniat, conceptul de spin, deși la prima vedere poate fi asociat cu imaginea unui titirez în rotație, diferă de acesta într-un mod fundamental ce își are rădăcinile în mecanica cuantică. Desco-

perirea sa în 1925 a dezvăluit că există un alt tip de mișcare de rotație, imposibilă într-un univers pur clasic.

Acest fapt sugerează următoarea întrebare: așa cum mișcarea de rotație obișnuită ne conduce la principiul de simetrie al invariației la rotație („fizica tratează toate orientările spațiale în același fel”), este oare posibil ca mișcarea de rotație mai subtilă asociată cu spinul să ducă la o altă simetrie a legilor naturii? În 1971, fizicienii au reușit să răspundă afirmativ la această întrebare. Întreaga poveste este destul de complicată, însă ideea de bază este că atunci când luăm în considerare spinul mai există exact o simetrie a legilor naturii matematic posibilă. Ea este cunoscută sub numele de *supersimetrie*.⁵²

Supersimetria nu poate fi asociată cu o schimbare simplă și intuitivă a perspectivei din care facem observațiile; schimbările în timp, poziție spațială, orientare unghiulară și viteză de mișcare epuizează aceste posibilități. Dar așa cum spinul este „ca o mișcare de rotație proprie, din perspectivă cuantică”, supersimetria poate fi asociată cu o schimbare a punctului de observație într-o „extensie cuantică a spațiului și timpului”. Ghilimelele sunt importante aici, pentru că ultima afirmație este menită doar să dea o idee aproximativă despre includerea supersimetriei în cadrul mai larg al principiilor de simetrie.⁵³ Deși înțelegerea originii supersimetriei este destul de subtilă, ne vom concentra asupra uneia dintre *implicațiile* ei importante – admitând că natura încorporează principiile supersimetriei – care este mult mai ușor de înțeles.

La începutul anilor 1970, fizicienii și-au dat seama că, dacă universul este supersimetric, particulele din natură trebuie să existe în *perechi* ai căror spini diferă printr-o jumătate de unitate. Astfel de perechi de particule – indiferent dacă le considerăm punctiforme (ca în modelul standard) sau ca bucle vibrante minuscule – sunt numite *superparteneri*. Cum particulele de materie au spinul $1/2$, în timp ce unele dintre particulele mesager au spinul 1 , supersimetria apare ca rezultatul împerecherii – parteneriatului – dintre particulele de materie și particulele de forță. Din această perspectivă ea apare ca un minunat concept unificator. Dificultățile încep când intrăm în detalii.

Pe la mijlocul anilor 1970, când fizicienii s-au gândit să încorporeze supersimetria în modelul standard, au descoperit că *nici unele* dintre particulele cunoscute – cele din tabelele 1.1 și 1.2 – nu își pot fi superparteneri unele altora. În schimb, analize teoretice detaliate

au arătat că, dacă universul încorporează supersimetria, atunci fiecare particulă cunoscută trebuie să aibă o particulă superpartener încă nedescoperită, al cărei spin este cu jumătate de unitate mai mic decât cel al partenerului cunoscut. De exemplu, ar trebui să existe un partener de spin 0 al electronului; această particulă ipotetică a fost numită *selectron* (o prescurtare pentru electron supersimetric). Același lucru ar trebui să fie valabil și pentru celelalte particule de materie, între care, de exemplu, superpartenerii ipotetici, de spin 0, ai neutrinului și cuarcului ar fi numiți *sneutrini* și *scuarci*. În mod similar, particulele de forță ar trebui să aibă superparteneri cu spin 1/2. Pentru fotoni ar trebui să existe *fofini*, pentru gluoni, *gluini*, pentru bosonii W și Z ar fi *wini* și *zini*.

O privire mai atentă ne dezvăluie faptul că supersimetria este o caracteristică teribil de neeconomică; necesită o hoardă de particule suplimentare și ajungem în felul acesta să dublăm lista ingredientelor fundamentali. Cum nici una dintre particulele superpartener nu a fost vreodată detectată, suntem îndreptățiți să reluăm remarca lui Rabi din capitolul 1 că „nimeni nu a comandat supersimetria“, iar apoi să respingem fără ezitare acest principiu de simetrie. Există totuși trei motive pentru care fizicienii consideră că renunțarea la supersimetrie ar fi prematură. Să vedem despre ce e vorba.

Pledoarie în favoarea supersimetriei: înainte de teoria corzilor

În primul rând, din punct de vedere estetic, fizicienilor le e greu să creadă că natura respectă majoritatea, dar nu toate simetriile posibile din punct de vedere matematic. Bineînțeles că e posibil ca într-adevăr simetria să fie folosită de natură în mod incomplet, dar ar fi păcat. Ar fi ca și cum Bach, după ce a dezvoltat mai multe voci care se împletesc pentru a completa un model ingenios de simetrie muzicală, ar lăsa nescrisă măsura finală care desăvârșește armonia.

În al doilea rând, chiar și pentru modelul standard, teorie care ignoră gravitația, problemele tehnice complicate asociate proceselor cuantice sunt rezolvate cu ușurință dacă teoria este supersimetrică. Problema principală este că fiecare specie distinctă de particule își

aduce contribuția la frenezia cuantică microscopică. Fizicienii au descoperit că în această mare frenetică anumite procese ce implică interacțiile particulelor rămân neproblematic *numai* dacă unele constante numerice ale modelului standard sunt alese cu mare grijă – cu o precizie mai bună decât o parte dintr-un milion de miliarde – pentru a putea anula cele mai dăunătoare efecte cuantice. O asemenea precizie ar fi necesară de exemplu la reglarea unghiului, dacă ar trebui să tragem cu o pușcă foarte puternică de pe Pământ pentru a nimeri o țintă de dimensiunea unei amoebe aflată pe Lună. Deși asemenea ajustări numerice pot fi făcute în cadrul modelului standard, mulți fizicieni privesc cu neîncredere o teorie atât de delicat construită, încât se poate prăbuși dacă la unul din numerele de care depinde se modifică a cincisprezecea cifră după virgulă.⁵⁴

Supersimetria aduce o schimbare radicală pentru că *bosonii* – particule al căror spin este un număr întreg (numite după fizicianul indian Satyendra Bose) – și *fermionii* – particule al căror spin este jumătatea unui număr întreg impar (numite după fizicianul italian Enrico Fermi) – tind să aibă contribuții cuantice care se anulează reciproc. Asemeni capetelor opuse ale unui balansoar, când agitația cuantică a unui boson este pozitivă, cea a fermionului tinde să fie negativă, și invers. Cum supersimetria ne asigură că bosonii și fermionii apar în perechi, anulări substanțiale apar de la bun început, anulări ce reduc semnificativ o parte din frenezia efectelor cuantice. Se dovedește că soliditatea *modelului standard supersimetric* – modelul standard îmbogățit cu toate particulele superpartener – nu se mai bazează pe ajustări numerice incomod de fine ale modelului standard obișnuit. Deși acesta e un aspect foarte tehnic, mulți specialiști în fizica particulelor găsesc că supersimetria e atrăgătoare tocmai datorită acestei perspective.

A treia dovadă în favoarea supersimetriei provine din ideea *marii unificări*. Una dintre caracteristicile uimitoare ale celor patru forțe ale naturii este domeniul uriaș al intensităților lor intrinseci. Forța electromagnetică are mai puțin de 1% din intensitatea forței tari, forța slabă este de aproximativ o mie de ori mai slabă decât aceasta, iar forța gravitațională este cam încă de o sută de milioane de miliarde de miliarde de miliarde de ori mai slabă (10^{-35}). Continuând metoda inovatoare și încununată cu premiul Nobel a lui Glashow, Salam și Weinberg, care au descoperit legătura profundă între forțele electromagnetice și cele slabe (problemă discutată în capitolul 5), în anul 1974,

Glashow și colegul său de la Harvard Howard Georgi au sugerat faptul că o legătură similară ar putea fi făcută și cu forța tare. Lucrarea lor, care pune în discuție „marea unificare“ a trei din cele patru forțe, avea un punct esențial diferit față de teoria electroslabă: în vreme ce forțele electromagnetice și cele slabe s-au cristalizat dintr-o forță unificată mai simetrică atunci când temperatura universului a scăzut la aproximativ un milion de miliarde de grade deasupra lui zero absolut (10^{15} Kelvin), Georgi și Glashow au arătat că unirea cu forța tare ar deveni vizibilă doar la o temperatură cam de zece mii de miliarde de ori mai mare – aproximativ zece miliarde de miliarde de miliarde de grade deasupra lui zero absolut (10^{28} Kelvin). Din punct de vedere energetic, aceasta este cam de un milion de miliarde de ori mai mare decât masa protonului sau aproximativ patru ordine de mărime sub masa Planck. Georgi și Glashow au mutat fizica teoretică într-un domeniu al energiilor cu multe ordine de mărime peste ceea ce oamenii îndrăzniseră să exploreze până atunci.

Activitatea desfășurată ulterior la Harvard de Georgi, Helen Quinn și Weinberg a evidențiat în 1974 și mai mult potențiala unificare a forțelor negravitaționale în cadrul formalismului marii unificări. Cum contribuția lor continuă să joace un rol important în unificarea forțelor și în evaluarea relevanței supersimetriei în natură, e cazul să ne oprim puțin asupra ei.

Știm cu toții că atracția electrică dintre două particule încărcate diferit sau atracția gravitațională dintre două corpuri masive crește odată cu scăderea distanței dintre obiecte. Acestea sunt caracteristicile simple și binecunoscute ale fizicii clasice. Când studiem însă efectul pe care îl are fizica cuantică asupra tăriei forțelor, avem o surpriză. De ce e necesar ca mecanica cuantică să aibă un efect? Din nou, răspunsul ține de fluctuațiile cuantice. De exemplu, când examinăm câmpul de forță electrică al unui electron, de fapt îl observăm printr-o „ceață“ de erupții și anihilări momentane de particule și antiparticule care apar în regiunea spațială din jurul electronului. Cu ceva timp în urmă, fizicienii au observat că această ceață de fluctuații microscopice maschează adevărata tărie a câmpului de forță al electronului, la fel cum o ceață fină ascunde parțial lumina unui far. Dar, pe măsură ce ne apropiem de electron, pătrundem din ce în ce mai adânc în învelișul cețos format din particule-antiparticule, deci efectul lui diminuant scade.

Asta înseamnă că tăria câmpului electric al electronului *crește* pe măsură ce ne apropiem de el.

Fizicienii fac o diferențiere între această creștere cuantică a forței la apropierea noastră de electron și cea cunoscută în fizica clasică, spunând că tăria *intrinsecă* a forței electromagnetice crește în domeniul distanțelor mici. Acest lucru reflectă faptul că intensitatea crește nu doar pentru că ne aflăm mai aproape de electron, ci și pentru că o parte mai mare a câmpului electric intrinsec al electronului devine vizibilă. De fapt, deși ne-am concentrat asupra electronului, această discuție este valabilă pentru toate particulele încărcate electric și putem spune că efectele cuantice fac ca tăria forței electromagnetice să crească atunci când o examinăm la o scară mai mică a distanțelor.

Ce am putea spune despre celelalte forțe din modelul standard? Cum variază cu distanța tăria lor intrinsecă? În 1973, Gross și Frank Wilczek, la Princeton, și, în mod independent, David Politzer, la Harvard, au studiat această problemă și au obținut un rezultat surprinzător: norul cuantic al erupțiilor și anihilărilor particulă-antiparticulă *amplifică* tăria forțelor slabe și a forțelor tari. Aceasta înseamnă că atunci când le examinăm la distanțe din ce în ce mai mici, străpungem din ce în ce mai mult norul care ne induce în eroare, deci simțim din ce în ce mai puțin amplificarea lui. Prin urmare, tăria acestor forțe *scade* atunci când le examinăm mai îndeaproape.

Georgi, Quinn și Weinberg au dus acest rezultat la o concluzie remarcabilă. Ei au demonstrat că atunci când toate aceste efecte ale freneziei cuantice sunt luate în considerare, rezultatul net este că intensitățile acestor trei forțe negravitaționale se *apropie*. Deși aceste intensități sunt foarte diferite la scările de dimensiuni accesibile prin actuala tehnologie, Georgi, Quinn și Weinberg au arătat că aceste diferențe se datorează de fapt efectului diferit pe care ceața activității cuantice microscopice îl are asupra fiecărei forțe. Calculele lor au demonstrat că dacă pătrundem prin această ceață și examinăm acțiunea forțelor nu la scara distanțelor obișnuite, ci la distanțe de aproximativ o sutime de miliardime de miliardime de miliardime (10^{-29}) de centimetru (de doar zece mii de ori mai mare decât lungimea Planck), atunci intensitățile celor trei forțe negravitaționale ne apar ca fiind egale.

Deși departe de domeniul experienței cotidiene, energia înaltă necesară pentru distanțe atât de mici era caracteristică universului fierbinte în vârstă de numai o miime de miliardime de miliardime

de miliardime de miliardime de secundă (10^{-39}) – când temperatura sa era de ordinul a 10^{28} Kelvin, cum am menționat mai devreme. Oarecum asemănător felului în care o mulțime de ingrediente disparate – bucăți de metal, lemn, piatră, minerale etc. – se topesc și devin o plasmă uniformă și omogenă când sunt încălzite la temperaturi suficient de ridicate, aceste lucrări teoretice au arătat că și forțele slabe, tari și electromagnetice se contopesc într-o singură mare forță la asemenea temperaturi imense. Acest fapt este ilustrat în figura 7.1.⁵⁵

Cu toate că nu dispunem de tehnologia necesară pentru a sonda distanțe atât de mici sau pentru a produce asemenea temperaturi uriașe, din 1974 și până în prezent experimentatorii și-au îmbunătățit mult tehnicile de măsurare a intensității celor trei forțe negravitaționale. Aceste date, punctele de start ale celor trei curbe ale tăriei forțelor din figura 7.1, constituie datele de intrare ale extrapolărilor cuantice făcute de Georgi, Quinn și Weinberg. În 1991, Ugo Amaldi de la CERN, Wim de Boer și Hermann Fürstenau de la Universitatea din Karlsruhe, Germania, au recalculat extrapolările făcute de Georgi, Quinn și Weinberg folosind aceste noi rezultate experimentale și au arătat două lucruri semnificative. În primul rând, tăria celor trei forțe negravitaționale este *aproape aceeași, dar nu exact aceeași*, la scări de distanțe foarte mici (sau, echivalent, la energii mari/temperaturi mari), așa cum se vede în figura 7.2. În al doilea rând, această discre-

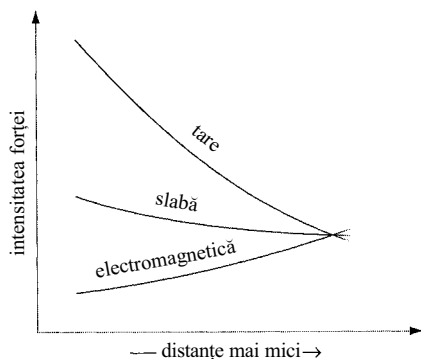

Figura 7.1. Intensitatea celor trei forțe negravitaționale, așa cum operează ele la distanțe din ce în ce mai mici – sau, echivalent, așa cum acționează în procese la energii din ce în ce mai mari.

panță minusculă, dar de necontestat, a tăriei lor *dispare* dacă e încorporată supersimetria. Motivul este acela că noile particule superpartener impuse de supersimetrie aduc o contribuție suplimentară la fluctuațiile cuantice, iar aceste fluctuații sunt exact cele necesare pentru a face ca intensitățile forțelor să convergă.

Pentru mulți fizicieni pare foarte greu de crezut că natura ar alege forțe care au intensități ce se unifică microscopic – adică devin egale – *aproape*, dar nu exact. Este ca și cum am avea un puzzle în care ultima piesă are o formă puțin greșită și nu se potrivește perfect în golul rămas. Supersimetria rectifică prompt această nepotrivire, așa încât toate piesele se îmbină cu precizie.

Un alt aspect al acestei perspective este că oferă un posibil răspuns la întrebarea: de ce nu am descoperit nici una din particulele superpartener? Calculele care au dus la convergența tăriei forțelor, împreună cu alte studii făcute de mai mulți fizicieni, indică faptul că particulele superpartener trebuie să fie mult mai grele decât particulele cunoscute. Deși nu pot fi făcute predicții precise, studiile arată că particulele superpartener ar putea fi de o mie de ori mai masive decât un proton, dacă nu și mai grele. Cum nici măcar cele mai puternice acceleratoare din ziua de azi nu pot atinge asemenea energii, s-ar putea găsi aici explicația faptului că aceste particule nu au fost încă descoperite. În

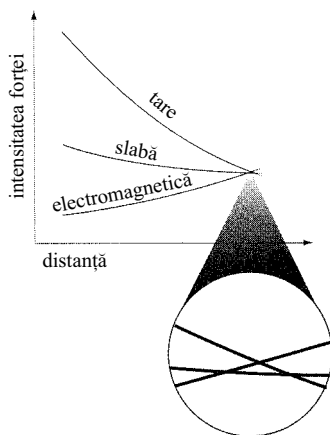

Figura 7.2. O îmbunătățire a calculelor pentru intensitățile forțelor arată că, fără supersimetrie, ele se apropie, dar nu se întâlnesc exact.

capitolul 9 vom reveni cu o analiză a perspectivelor experimentale de a determina, în viitorul apropiat, dacă supersimetria este într-adevăr o proprietate a lumii în care trăim.

Bineînțeles că motivele pentru care am ajuns să credem în existența supersimetriei – sau cel puțin să nu o negăm din start – sunt departe de a fi de necombătut. Am văzut că supersimetria rafinează teoriile până la cea mai simetrică formă, dar ați putea spune că universului nu-i pasă de cea mai simetrică formă la care se poate ajunge din punct de vedere matematic. Am subliniat deja un aspect important din punct de vedere tehnic, și anume că supersimetria ne scutește de obligația de a ajusta parametrii numerici ai modelului standard pentru a evita probleme cuantice subtile – dar ați putea susține că nu e exclus ca ade-vărata teorie care descrie natura să treacă granița fină între coerența cu sine însăși și autodistrugere. Am vorbit despre modul în care supersimetria modifică tăria intrinsecă a celor trei forțe negravitaționale pentru distanțe minuscule, așa încât acestea să se contopească într-o mare forță unificatoare, dar ați putea din nou obiecta că nimic din planurile naturii nu impune existența unei potriviri exacte a tărilor acestor forțe la scară microscopică. Și, în sfârșit, ați putea sugera că o explicație mai simplă a faptului că particulele superpartener nu au fost niciodată găsite este chiar aceea că universul nostru nu e supersimetric, și deci particulele superpartener nu există.

Nimeni nu poate respinge vreunul din aceste răspunsuri. Dar pledoaria în favoarea supersimetriei e puternic susținută dacă luăm în considerare rolul ei în teoria corzilor.

Supersimetria în teoria corzilor

La începuturile ei, în lucrările lui Veneziano de la sfârșitul anilor 1960, teoria corzilor încorporează toate simetriile prezentate la începutul acestui capitol, dar nu încorporează supersimetria (care nu fusese încă descoperită). Această primă teorie bazată pe noțiunea de coardă era numită mai precis *teoria corzilor bosonice*. Numele *bosonic* indică faptul că toate modurile de vibrație ale unei corzi bosonice au pentru valoarea spinului un număr întreg – nu există moduri fermionice, adică nu există moduri de vibrație cu spin care să difere de un număr întreg cu o jumătate de unitate. Astfel au apărut două probleme.

Mai întâi, dacă teoria corzilor urma să descrie toate forțele și toată materia, ar fi trebuit ca ea să încorporeze cumva și modurile de vibrație fermionice, datorită faptului că particulele de materie cunoscute au toate spinul $\frac{1}{2}$. Apoi a urmat descoperirea mult mai tulburătoare a faptului că există un mod de vibrație în teoria bosonică a corzilor a cărui masă (mai precis pătratul masei) era *negativă* – așa-numitul *tahion*. Încă înainte de teoria corzilor, fizicienii au studiat posibilitatea ca lumea noastră să conțină particule tahioni, în plus față de cunoscutele particule care au toate mase pozitive, dar cercetările lor au demonstrat că o asemenea teorie este dificil, dacă nu imposibil să fie logic consecventă. În mod similar, în contextul teoriei bosonice a corzilor, fizicienii au încercat tot felul de artificii pentru a explica ciudata apariție a modului de vibrație a tahionului, fără să obțină însă nici un rezultat. Toate acestea au făcut să devină din ce în ce mai limpede că, deși era interesantă, teoriei bosonice a corzilor îi lipsea un element esențial.

În 1971, Pierre Ramond de la Universitatea din Florida s-a încumetat să modifice teoria bosonică a corzilor pentru a include și modurile de vibrație fermionice. Prin lucrările sale și rezultatele ulterioare ale lui Schwarz și André Neveu, a început să se contureze o nouă versiune a teoriei corzilor. Și, spre surpriza tuturor, modurile de vibrație bosonice și fermionice ale acestei noi teorii păreau să fie împerecheate. Pentru fiecare mod bosonic exista un mod fermionic, și invers. Până în 1977, lucrările lui Ferdinando Gliozzi de la Universitatea din Torino, ale lui Scherk și David Olive, de la Imperial College, au lămurit această împerechere. Noua teorie a corzilor includea supersimetria, iar împerecherea modurilor de vibrație bosonice și fermionice reflecta acest caracter de înaltă simetrie. Teoria supersimetrică a corzilor – adică teoria supercorzilor – luase ființă. În plus, lucrările lui Gliozzi, Scherk și Olive aduceau și un alt rezultat crucial: ele arătau că nedoritele vibrații tahionice ale corzii bosonice nu afectează supercoarda. Încet, încet, piesele puzzle-ului ce constituiau teoria corzilor se așezau la locul lor.

De fapt, impactul inițial major al lucrărilor lui Ramond, Neveu și Schwarz nu a vizat teoria corzilor. În 1973, fizicienii Julius Wess și Bruno Zumino și-au dat seama că supersimetria – noua simetrie care a apărut din reformularea teoriei corzilor – era aplicabilă chiar și în teoriile bazate pe particule punctiforme. Ei au făcut pași mari spre încorporarea supersimetriei în cadrul teoriei cuantice de câmp

a particulelor punctiforme. Și cum, la vremea aceea, teoria cuantică de câmp era domeniul principal în fizica particulelor – teoria corzilor devenind un subiect marginal –, lucrările lui Wess și Zumino au declanșat un număr imens de cercetări asupra a ceea ce avea să se numească *teoria cuantică de câmp supersimetrică*. Modelul standard supersimetric, prezentat în secțiunea precedentă, este una dintre realizările teoretice care au încununat aceste cercetări; vedem acum că, prin jocul capricios al istoriei, chiar și această teorie a particulelor punctiforme datorează mult teoriei corzilor.

Odată cu resuscitarea teoriei supercorzilor, pe la mijlocul anilor 1980, supersimetria a reapărut în contextul ei inițial. Și, în acest cadru, argumentele noastre în favoarea supersimetriei merg mult mai departe decât au mers în secțiunea precedentă. Teoria corzilor este singura modalitate cunoscută de a unifica teoria generală a relativității și mecanica cuantică. Dar numai versiunea supersimetrică a teoriei corzilor evită stânjenitoarea problemă a tahionilor și include modurile de vibrație ale fermionilor, care pot explica particulele de materie ce alcătuiesc lumea din jurul nostru. Supersimetria este deci în acord perfect cu propunerea teoriei corzilor de a formula o teorie cuantică a gravitației și de a unifica toate forțele și toată materia. Dacă teoria corzilor este corectă, atunci fizicienii se așteaptă ca și supersimetria să fie corectă.

Totuși, până pe la mijlocul anilor 1990, un aspect deosebit de supărător a stigmatizat teoria supersimetrică a corzilor.

O bogăție care te super-încurcă

Dacă cineva îți spune că a rezolvat misterul soartei Ameliei Earhart*, s-ar putea să fii sceptic la început, dar dacă îți oferă o explicație bine documentată și argumentată s-ar putea să-l asculți și, cine știe, să fii chiar convins. Dar ce se întâmplă dacă, în momentul următor, ți se spune că există și o a doua explicație? Asculți răbdător și constăți cu surprindere că și explicația alternativă este la fel de întemeiată ca prima. Și după prezentarea celei de-a doua, ți se oferă a treia, a patra

* Amelia Earhart a fost prima femeie pilot care a traversat Oceanul Atlantic. În 1937 a dispărut în condiții misterioase în timp ce efectua un zbor deasupra Oceanului Pacific, iar astfel s-au născut o sumedenie de speculații. (N. red.)

și chiar a cincea explicație – fiecare diferită de cealaltă, dar la fel de convingătoare. Bineînțeles că la capătul acestei experiențe nu te vei simți mai informat asupra soartei reale a Ameliei Earhart decât la început. În domeniul explicațiilor fundamentale, mai mult înseamnă mai puțin.

Prin 1985, teoria corzilor – nerăspunzând entuziasmului justificat cu care fusese privită – începuse să semene cu un expert mult prea zelos al cazului Earhart. Motivul este că în 1985 fizicienii reușiseră să încorporeze supersimetria, până atunci considerată un element central al structurii teoriei corzilor, nu într-unul, ci în *cinci* feluri diferite. Fiecare metodă ducea la o împerechere a modurilor de vibrație bosonice și fermionice, dar detaliile acestor împerecheri, ca și numeroasele proprietăți ale teoriilor ce rezultau, erau diferite. Chiar dacă nu au prea mare importanță, să amintim numele acestor cinci teorii supersimetrice ale corzilor: *Teoria de tip I*, *Teoria de tip IIA*, *Teoria de tip IIB*, *Teoria de tip Heterotic $O(32)$* (pronunțată „Oh-thirty-two”) și *Teoria de tip heterotic $E_8 \times E_8$* (pronunțată „e-eight times e-eight”). Toate caracteristicile teoriei corzilor prezentate până acum sunt valabile pentru fiecare dintre aceste teorii, ele diferind doar în detalii.

A avea cinci versiuni diferite pentru ceea ce trebuia să fie T.O.E. (teoria despre tot) – teoria unificată ultimă – era destul de stânjenitor pentru fizicienii care lucrau la teoria corzilor. Așa cum există doar o singură explicație reală privind soarta Ameliei Earhart (indiferent dacă noi o vom găsi vreodată sau nu), ne așteptăm ca același gen de raționament să fie valabil și în cazul celei mai profunde înțelegeri a modului în care universul funcționează. Trăim într-un singur univers și vrem o singură explicație.

O sugestie pentru rezolvarea acestei probleme ar putea fi experimentul, care le va înlătura pe celelalte patru teorii, lăsând un singur cadru explicativ relevant și adevărat. Dar chiar dacă așa stau lucrurile, rămâne întrebarea supărătoare: de ce există totuși aceste teorii? Adică, după cum spunea Witten: „Dacă una dintre cele cinci teorii descrie universul nostru, atunci cine locuiește în celelalte patru?”⁵⁶ Fizicienii visează ca descoperirea răspunsurilor absolute să ducă la o concluzie unică și inevitabilă. În mod ideal, teoria ultimă – teoria corzilor sau o alta – ar trebui să fie așa cum este pentru că pur și simplu nu există altă posibilitate. Dacă am descoperi existența unei singure teorii perfect logice care să încorporeze ingredientele de bază ale relativității și mecanicii cuantice, am ști că am ajuns la cea mai profundă înțelegere

a motivului pentru care universul are proprietățile pe care le are. Pe scurt, ar fi paradisul teoriei unificate.⁵⁷

Așa cum vom vedea în capitolul 12, descoperiri recente au adus teoria corzilor cu mult mai aproape de această utopie unificatoare, arătând că cele cinci teorii diferite sunt de fapt cinci moduri de a descrie *una și aceeași teorie atotcuprinzătoare*. Teoria corzilor are înscrisă în codul ei genetic unicitatea.

Se pare că lucrurile încep să se potrivească, dar, așa cum vom vedea în următorul capitol, unificarea cu ajutorul teoriei corzilor mai necesită încă o îndepărtare semnificativă de gândirea convențională.

Mai multe dimensiuni decât putem vedea

Prin teoria specială și teoria generală a relativității, Einstein a rezolvat două dintre conflictele științifice majore din ultimul secol. Deși problemele de la care au pornit nu prevesteau asemenea rezultate, ambele teorii au transformat complet perspectiva noastră asupra spațiului și timpului. Teoria corzilor rezolvă cel de-al treilea conflict științific major al ultimului secol și, într-o manieră pe care chiar și Einstein ar fi considerat-o remarcabilă, necesită o altă revizuire radicală a concepțiilor noastre asupra spațiului și timpului. Teoria corzilor zguduie însă atât de puternic fundamentele fizicii moderne, încât până și banalul și general acceptatul număr de dimensiuni spațiale ale universului – un lucru atât de elementar, încât l-ați putea considera dincolo de orice îndoială – este în mod spectaculos și convingător modificat.

Iluzia familiarului

Experiența oferă date intuiției. Dar face mai mult decât atât: ea creează cadrul în care analizăm și interpretăm ceea ce percepem. De exemplu, vă așteptați, fără îndoială, ca un „copil sălbatic” crescut de o haită de lupi să interpreteze lumea dintr-o perspectivă total diferită de a noastră. Chiar și comparații mai cuminți, cum ar fi cele între oameni crescuți în tradiții culturale diferite, pot folosi pentru a înțelege în ce măsură experiența ne determină înclinațiile interpretative.

Există lucruri pe care le simțim cu *toții*. Aceste experiențe universale sunt cele care formează convingerile și determină așteptările cel mai greu de identificat și de pus la îndoială. Următorul exemplu este simplu,

dar grăitor. Dacă întrerupi lectura acestei cărți și te ridici în picioare, te poți mișca în trei direcții diferite, adică în trei dimensiuni spațiale diferite. Indiferent ce drum ai alege – oricât de complicat – va rezulta din combinarea mișcării prin ceea ce am putea numi „dimensiunea stânga-dreapta“, „dimensiunea înainte-înapoi“ și „dimensiunea sus-jos“. La fiecare pas, faci implicit trei alegeri distincte care determină modul în care te miști prin aceste trei dimensiuni.

O afirmație echivalentă, întâlnită la prezentarea relativității speciale, este că orice poziție din univers poate fi complet determinată prin furnizarea a trei date în raport cu aceste trei dimensiuni. Într-un limbaj mai familiar, poți furniza o adresă într-un oraș prin numirea unei străzi (localizarea în „dimensiunea stânga-dreapta“), a unei alte străzi, care o intersectează pe prima (localizarea în „dimensiunea față-spate“) și a numărului etajului (localizarea în „dimensiunea sus-jos“). Iar dintr-o perspectivă mai modernă, am văzut că lucrările lui Einstein ne îndeamnă să privim timpul ca pe o altă dimensiune („dimensiunea trecut-viitor“), obținând astfel patru dimensiuni (trei dimensiuni spațiale și o dimensiune temporală). Așadar, evenimentele din univers sunt specificate spunând când și unde au loc.

Această trăsătură a universului e atât de simplă, de firească și de generală, încât pare a fi în afara oricărei discuții. Totuși, în 1919, un matematician polonez puțin cunoscut, pe nume Theodor Kaluza, de la Universitatea din Königsberg, a avut curajul să pună la îndoială ceea ce era considerat evident – a sugerat că universul s-ar putea să nu aibă trei dimensiuni spațiale, ci *mai multe*. Uneori propunerile care par prostești chiar sunt prostești. Alteori însă zguduie temeliile fizicii. Deși a trecut ceva timp până să se impună, afirmația lui Kaluza a revoluționat formularea legilor fizicii. Șocul intuiției sale uimitoare se simte și în zilele noastre.

Ideea lui Kaluza și contribuția lui Klein la rafinarea ei

Afirmația că universul nostru ar putea avea mai mult de trei dimensiuni poate părea lipsită de sens, bizară sau mistică. În realitate însă, e concretă și perfect plauzibilă. Ca să ne dăm seama de asta, este mai

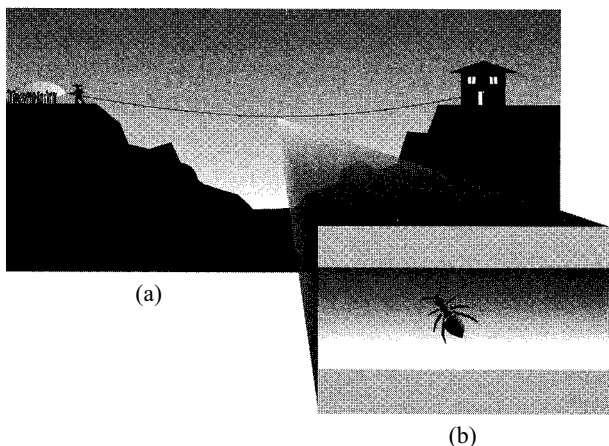

Figura 8.1 (a) Un furtun privit de la mare distanță pare un obiect unidimensional. (b) Când imaginea este mărită, o a doua dimensiune – de forma unui cerc care se încolăcește în jurul furtunului – devine vizibilă.

simplu să ne mutăm atenția de la întregul univers către un obiect familiar cum ar fi un furtun lung și subțire.

Să ne imaginăm că un furtun lung de câteva sute de metri este întins peste o prăpastie și îl privim de la câteva sute de metri, ca în figura 8.1 (a). De la această distanță vom observa cu ușurință lungimea furtunului desfășurat pe orizontală, dar *grosimea* lui va fi greu de distins. Din îndepărtatul nostru punct de observație, ne-am putea gândi că dacă o furnică ar fi constrânsă să trăiască pe acest furtun, ea va avea doar o singură dimensiune în care se poate deplasa, dimensiunea stânga-dreapta, de-a lungul furtunului. Dacă ar trebui să specificăm poziția furnicii la un moment dat, vom preciza doar *o singură* dată: distanța furnicii față de capătul din stânga (sau din dreapta) al furtunului. În concluzie, de la o distanță de sute de metri, furtunul lung pare un obiect unidimensional.

În realitate, știm că furtunul are și o grosime. De la sute de metri depărtare, s-ar putea să nu observăm acest lucru; însă, folosind un binoclu, putem distinge circumferința furtunului, așa cum se vede în figura 8.1 (b). Din această perspectivă mărită vedem că de fapt micuța furnică are *două* direcții independente în care se poate deplasa: de-a lungul dimensiunii stânga-dreapta, pe lungimea deja identificată a

furtunului, și în cea de-a doua „dimensiune în sensul direct sau în sensul invers al acelor de ceasornic“, în jurul furtunului. Remarcăm deci că, dacă vrem să precizăm poziția furnicuței la un moment dat, trebuie să dăm *două* coordonate: locul furnicii de-a lungul furtunului și poziția ei pe circumferința furtunului. Aceasta reflectă faptul că suprafața furtunului este bidimensională.⁵⁸

Există o deosebire netă între aceste două dimensiuni. Direcția de-a lungul furtunului este lungă, extinsă și ușor vizibilă. Direcția ce înconjoară grosimea furtunului este scurtă, „încolăcită“ și mai greu de distins. Pentru a observa dimensiunea circulară, trebuie să examinăm furtunul cu mult mai mare precizie.

Acest exemplu subliniază una din caracteristicile subtile și importante ale dimensiunilor spațiale: ele sunt de două feluri. Unele pot fi mari, extinse, și deci evidente; altele sunt mici, încolăcite și mult mai greu de detectat. Bineînțeles că în acest exemplu nu a trebuit să facem un efort deosebit pentru a ne da seama de existența dimensiunii „încolăcite“ în jurul grosimii furtunului. A trebuit să folosim doar un binoclu. Dar, dacă am fi avut un furtun foarte subțire – ca un fir de păr sau ca un capilar – detectarea dimensiunii lui „încolăcite“ ar fi fost mult mai dificilă.

În 1919, într-o lucrare pe care i-a trimis-o lui Einstein, Kaluza făcea o afirmație uluitoare. El sugera că textura spațială a universului ar putea avea mai mult decât cele trei dimensiuni cunoscute. Argumentul în favoarea unei teze atât de radicale, așa cum vom arăta pe scurt, a fost observația lui Kaluza că în acest mod se crea un cadru elegant și atrăgător în care se îmbinau relativitatea generală a lui Einstein și teoria electromagnetică a lui Maxwell. Dar cum putem împăca această idee cu observația imediată că spațiul, *așa cum îl vedem noi*, are exact trei dimensiuni?

Răspunsul, implicit în lucrările lui Kaluza, apoi explicitat și rafinat de matematicianul suedez Oskar Klein în 1926, este acela că *textura spațială a universului nostru poate avea atât dimensiuni extinse, cât și dimensiuni strânse, încolăcite*. Adică, asemenea lungimii orizontale a furtunului, universul nostru are dimensiuni care sunt mari, extinse și ușor vizibile – cele trei dimensiuni spațiale cunoscute de noi. Dar asemenea circumferinței furtunului, universul poate avea și dimensiuni spațiale suplimentare, care sunt strâns încolăcite într-un spațiu mic – un spațiu atât de mic, încât până acum a scăpat celor mai fine dispozitive de detecție.

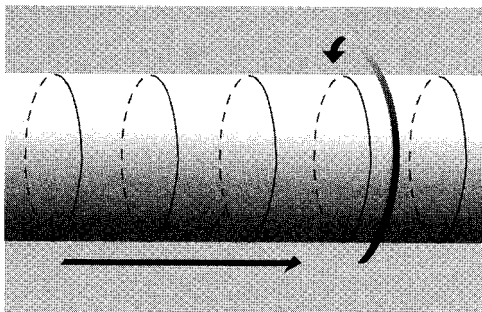

Figura 8.2 Suprafața unui furtun este bidimensională: una din dimensiuni (lungimea orizontală), evidențiată prin săgeata dreaptă, este lungă și extinsă; cealaltă dimensiune (circumferința), evidențiată printr-o săgeată circulară, este scurtă și încolăcită.

Pentru a avea o imagine mai clară asupra acestei remarcabile propuneri, să observăm cu atenție furtunul. Să ne imaginăm că de-a lungul furtunului sunt desenate pe circumferință cercuri apropiate, de culoare neagră. La fel ca înainte, de departe, furtunul pare o linie subțire, unidimensională. Dar cu un binoclu vom putea detecta mai ușor acum, datorită cercurilor negre, dimensiunea încolăcită, așa cum se observă în figura 8.2. Această figură scoate în evidență faptul că suprafața furtunului este bidimensională, cu o dimensiune mare, extinsă, și cu o dimensiune mică, circulară. Kaluza și Klein au sugerat că universul nostru ar fi similar, numai că ar avea trei dimensiuni spațiale mari, extinse, și o dimensiune circulară, mică – în total patru dimensiuni spațiale. Este dificil de desenat ceva cu atâtea dimensiuni, deci pentru vizualizare va trebui să ne mărginim la o imagine care ilustrează două dimensiuni extinse, mari, și una circulară, mică. În figura 8.3 avem un desen în care mărim textura spațiului cam la fel cum am mărit-o în cazul furtunului.

Imaginea cea mai de jos a figurii prezintă structura aparentă a spațiului – lumea obișnuită din jurul nostru – la o scară familiară a distanțelor, de exemplu de ordinul metrilor. Aceste distanțe sunt reprezentate prin caroiagele cele mai mari. În următoarele imagini ne concentrăm pe regiuni din ce în ce mai mici, pe care apoi le mărim pentru a le putea examina. La început, examinând structura spațiului la scări

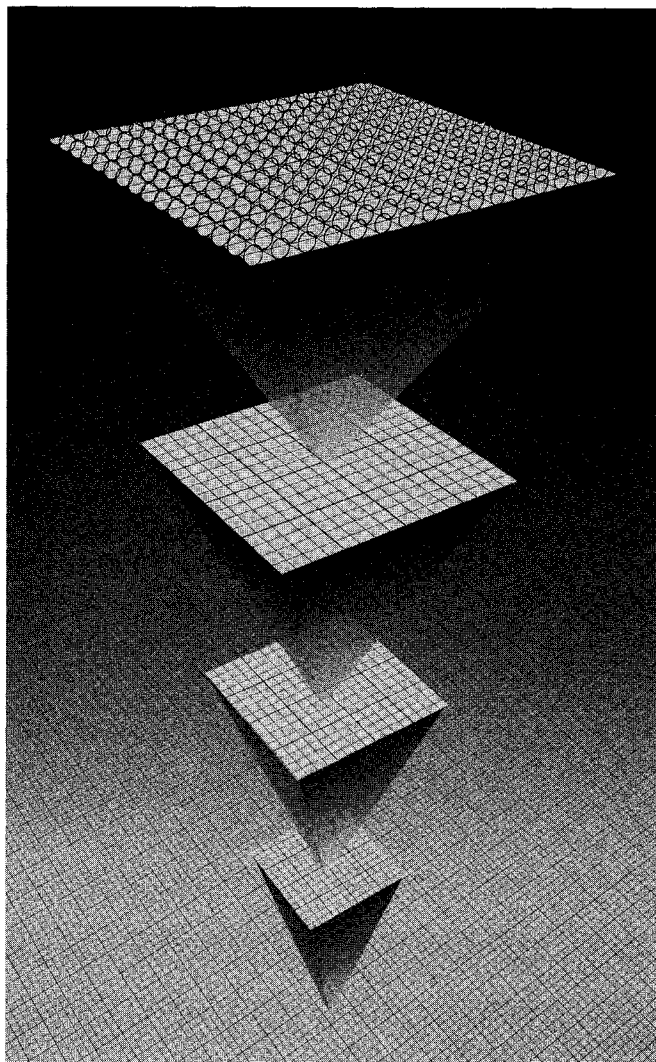

Figura 8.3 Asemenea figurii 5.1, fiecare nivel ce urmează reprezintă o mărire enormă a texturii spațiului prezentat în nivelul anterior. Universul nostru ar putea avea dimensiuni suplimentare, așa cum se vede în cel de-al patrulea nivel de mărire, atât timp cât ele sunt încolăcite într-un spațiu suficient de mic care să fi scăpat deocamdată detecției noastre.

de distanțe din ce în ce mai scurte nu observăm nimic important; ea pare să-și păstreze aceeași formă de bază pe care o are la scări mai mari, așa cum vedem în primele trei niveluri de mărire. Dar, continuând procesul de mărire în vederea unei examinări microscopice – nivelul patru de mărire în figura 8.3 – o dimensiune nouă, încolăcită, își face apariția, foarte asemănătoare cu ochiurile circulare făcute de firele din textura unui covor. Kaluza și Klein au sugerat că această dimensiune circulară suplimentară există în *fiecare* punct al celor trei dimensiuni extinse, la fel cum fiecărui punct de pe lungimea furtunului desfășurat i se atașează un ochi circular. (Pentru claritate vizuală am desenat câte o mostră ilustrativă a dimensiunii circulare în puncte echidistante în dimensiunile extinse.) În figura 8.4 prezentăm o imagine de aproape a texturii spațiale, așa cum a fost gândită de Kaluza și Klein.

Similitudinea cu furtunul de grădină este evidentă, dar există câteva diferențe importante. Universul are trei dimensiuni spațiale mari, extinse (noi am desenat doar două dintre ele), spre deosebire de unica dimensiune a furtunului și, în plus, noi vrem să descriem însăși textura spațială a *universului*, nu doar un obiect, cum este furtunul, care există *în* univers. Ideea de bază este însă aceeași: asemenea circumferinței furtunului, dacă dimensiunea suplimentară încolăcită a universului este

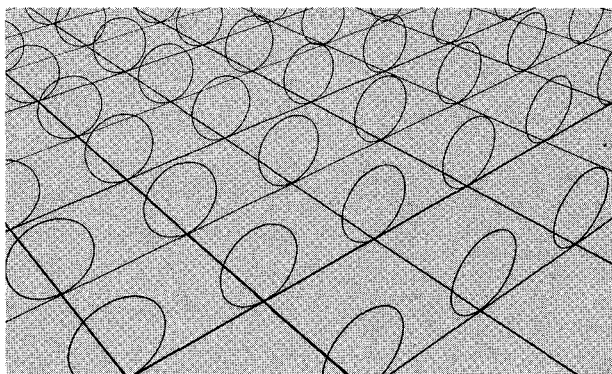

Figura 8.4 Liniile de caroiaj reprezintă dimensiunile extinse cunoscute nouă, iar cercurile reprezintă o nouă dimensiune încolăcită, microscopică. Asemenea buclelor circulare ale firelor ce formează țesătura covorului, cercurile există în fiecare punct al dimensiunilor extinse, familiare – dar pentru claritate vizuală le desenăm doar la intersecția liniilor de caroiaj.

extrem de mică, ea devine mai greu de detectat decât dimensiunile extinse, mari și evidente. De fapt, dacă dimensiunea este destul de mică, ea nu va putea fi detectată nici de cele mai puternice instrumente de mărire. Ceea ce e și mai important este că această dimensiune circulară *nu seamănă* cu o protuberanță circulară într-o dimensiune extinsă, familiară, așa cum ne face să credem ilustrația. Ea este de fapt o *nouă* dimensiune, care există *în fiecare punct* al dimensiunilor extinse, familiare, la fel cum există și fiecare din dimensiunile sus-jos, stânga-dreapta, înainte-înapoi. Este o direcție nouă și independentă în care s-ar putea mișca o furnică, dacă ea ar fi suficient de mică. Pentru a localiza spațial o asemenea furnică microscopică, ar trebui să precizăm unde se află în cele trei dimensiuni extinse, familiare (reprezentate de caroiaj) și, în plus, unde se află în dimensiunea circulară. Ne vor fi necesare *patru* date spațiale; dacă adăugăm și timpul, vom avea cinci informații spațio-temporale – una în plus față de ceea ce ne-am aștepta.

Prin urmare, în ciuda faptului că suntem conștienți de existența a doar trei dimensiuni spațiale, raționamentul lui Kaluza și Klein ne arată că aceasta nu exclude existența unor dimensiuni suplimentare încolăcite, cel puțin dacă ele sunt foarte mici. Universul poate avea deci mult mai multe dimensiuni decât cele pe care le vedem.

Cât de mic înseamnă „mic”? Echipamentele cele mai noi pot detecta structuri de până la o miliardime de miliardime de metru. Atât timp cât dimensiunea suplimentară este încolăcită la o dimensiune mai mică decât această distanță infimă, ea nu poate fi detectată. În 1926, Klein a combinat ideea inițială a lui Kaluza cu unele idei provenite din domeniul în plină dezvoltare al mecanicii cuantice. Calculele sale au arătat că dimensiunea circulară suplimentară ar putea fi de ordinul lungimii Planck, deci sub limitele accesibile experimental. De atunci, fizicienii numesc *teoria Kaluza-Klein* posibilitatea de a avea dimensiuni spațiale suplimentare minuscule.⁵⁹

Pe furtun, înainte și înapoi

Exemplul sugestiv al furtunului și ilustrația din figura 8.3 sunt menite să ne dea o imagine asupra posibilității ca universul să aibă o dimensiune spațială suplimentară. Dar chiar și cercetătorilor din domeniu

le e greu să vizualizeze un univers cu mai mult de trei dimensiuni. De aceea, de multe ori fizicienii își antrenează imaginația analizând posibilitatea de a trăi într-un univers *cu un număr mai mic de dimensiuni* – urmând ideile minunatei cărți clasice de popularizare din 1884 a lui Edwin Abbot, *Flatland (Țara Plată)*⁶⁰ în care ne dăm seama treptat că universul are mai multe dimensiuni decât cele de care suntem direct conștienți. Să încercăm și noi acest lucru, imaginându-ne un univers bidimensional de forma furtunului. În acest scop, va trebui să renunțăm la perspectiva observatorului exterior, care vede furtunul ca pe un obiect din universul nostru. Dimpotrivă, va trebui să uităm de lumea pe care o cunoaștem și să intrăm în Universul Furtunului unde nu există altă extindere spațială în afara suprafeței unui furtun foarte lung (ni-l putem imagina de lungime infinită). Închipuiți-vă că sunteți o furnicuță care trăiește pe această suprafață.

Vom începe exagerând și mai mult lucrurile. Să ne imaginăm că lungimea dimensiunii circulare a Universului Furtunului este foarte mică, atât de mică, încât nici un locuitor al Furtunului nu e conștient de existența ei. În schimb, toți locuitorii Universului Furtunului consideră ca un fapt fundamental, evident și în afara oricărui dubiu, că universul are o *singură* dimensiune. (Dacă Universul Furtunului ar fi creat propria lui furnică-Einstein, acești locuitori ai Furtunului ar spune că universul lor are o dimensiune spațială și o dimensiune temporală.) Această caracteristică e atât de evidentă, încât locuitorii și-au numit patria *Țara Liniară*, subliniind astfel faptul că există o singură dimensiune spațială.

Viața în Țara Liniară e foarte diferită de cea pe care o cunoaștem noi. De exemplu, corpul cu care suntem obișnuiți *nu încap* în Țara Liniară. Indiferent cât de mult am încerca să ne remodelăm corpul, nu putem trece peste faptul că are lungime, lățime și grosime – întindere spațială în trei dimensiuni. În Țara Liniară nu e loc pentru un asemenea proiect extravagant. Să nu uităm că, în ciuda faptului că mintea noastră asociază imaginea Țării Liniare cu aceea a unui obiect filiform din spațiul nostru, trebuie într-adevăr să ne remodelăm gândirea așa încât să înțelegem că Țara Liniară este *tot universul* – tot ce există. Ca locuitor al Țării Liniare, trebuie să fii pe măsura extinderii ei spațiale. Încercați să vă imaginați acest lucru. Chiar dacă ați avea corpul unei furnici, tot nu ați încăpea. Va trebui să vă comprimați corpul până când va arăta mai curând ca acela al unui vierme, și apoi

să-l comprimați mai departe, până când nu va mai avea deloc grosime. Ca să poți trăi în Țara Liniară trebuie să fii o creatură cu o *singură* dimensiune.

Să ne imaginăm în continuare că avem câte un ochi la fiecare capăt al corpului. Spre deosebire de ochiul uman care se poate roti observând toate cele trei dimensiuni, ochii noștri de creatură liniară sunt pentru totdeauna fixați în poziția lor, holbându-se mereu în depărtarea unidimensională. Aceasta nu este o limitare anatomică a noului nostru corp. Pur și simplu în lumea liniară există o singură dimensiune, iar creaturile liniare pot privi doar într-o singură direcție. Înainte și înapoi epuizează toate posibilitățile Țării Liniare.

Putem încerca să mergem mai departe și să ne închipuim viața în Țara Liniară, dar ne dăm seama imediat că nu prea mai avem ce spune despre ea. De exemplu, dacă un alt locuitor al Țării Liniare ar fi de o parte sau de alta a ta, imaginează-ți cum l-ai vedea: ai vedea unul din ochii săi – cel întrepțat către tine – dar, spre deosebire de ochiul uman, ochiul lui ar fi doar un punct. Ochii în Țara Liniară nu au nici un fel de trăsături și nu exprimă nici o emoție – nu este loc pentru aceste trăsături familiare. Mai mult, ai rămâne pentru totdeauna cu imaginea punctiformă a ochiului vecinului tău. Dacă ai vrea să-l depășești pentru a explora Țara Liniară de cealaltă parte a corpului său, ai avea o mare dezamăgire. *Nu poți trece de el*. El „blochează complet drumul“, iar în Țara Liniară nu e loc pentru depășire. Ordinea creaturilor liniare, împrăștiate de-a lungul Țării Liniare, e fixă și neschimbătoare. Ce viață ingrată!

La câteva mii de ani după o epifanie religioasă în Țara Liniară, o ființă liniară numită Kaluza K. Line le dă speranțe locuitorilor ei asupriți. Prin inspirație divină sau poate din pură exasperare după ani în care nu a făcut decât să privească în ochiul punctiform al vecinului său, el sugerează faptul că Țara Liniară nu ar fi unidimensională. Ce s-ar întâmpla, teoretizează el, dacă ar fi bidimensională, a doua dimensiune spațială fiind o mică direcție circulară care nu a fost încă detectată din cauza extinderii ei spațiale foarte reduse? El continuă prin a descrie o nouă viață cu numeroase perspective, presupunând că această nouă dimensiune spațială încolăcită s-ar mări – ceea ce ar fi posibil, cel puțin conform noilor descoperiri ale colegului său, Linestein. Kaluza K. Line descrie un univers fascinant care dă tuturor speranțe – un univers în care ființele liniare se pot mișca liber, pot trece una pe

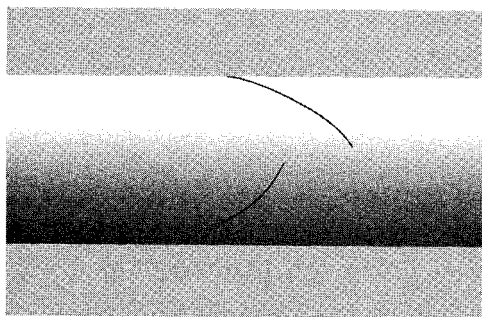

Figura 8.5 O ființă liniară poate vedea direct în interiorul corpului unei alte creaturi liniare atunci când Țara Liniară se extinde la Universul Furtunului.

lângă alta folosindu-se de cea de-a doua dimensiune: sfârșitul sclavagismului spațial. Ne dăm seama că aici Kaluza K. Line descrie viața în universul unui furtun „îngroșat“.

Dacă dimensiunea circulară ar crește, „umflând“ Țara Liniară în Universul Furtunului, viața s-ar schimba radical în multe privințe. Să luăm de exemplu corpul nostru. Pentru o ființă liniară tot ce există între cei doi ochi constituie interiorul corpului. Prin urmare, ochii sunt pentru corpul liniar precum pielea pentru corpul uman. Ei constituie bariera dintre interiorul corpului și lumea exterioară. Un doctor din Țara Liniară poate avea acces la interiorul corpului liniar doar prin străpungerea suprafeței – cu alte cuvinte „operațiile“ din Țara Liniară se fac prin ochi.

Să ne imaginăm ce se întâmplă dacă Țara Liniară are o dimensiune secretă încolăcită, așa cum sugerează Kaluza K. Line, iar această dimensiune crește la o mărime observabilă. Atunci o ființă liniară poate vedea corpul alteia sub un anumit unghi, deci poate vedea direct în interior, așa cum arată figura 8.5. Folosind această a doua dimensiune, un doctor poate opera corpul ființelor liniare, ajungând direct în interiorul expus. Ce ciudățenie! Bineînțeles că, în timp, ființele liniare vor dobândi un acoperământ asemenea pielii, pentru a proteja interiorul, expus acum, al corpului lor. Și în plus ele vor evolua fără doar și poate în ființe care au lungime, dar și lățime: ființe plate ce alunecă în Universul bidimensional al Furtunului, așa cum se vede în figura 8.6. Dacă dimensiunea circulară ar crește foarte mult, acest univers bidimensional ar

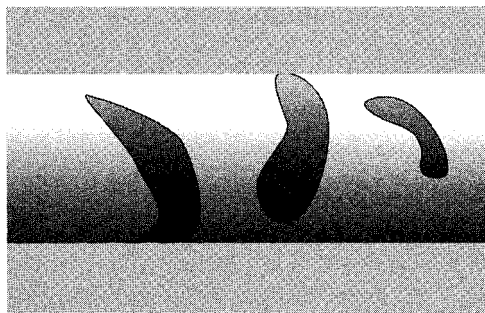

Figura 8.6 Ființe plate, bidimensionale, trăind în Universul Furtunului.

deveni asemănător Țării Plate descrise de Abbott – o lume bidimensională imaginară pe care Abbott a încărcat-o cu o bogată moștenire culturală și chiar cu un sistem de caste bazat pe forma geometrică a indivizilor. Dacă e greu de imaginat că s-ar putea petrece ceva interesant în Țara Liniară – nu e destul spațiu –, viața în Universul Furtunului e plină de posibilități. Evoluția de la o dimensiune spațială observabilă la două este spectaculoasă.

Și, din nou, refrenul: de ce să ne oprim aici? Însuși universul bidimensional ar putea avea o dimensiune curbată ascunsă, fiind deci tridimensional. Putem ilustra acest fapt în figura 8.4, pornind acum de la ipoteza că *există* doar două dimensiuni spațiale extinse (deși atunci când am prezentat această figură pentru prima oară am spus că acel carioaj reprezintă de fapt trei dimensiuni extinse). Dacă dimensiunea circulară s-ar extinde, o ființă bidimensională s-ar găsi într-o nouă și vastă lume, în care mișcarea nu e limitată doar la stânga-dreapta și înainte-înapoi. Acum e posibilă și mișcarea în cea de-a treia dimensiune – direcția „sus-jos” de-a lungul cercului. De fapt, dacă dimensiunea circulară ar crește suficient de mult, ar putea deveni universul *nostru* tridimensional. În prezent nu știm dacă vreuna din cele trei dimensiuni spațiale ale universului nostru se extinde la infinit sau dacă se curbează sub forma unui cerc uriaș, dincolo de bătaia celor mai puternice telescoape de care dispunem. Dacă dimensiunea circulară din figura 8.4 ar crește suficient de mult, dacă s-ar extinde cu miliarde de ani-lumină, figura ar putea deveni un desen al lumii noastre.

Dar refrenul revine: de ce să ne oprim aici? Ajungem astfel la viziunea expusă de Kaluza și Klein: universul nostru ar avea o a patra

dimensiune spațială încolăcită, care nu a fost anticipată până acum. Dacă această posibilitate uluitoare, sau generalizarea ei la descoperirea altor numeroase dimensiuni încolăcite (pe care le vom discuta ulterior), este adevărată și dacă aceste dimensiuni încolăcite s-ar extinde la rândul lor la o dimensiune macroscopică, exemplele discutate anterior privind spațiile cu mai puține dimensiuni ne arată clar că viața, așa cum o cunoaștem noi, s-ar modifica radical.

Dar, chiar dacă aceste dimensiuni ar rămâne încolăcite și mici, însăși existența unor asemenea dimensiuni ar avea implicații profunde.

Unificarea în mai multe dimensiuni

Deși afirmația făcută de Kaluza în 1919 privind faptul că universul ar avea mai multe dimensiuni spațiale decât se credea a deschis posibilități nebănuite, a existat totuși altceva care a făcut-o atât de atrăgătoare. Einstein formulase teoria generală a relativității într-un cadru familiar, în care universul avea trei dimensiuni spațiale și una temporală. Formalismul matematic al acestei teorii putea fi însă extins direct pentru a scrie ecuațiile analoage valabile în cazul unui univers cu dimensiuni spațiale suplimentare. Făcând presupunerea „modestă“ a unei singure dimensiuni spațiale suplimentare, Kaluza a efectuat calculul matematic și a obținut noile ecuații.

El a descoperit că, în formularea revizuită, ecuațiile care se refereau la cele trei dimensiuni spațiale erau identice cu cele ale lui Einstein. Dar pentru că a inclus o dimensiune suplimentară, așa cum era de așteptat, Kaluza a găsit ecuații suplimentare față de cele ale lui Einstein. După studierea acestor noi ecuații asociate cu noua dimensiune, Kaluza a descoperit ceva incredibil. Ecuațiile care erau „în plus“ nu erau altele decât cele găsite de Maxwell în 1880 și care descriu forța electromagnetică! Adăugând o nouă dimensiune spațială, Kaluza unificase teoria gravitației, a lui Einstein, cu teoria luminii, a lui Maxwell.

Înainte ca aceste afirmații să fie făcute de Kaluza, gravitația și electromagnetismul erau considerate independente una de alta; nimic nu sugerase până atunci că ar putea exista o legătură între ele. Având însă curajul de a-și imagina că universul nostru are o dimensiune spațială suplimentară, Kaluza a descoperit această profundă legătură. Teoria

sa susținea că gravitația și electromagnetismul sunt asociate ondulațiilor din textura spațiului. Gravitația este transmisă de unde care se propagă în cele trei dimensiuni familiare nouă, în timp ce electromagnetismul este transmis de niște unde care implică noua dimensiune curbată.

Kaluza i-a trimis lui Einstein lucrarea sa, iar acesta a fost la început destul de interesat. Pe 21 aprilie 1919, Einstein i-a răspuns lui Kaluza spunându-i că nu-i trecuse niciodată prin minte că unificarea poate fi realizată „printr-o lume cilindrică cu cinci dimensiuni [patru spațiale și una temporală].” „La prima vedere îmi place enorm ideea dumneavoastră”, a adăugat el.⁶¹ Totuși, o săptămână mai târziu, Einstein i-a scris din nou lui Kaluza, de data asta cu mai mult scepticism: „Am citit lucrarea dumneavoastră și o găsesc foarte interesantă. Până acum nu văd nicăieri vreo imposibilitate. Totuși, trebuie să recunosc că argumentele nu par suficient de convingătoare.”⁶² Dar apoi, pe 14 octombrie 1921, doi ani mai târziu, deci după ce avusese timp să digere mai bine noua abordare, Einstein i-a scris din nou lui Kaluza, spunând: „Regret că v-am împiedicat să vă publicați ideea privind unificarea gravitației și electricității acum doi ani. [...] Dacă doriți, voi prezenta totuși lucrarea la academie.”⁶³ Cu întârziere, Kaluza a primit până la urmă aprobarea maestrului.

Deși era o idee frumoasă, studiile ulterioare asupra propunerii făcute de Kaluza și contribuțiilor aduse de Klein au arătat că ideea intra în contradicție cu datele experimentale. Simpla încercare de a include electronul în cadrul teoriei ducea la relații între masa și sarcina sa, care erau total diferite de măsurătorile experimentale. Pentru că nu a fost găsită nici o posibilitate clară de a rezolva această problemă, mulți dintre fizicienii care fuseseră entuziasmați de ideea lui Kaluza și-au pierdut interesul. Einstein, împreună cu alți fizicieni, a continuat din când în când să sondeze posibilitatea existenței unor dimensiuni suplimentare înolăcite, dar curând asemenea încercări au devenit marginale în fizica teoretică.

În realitate însă, ideea lui Kaluza era cu mult înaintea timpurilor ei. Anii 1920 au marcat începutul marilor cercetări în fizica teoretică și experimentală legate de înțelegerea lumii microscopice. Teoreticienii erau prea ocupați să dezvolte structura mecanicii cuantice și a teoriei cuantice de câmp. Experimentatorii aveau de descoperit proprietățile detaliate ale atomului și ale altor constituenți elementari ai mate-

riei. Teoria călăuzea experimentul, iar experimentul cizela teoria, și astfel fizicienii au împins limitele cunoașterii vreme de jumătate de secol pentru a ajunge în sfârșit la descoperirea modelului standard. Nu e de mirare că speculațiile privind existența unei dimensiuni suplimentare au fost puse de-o parte de-a lungul acestor ani productivi și tumultuoși. Fizicienii explorau metode cuantice puternice, ale căror implicații duceau la predicții testabile experimental, deci nu este de mirare că trezea puțin interes o ipoteză conform căreia universul nostru ar fi unul foarte diferit la scara distanțelor foarte mici – atât de mici, încât nu puteau fi investigate nici cu cele mai fine instrumente de măsură.

Dar, mai devreme sau mai târziu, lucrurile se așază. La sfârșitul anilor '60 și începutul anilor '70, modelul standard apăruse deja. La sfârșitul anilor '70 și începutul anilor '80, multe din predicțiile sale fuseseră verificate experimental, iar majoritatea fizicienilor care se ocupau cu fizica particulelor erau deja de acord că era numai o chestiune de timp până când toate celelalte predicții vor fi confirmate. Deși rămăneau nerezolvate câteva detalii importante, se considera că problemele majore privind forțele tari, slabe și electromagnetice fuseseră rezolvate.

Venise în sfârșit timpul să ne întoarcem la problema cea mai importantă: conflictul enigmatic dintre relativitatea generală și mecanica cuantică. Succesul obținut în formularea unei teorii cuantice a trei dintre forțele naturii îi îndemna pe fizicieni să încerce să includă și gravitația, cea de-a patra forță, în ecuație. După investigarea nereușită a mai multor sugestii, comunitatea fizicienilor a devenit mai receptivă la abordările radicale. Astfel, după ce a fost lăsată să moară în anii '20, teoria Kaluza-Klein a fost resuscitată.

Teoria modernă Kaluza-Klein

În cei 60 de ani care se scurseseră de la apariția ideii lui Kaluza, fizica se schimbase substanțial, iar înțelegerea ei se adâncise. Mecanica cuantică fusese complet formulată și verificată experimental. Forțele slabe și cele tari, necunoscute în anii 1920, fuseseră descoperite și înțelese pe deplin. Unii fizicieni sugerau că ideea lui Kaluza eșuase pentru că el nu cunoștea aceste forțe noi și de aceea fusese prea

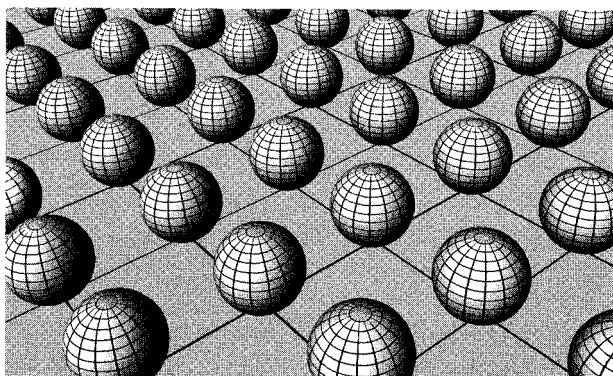

Figura 8.7 Două dimensiuni suplimentare încolăcite în formă de sferă.

conservator în reamenajarea spațiului. Mai multe forțe se traduceau prin necesitatea de a avea mai multe dimensiuni. Se susținea că o singură nouă dimensiune circulară, deși dădea indicii despre legătura dintre relativitatea generală și electromagnetism, nu era suficientă.

Pe la mijlocul anilor 1970, cercetătorii depuneau eforturi intense, concentrându-se asupra unor teorii cu mai multe dimensiuni spațiale încolăcite. Figura 8.7 ilustrează un exemplu cu două dimensiuni suplimentare care sunt încolăcite formând suprafața unei mingi – mai exact, o sferă. Ca și în cazul unei singure dimensiuni circulare, aceste dimensiuni suplimentare sunt atașate *fiecărui punct* al dimensiunii extinse cunoscute. (Pentru claritate vizuală am figurat doar o mostră ilustrativă a dimensiunilor sferice în puncte echidistante pe un caroiaj din dimensiunile extinse.) Putem propune un număr diferit de dimensiuni suplimentare, dar ne putem de asemenea închipui și alte forme pentru aceste dimensiuni. De exemplu, în figura 8.8 ilustrăm posibilitatea ca cele două dimensiuni suplimentare să aibă forma unui covrig – adică formă de tor. Chiar dacă depășesc posibilitățile noastre de a le ilustra, pot fi imaginate modele și mai complicate, în care să existe trei, patru, cinci sau orice alt număr de dimensiuni spațiale suplimentare, încolăcite într-un spectru larg de forme exotice. Cerința fundamentală este ca toate aceste dimensiuni să aibă o extindere spațială mai mică decât cea mai mică scară de lungimi pe care o putem sonda, pentru că nu există nici un experiment care să le fi confirmat deocamdată existența.

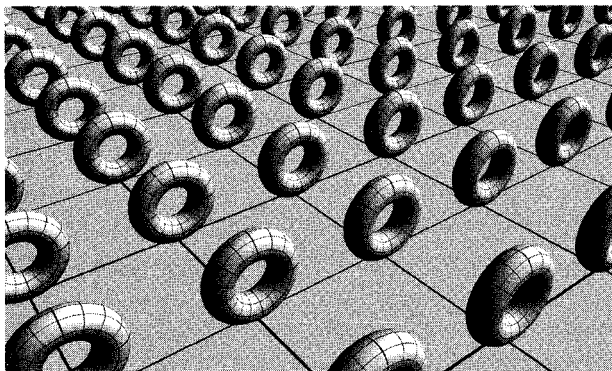

Figura 8.8 Două dimensiuni suplimentare încolăcite în formă de covrig (tor).

Cele mai promițătoare propuneri pentru un număr mai mare de dimensiuni erau cele care încorporau și supersimetria. Fizicienii sperau că anulările parțiale ale celor mai mari fluctuații cuantice, apărute datorită împerecherii particulelor superpartener, vor împăca gravitația și mecanica cuantică. Ei au născocit numele de *supergravitație în mai multe dimensiuni* pentru acele teorii care cuprindeau gravitația, dimensiunile suplimentare și supersimetria.

Ca și în cazul versiunii inițiale propuse de Kaluza, diverse versiuni ale supergravitației în mai multe dimensiuni păreau la început foarte promițătoare. Noile ecuații ce rezultau datorită dimensiunilor suplimentare erau foarte asemănătoare cu cele care descriu electromagnetismul și forțele tari și slabe. Însă o cercetare mai amănunțită dovedea că vechile probleme persistau. Cel mai important însă era faptul că acele ondulații cuantice nedorite ale spațiului pe distanțe scurte erau diminuate, dar nu suficient de mult pentru a duce la o teorie acceptabilă. De asemenea, fizicienii și-au dat seama că este foarte greu să găsească o teorie în mai multe dimensiuni care să încorporeze toate caracteristicile forțelor și ale materiei.⁶⁴

Devenea din ce în ce mai clar că fragmente ale unei teorii unificate ieșeau la suprafață, dar lipsea încă elementul-cheie care să le unească într-o formulare cuantică perfect coerentă. Abia în 1984 a apărut în scenă piesa care lipsea – teoria corzilor – și a primit rolul principal.

Mai multe dimensiuni și teoria corzilor

Probabil v-ați convins deja că universul nostru *ar putea* avea dimensiuni spațiale suplimentare încolăcite; bineînțeles, atât timp cât ele sunt suficient de mici, nu există nimic care să le excludă. Dar dimensiunile suplimentare ne-ar putea apărea ca fiind un artificiu. Neputința noastră de a sonda distanțe mai mici de o miliardime de miliardime de metru lasă loc nu numai dimensiunilor suplimentare foarte mici, dar și altor speculații, precum existența unei civilizații microscopice, cu omuleți verzi foarte, foarte mici. Deși prima pare mai rațională decât a doua, postularea oricăreia dintre aceste posibilități netestate experimental – și, în prezent, netestabile – pare la fel de arbitrară.

Așa se prezentau lucrurile până la apariția teoriei corzilor. Această teorie rezolvă principala dilemă cu care se confruntă fizica contemporană – incompatibilitatea dintre mecanica cuantică și teoria generală a relativității – și unifică înțelegerea noastră privind constituenții materiali fundamentali ai naturii și forțele care apar. Dar, pentru ca toate acestea să se adevărească, teoria corzilor *impune condiția* ca universul să aibă dimensiuni suplimentare.

Și iată de ce. Una dintre ideile de bază ale mecanicii cuantice este aceea că posibilitățile noastre de a face predicții se limitează în mod fundamental la a afirma că un anume rezultat se va putea obține cu o anume probabilitate. Deși Einstein a considerat că e o trăsătură stânjenitoare a științei moderne, și s-ar putea să-i dați dreptate, ea este un fapt real. Să-l acceptăm. Dar noi mai știm și că probabilitățile sunt întotdeauna numere cuprinse între 0 și 1 – sau, atunci când sunt exprimate prin procente, ele sunt numere între 0 și 100. Fizicienii au remarcat că un semn caracteristic al faptului că o teorie cuantică e greșită este acela că anumite calcule dau valori ale probabilităților care nu se încadrează în acest interval acceptabil. De exemplu, am menționat anterior că un semn clar de incompatibilitate între relativitatea generală și mecanica cuantică, în formalismul cu particule punctiforme, este că se obțin din calcule probabilități infinite. Așa cum am văzut, teoria corzilor ne scapă de rezultatul infinit. Dar nu am menționat încă faptul că rămâne o dificultate mai subtilă. La începuturile teoriei corzilor, fizicienii au descoperit că anumite calcule conduceau către probabilități *negative*, care sunt și ele în afara intervalului acceptabil. Deci, la o primă vedere, se părea că teoria corzilor ar trebui scoasă din discuție.

Cu o formidabilă încăpățănare, fizicienii au căutat și au găsit cauza acestui rezultat inacceptabil. Explicația începe cu o observație simplă. Dacă o coardă este constrânsă să stea pe o suprafață bidimensională – de exemplu pe suprafața unei mese sau a unui furtun –, numărul de direcții independente în care aceasta poate vibra este redus la două: direcțiile stânga-dreapta și față-spate pe suprafața respectivă. Orice mod de vibrație pe această suprafață implică o combinație de vibrații în aceste două direcții. De aici rezultă că o coardă din Țara Plată, din Universul Furtunului sau din orice alt univers bidimensional este de asemenea constrânsă să vibreze în total în două direcții spațiale independente. Dacă totuși corzii i se permite să părăsească suprafața, numărul direcțiilor de vibrație independente va crește la trei, deoarece coarda va putea oscila acum și în direcția sus-jos. Analog, într-un univers cu trei dimensiuni spațiale, o coardă poate vibra în trei direcții independente. Deși devine mai greu de imaginat, principiul se repetă: într-un univers cu din ce în ce mai multe dimensiuni spațiale există din ce în ce mai multe direcții independente în care coarda poate vibra.

Subliniem acest aspect privind vibrațiile corzii pentru că fizicienii au descoperit că rezultatele supărătoare se datorau sensibilității excesive la numărul de direcții independente în care coarda putea vibra. Probabilitățile negative apăreau în urma unor *nepotriviri* dintre cerințele teoriei și ceea ce realitatea se pare că impune: calculele arătau că, dacă corzile ar putea vibra în nouă direcții spațiale independente, toate probabilitățile negative s-ar anula. Teoria suna grozav, dar ce folos? Dacă teoria corzilor trebuie să descrie lumea noastră tridimensională, atunci problema tot nu e rezolvată.

Oare chiar nu e rezolvată? După mai bine de jumătate de secol, vedem că teoria lui Kaluza și Klein ne oferă o porțiță de ieșire. Cum corzile sunt atât de mici, ele pot vibra nu numai în dimensiunile mari, extinse, ci și în unele foarte mici, încolăcite. Astfel *putem* obține cele nouă dimensiuni spațiale necesare teoriei corzilor și în universul *nostru*, presupunând – în maniera lui Kaluza și Klein – că în plus față de cele trei dimensiuni spațiale extinse, familiare, mai există alte șase dimensiuni spațiale încolăcite. Astfel, teoria corzilor, care părea să fie în pragul eliminării din rândul teoriilor fizic relevante, este salvată. Mai mult, în loc să postuleze existența acestor dimensiuni suplimentare, așa cum făcuseră Kaluza, Klein și cei care le-au urmat, teoria corzilor le *impune*. Pentru ca teoria corzilor să fie valabilă, universul

trebuie să aibă nouă dimensiuni spațiale și una temporală, deci în total zece dimensiuni. Astfel, propunerea lui Kaluza din 1919 își găsește un avocat foarte puternic și convingător.

Câteva întrebări

Toate acestea ridică un număr de întrebări. Mai întâi, de ce teoria corzilor necesită tocmai nouă dimensiuni spațiale pentru a evita valori absurde ale probabilităților? Aceasta este probabil cea mai dificilă întrebare la care teoria corzilor trebuie să răspundă fără să apeleze la formalismul matematic. Un calcul direct în teoria corzilor ne oferă imediat răspunsul, dar nimeni nu poate da o explicație intuitivă, fără a intra în probleme tehnice, pentru acest număr. Odată, fizicianul Ernest Rutherford a spus că dacă nu poți explica în termeni netehnici un rezultat simplu, atunci probabil că nici nu-l înțelegi cu adevărat. El nu spunea că rezultatul e greșit; spunea doar că nu-i înțelegi pe deplin originea, sensul sau implicațiile. Poate că e adevărat și se aplică și în cazul dimensiunilor suplimentare ale teoriei corzilor. (E momentul să facem o paranteză și să amintim un element esențial al celei de-a doua revoluții a supercorzilor, care va fi prezentat în capitolul 12. Calculul care duce la concluzia că trebuie să fie zece dimensiuni spațio-temporale – nouă spațiale și una temporală – s-a dovedit a fi unul *aproximativ*. Pe la mijlocul anilor 1990, Witten, bazându-se pe propriile lui lucrări, precum și pe cele ale lui Michael Duff de la Universitatea A&M din Texas și Chris Hull, împreună cu Paul Townsend de la Cambridge, a adus dovezi convingătoare că acest calcul aproximativ *pierde* o dimensiune spațială: spre mirarea multor teoreticieni ai corzilor, el a adus argumente în favoarea ideii că, de fapt, teoria corzilor necesită *zece* dimensiuni spațiale și una temporală, deci în total *unsprezece* dimensiuni. Noi vom ignora acest rezultat important până vom ajunge la capitolul 12, pentru că nu influențează direct cele ce vom discuta până atunci.)

În al doilea rând, dacă ecuațiile teoriei corzilor (sau, mai precis, ecuațiile aproximative care au dus la discuția premergătoare capitolului 12) demonstrează că universul are nouă dimensiuni spațiale și una temporală, atunci de ce trei dimensiuni spațiale (și una temporală)

sunt mari, extinse, în timp ce toate celelalte sunt minuscule și încolăcite? De ce nu sunt *toate* extinse, ori toate încolăcite, ori de ce nu există o altă variantă intermediară? Pentru moment, nimeni nu cunoaște răspunsul la această întrebare. Dacă teoria corzilor este corectă, s-ar putea ca, în timp, să aflăm răspunsul exact, însă deocamdată nu am ajuns la o înțelegere atât de profundă încât să știm de ce se întâmplă așa. Asta nu înseamnă că nu au existat tot felul de încercări de a explica situația. De exemplu, din perspectivă cosmică, putem să ne imaginăm că toate dimensiunile pornesc dintr-o fază inițială, când sunt strâns încolăcite, pentru ca apoi, în urma unei explozii asemeni big bang-ului, trei dimensiuni spațiale și una temporală să fie desfășurate și să se extindă până la dimensiunile lor actuale, în timp ce celelalte dimensiuni să rămână mici. S-a explicat în diverse feluri de ce doar trei dintre dimensiunile spațiale au crescut, așa cum se va arăta în capitolul 14, însă toate aceste argumente sunt într-un stadiu incipient. În cele ce urmează, vom presupune că toate dimensiunile spațiale, exceptând cele trei, sunt încolăcite, în conformitate cu ceea ce vedem în jurul nostru. Unul dintre scopurile principale ale cercetărilor actuale este de a arăta că această presupunere este de fapt o cerință a teoriei corzilor.

În al treilea rând, luând în considerare numeroasele dimensiuni suplimentare, este oare posibil ca unele dintre acestea să fie dimensiuni *temporale*, spre deosebire de dimensiunile spațiale suplimentare? Dacă ne gândim mai bine, ne dăm seama că aceasta ar fi o situație într-adevăr ciudată. Înțelegem cu toții intuitiv ce înseamnă un univers cu mai multe dimensiuni spațiale, din moment ce trăim într-o lume în care avem constant de-a face cu pluralitatea – trei. Dar ce ar putea însemna timp multiplu? Unul s-ar alinia timpului așa cum îl trăim în prezent la nivel psihologic, iar celălalt ar fi cumva „diferit“?

Lucrurile devin încă și mai ciudate când ne gândim la o dimensiune temporală încolăcită. De exemplu, dacă o furnică minusculă se plimbă în jurul unei dimensiuni spațiale suplimentare, care este încolăcită asemeni unui cerc, se va întoarce mereu în aceeași poziție atunci când încheie un circuit complet. Nu e deloc ciudat, din moment ce posibilitatea de a ne întoarce în același loc, dacă dorim, ne e cunoscută. Dar, dacă dimensiunea încolăcită este o dimensiune temporală, traversarea ei înseamnă întoarcerea, după un interval de timp, la un *moment anterior în timp*. Aceasta însă depășește experiența noastră. Timpul, în accepțiunea noastră, este o dimensiune pe care o putem traversa doar într-o

singură direcție, în mod absolut inevitabil, neputându-ne întoarce la un anume moment care deja a trecut. Bineînțeles, s-ar putea ca dimensiunile temporale încolăcite să aibă proprietăți diferite de dimensiunea temporală vastă, familiară nouă, pe care ne-o imaginăm pornind încă de la apariția universului și continuând până la momentul actual. Însă, spre deosebire de dimensiunile spațiale suplimentare, dimensiunile temporale noi, necunoscute anterior, ar necesita o restructurare și mai drastică a modului nostru de a intui lumea. Unii teoreticieni au cercetat posibilitatea de a încorpora dimensiunile temporale suplimentare în teoria corzilor, dar deocamdată rezultatele nu sunt concludente. În prezentarea teoriei corzilor vom rămâne la o abordare mai „convențională”, în care toate dimensiunile încolăcite sunt dimensiuni spațiale, dar incitanta posibilitate a unei noi dimensiuni temporale ar putea juca rolul ei în cercetările viitoare.

Implicațiile fizice ale dimensiunilor suplimentare

Ani de cercetări, începând cu lucrarea inițială a lui Kaluza, ne-au arătat că orice dimensiune suplimentară despre care fizicienii presupun că trebuie să fie mai mică decât dimensiunile direct observabile (din moment ce nu am detectat-o încă) poate avea efecte *indirecte* importante, pe care fizicienii le pot observa. În teoria corzilor, această legătură dintre proprietățile microscopice ale spațiului și fizica pe care noi o observăm e cât se poate de clară.

Să ne amintim că masele și sarcinile particulelor din teoria corzilor sunt determinate de modurile rezonante de vibrație posibile ale corzii. Dacă ne imaginăm o coardă minusculă care se mișcă și oscilează, veți înțelege că modurile rezonante sunt influențate de spațiul înconjurător. Să ne gândim, de exemplu, la valurile oceanului. În cazul valurilor care se formează departe de țărm, în imensa întindere de ape a oceanului, modurile de oscilație sunt libere să se formeze și să se deplaseze încoace și încolo. Oarecum același lucru se întâmplă și în cazul modurilor de vibrație ale unei corzi care se mișcă într-o dimensiune spațială mare, extinsă. După cum am văzut în capitolul 6, o asemenea coardă are o libertate egală de oscilație în oricare din direcțiile extinse, în orice moment. Dar, dacă un val al oceanului trece printr-o

zonă spațial restrânsă, forma detaliată a mișcării undei sale va fi cert afectată de, să zicem, adâncimea apei, poziția și forma stâncilor întâlnite, canalele prin care apa este direcționată și așa mai departe. Apoi să ne gândim la un tub de orgă sau la un corn englez. Sunetele pe care fiecare dintre aceste instrumente le poate produce sunt o consecință directă a modurilor rezonante de vibrație ale curenților de aer din interiorul lor; acestea sunt determinate de mărimea și forma precisă pe care o are instrumentul în interiorul căruia sunt canalizați curenții de aer. Dimensiunile spațiale încolăcite au un impact similar asupra posibilelor moduri de vibrație ale unei corzi. Cum corzile minuscule vibrează în toate dimensiunile spațiale, forma precisă în care aceste dimensiuni spațiale sunt răsucite și încolăcite influențează și constrânge considerabil modurile lor posibile de vibrație. Aceste moduri, determinate în mod special de geometria dimensiunilor suplimentare, constituie gama proprietăților posibile ale particulelor observate în familiarele dimensiuni extinse. Asta înseamnă că *geometria dimensiunilor suplimentare determină attribute fizice fundamentale precum masele și sarcinile particulelor observate de noi în cele trei dimensiuni spațiale familiare nouă*.

Această concluzie este atât de profundă și atât de importantă, încât o vom repeta. Conform teoriei corzilor, universul este format din corzi minuscule ale căror moduri rezonante de vibrație constituie originea microscopică a maselor și sarcinilor de forță ale particulelor. Teoria corzilor necesită de asemenea dimensiuni spațiale suplimentare care trebuie să fie încolăcite la mărimi foarte mici, pentru ca teoria să fie în acord cu faptul că aceste dimensiuni nu au fost niciodată observate de noi. Dar o coardă minusculă poate sonda un spațiu minuscul. Atunci când o coardă se mișcă, oscilând în timp ce se deplasează, forma geometrică a dimensiunilor suplimentare joacă un rol critic în determinarea modurilor de vibrație rezonante. Datorită faptului că modurile de vibrație ale corzilor apar sub forma maselor sau sarcinilor particulelor elementare, tragem concluzia că aceste proprietăți fundamentale ale universului sunt determinate într-o mare măsură de forma geometrică și mărimea dimensiunilor suplimentare. Aceasta este una dintre descoperirile cu bătaie lungă ale teoriei corzilor.

Cum dimensiunile suplimentare influențează atât de profund proprietățile fizice fundamentale ale universului, a sosit momentul să înțelegem cum ar putea arăta aceste dimensiuni încolăcite.

Cum arată dimensiunile încolăcite?

Dimensiunile spațiale suplimentare ale teoriei corzilor nu pot fi „ghe-muite“ în orice fel; ecuațiile care rezultă din teorie restrâng într-un mod foarte precis forma geometrică pe care ele o pot lua. În 1984, Philip Candelas, de la Universitatea din Austin, Texas, Gary Horowitz și Andrew Strominger, de la Universitatea din Santa Barbara, California, și Edward Witten au demonstrat că o anumită clasă de forme geometrice șase-dimensionale satisfac aceste condiții. Ele sunt cunoscute sub numele de *spațiile Calabi-Yau* (sau *forme Calabi-Yau*), în onoarea a doi matematicieni, Eugenio Calabi, de la Universitatea din Pennsylvania, și Shing-Tung Yau, de la Universitatea Harvard, ale căror cercetări într-un context apropiat, dar anterioare teoriei corzilor, joacă un rol central în înțelegerea acestor spații. Deși matematica ce descrie spațiile Calabi-Yau este complexă și subtilă, ne putem totuși face o idee despre cum arată ele cu ajutorul unui desen.⁶⁵

În figura 8.9 prezentăm un exemplu de spațiu Calabi-Yau.⁶⁶ Când priviți figura, țineți cont de faptul că imaginea are limitări inerente. Aici încercăm să reprezentăm o formă șase-dimensională pe o foaie de hârtie bidimensională, iar acest lucru duce la distorsiuni semnificative. Totuși, imaginea sugerează într-o anumită măsură felul în care arată spațiul Calabi-Yau.⁶⁷ Forma din figura 8.9 este doar una din zecile de mii de exemple de spații Calabi-Yau care corespund cerințelor stricte pe care trebuie să le îndeplinească dimensiunile supli-

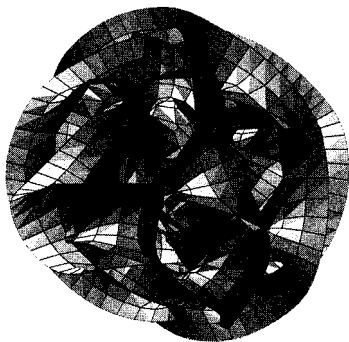

Figura 8.9 Exemplu de spațiu Calabi-Yau.

mentare rezultate din teoria corzilor. Deși apartenența la un club cu zeci de mii de membri nu pare un mare privilegiu, trebuie să ne raportăm la numărul infinit de forme matematice posibile; în aceste condiții, spațiile Calabi-Yau sunt într-adevăr rare.

Pentru a reuni acum toate elementele, să ne imaginăm că înlocuim fiecare din sferele din figura 8.7 – care reprezintă două dimensiuni încolăcite – cu câte un spațiu Calabi-Yau. Adică, în fiecare punct al spațiului tridimensional familiar, teoria corzilor susține că există încă șase dimensiuni pe care nu le-am anticipat, strâns încolăcite într-una din aceste forme complicate, așa cum e ilustrat în figura 8.10. Aceste dimensiuni sunt o parte integrantă și omniprezentă a texturii spațiale; ele există peste tot. De exemplu, dacă îți miști mâna descriind un arc, te vei mișca nu numai prin spațiul celor trei dimensiuni extinse, ci și prin aceste dimensiuni încolăcite. Bineînțeles că datorită faptului că dimensiunile încolăcite sunt atât de mici, mâna le va parcurge de un enorm număr de ori, întorcându-te de fiecare dată în punctul de pornire. Dimensiunea lor minuscule face să nu existe prea mult loc pentru mișcarea unui obiect atât de mare cum este mâna – toate mărimile legate de mișcarea mâinii se mediază, astfel că la încetarea mișcării mâinii nu vei resimți în nici un fel călătoria întreprinsă prin dimensiunile încolăcite Calabi-Yau.

Aceasta este o trăsătură uimitoare a teoriei corzilor. Dar dacă aveți o minte practică, va trebui să readuceți discuția la o problemă esențială

Figura 8.10 Conform teoriei corzilor, universul are dimensiuni suplimentare încolăcite în forme Calabi-Yau.

și concretă. Acum, când înțelegem mai bine cum arată dimensiunile suplimentare, care ar fi proprietățile fizice rezultate din corzile care vibrează prin ele și cum se potrivesc acestea cu proprietățile observate experimental? Aceasta este întrebarea de 64 000 de dolari a teoriei corzilor.

Potul cel mare: dovezile experimentale

Nimic nu i-ar încânta mai mult pe teoreticienii corzilor decât să prezinte lumii o listă detaliată de predicții testabile experimental. Nu se poate stabili că o teorie descrie lumea din jurul nostru fără ca aceasta să-și supună predicțiile verificărilor experimentale. Și, indiferent cât de convingătoare ar fi imaginea prezentată de teoria corzilor, dacă nu descrie cu acuratețe universul nostru, ea are pentru noi aceeași relevanță ca un joc video complicat.

Edward Witten declară plin de mândrie că teoria corzilor a făcut deja o predicție spectaculoasă confirmată experimental: „teoria corzilor are remarcabila proprietate de a *prezice gravitația*”⁶⁸. Ceea ce vrea Witten să spună este că Newton și Einstein au elaborat teorii ale gravitației datorită faptului că observațiile lor asupra lumii le-au demonstrat în mod indubitabil că gravitația există, iar din acest motiv e necesară o explicație precisă și bine fundamentată a ei. Dimpotrivă, un fizician care studiază teoria corzilor, chiar dacă nu cunoaște deloc relativitatea generală, va fi condus inevitabil la ea de cadrul teoriei corzilor. Prin modul de vibrație al gravitonului cu masă nulă și spin 2, teoria corzilor a împletit gravitația în textura ei teoretică. După cum spunea Witten: „Faptul că gravitația este o consecință a teoriei corzilor e una din cele mai mari descoperiri făcute vreodată”⁶⁹. Recunoscând că această „predicție” e mai precis o „postdicție”, fiindcă fizicienii au descoperit descrierile teoretice ale gravitației cu mult înainte de a afla de teoria corzilor, Witten subliniază că e vorba doar de un simplu accident istoric. La alte civilizații avansate din univers, adaugă el purtat de imaginație, se prea poate ca teoria corzilor să fi fost descoperită prima, iar teoria gravitației să fi apărut ca o consecință a ei.

Cum noi suntem legați de istoria științei de pe planeta noastră, mulți consideră că această postdicție a gravitației nu e o confirmare experimentală convingătoare a teoriei corzilor. Majoritatea fizicienilor ar fi mult mai bucuroși dacă s-ar reuși fie o predicție de bună-credință din teoria corzilor pe care experimentatorii s-o confirme, fie o postdicție a unei proprietăți a lumii (de exemplu, masa electronului sau existența celor trei familii de particule) pentru care nu există deocamdată nici o explicație. În acest capitol vom vedea cât de departe au avansat teoreticienii corzilor pentru atingerea acestor obiective.

Paradoxal, deși teoria corzilor poate fi teoria *cea mai bogată* în predicții dintre câte au studiat vreodată fizicienii – o teorie care ar explica proprietățile fundamentale ale naturii –, fizicienii nu au putut face predicții cu precizie suficient de mare pentru a permite compararea lor cu datele experimentale. Asemeni unui copil care își primește darul mult dorit de Crăciun, însă nu-l poate pune în funcțiune din cauza lipsei câtorva pagini cu instrucțiuni din manualul de utilizare, fizicienii din ziua de azi sunt în posesia a ceea ce ar putea fi Sfântul Graal al fizicii moderne, dar nu-i pot folosi forța de a face predicții înainte de a *scrie* întregul lui manual de instrucțiuni. Totuși, cu puțin noroc, după cum vom vedea în acest capitol, una dintre caracteristicile principale ale teoriei corzilor ar putea primi confirmarea experimentală în următorii zece ani. Iar dacă șansa ne va surâde și mai mult, și alte amprente indirecte ale teoriei își pot găsi oricând confirmarea.

Foc încrucișat

Este oare corectă teoria corzilor? Nu știm. Dacă ești de acord cu cei care consideră că legile fizicii nu trebuie împărțite în legi care guvernează obiectele mari și legi care guvernează obiectele mici, și dacă crezi că trebuie găsită o teorie fără limite de aplicabilitate, atunci teoria corzilor este singura care îndeplinește condițiile. Am putea spune că această afirmație subliniază doar lipsa de imaginație a fizicienilor, și nu unicitatea fundamentală a teoriei corzilor. Poate că așa e. Am mai putea aduce obiecția că, la fel cum un om își caută cheile pierdute doar în zona luminată de felinarul de pe stradă, și fizicienii sunt strânși cu toții în jurul teoriei corzilor deoarece istoria științei a aruncat din întâmplare o rază de lumină în această direcție. E posibil. Și, dacă

ești mai conservator sau îți place rolul de avocat al diavolului, ai putea chiar afirma că fizicienii n-ar trebui să-și piardă vremea cu o teorie care postulează o nouă trăsătură a naturii care este de o sută de milioane de miliarde de ori mai mică decât orice poate fi actualmente sondat experimental.

Dacă ai fi emis aceste obiecții pe la sfârșitul anilor 1980, pe când teoria corzilor abia se lansa, te-ai fi alăturat celor mai respectați fizicieni ai timpului. De exemplu, la mijlocul anilor 1980, Sheldon Glasgow, fizician la Harvard și laureat al premiului Nobel, și Paul Ginsparg, fizician pe atunci tot la Harvard, au denunțat public lipsa de accesibilitate experimentală a teoriei:

În locul tradiționalei confruntări dintre teorie și experiment, teoreticienii supercorzilor sunt în căutarea armoniei interne, în cadrul căreia eleganța, unicitatea și frumusețea definesc adevărul. Existența teoriei depinde de coincidențe magice, anulări miraculoase și legături între domenii ale matematicii aparent independente (și poate încă nedescoperite). Pot constitui oare aceste proprietăți un motiv de a accepta existența supercorzilor? Oare matematica și estetica pot înlocui și transcende simplul experiment?⁷⁰

Cu altă ocazie, Glashow a mai spus:

Teoria supercorzilor e atât de ambițioasă, încât este ori total corectă, ori total greșită. Singura problemă e că matematica folosită e atât de nouă, încât nu vom ști cum stau lucrurile decât peste decenii.⁷¹

El a pus în discuție și dacă teoreticienii corzilor „ar trebui în continuare să fie plătiți de departamentele de fizică și lăsați să inducă în eroare studenții impresionabili“, avertizând că teoria corzilor subminează știința, aproape la fel cum o făcuse și teologia medievală cu secole în urmă.⁷²

Cu puțin înainte de a muri, Richard Feynman declara că nu crede că teoria corzilor este *singura* soluție a problemelor – în particular, infinitii nedoriti –, optând mai curând pentru o fuziune armonioasă între gravitație și mecanica cuantică:

Am impresia – dar poate mă înșel – că există mai multe căi de abordare a problemei. Nu cred că există o singură cale de a scăpa de infinități. Faptul că o teorie ne scapă de infiniti nu e un motiv suficient pentru a o considera unică.⁷³

Și Howard Georgi, eminentul coleg și colaborator de la Harvard al lui Glashow, era un critic hotărât al teoriei corzilor la sfârșitul anilor 1980:

Dacă ne vom lăsa ademeniți de cântecele de sirenă despre „marea” unificare la distanțe atât de mici, încât prietenii noștri experimentatori nu ne mai pot ajuta, atunci vom avea probleme, pentru că vom pierde procesul crucial de eliminare a ideilor irelevante, proces care deosebește fizica de alte activități umane interesante.⁷⁴

Ca în cazul multor subiecte de mare importanță, pentru fiecare dintre acești critici apare și un susținător entuziast. Witten mărturisea că atunci când a aflat de modul în care teoria corzilor încorporează gravitația și mecanica cuantică a trăit „cel mai mare extaz intelectual” al vieții sale.⁷⁵ Cumrun Vafa, unul dintre teoreticienii de frunte ai teoriei corzilor de la Universitatea Harvard, spunea că „teoria corzilor ne dezvăluie, într-adevăr, cele mai profunde înțelegeri ale universului.”⁷⁶ Murray Gell-Mann, laureat al premiului Nobel, spunea că teoria corzilor este „un lucru fantastic”, iar el se aștepta ca o versiune a acestei teorii să fie într-o bună zi teoria întregii lumi.⁷⁷

După cum se vede, dezbaterile e alimentată de fizică, dar și de anumite perspective asupra felului în care fizica trebuie făcută. „Tradiționaliștii” vor ca studiile teoretice să fie în strânsă legătură cu observațiile experimentale, conformându-se aceluiași tipare folosite cu succes în ultimele secole. Ceilalți însă cred că suntem pregătiți să abordăm probleme care se află dincolo de capacitatea noastră tehnologică actuală de testare directă.

În ciuda diferitelor perspective, în ultimul deceniu, criticile împotriva teoriei corzilor s-au temperat. Glashow găsește două explicații. Mai întâi, spune el, pe la mijlocul anilor 1980:

Teoreticienii anunțau cu entuziasm și exuberanță că în curând vor răspunde la toate întrebările fizicii. Cum în momentul de față entuziasmul lor este mult mai prudent, și criticile mele din anii 1980 sunt mai puțin relevante.⁷⁸

În al doilea rând subliniază că:

Noi, teoreticienii care nu ne ocupăm de teoria corzilor, nu am progresat deloc în ultimul deceniu. Deci faptul că teoria corzilor este

singurul subiect fierbinte la ora actuală este un argument puternic. Există întrebări la care nu se va putea răspunde în cadrul convențional al teoriei cuantice de câmp. Asta e deja limpede. Ele și-ar putea găsi răspunsul pe altă cale, iar singura cale alternativă pe care o cunosc este teoria corzilor.⁷⁹

Aceeași perspectivă asupra anilor 1980 o are și Georgi:

S-a supralicitat în cazul teoriei corzilor cu diverse ocazii, la începuturile ei. În anii care au urmat însă, am descoperit că unele dintre ideile teoriei corzilor au dus la moduri interesante de gândire, care mi-au fost și mie de folos în munca mea. Acum mă bucur să văd oameni dăruindu-și timpul acestei teorii a corzilor, fiindcă îmi dau seama că va conduce la descoperiri folositoare.⁸⁰

Teoreticianul David Gross, figură marcantă atât a fizicii convenționale, cât și a teoriei corzilor, prezintă foarte elocvent situația:

Se obișnuia ca, atunci când escaladam muntele naturii, experimenterii să deschidă drumul. Noi, teoreticienii leneși, rămâneam în urmă. Din când în când dădeau jos câte un bolovan experimental care ricoșa în capetele noastre. Înțelegeam în fine care era ideea de bază și urmam calea deschisă de experimenterii. Când îi ajungeam din urmă, le explicam ce semnificație avea priveliștea și cum ajunseseră la ea. Acesta a fost modul vechi și simplu (cel puțin pentru teoreticienii) de a urca muntele. Ducem cu toții dorul acelor zile. Dar acum s-ar putea să fie nevoie ca noi, teoreticienii, să preluăm conducerea. Este o întreprindere solitară.⁸¹

Teoreticienii corzilor nu-și doresc o ascensiune solitară spre piscurile Muntelui Naturii; dimpotrivă, și-ar dori să împartă bucuriile și greutățile cu colegii lor experimenterii. Este vorba doar de un nefericit concurs de împrejurări, datorat discrepanțelor tehnologice, care a dus la actuala situație – o lipsă de sincronizare istorică – în care funiile și crampoanele teoretice, necesare ultimei părți a ascensiunii spre vârf, au fost parțial create, spre deosebire de cele experimentale care nu există încă. Dar asta *nu* înseamnă că teoria corzilor este fundamental ruptă de experiment, ci mai curând că teoreticienii corzilor speră „să disloce o piatră *teoretică*“ de pe vârful de energie ultraînaltă al muntelui și s-o aducă experimenterilor care lucrează în tabăra de mai

jos. Acesta este unul din obiectivele principale ale actualei cercetări în cadrul teoriei corzilor. Deocamdată nici o piatră nu a fost dislocată din vârf pentru a fi aruncată jos, dar poate chiar în aceste momente câteva pietricele fascinante și promițătoare își încep coborârea mult așteptată.

Calea spre experiment

Fără o descoperire tehnologică epocală nu vom fi niciodată în stare să atingem o scară de dimensiuni suficient de mică pentru a vedea direct o coardă. Fizicienii pot sonda materia până la o scară de o miliardime de miliardime de metru cu ajutorul acceleratoarelor care au dimensiuni de câteva mile. Pentru a cerceta distanțe mai mici e nevoie de energii mai mari, care necesită și instalații mai mari, capabile să-și concentreze întreaga energie asupra unei singure particule. Cum lungimea Planck este cu aproximativ 17 ordine de mărime mai mică decât dimensiunea pe care o putem cerceta la ora actuală, folosind tehnologia din ziua de azi, ne-ar fi necesar un accelerator de dimensiunea unei *galaxii* pentru a vedea corzile individuale. De fapt, Shmuel Nussinov de la Universitatea din Tel Aviv a demonstrat că această estimare aproximativă este mult prea optimistă; calcule mai realiste efectuate de el indică necesitatea unui accelerator de dimensiunea întregului *univers*. (Energia necesară pentru a cerceta materia la lungimi Planck este aproximativ egală cu o mie de kilowați-oră – energia necesară pentru funcționarea unui aparat de aer condiționat timp de o sută de ore. Problema tehnologică ce pare insurmontabilă este de a concentra toată această energie asupra unei singure particule, adică asupra unei singure corzi.) Cum Statele Unite au anulat până la urmă finanțarea pentru Superconducting Supercollider (Superacceleratorul Supraconductor) – un accelerator cu o circumferință „doar” de 54 de mile – nu ar trebui să așteptați cu respirația tăiată bani pentru un accelerator care să soneze scara Planck. Dacă vom testa deci experimental teoria corzilor, va trebui s-o facem în mod indirect. Va trebui să găsim consecințe ale teoriei corzilor în proprietăți fizice observabile la scări de lungime cu mult mai mari decât mărimea corzii.⁸²

În lucrarea lor de importanță istorică, Candelas, Horowitz, Strominger și Witten au făcut primii pași spre acest obiectiv. Nu numai

că au descoperit că dimensiunile suplimentare ale teoriei corzilor trebuie să fie încolăcite în forme Calabi-Yau, dar au aflat și unele dintre consecințele pe care acest lucru le are asupra modurilor posibile de vibrație ale corzii. Unul dintre rezultate e un exemplu uimitor pentru soluțiile neașteptate pe care teoria corzilor le oferă vechilor probleme din fizica particulelor.

Să ne amintim că particulele elementare descoperite de fizicieni se încadrează în cele trei familii cu organizare identică, particulele fiecărei familii succesive fiind din ce în ce mai masive. Întrebarea pentru care nu a existat nici un răspuns înainte de teoria corzilor era „de ce sunt *familii*” și „de ce sunt *trei*”? Iată ce propune teoria corzilor. Formele tipice Calabi-Yau conțin *găuri* care sunt asemănătoare celor dintr-un covrig sau dintr-un „covrig multiplu”, după cum se vede în figura 9.1. În contextul Calabi-Yau multidimensional, există de fapt o mulțime de tipuri de găuri care pot apărea – găuri care ele însele pot avea diferite dimensiuni („găuri multidimensionale”) – însă figura 9.1 sugerează doar ideea de bază. Candelas, Horowitz, Strominger și Witten au examinat cu atenție efectul pe care aceste găuri îl are asupra modurilor posibile de vibrație ale corzii, și iată ce au descoperit.

Există o *familie* de vibrații ale corzii de cea mai mică energie asociată fiecărei *găuri* în porțiunea Calabi-Yau a spațiului. Datorită faptului că particulele elementare cunoscute ar trebui să corespundă modurilor de oscilație cu cea mai mică energie, existența găurilor multiple – asemănătoare celor din covrigul multiplu – arată că aceste moduri de vibrație ale corzii se vor încadra în familii multiple. Dacă spațiul Calabi-Yau încolăcit are trei găuri, atunci vom regăsi trei familii de particule elementare.⁸³ Astfel, teoria corzilor susține că organizarea

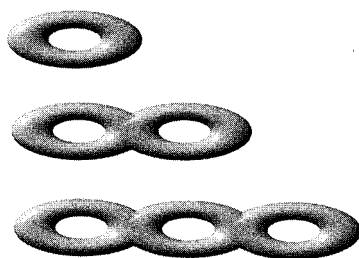

Figura 9.1 Un covrig, sau tor, și rudele sale multiple (cu mai multe găuri).

în familii observată experimental nu este o caracteristică inexplicabilă, întâmplătoare sau de origine divină, ci o reflectare a numărului de găuri ale formelor geometrice ce constituie dimensiunile suplimentare! Acest gen de rezultat îi dă palpații unui fizician.

Ați putea crede că numărul de găuri ale dimensiunilor încolăcite la scara Planck – fizică din vârful muntelui, prin excelență – a lovit acum o piatră testabilă experimental, care s-a rostogolit spre tabăra energiilor accesibile. Astfel, experimentatorii pot determina – de fapt, au determinat deja – numărul familiilor de particule: 3. Din nefericire, numărul de găuri conținut în fiecare din cele zece mii de forme Calabi-Yau cunoscute variază într-un interval mare. Unele au 3. Dar altele au 4, 5, 25 și așa mai departe – există unele care au chiar 480 de găuri. *Problema este că deocamdată nimeni nu știe cum să deducă din ecuațiile teoriei corzilor care dintre formele Calabi-Yau constituie dimensiunile spațiale suplimentare.* Dacă am descoperi principiul care ne permite să selectăm o formă Calabi-Yau din numeroasele posibilități, atunci într-adevăr o piatră din vârful muntelui s-ar desprinde și s-ar rostogoli jos, în tabăra experimentatorilor. Dacă acea formă Calabi-Yau determinată de ecuațiile teoriei ar avea trei găuri, am confirma o „postdicție” importantă a teoriei corzilor care explică o caracteristică cunoscută a lumii, altminteri absolut misterioasă. Dar găsirea principiului de selectare a formelor Calabi-Yau este deocamdată o problemă nerezolvată. Totuși – și acesta e un lucru important – se vede că teoria corzilor oferă potențialul de a răspunde nedumeririlor fundamentale ale fizicii particulelor, iar acest lucru în sine e un progres important.

Numărul de familii este doar o consecință experimentală a forme geometrice a dimensiunilor suplimentare. Prin efectul lor asupra modurilor posibile de vibrație ale corzilor, între alte consecințe ale dimensiunilor suplimentare se numără și proprietățile detaliate ale forțelor și particulelor de materie. Un exemplu: cercetările lui Strominger și Witten arată că masele particulelor din fiecare familie depind de – atenție, e puțin cam complicat – modul în care frontierele diverselor găuri multidimensionale din formele Calabi-Yau se intersectează și se întrepătrund. Este greu de vizualizat, dar ideea e că din moment ce o coardă vibrează prin dimensiunile suplimentare încolăcite, aranjamentul precis al diverselor găuri și modul în care forma Calabi-Yau se înfășoară în jurul lor au un impact direct asupra modurilor posibile

de vibrație rezonantă. Detaliile devin greu de urmărit și nu sunt chiar esențiale, însă important e faptul că, în ceea ce privește numărul de familii, teoria corzilor ne poate oferi cadrul pentru a răspunde la întrebări – cum ar fi: de ce electronul și celelalte particule au masele pe care le au? – la care alte teorii nu pot da nici un răspuns. Și, din nou, pentru a efectua asemenea calcule e necesar să știm ce formă Calabi-Yau să alegem pentru dimensiunile suplimentare.

Discuția precedentă ne-a făcut să înțelegem cum va putea explica într-o bună zi teoria corzilor proprietățile particulelor de materie înscrise în tabelul 1.1. Teoreticienii corzilor cred că o poveste similară va explica și proprietățile particulelor mesager ale forțelor fundamentale din tabelul 1.2. În timp ce corzile se răsucesc și vibrează șerpuind prin dimensiunile extinse și prin cele încolăcite, o mică parte a vastului lor repertoriu de oscilație constă în vibrații cu spin egal cu 1 sau 2. Acestea ar putea fi stările vibraționale care transportă forța între particule. Indiferent de forma spațiului Calabi-Yau, există întotdeauna un mod de vibrație cu masă zero și cu spin 2; identificăm acest mod de vibrație cu gravitonul. Lista precisă a particulelor mesager de spin 1 – numărul lor, tăria forței pe care o transmit, simetriile de etalonare cărora li se conformează – depinde însă în mod critic de forma geometrică precisă a dimensiunilor încolăcite. Ajungem deci la aceeași concluzie: teoria corzilor oferă cadrul pentru explicarea conținutului de particule mesager din universul nostru, adică pentru explicarea proprietăților forțelor fundamentale, dar, dacă nu știm exact în ce formă Calabi-Yau sunt încolăcite dimensiunile suplimentare, nu putem face nici o predicție sau postdicție precisă (dincolo de remarcă lui Witten privind postdicția gravitației).

De ce nu ne putem da seama care este forma „corectă” Calabi-Yau? Majoritatea teoreticienilor dau vina pe inadecvarea uneltelor teoretice care se folosesc deocamdată pentru analiza teoriei corzilor. Așa cum vom vedea în capitolul 12, cadrul matematic al teoriei corzilor este atât de complicat, încât fizicienii nu au putut face decât calcule aproximative folosind un formalism numit *teoria perturbațiilor*. În această schemă de aproximări, fiecare formă Calabi-Yau posibilă se află pe picior de egalitate cu toate celelalte; nici una nu e în mod fundamental evidențiată de ecuații. Cum consecințele fizice ale teoriei corzilor depind critic de forma precisă a dimensiunilor încolăcite, fără posibilitatea de a selecta o anumită formă Calabi-Yau dintre toate celelalte nu se

poate trage nici o concluzie definitivă care să fie testată experimental. Țelul actualelor cercetări este de a elabora metode teoretice care să depășească aceste abordări aproximative, în speranța că, pe lângă alte beneficii, vom ajunge la acea formă Calabi-Yau unică a dimensiunilor suplimentare. Vom vorbi despre progresul în acest domeniu în capitolul 13.

Epuizarea posibilităților

V-ați putea pune întrebarea: chiar dacă nu ne putem da seama ce formă Calabi-Yau va fi selectată de teoria corzilor, există oare vreo opțiune care să conducă la proprietăți fizice compatibile cu ceea ce observăm? Cu alte cuvinte, dacă ar fi să stabilim proprietățile fizice asociate fiecărei forme Calabi-Yau posibile și să le adunăm într-un catalog uriaș, am găsi oare vreuna care să se potrivească cu realitatea? Este o întrebare importantă, la care e dificil de dat un răspuns din două motive.

Un punct de pornire rezonabil ar fi să ne concentrăm doar asupra formelor Calabi-Yau care produc cele trei familii. Astfel se scurtează considerabil lista opțiunilor viabile, dar rămân oricum destul de multe. De fapt, se observă că putem deforma un covrig cu mai multe inele de o anumită formă, transformându-l într-o mulțime de alte forme – o varietate practic infinită – fără să modificăm numărul găurilor pe care le conține. În figura 9.2 ilustrăm o asemenea deformare a ultimului exemplu din figura 9.1. Cam în același mod putem să începem cu un spațiu Calabi-Yau cu trei găuri și să-l deformăm fără a-i schimba numărul de găuri, rezultând un număr infinit de variante ale formelor. (Când am menționat anterior că există zeci de mii de forme Calabi-Yau,

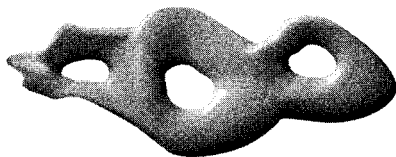

Figura 9.2 Forma de covrig multiplu poate fi deformată în multe feluri, fără a se produce vreo schimbare a numărului de găuri pe care le conține, una dintre variante fiind cea ilustrată aici.

grupasem deja formele care se pot transforma una într-alta prin asemenea deformări, considerând întregul grup ca fiind un singur spațiu Calabi-Yau.) Problema este că proprietățile fizice detaliate ale vibrațiilor corzii, masele lor și reacția lor la forțe *sunt* puternic afectate de asemenea schimbări fine ale formelor și, după cum am mai spus, nu avem nici un mijloc de a alege o variantă în detrimentul alteia. Oricât de mulți doctoranzi ar pune la muncă profesorii, este pur și simplu imposibil să găsești acea fizică ce corespunde unei liste infinite de forme diferite.

Această constatare i-a făcut pe teoreticienii corzilor să examineze fizica rezultând dintr-un eșantion al posibilelor forme Calabi-Yau. Chiar și așa lucrurile nu au fost deloc ușoare. Ecuatiile aproximative folosite în mod curent în teoria corzilor nu sunt destul de eficiente pentru a obține în întregime fizica ce rezultă dintr-o anumită alegere a formei Calabi-Yau. Ele ne pot duce departe pe drumul înțelegerii, în sensul estimării groșiere a proprietăților vibrațiilor corzilor care sperăm să corespundă particulelor observate. Dar concluzii fizice precise și definitive, cum ar fi masa electronului sau tăria forței slabe, necesită ecuații mult mai exacte decât cele ale actualului cadru aproximativ. Să ne aducem aminte din capitolul 6 – din exemplul cu *Prețul corect* – că scara de energie „naturală” a teoriei corzilor este energia Planck și că numai prin anulări extrem de fine rezultă din teoria corzilor moduri de vibrație cu mase aflate în vecinătatea celor ale particulelor de materie și de forță cunoscute. Aceste anulări foarte fine necesită calcule foarte precise, pentru că erori oricât de mici pot avea un impact imens asupra acurateței. După cum vom vedea în capitolul 12, pe la mijlocul anilor 1990, fizicienii au făcut progrese semnificative în depășirea actualelor ecuații aproximative, dar drumul e lung.

Unde ne aflăm în prezent? Ei bine, chiar dacă nu avem un criteriu fundamental prin care să alegem o anumită formă Calabi-Yau din toate celelalte și nu dispunem de toate uneltele teoretice necesare pentru a obține fără rest consecințele observabile ale unei asemenea alegeri, tot ne putem întreba dacă *vreuna* dintre alegerile din catalogul Calabi-Yau ne va conduce la o lume care să fie chiar și într-un acord aproximativ cu observațiile. Răspunsul la această întrebare este încurajator. Deși majoritatea articolelor din catalogul Calabi-Yau produc consecințe observabile care diferă flagrant de ceea ce cunoaștem în lumea noastră (număr diferit de familii de particule, număr și tipuri diferite

de forțe fundamentale etc.), câteva articole din catalog conduc la o fizică destul de asemănătoare cu realitatea. Ceea ce înseamnă că *există* exemple de spații Calabi-Yau care, dacă sunt alese pentru dimensiunile încolăcite necesare teoriei corzilor, dau naștere la vibrații ale corzilor care sunt înrudite îndeaproape cu particulele modelului standard. Și, lucru extrem de important, teoria corzilor include cu succes forța gravitațională în acest cadru cuantic.

Cu actualul nivel de înțelegere, această situație este dintre cele mai bune la care puteam spera. Dacă o mulțime de spații Calabi-Yau ar fi fost cât de cât în acord cu experimentul, legătura dintre o anume alegere și proprietățile fizice observate ar fi mai puțin captivantă. Multe alegeri s-ar potrivi, deci nici una nu ar fi scoasă în evidență, chiar și din perspectiva experimentală. Pe de altă parte, dacă nici una dintre formele Calabi-Yau nu ar duce la ceva care să semene cât de cât cu proprietățile fizice observate, atunci teoria corzilor ar fi un cadru teoretic frumos, dar fără relevanță pentru universul nostru. Identificarea unui număr mic de forme Calabi-Yau ce par a se încadra în limite acceptabile este un rezultat extrem de încurajator.

Una dintre cele mai mari realizări științifice – dacă nu chiar cea mai mare – ar fi explicarea proprietăților particulelor elementare și ale forțelor. Ne-am putea întreba însă dacă se pot face predicții teoretice – nu postdicții – pe care experimentatorii să încerce să le confirme acum sau în viitorul apropiat. Răspunsul e da.

Superparticule

Actualele obstacole teoretice care împiedică teoria corzilor să facă predicții detaliate ne silesc să căutăm aspectele *generice* ale unui univers alcătuit din corzi, și nu cele specifice. În acest context, aspecte generice înseamnă trăsături atât de profunde ale teoriei corzilor, încât sunt puțin afectate, sau chiar independente, de acele proprietăți detaliate ale teoriei care se află deocamdată în afara orizontului nostru. Asemenea trăsături pot fi abordate cu destulă încredere, chiar dacă nu înțelegem pe deplin teoria. În capitolele ce urmează vom reveni cu alte exemple, dar acum ne vom ocupa în mod special de supersimetrie.

După cum am mai menționat, o proprietate fundamentală a teoriei corzilor este simetria extremă, care include nu numai principiile de

simetrie intuitivă, dar respectă și extensia matematică maximă a acestor principii, supersimetria. Aceasta înseamnă, așa cum am văzut în capitolul 7, că modurile de vibrație ale corzii apar în perechi – perechile superpartener – diferind unul de altul prin jumătate de unitate de spin. Dacă teoria corzilor este corectă, atunci unele dintre vibrațiile corzilor vor corespunde particulelor elementare cunoscute. Datorită împerecherii supersimetrice, teoria corzilor *prezice* faptul că fiecare particulă cunoscută va avea un superpartener. Putem determina sarcinile de forță pe care le va avea fiecare dintre acești superparteneri, dar deocamdată nu putem prezice și masele lor. Chiar și așa, predicția *existenței* superpartenerilor este o trăsătură generică a teoriei corzilor; e o proprietate a teoriei corzilor care nu depinde de acele aspecte încă nelămurite.

Deocamdată nu au fost observați superparteneri ai particulelor elementare cunoscute. Asta ar putea însemna că ei nu există, iar teoria corzilor e greșită. Mulți fizicieni din teoria particulelor cred însă că aceștia sunt foarte grei și nu pot fi observați experimental prin metodele curente. În momentul de față fizicienii construiesc în Elveția, la Geneva, un accelerator mamut numit Large Hadron Collider. Există speranțe mari ca acesta să fie suficient de puternic pentru a face posibilă observarea particulelor superpartener. Acceleratorul ar trebui să fie pus în funcțiune înainte de 2010 și la scurt timp supersimetria ar putea fi confirmată experimental. „Supersimetria ar trebui să fie în curând descoperită. Atunci va fi un moment spectaculos” – spunea Schwartz.⁸⁴

Trebuie totuși făcute două remarci. Chiar dacă vom descoperi particulele superpartener, de unul singur acest fapt nu va putea confirma valabilitatea teoriei corzilor. După cum am văzut, deși supersimetria a fost descoperită prin intermediul teoriei corzilor, ea a fost inclusă cu ușurință în teoriile particulelor punctiforme, deci originea ei nu ține neapărat de teoria corzilor. Și invers, chiar dacă particulele superpartener nu vor fi descoperite cu ajutorul acceleratorului Large Hadron Collider, acest fapt de unul singur nu va elimina teoria corzilor, căci s-ar putea ca superpartenerii să fie atât de grei, încât nici noul accelerator să nu-i poată detecta.

Dacă totuși particulele superpartener vor fi observate, aceasta va constitui o dovadă puternică și încurajatoare în favoarea teoriei corzilor.

Particule cu sarcină fracționară

O altă amprentă experimentală a teoriei corzilor, legată de sarcina electrică, nu are același caracter generic, dar e la fel de spectaculoasă. Particulele elementare din modelul standard au o plajă limitată de sarcini electrice. Cuarzii și anticuarzii au sarcini electrice de o treime sau două treimi, cu plus sau cu minus, iar celelalte particule au sarcina zero, unu sau minus unu. Combinații ale acestor particule alcătuiesc materia cunoscută din univers. În teoria corzilor e însă posibil să existe moduri rezonante de vibrație care să corespundă unor particule cu sarcini electrice mult diferite. De exemplu, sarcina electrică a unei particule poate lua valori fracționale exotice, precum $1/5$, $1/11$, $1/13$, $1/53$ și altele dintr-o gamă largă de posibilități. Aceste sarcini neobișnuite pot apărea când dimensiunile curbate au o anumită proprietate geometrică: găuri având proprietatea că acele corzi care le înconjoară se pot desface doar răsucindu-le de un număr dat de ori.⁸⁵ Detaliile nu sunt foarte importante, dar se pare că numărul de răsuciri necesare pentru a le „descurca“ se manifestă în modurile de vibrație permise, determinând numitorul sarcinii fracționale.

Unele forme Calabi-Yau au această proprietate, altele nu, și de aceea posibilitatea unor sarcini electrice cu valoare fracționară neobișnuită nu are caracterul generic al existenței superparticulelor. Pe de altă parte, dacă predicția existenței superpartenerilor nu este o proprietate unică a teoriei corzilor, decenii de cercetări au demonstrat că nu există nici un motiv ca asemenea sarcini electrice fracționare să existe în *vreo* teorie a particulelor punctiforme. Ele ar putea fi introduse forțat într-o teorie a particulelor punctiforme, dar ar fi cu totul nefiresc. Posibilitatea lor apariție datorată proprietăților geometrice simple ale dimensiunilor suplimentare face ca aceste sarcini electrice neobișnuite să devină o amprentă experimentală naturală pentru teoria corzilor.

La fel ca în cazul situației superpartenerilor, nu au fost niciodată observate particule cu sarcini atât de „exotice“, iar cunoștințele noastre despre teoria corzilor nu ne permit să precizem masele lor, chiar dacă dimensiunile suplimentare ar avea proprietățile potrivite pentru a le genera. O explicație a faptului că nu au fost încă văzute ar fi din nou că, dacă există, masele lor sunt prea mari pentru a fi detectate experimental – este foarte probabil ca masele să fie de ordinul masei Planck. Dacă însă într-un experiment viitor vor fi descoperite asemenea sar-

cini electrice exotice, atunci vom obține o dovadă serioasă în favoarea teoriei corzilor.

Posibilități mai îndepărtate

Există și alte căi prin care putem obține dovezi favorabile teoriei corzilor. De exemplu, Witten a indicat posibilitatea ca în viitor astronomii să găsească un semn direct al teoriei corzilor în datele pe care le adună prin observarea spațiului. După cum am văzut în capitolul 6, mărimea tipică a unei corzi este lungimea Planck, dar corzile cu mai multă energie pot fi mult mai mari. De fapt, energia produsă de big bang ar fi fost suficientă pentru a produce câteva corzi de mărimi macroscopice care, prin expansiunea cosmică, ar fi putut ajunge la mărimi astronomice. Ne putem imagina că acum, sau cândva în viitor, o asemenea coardă să măture cerul nopții, lăsând o amprentă inconfundabilă în datele pe care le adună astronomii (de pildă, o mică schimbare în temperatura radiației cosmice de fond; vezi capitolul 14). După cum spunea Witten, „deși puțin cam pretențios, acesta este scenariul meu favorit pentru confirmarea teoriei corzilor, căci nimic nu ar constitui o dovadă mai grăitoare decât să vezi cu telescopul o coardă.”⁸⁶

Există și alte posibile amprente experimentale, mai realiste, ale teoriei corzilor. Iată cinci exemple. Mai întâi, în legătură cu tabelul 1.1 am arătat că nu se știe exact dacă neutrinel este foarte ușor sau pur și simplu are masă nulă. Conform modelului standard, nu are masă, dar nu există nici un motiv profund. O provocare pentru teoria corzilor este să explice datele actuale și viitoare legate de neutrini, în special dacă experimentele vor demonstra în final că au o masă foarte mică, dar diferită de zero. În al doilea rând, există anumite procese ipotetice interzise de modelul standard, dar permise în teoria corzilor. Între acestea se numără și posibila dezintegrare a protonului (nu vă faceți griji, dacă o asemenea dezintegrare există, ea are loc foarte încet), și posibilele transformări și dezintegrări ale diverselor combinații de cuarci, care intră în contradicție cu anumite proprietăți bine stabilite ale teoriei cuantice de câmp a particulelor punctiforme.⁸⁷ Asemenea procese sunt în mod special interesante datorită inexistenței lor în teoria convențională, fapt care le transformă în senzori foarte

sensibili pentru o fizică de neimaginat fără postularea unor noi principii teoretice. Dacă ar fi observate experimental, astfel de procese ar oferi un teren fertil teoriei corzilor pentru a le explica. În al treilea rând, pentru anumite forme Calabi-Yau există moduri de vibrație particulare ale corzilor ce pot genera efectiv noi și minuscule câmpuri de forță cu rază lungă de acțiune. Dacă s-ar descoperi efectele unor asemenea noi forțe, ele ar reflecta noua fizică a teoriei corzilor. În al patrulea rând, așa cum vom vedea în următorul capitol, astronomii au strâns dovezi că galaxia noastră și poate întregul univers sunt scufundate într-o baie de *materie întunecată*, a cărei natură nu a fost încă identificată. Prin numeroasele sale moduri rezonante de vibrație posibile, teoria corzilor ne sugerează câțiva candidați pentru „materia întunecată”; verdictul va trebui să aștepte alte rezultate experimentale care vor stabili în detaliu proprietățile materiei întunecate.

A cincea și ultima modalitate de a lega teoria corzilor de observație se referă la constanta cosmologică – să ne amintim, așa cum am arătat în capitolul 3, aceasta este o modificare pe care Einstein a impus-o temporar asupra ecuațiilor sale inițiale ale relativității generale pentru a obține un univers static. Deși descoperirea ulterioară a faptului că universul se dilată l-a făcut pe Einstein să-și retragă modificarea, fizicienii și-au dat seama că nu există nici un motiv pentru care valoarea constantei cosmologice trebuie să fie zero. De fapt, constanta cosmologică poate fi interpretată ca un fel de energie atotcuprinzătoare depozitată în vidul spațial, deci valoarea ei ar trebui să fie calculabilă teoretic și măsurabilă experimental. Dar până acum între observații și calcule au apărut nepotriviri flagrante: observațiile arată că această constantă cosmologică este fie nulă (așa cum sugerase Einstein), fie foarte mică; calculele indică faptul că fluctuațiile cuantice din vidul spațial tind să *genereze* o constantă cosmologică diferită de zero a cărei valoare este cu 120 de ordine de mărime (1 urmat de 120 de zerouri) mai mare decât permite experimentul! Aceasta reprezintă o minunată provocare pentru teoreticienii corzilor. Pot oare calculele din teoria corzilor înlătura această nepotrivire explicând de ce constanta cosmologică este zero sau, dacă experimentele stabilesc că valoarea ei este mică dar nenulă, poate oferi teoria corzilor o explicație? Dacă teoria corzilor va putea răspunde la această provocare – ceea ce deocamdată nu s-a întâmplat – ar apărea o dovadă importantă în favoarea ei.

O evaluare

Istoria fizicii este plină de idei care, atunci când au fost prima dată expuse, păreau de netestat, însă cu timpul, grație progresului tehnologic, au intrat în domeniul testabilității experimentale. Ideea că materia este alcătuită din atomi, ipoteza lui Pauli privind existența unor particule fantomatice numite neutrini și presupunerea că cerul este împânzit de stele neutronice și găuri negre sunt doar trei dintre cele mai proeminente idei de acest gen, idei pe care acum le îmbrățișăm și le folosim, dar care inițial păreau mai curând literatură științifico-fantastică decât știință.

Justificarea introducerii teoriei corzilor este cel puțin la fel de atrăgătoare ca oricare dintre aceste trei idei – de fapt, teoria corzilor a fost considerată cea mai importantă și mai tulburătoare înfăptuire a fizicii teoretice de la descoperirea mecanicii cuantice. Această comparație e cât se poate de nimerită, pentru că istoria mecanicii cuantice ne învață că trebuie să treacă mai multe decenii până când revoluțiile din fizică ajung la maturitate. În plus, teoreticienii de atunci ai mecanicii cuantice aveau un mare avantaj față de cei care se ocupă azi de teoria corzilor: mecanica cuantică, chiar și parțial formulată, avea contact direct cu rezultatele experimentale. Dar și așa a durat aproape 30 de ani elaborarea structurii logice a mecanicii cuantice și încă aproximativ 20 încorporarea deplină a relativității speciale în teorie. Acum se încearcă încorporarea relativității generale, o sarcină mult mai grea, iar contactul cu experimentul e mult mai dificil. Spre deosebire de cei care au rezolvat problema mecanicii cuantice, teoreticienii de azi ai corzilor nu sunt călăuziți pas cu pas de lumina naturală a rezultatelor experimentale.

Ne putem prin urmare aștepta ca una sau mai multe generații de fizicieni să-și dedice viața cercetării și dezvoltării teoriei corzilor fără ca vreun rezultat experimental să le vină în ajutor. Numeroșii fizicieni din lumea întreagă care lucrează în domeniul teoriei corzilor știu foarte bine că își asumă riscul de a nu obține nici un rezultat concludent după o viață întreagă de eforturi. Teoria va avansa mult, dar va fi oare suficient pentru a depăși actualele obstacole și a conduce la previziuni testabile experimentale? Testele indirecte despre care am vorbit vor duce oare la acele rezultate și confirmări pe care le așteaptă toată lumea? Aceste întrebări îi frământă pe toți cei care lucrează în teoria

corzilor, însă ele nu au deocamdată vreun răspuns. Doar timpul va decide. Frumusețea simplității teoriei corzilor, felul în care împacă gravitația și mecanica cuantică, posibilitatea de a unifica toate elementele naturii și potențialul ei practic nelimitat de a face predicții, toate acestea îi îndeamnă pe fizicieni să-și asume riscul.

Aceste considerații dătătoare de speranțe au fost continuu susținute de capacitatea teoriei corzilor de a descoperi noi caracteristici fizice remarcabile ale unui univers bazat pe corzi, caracteristici ce dezvăluie coerența subtilă și profundă din funcționarea naturii. În limbajul introdus anterior, multe dintre ele sunt caracteristici generice care, indiferent de detaliile ce ne lipsesc pentru moment, vor constitui proprietățile de bază ale unui univers alcătuit din corzi. Cele mai surprinzătoare dintre ele au avut un efect profund asupra felului în care înțelegem spațiul și timpul.

Partea a IV-a
Teoria corzilor și textura
spațio-temporală

Geometria cuantică

În cursul unui deceniu, Einstein a reușit de unul singur să înlocuiască vechea perspectivă newtoniană cu o nouă și profundă înțelegere a gravitației. Nu a trecut mult până când deopotrivă experți și profani și-au exprimat admirația față de felul strălucit și original în care Einstein a făurit relativitatea generală. Nu trebuie să pierdem însă din vedere împrejurările istorice favorabile care au contribuit decisiv la succesul lui Einstein. Printre cele mai importante se numără descoperirile matematice din secolul XIX ale lui Georg Bernhard Riemann, care ofereau un aparat geometric precis pentru descrierea spațiilor curbate de dimensiuni arbitrare. În faimoasa sa prelegere inaugurală din 1854 de la Universitatea din Göttingen, Riemann a rupt lanțurile ce limitau gândirea la un spațiu plan, euclidian, și a deschis drumul pentru tratarea matematică a geometriei în toate tipurile de suprafețe curbate. Ideile lui Riemann au oferit matematicii posibilitatea de a analiza cantitativ spații curbate asemenea celor ilustrate în figurile 3.4 și 3.6. Geniul lui Einstein s-a vădit în recunoașterea acestui tip de matematică drept instrument ideal pentru introducerea noilor sale idei privind forța gravitațională.

Acum, la aproape un secol de la performanța lui Einstein, teoria corzilor ne dă o descriere cuantică a gravitației care, în chip necesar, modifică relativitatea generală atunci când distanțele implicate devin de ordinul de mărime al lungimii Planck. Geometria riemanniană este nucleul matematic al relativității generale, prin urmare și ea trebuie modificată pentru a reflecta noua fizică a distanțelor scurte din teoria corzilor. Dacă relativitatea generală afirmă că proprietățile curbate ale universului sunt descrise de geometria lui Riemann, teoria corzilor

ne spune că acest lucru este adevărat doar când examinăm textura universului la o scară suficient de mare. Pentru distanțe de ordinul lungimii Planck, e nevoie de un nou tip de geometrie, în concordanță cu noua fizică a teoriei corzilor. Acest nou cadru geometric se numește *geometrie cuantică*.

Spre deosebire de cazul geometriei riemanniene, teoreticienii corzilor nu au la dispoziție nici o lucrare de geometrie de pe raftul vreunui matematician pentru a o pune în slujba geometriei cuantice. În schimb, fizicienii și matematicienii studiază intens teoria corzilor, edificând treptat o nouă ramură a fizicii și matematicii. Deși povestea nu a ajuns la capăt, cercetările au dezvăluit deja multe proprietăți geometrice noi ale spațiu-timpului datorate teoriei corzilor, proprietăți care l-ar fi entuziasmat fără îndoială și pe Einstein.

Esența geometriei riemanniene

Când sari pe o trambulină elastică, greutatea corpului face ca ea să se deformeze prin întinderea fibrelor ei elastice. Această întindere e maximă chiar sub corpul tău și devine din ce în ce mai mică pe măsură ce te apropii de marginea trambulinei. Efectul se poate observa și mai bine dacă pe suprafața elastică e pictat chipul atât de cunoscut al Mona Lisei. Când trambulina nu e supusă nici unui efort, Mona Lisa arată normal. Dar când stai pe trambulină, imaginea Mona Lisei e distorsionată, în special în zona aflată sub corpul tău, așa cum se vede în figura 10.1.

Acest exemplu surprinde esența matematicii lui Riemann care descrie suprafețe curbate. Sprijinindu-se pe ideile anterioare ale matematicienilor Carl Friedrich Gauss, Nikolai Lobacevski și János Bolyai, Riemann a demonstrat că o analiză atentă a *distanțelor* dintre toate punctele de pe sau dintr-un obiect face posibilă determinarea cantitativă a curbării. În esență se poate spune că, cu cât este mai puternică întinderea (neuniformă) – adică abaterea de la relațiile de distanță pentru o formă plată –, cu atât e mai mare curbarea obiectului. De exemplu, trambulina elastică e întinsă la maximum chiar sub corpul tău, deci relațiile de distanță dintre punctele din această zonă sunt deformată cel mai mult. Această regiune a trambulinei are deci curbura cea mai

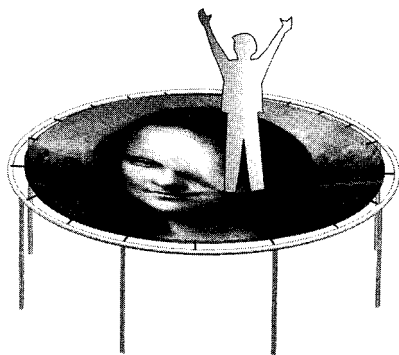

Figura 10.1 Când stai pe trambulina elastică Mona Lisa, deformarea imaginii e maximă chiar sub tine.

mare, după cum ne așteptam având în vedere că aici Mona Lisa e supusă celor mai mari distorsiuni, producând un fel de grimasă în locul enigmaticului ei zâmbet.

Einstein a adoptat descoperirile matematice ale lui Riemann, dându-le o interpretare fizică precisă. Așa cum am arătat în capitolul 3, curbarea spațiului-timp întruchipează forța gravitațională. Dar să analizăm această interpretare ceva mai atent. În sens matematic, curbarea spațiului-timp, ca și curbarea trambulinei elastice, reflectă distorsionarea distanțelor dintre *punctele* lui. În sens fizic, forța gravitațională resimțită de un obiect este o reflectare directă a acestei distorsiuni. De fapt, micșorând treptat obiectul, matematica și fizica se contopesc și mai mult pe măsură ce ne apropiem de înțelegerea fizică a conceptului matematic abstract de punct. Teoria corzilor limitează însă precizia cu care formalismul matematic al lui Riemann poate fi întruchipat de fizica gravitației, deoarece există o limită până la care putem micșora un obiect. Când ajungi la distanțe de dimensiunea corzilor, nu poți merge mai departe. Noțiunea tradițională de particulă punctiformă nu există în teoria corzilor – elementul esențial grație căruia putem ajunge la o teorie cuantică a gravitației. Asta ne demonstrează clar că geometria riemanniană, întemeiată pe distanța dintre puncte, e modificată la scară ultramicroscopică de teoria corzilor.

Această observație are un efect foarte mic asupra aplicațiilor macroscopice obișnuite ale relativității generale. De exemplu, în studiile

cosmologice, fizicienii consideră galaxii întregi ca pe niște puncte, fiindcă la scara universului dimensiunea lor e neglijabilă. Din acest motiv, folosirea geometriei lui Riemann într-un mod atât de direct se dovedește o aproximație foarte bună, după cum o dovedește succesul relativității generale în contextul cosmologic. În domeniul ultramicroscopic însă, natura extinsă a corzii face ca formalismul matematic al lui Riemann să nu mai poată fi aplicat. După cum vom vedea, el trebuie înlocuit de geometria cuantică a teoriei corzilor, cu proprietăți noi și surprinzătoare.

Teren de joacă în cosmologie

În conformitate cu modelul cosmologic al big bang-ului, întregul univers a apărut violent în urma unei explozii cosmice, în urmă cu aproximativ 15 miliarde de ani. După cum a descoperit Hubble, rămășițele acestei explozii, sub forma a miliarde de galaxii, continuă să se îndepărteze. Universul este în expansiune. Nu știm dacă această expansiune cosmică va continua la nesfârșit sau va fi încetinită până la oprire, după care mișcarea se va inversa, ducând la o implozie cosmică. Astronomii și astrofizicienii încearcă să lămurească această problemă pe cale experimentală, deoarece răspunsul este determinat de ceva ce în principiu poate fi măsurat: densitatea medie a materiei din univers.

Dacă densitatea medie a materiei depășește o așa-numită *densitate critică*, de aproximativ o sutime de miliardime de miliardime de miliardime (10^{-29}) de gram pe centimetru cub – aproximativ cinci atomi de hidrogen pentru fiecare metru cub de univers – atunci o forță gravitațională suficient de mare va străbate cosmosul și îl va opri, pentru ca apoi să-i inverseze expansiunea. Dacă densitatea medie a materiei este mai mică decât această valoare critică, atracția gravitațională va fi prea slabă pentru a opri expansiunea, care va continua la nesfârșit. (Bazându-vă pe propriile observații asupra lumii, v-ați putea gândi că densitatea medie depășește de departe densitatea critică. Dar amintiți-vă că materia, ca și banii, tinde să se aglomereze. A folosi densitatea medie a materiei Pământului, sistemului solar sau chiar Căii Lactee ca indicator pentru întregul univers ar fi ca și cum am considera averea lui Bill Gates ca medie a veniturilor. Așa cum există mulți oameni ale căror câștiguri sunt mult mai mici decât cele ale lui Bill Gates,

diminuând substanțial media, există foarte mult spațiu aproape gol între galaxii care scade drastic densitatea medie totală a materiei.)

Studiind cu atenție distribuția galaxiilor în spațiu, astronomii își pot face o idee destul de precisă asupra cantității medii de materie vizibilă din univers, iar ea este semnificativ mai mică decât valoarea critică. Există însă dovezi clare, atât teoretice, cât și experimentale, că universul este îmbibat cu materie întunecată. Această materie nu participă la procesul de fuziune nucleară care alimentează stelele, și deci nu emite lumină, fiind astfel invizibilă pentru telescoapele astronomilor. Nimeni nu a stabilit natura acestei materii întunecate, și cu atât mai puțin cantitatea ei exactă. Prin urmare, soarta universului nostru, aflat în prezent în expansiune, este incertă.

Haideti să presupunem însă că densitatea materiei depășește valoarea critică și că într-o zi din viitorul îndepărtat expansiunea se va opri, iar universul va suferi un colaps. Atunci, toate galaxiile vor începe să se apropie ușor una de alta, dar, cu timpul, viteza lor de apropiere va crește enorm. Trebuie să ne imaginăm întregul univers restrângându-se într-o masă cosmică ce se micșorează continuu. După cum am arătat și în capitolul 3, de la dimensiunea lui maximă de mai multe miliarde de ani-lumină, universul se va restrânge la milioane de ani-lumină, în fiecare moment viteza de apropiere sporind, pe măsură ce *totul* este strivit laolaltă până la dimensiunea unei galaxii, apoi la dimensiunea unei stele, a unei planete, a unei portocale, a unui bob de mazăre, a unui fir de nisip și mai departe, conform relativității generale, spre dimensiunea unei molecule, a unui atom, apoi, în final, printr-o prăbușire cosmică inexorabilă spre *dimensiune nulă*. Conform teoriei convenționale, universul a pornit de la o stare inițială de dimensiune zero și, dacă are masă suficientă, va sfârși printr-o restrângere într-o stare similară de compresie cosmică finală.

Dacă însă scara distanțelor implicate este de ordinul lungimii Planck sau mai mică, mecanica cuantică infirmă ecuațiile relativității generale, după cum știm deja. Trebuie să folosim teoria corzilor. Astfel, dacă relativitatea generală a lui Einstein permite formei geometrice a universului să devină oricât de mică, la fel cum matematica geometriei lui Riemann permite unei forme abstracte să devină oricât de mică ne putem imagina, se pune întrebarea ce modificări aduce în această privință teoria corzilor. Așa cum vom vedea, există dovezi că, din nou, teoria corzilor stabilește o limită inferioară pentru distanțele accesibile

fizic și afirmă că universul nu poate fi restrâns la o mărime mai mică decât lungimea Planck în nici una din dimensiunile lui spațiale.

Având deja unele cunoștințe despre teoria corzilor, ne-am putea hazarda să ne închipuim ce se întâmplă. Am putea spune că oricâte puncte punem unul peste altul – adică particule punctiforme – volumul lor combinat va fi tot zero. În schimb, dacă aceste particule sunt într-adevăr corzi, strânse laolaltă cu orientări aleatoare, ele vor ocupa un spațiu de dimensiune diferită de zero, asemănător unei mingi din benzi elastice de dimensiune Planck. Afirmatia ar fi în concordanță cu noua orientare, însă s-ar pierde trăsături subtile și semnificative pe care teoria corzilor le folosește cu eleganță pentru a sugera o dimensiune minimă a universului. Aceste trăsături subliniază, într-o manieră concretă, noua fizică a corzilor ce intră în scenă și impactul ei asupra spațiului-timp.

Pentru a explica aceste aspecte importante, să luăm un exemplu care înlătură detaliile neesențiale, fără a sacrifica noua fizică. În loc să considerăm toate cele zece dimensiuni spațio-temporale ale teoriei corzilor, sau chiar și cele patru dimensiuni spațio-temporale extinse cu care suntem obișnuiți, să ne întoarcem la Universul Furtunului. Am introdus acest univers cu două dimensiuni spațiale în capitolul 8, într-un context ce nu includea corzile, pentru a explica aspecte ale ideilor lui Kaluza și Klein din anii 1920. Să-l folosim acum ca pe un „teren de joacă spațial” pentru a explora proprietățile teoriei corzilor într-un cadru simplu. Vom folosi apoi cele descoperite pentru a înțelege mai bine toate dimensiunile spațiale impuse de teoria corzilor. În acest scop, să ne imaginăm că dimensiunea circulară a Universului Furtunului este la început normală, pentru ca ulterior să se restrângă tot mai mult, apropiindu-se de forma Țării Liniare – o versiune parțială, simplificată a marii implozii.

Întrebarea la care vrem să răspundem este dacă proprietățile geometrice și fizice ale acestui colaps cosmic diferă semnificativ în cazul unui univers bazat pe corzi față de cazul unui univers bazat pe particule punctiforme.

Caracteristica esențial nouă

Nu trebuie să căutăm prea departe pentru a găsi fizica elementară a corzilor. O particulă punctiformă care se deplasează în acest univers

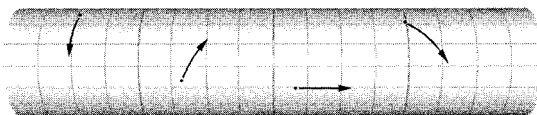

Figura 10.2 Particulă punctiformă mișcându-se pe un cilindru.

bidimensional poate efectua tipurile de mișcări ilustrate în figura 10.2. Ea se poate deplasa de-a lungul dimensiunii extinse a furtunului, se poate mișca în jurul părții curbate sau poate executa orice combinație a acestor două mișcări. O buclă de coardă poate face aceleași mișcări, singura diferență fiind că ea va oscila în timpul acestor mișcări pe suprafață, așa cum se vede în figura 10.3 (a). Această diferență a fost deja discutată în detaliu: oscilațiile corzii îi determină acesteia proprietățile fizice cum ar fi masa și sarcina de forță. Deși e un aspect esențial al teoriei corzilor, nu ne vom concentra acum asupra lui, din moment ce am înțeles deja implicațiile lui fizice.

Ne vom concentra în schimb asupra unei alte diferențe dintre mișcarea particulelor punctiforme și cea a corzilor, o diferență ce depinde direct de *forma* spațiului prin care se mișcă coarda. Cum coarda este un obiect extins, există și o altă configurație posibilă pe lângă cele deja menționate. Ea se poate *înfășura în jurul* părții circulare a furtunului, ca un lasou, așa cum se vede în figura 10.3 (b).⁸⁸ Coarda va continua să alunece și să oscileze, dar mișcarea va avea loc în această configurație extinsă. De fapt, coarda se poate înfășura în jurul părții circulare a spațiului de oricâte ori, după cum se vede tot în figura 10.3 (b), și va executa din nou mișcări oscilatorii în timp ce aluneacă.

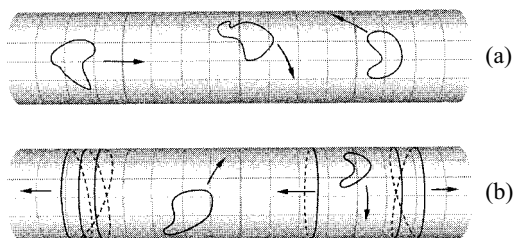

Figura 10.3 Corzile se pot mișca pe un cilindru în două feluri diferite – în configurații „neînșurate“ sau în configurații „înșurate“.

Dacă o coardă este înfășurată într-o asemenea configurație, spunem că se află într-un *mod de înfășurare*. Acest mod de înfășurare este o posibilitate inerentă corzilor. Nu există ceva asemănător în cazul particulelor punctiforme. Să vedem acum care sunt implicațiile acestui tip de mișcare calitativ nou asupra corzii însăși și asupra proprietăților geometrice ale dimensiunii pe care o înfășoară.

Fizica corzilor înfășurate

În discuțiile anterioare privind mișcarea corzilor ne-am concentrat asupra corzilor neînfășurate. Corzile care se înfășoară în jurul unei componente spațiale circulare au aproape aceleași proprietăți pe care le-am studiat deja. Oscilațiile lor, asemeni oscilațiilor corzilor neînfășurate, contribuie din plin la proprietățile observate. Diferența esențială este că o coardă înfășurată are o masă *minimă* determinată de *mărimea* dimensiunii circulare și de numărul de înfășurări în jurul acesteia. Mișcarea oscilatorie a corzii dă o contribuție suplimentară la acest minimum.

Nu e greu de înțeles originea acestei mase minime. O coardă înfășurată are o lungime minimă determinată de circumferința dimensiunii circulare și de numărul de răsuciri în jurul ei. Lungimea minimă a corzii determină masa minimă: cu cât lungimea e mai mare, cu atât și masa e mai mare. Cum circumferința unui cerc e proporțională cu raza lui, masele minime implicate în modurile de înfășurare sunt proporționale cu raza cercului în jurul căruia se răsucesc. Folosind relația lui Einstein $E = mc^2$ care leagă masa de energie, putem spune de asemenea că energia înmagazinată într-o coardă înfășurată este proporțională cu raza dimensiunii circulare. (Și corzile neînfășurate au o minusculă lungime minimă, căci dacă n-ar avea-o am fi înapoi în domeniul particulelor punctiforme. Același raționament ne-ar putea duce la concluzia că și corzile neînfășurate au o masă minimă minusculă, dar diferită de zero. Într-un fel așa și este, dar efectele cuantice pe care le-am întâlnit în capitolul 6 – amintiți-vă de *Prețul corect* – pot anula această contribuție la masă. Astfel, corzile neînfășurate pot produce fotonul, gravitonul și toate celelalte particule fără masă sau cu masa aproape zero. În privința asta, corzile înfășurate sunt diferite.)

Cum afectează existența configurațiilor corzilor înfășurate proprietățile *geometrice* ale dimensiunii în jurul căreia sunt înfășurate? Răspunsul, dat pentru prima oară în 1984 de fizicienii japonezi Keiji Kikkawa și Masami Yamasaki, este ciudat, dar remarcabil.

Să ne transpunem în ultimele stadii ale variantei noastre asupra mării implozii din Universul Furtunului. După ce raza dimensiunii circulare se restrânge până la lungimea Planck, în modelul dat de relativitatea generală, ea continuă să se restrângă spre lungimi din ce în ce mai mici; teoria corzilor însă propune o interpretare radical diferită. Ea susține că *toate* procesele fizice din Universul Furtunului în care raza dimensiunii circulare este mai mică decât lungimea Planck și scade continuu sunt absolut identice cu procesele în care dimensiunea circulară este mai mare decât lungimea Planck și crește continuu! Asta înseamnă că încercarea dimensiunii circulare de a coborî sub lungimea Planck către lungimi tot mai mici devine inutilă din cauza teoriei corzilor, care pune stăpânire asupra geometriei. Teoria corzilor ne demonstrează că această evoluție poate fi reformulată – reinterpretată – spunând că dimensiunea circulară se restrânge până la lungimea Planck, pentru ca apoi să se extindă. Teoria corzilor rescrie legile geometriei pentru distanțe mici, astfel încât ceea ce părea a fi înainte un colaps cosmic este privit acum ca un *salt* cosmic. Dimensiunea circulară se poate restrânge până la lungimea Planck. Însă, datorită modurilor de înfășurare, încercările de a continua restrângerea duc de fapt la o expansiune. Să vedem de ce.

Spectrul de stări ale corzii*

Noua posibilitate a configurațiilor înfășurate face ca energia unei corzi din Universul Furtunului să provină din *două* surse: din mișcarea de vibrație și din energia de înfășurare. Conform lui Kaluza și Klein, ambele depind de geometria furtunului, adică de raza componentei circulare încolăcite, dar trebuie remarcat că aceasta e o caracteristică a corzilor, din moment ce o particulă punctiformă nu se poate înfășura

* Unele dintre ideile expuse în această secțiune și în câteva din cele ce urmează sunt destul de subtile, așa încât nu fiți dezamăgiți dacă nu puteți urmări fiecare verigă din lanțul raționamentelor – mai ales la o singură lectură. (N. a.)

în jurul unei dimensiuni. Prima noastră sarcină va fi deci să determinăm cu precizie modul în care contribuțiile la energia corzii date de vibrații și de înfășurări depind de mărimea dimensiunii circulare. În acest scop, este convenabil să separăm mișcarea de vibrație a corzilor în două categorii: vibrații *uniforme* și vibrații *obișnuite*. Vibrațiile obișnuite sunt acele oscilații despre care am vorbit de multe ori, de tipul celor ilustrate în figura 6.2. Vibrațiile uniforme sunt mișcări și mai simple, de pildă mișcarea de ansamblu a corzii care alunecă dintr-o poziție în alta fără a-și schimba forma. Toate mișcărilor corzii sunt o combinație de alunecări și oscilații – de vibrații uniforme și obișnuite – dar e mai simplu să le separăm în acest mod. De fapt, vibrațiile obișnuite nu vor avea un rol important în raționamentul nostru, de aceea vom include efectele lor doar abia la urmă.

Iată două observații esențiale. Mai întâi, excitațiile de vibrație uniformă ale unei corzi au energii *invers* proporționale cu raza dimensiunii circulare. Aceasta este o consecință directă a principiului de incertitudine din mecanica cuantică: o rază mai mică îngrădește mai mult o coardă, deci, conform claustrofobiei cuantice, mărește cantitatea de energie a mișcării acesteia. Prin urmare, odată cu scăderea razei dimensiunii circulare, energia de mișcare a corzii crește – semn distinctiv al proporționalității inverse. În al doilea rând, așa cum am arătat în paragraful anterior, energiile modurilor de înfășurare sunt *direct* proporționale cu raza. Să ne amintim că aceasta se datorează faptului că lungimea minimă a corzilor înfășurate, deci și energia lor minimă, este proporțională cu raza. Aceste două observații stabilesc faptul că valori mari ale razei implică energii de înfășurare mari și energii de vibrație mici, în timp ce valori mici ale razei implică energii de înfășurare mici și energii de vibrație mari.

Aceasta ne conduce la esența problemei: În Universul Furtunului, pentru orice valoare mare a razei furtunului, există o rază corespunzătoare mai mică, astfel încât energiile de înfășurare ale corzilor din primul univers sunt egale cu energiile de vibrație ale corzilor din cel de-al doilea univers, iar energiile de vibrație ale corzilor din primul sunt egale cu energiile de înfășurare ale corzilor din cel de-al doilea. Cum proprietățile fizice depind de energia *totală* a configurației corzii – și nu de modul în care energia se împarte între contribuția vibrației și contribuția înfășurării – nu există *nici o deosebire fizică* între aceste forme *geometric distincte* ale Universului Furtunului. Astfel, oricât

de straniu ar părea, teoria corzilor afirmă că nu există nici o diferență între un univers „gras“ al furtunului și unul „slab“.

Este ca și cum, la nivel cosmic, ai paria pe mai mulți cai deodată, căci așa ar face un investitor prevăzător pus în fața următoarei probleme. Să ne imaginăm că aflați că acțiunile la bursă pentru două companii – de pildă, una care fabrică aparate de gimnastică, iar cealaltă valve coronariene – sunt strâns legate între ele. La încheierea zilei, valoarea acțiunilor fiecărei companii era de 1 \$, iar o sursă de încredere vă spune că dacă acțiunile unei companii cresc, acțiunile celeilalte scad, și invers. Mai mult, sursa de încredere (ale cărei informații depășesc poate limitele legale) vă spune că la închiderea zilei următoare valorile acțiunilor celor două companii vor fi invers proporționale. Adică, dacă pentru o companie valoarea acțiunilor va fi de 2 \$, pentru cealaltă va fi de $\frac{1}{2}$ \$ (50 cenți), iar dacă pentru prima va fi de 10 \$, pentru cealaltă va fi de $\frac{1}{10}$ \$ (10 cenți) și așa mai departe. Dar singurul lucru pe care sursa nu vi-l poate spune cu precizie este care dintre acțiuni va avea valoarea mare și care valoarea mică. Ce faceți atunci?

Veți investi toți banii în acțiuni, cumpărând în mod egal acțiuni la aceste două companii. Așa cum puteți verifica imediat din câteva exemple, indiferent ce se va întâmpla în ziua următoare, investiția nu își va pierde valoarea. În cel mai rău caz va rămâne aceeași (dacă la închiderea zilei valorile acțiunilor celor două companii vor fi tot de 1 \$), dar orice schimbare a valorii acțiunilor – în conformitate cu informațiile primite – va face ca investiția să crească. De exemplu, dacă valoarea la închidere a acțiunilor companiei care fabrică aparate de gimnastică este de 4 \$, iar valoarea la închidere a acțiunilor companiei de valve este de $\frac{1}{4}$ \$ (25 cenți), valoarea lor combinată este 4,25 \$ pentru fiecare pereche de acțiuni, față de 2 \$ valoarea din ziua precedentă. Mai mult, din perspectiva venitului net, nu contează dacă valoarea acțiunilor primei companii e mai mare decât valoarea acțiunilor celei de-a doua companii sau invers. Dacă vă interesează doar suma totală, aceste două situații distincte sunt din punct de vedere financiar identice.

Situația din teoria corzilor este similară, în sensul că energia configurațiilor corzii provine din două surse – vibrații și înfășurări – ale căror contribuții la energia totală a corzii sunt, în general, diferite. Dar, așa cum vom vedea mai detaliat în continuare, anumite perechi de situații geometrice diferite – care duc la energii de înfășurare mari,

combinate cu energii de vibrație mici, sau la energii de vibrație mari combinate cu energii de înfășurare mici – sunt din punct de vedere *fizic* indiscernabile. Spre deosebire de analogia financiară, unde considerațiile care trec dincolo de valoarea totală a investiției pot face o diferență netă între cele două tipuri de acțiuni, aici nu există absolut nici o diferență fizică între cele două scenarii ale corzilor.

De fapt, vom vedea că, pentru a face ca analogia cu teoria corzilor să fie mai veridică, vom considera și cazul în care nu ați împărți banii în mod egal între cele două companii la investiția inițială, ci ați cumpăra, să spunem, 1 000 de acțiuni la compania producătoare de aparate de gimnastică și 3 000 de acțiuni la compania de valve pentru inimă. Acum valoarea totală a investițiilor depinde de care anume dintre companii va avea acțiunile mai ridicate sau mai scăzute la închidere. De exemplu, dacă valorile la închidere sunt de 10 \$ (compania producătoare de aparate de gimnastică) și 10 cenți (compania de valve), investiția inițială de 4 000 \$ va valora acum 10 300 \$. Dar dacă situația se inversează, investiția va valora 30 100 \$, deci, semnificativ mai mult.

Relația de proporționalitate inversă dintre valorile la închidere ale acțiunilor duce la următoarea situație: dacă un prieten investește exact *invers*, scenariile în cele două cazuri se vor inversa. Adică, din perspectiva valorii totale a acțiunilor, efectul schimbării între ele a valorilor acțiunilor la închidere pentru cele două companii e compensat de schimbarea între ele a numerelor de acțiuni pentru cele două companii.

Să reținem această observație și să ne întoarcem la teoria corzilor. Să ne imaginăm că raza dimensiunii circulare a furtunului este de zece ori valoarea lungimii Planck. Vom scrie deci $R = 10$. O coardă se poate înfășura în jurul acestei dimensiuni circulare o dată, de două ori, de trei ori și așa mai departe. Numărul care arată de câte ori este înfășurată o coardă în jurul dimensiunii circulare se numește *număr de înfășurare*. Energia datorată înfășurării, fiind determinată de lungimea corzii înfășurate, este proporțională cu *produsul* dintre rază și numărul de înfășurare. În plus, pentru orice număr de înfășurare, coarda poate suferi mișcări de vibrație. Cum vibrațiile uniforme asupra cărora ne concentrăm acum au energii invers proporționale cu raza, ele sunt proporționale cu multiplii întregi ai inversului razei – $1/R$ – care este în acest caz o zecime din lungimea Planck. Vom numi acest multiplu întreg *număr de vibrație*.⁸⁹

După cum se observă, situația este similară cu cea de la bursă, numerele de vibrație și de înfășurare corespunzând acțiunilor deținute la cele două companii, în timp ce R și $1/R$ corespund valorilor la închidere ale acțiunilor pentru fiecare companie. Deci, la fel cum se calculează cu ușurință valoarea totală a investiției din numărul de acțiuni deținute la fiecare companie și din valoarea de închidere, se poate calcula energia totală pe care o are o coardă folosindu-ne de numărul său de vibrație, numărul de înfășurare și rază. În tabelul 1.10 este prezentată o listă parțială a acestor energii totale pentru diverse configurații ale corzilor, pe care le specificăm prin numărul de înfășurare și prin numărul de vibrație, presupunând că Universul Furtunului are raza $R = 10$.

Un tabel complet ar fi infinit de lung, pentru că numărul de înfășurare și numărul de vibrație pot lua orice valori întregi, dar această mostră e sugestivă pentru discuția noastră. Privind tabelul, observăm că avem de-a face cu energii de înfășurare mari/energii de vibrație joase: energiile de înfășurare sunt multipli de 10, în timp ce energiile de vibrație sunt multipli de $1/10$.

Să ne imaginăm acum că raza dimensiunii circulare scade de la 10 la 0,1 (adică $1/10$). În cazul acestei forme geometrice a furtunului, putem întocmi un tabel similar al energiilor corzii. Energiile de înfășurare sunt acum multipli de $1/10$, în timp ce energiile de vibrație sunt multipli de 10 (adică inversul lui $1/10$). Rezultatele sunt prezentate în tabelul 10.2.

La prima vedere, cele două tabele ar părea diferite. Dar o analiză mai atentă ne arată că, în ciuda aranjării într-o ordine diferită, coloanele de „energie totală” ale ambelor tabele au valori *identice*. Pentru a găsi valoarea corespunzătoare din tabelul 10.2 în tabelul 10.1 trebuie doar să inversăm numerele de vibrație cu cele de înfășurare. Contribuțiile aduse de numerele de vibrație și de cele de înfășurare joacă deci roluri complementare când valoarea razei dimensiunii circulare se modifică de la 10 la $1/10$. Astfel, în ce privește valorile energiilor totale ale corzilor, *nu există nici o diferență* între aceste mărimi diferite ale dimensiunii circulare. La fel ca în cazul bursei, schimbarea între ele a razelor de 10 și de $1/10$ este compensată exact de inversarea numerelor de vibrație și de înfășurare. Pentru simplificare, am considerat o rază inițială de $R = 10$ și valoarea inversă de $1/10$, însă concluziile noastre rămân valabile pentru orice valoare a razei și inversa ei.⁹⁰

Număr de vibrație	Număr de înfășurare	Energia totală
1	1	$1/10+10=10,1$
1	2	$1/10+20=20,1$
1	3	$1/10+30=30,1$
1	4	$1/10+40=40,1$
2	1	$2/10+10=10,2$
2	2	$2/10+20=20,2$
2	3	$2/10+30=30,2$
2	4	$2/10+40=40,2$
3	1	$3/10+10=10,3$
3	2	$3/10+20=20,3$
3	3	$3/10+30=30,3$
3	4	$3/10+40=40,3$
4	1	$4/10+10=10,4$
4	2	$4/10+20=20,4$
4	3	$4/10+30=30,4$
4	4	$4/10+40=40,4$

Tabelul 10.1 Mostre de configurații de vibrație și de înfășurare ale unei corzi care se mișcă în universul prezentat în figura 10.3, cu raza $R = 10$. Energiile de vibrație contribuie cu multipli de $1/10$, iar energiile de înfășurare contribuie cu multipli de 10, dând prin însumare valorile energiilor totale. Unitatea de energie este energia Planck, deci, de exemplu, 10,1 în ultima coloană înseamnă de 10,1 ori valoarea energiei Planck.

Tabelele 10.1 și 10.2 sunt incomplete din două motive. În primul rând, așa cum am mai menționat, în tabel au fost trecute doar o parte din posibilitățile infinite ale numerelor de înfășurare/vibrație ale unei corzi. Asta nu e însă nici o problemă – putem face tabelele oricât de lungi, relația dintre ele continuă să se păstreze. În al doilea rând, până acum am luat în considerare, pe lângă energiile de înfășurare, doar contribuțiile energetice apărute datorită mișcării de vibrație uniformă

Număr de vibrație	Număr de înfășurare	Energia totală
1	1	$10+1/10=10,1$
1	2	$10+2/10=10,2$
1	3	$10+3/10=10,3$
1	4	$10+4/10=10,4$
2	1	$20+1/10=20,1$
2	2	$20+2/10=20,2$
2	3	$20+3/10=20,3$
2	4	$20+4/10=20,4$
3	1	$30+1/10=30,1$
3	2	$30+2/10=30,2$
3	3	$30+3/10=30,3$
3	4	$30+4/10=30,4$
4	1	$40+1/10=40,1$
4	2	$40+2/10=40,2$
4	3	$40+3/10=40,3$
4	4	$40+4/10=40,4$

Tabelul 10.2 La fel ca în tabelul 10.1, cu deosebirea că valoarea razei este acum $1/10$.

a corzii. Cum vibrațiile obișnuite aduc contribuții energetice suplimentare la energia totală a corzii, determinând sarcinile de forță ale acesteia, ar trebui incluse și ele în calcule. Cercetările au arătat un lucru important, și anume că aceste contribuții nu depind de mărimea razei. Deci, chiar dacă am include și aceste caracteristici ale corzilor în tabelele 10.1 și 10.2, corespondența dintre tabele s-ar păstra pentru că vibrațiile obișnuite contribuie identic în ambele tabele. Prin urmare, masele și sarcinile particulelor dintr-un univers al furtunului cu raza R sunt identice cu cele din Universul Furtunului cu raza $1/R$. Iar cum aceste mase și sarcini ale particulelor guvernează fizica fundamentală, nu se poate face nici o distincție fizică între aceste două universuri

geometric diferite. Oricărui experiment efectuat într-un univers îi corespunde în celălalt univers un altul cu rezultate identice.

O dispută

După ce au fost aplatizați, devenind ființe bidimensionale, George și Gracie devin profesori de fizică în Universul Furtunului. După ce și-au organizat cele două laboratoare rivale, fiecare pretinde să fi determinat mărimea dimensiunii circulare. Spre surprinderea tuturor, concluziile lor sunt diferite, deși ambii au bună reputație de cercetători. George pretinde că raza dimensiunii circulare este $R = 10$ lungimi Planck, în timp ce Gracie pretinde că raza dimensiunii circulare este $R = 1/10$ din lungimea Planck.

„Gracie“, spune George, „din calculele bazate pe teoria corzilor, știu că, dacă dimensiunea circulară are raza 10, atunci mă aștept ca energiile corzilor să fie cele din tabelul 10.1. Am efectuat cu atenție experimentele, folosindu-mă de noul accelerator pentru energia Planck, iar ele au confirmat precis calculele mele. De aceea afirm cu toată încrederea că dimensiunea circulară are raza $R = 10$.“ În replică, Gracie face exact aceleași remarci, cu singura deosebire că lista energiilor calculate este cea din tabelul 10.2, și afirmă că raza este $R = 1/10$.

Într-un moment de revelație, Gracie îi arată lui George că cele două tabele, deși diferit aranjate, sunt de fapt identice. George, care așa cum știm deja raționează mai lent decât Gracie, se întreabă atunci: „Cum se poate una ca asta? Știi că valori diferite ale razei dau naștere la valori diferite ale energiilor corzilor și sarcinilor lor, în conformitate cu bazele mecanicii cuantice și cu proprietățile corzilor înfășurate. Dacă suntem de acord cu acest lucru, trebuie să cădem de acord și asupra razei.“

Făcând apel la noua ei perspectivă asupra fizicii corzilor, Gracie răspunde: „Ceea ce spui tu nu e corect până la capăt. *În general*, este adevărat că valori diferite ale razei dau naștere la energii permise diferite. Totuși, în situații speciale când cele două valori ale razei sunt în raport invers, ca 10 și 1/10, energiile și sarcinile permise sunt identice. Vezi tu, ceea ce eu consider un mod de înfășurare, tu consideri un mod de vibrație, iar ceea ce eu consider un mod de vibrație, tu consideri un mod de înfășurare. Naturii însă nu-i pasă de limbajul pe care

il folosim noi. Fizica este guvernată de proprietățile *ingredienților fundamentali*, masele particulelor (energiile lor) și sarcinile lor de forță. Indiferent dacă raza este R sau $1/R$, lista completă a acestor proprietăți ale ingredienților fundamentali ai teoriei corzilor e identică.“

Într-un moment de inspirație, George răspunde: „Cred că înțeleg. Deși descrierile pe care noi le dăm corzilor diferă, lista completă a caracteristicilor lor fizice este aceeași, indiferent dacă ele sunt înfășurate în jurul dimensiunii circulare sau vibrează. Cum proprietățile fizice ale universului depind de aceste proprietăți ale constituenților de bază, nu există nici o diferență, nici un mod de a deosebi situațiile în care razele se află în raport invers.“ Exact.

Trei întrebări

Acestea fiind zise, v-ați putea întreba: „Dacă aș fi o mică ființă din Universul Furtunului, aș măsura pur și simplu circumferința furtunului cu o ruletă, determinând astfel fără echivoc raza acestuia. Ce rost are să vorbim despre două posibilități indiscernabile, cu raze diferite? Apoi, chiar teoria corzilor elimină distanțele mai mici decât lungimea Planck, atunci de ce mai discutăm despre dimensiuni circulare având raze egale cu fracțiuni din lungimea Planck? Și, în fine, ce contează universul bidimensional al furtunului, ce ne aduce în plus când includem *toate* dimensiunile?“

Vom începe cu ultima întrebare deoarece răspunsul la ea ne va sili să le abordăm pe primele două.

Deși discuția noastră a avut loc în Universul Furtunului, noi am limitat dimensiunile spațiale la una încolăcită și una extinsă doar pentru simplificare. Dacă avem trei dimensiuni spațiale extinse și șase dimensiuni circulare – acestea din urmă fiind cele mai simple dintre spațiile Calabi-Yau – concluziile la care se ajunge sunt exact aceleași. Fiecare dintre cercuri are o rază care, dacă este schimbată cu inversa ei, creează un univers fizic identic.

Putem duce această concluzie cu un pas uriaș mai departe. În universul nostru observăm trei dimensiuni spațiale care, potrivit observațiilor astronomice, par să se extindă fiecare pe o lungime de aproximativ 15 miliarde de ani-lumină (un an-lumină înseamnă aproximativ 6 mii de miliarde de mile, deci această distanță este de vreo 90 de

mii de miliarde de miliarde de mile). După cum am spus și în capitolul 8, nu putem ști ce se întâmplă mai departe. Nu știm dacă aceste dimensiuni continuă la infinit sau dacă se curbează descriind un cerc imens, aflat dincolo de posibilitățile noastre de observație. În acest din urmă caz, un cosmonaut care călătorește în spațiu urmărind o direcție fixată, ar înconjura până la urmă universul, întorcându-se în punctul de unde a pornit, la fel ca Magellan care a călătorit în jurul Pământului.

Familiarele dimensiuni extinse pot avea deci și ele formă circulară, fiind supuse identificării fizice a lui R cu $1/R$ din teoria corzilor. Pentru o estimare numerică, dacă dimensiunile familiare sunt circulare, atunci raza ar trebui să fie aproximativ egală cu cele 15 miliarde de ani-lumină menționate anterior, ceea ce înseamnă cam 10 trilioane de trilioane de trilioane de trilioane de ori lungimea Planck ($R = 10^{61}$), iar ea continuă să crească odată cu expansiunea universului. Dacă teoria corzilor este corectă, această situație e identică fizic cu cea în care dimensiunile familiare sunt circulare, raza lor având minuscula valoare de $1/R = 1/10^{61} = 10^{-61}$ din lungimea Planck! *Acestea sunt bine-cunoscutele noastre dimensiuni într-o descriere alternativă, furnizată de teoria corzilor.* De fapt, folosind acest limbaj al inversărilor, aceste cercuri minuscule se micșorează din ce în ce mai mult cu trecerea timpului pentru că, odată cu creșterea lui R , $1/R$ scade. Cum se poate așa ceva? Cum poate „încăpea“ un om de un metru optzeci într-un asemenea univers microscopic? Cum poate fi acest univers infinitezimal identic din punct de vedere fizic cu uriașa întindere a cerului? Am ajuns astfel la cea de-a doua întrebare din cele trei de la început: teoria corzilor părea să elimine posibilitatea de a examina distanțe mai mici decât lungimea Planck. Dar dacă o dimensiune circulară are raza R mai mare decât lungimea Planck, atunci inversul ei $1/R$ va fi în mod obligatoriu o fracțiune din lungimea Planck. Ce putem înțelege de aici? Răspunsul, care se va referi și la prima întrebare, va dezvălui un aspect subtil și important al spațiului și distanțelor.

Două noțiuni de distanță în teoria corzilor

În perspectiva noastră asupra lumii, distanța e un concept fundamental, iar subtilitatea și profunzimea lui sunt mereu subestimate. Având în vedere efectele surprinzătoare pe care teoria specială și cea generală

a relativității le-au avut asupra noțiunilor noastre de spațiu și timp, precum și noile caracteristici ce reies din teoria corzilor, ar trebui să analizăm mai atent definiția distanței. În fizică, definițiile care au cu adevărat sens sunt cele operaționale – adică definițiile care oferă, cel puțin în principiu, mijloacele pentru măsurarea a ceea ce a fost definit. La urma urmei, oricât de abstract ar fi un concept, o definiție operațională ne permite să-i reducem semnificația la un procedeu experimental prin care îi măsurăm valoarea.

Ce definiție operațională am putea da conceptului de distanță? În contextul teoriei corzilor, răspunsul va fi surprinzător. În 1988, fizicienii Robert Brandenberger de la Universitatea Brown și Cumrun Vafa de la Harvard au arătat că, dacă forma spațială a unei dimensiuni este circulară, pot fi date pentru distanță două definiții operaționale diferite, dar legate una de alta. Fiecare din ele generează un proces experimental de măsurare al distanței și se bazează, în mare, pe un principiu simplu: dacă un obiect de probă se deplasează cu o anumită viteză cunoscută, atunci o distanță poate fi determinată măsurând timpul care îi este necesar probei pentru a o traversa. Diferența dintre cele două procedee ține de alegerea probei. Prima definiție folosește corzi care *nu* sunt înfășurate în jurul dimensiunii circulare, în timp ce a doua definiție folosește corzi *înfășurate*. Vedem astfel că natura extinsă a obiectului de probă fundamental duce la existența a două definiții operaționale a distanțelor în teoria corzilor. Într-o teorie a particulelor punctiforme, unde nu apare ideea de înfășurare, există o singură definiție.

Cum diferă rezultatele celor două procedee? Răspunsul dat de Vafa și Brandenberger este pe cât de surprinzător, pe atât de subtil. Ideea de bază poate fi înțeleasă apelând la principiul de incertitudine. Corzile care nu sunt înfășurate se pot mișca liber de-a lungul întregii circumferințe a cercului, care are lungimea proporțională cu R . Conform principiul de incertitudine, energiile lor sunt proporționale cu $1/R$ (să ne amintim din capitolul 6 relația inversă dintre energia unei probe și distanțele care pot fi sondate cu ea). Pe de altă parte, am văzut că o coardă înfășurată are energia minimă proporțională cu R ; principiul de incertitudine ne spune însă că aceasta, ca sondă pentru distanțe, are o precizie dată de inversul energiei, adică $1/R$. Forma matematică a acestei idei ne arată că, dacă fiecare din ele este folosită pentru măsurarea razei dimensiunii circulare a spațiului, corzile neînfășurate vor măsura R , în timp ce corzile înfășurate vor măsura $1/R$ (distanțele

sunt măsurate în multipli de lungime Planck). Rezultatele ambelor experimente sunt egal îndreptățite să reprezinte valoarea razei. Teoria corzilor ne spune că folosirea de probe diferite pentru măsurarea distanțelor poate duce la rezultate diferite. De fapt, această proprietate este adevărată pentru toate măsurătorile legate de distanțe și lungimi, nu numai în cazul determinării mărimii dimensiunii circulare. Rezultatele obținute folosind probe înfășurate sau neînfășurate vor fi invers proporționale.⁹¹

Dacă teoria corzilor descrie într-adevăr universul nostru, de ce nu au fost întâlnite până acum aceste două noțiuni posibile de distanță în viața de zi cu zi sau în cercetările științifice? De fiecare dată când vorbim despre distanță, o facem în conformitate cu experiența noastră care ne spune că există un singur concept de distanță, fără să ne ofere vreun indiciu despre un al doilea concept. De ce am ignorat posibilitatea alternativă? Răspunsul este că, în ciuda unui grad ridicat de simetrie în cele discutate, de fiecare dată când R (deci și $1/R$) diferă semnificativ de 1 (1 reprezentând lungimea Planck), una dintre definițiile noastre operaționale se dovedește a fi extrem de dificil de aplicat, în timp ce cealaltă este foarte ușor de aplicat. Cu alte cuvinte, am aplicat mereu soluția simplă, ignorând complet existența celeilalte posibilități.

Marea discrepanță dintre gradele de dificultate ale celor două abordări se datorează diferenței mari dintre masele obiectelor de probă folosite – energia de înfășurare înaltă/energie de vibrație joasă și viceversa – dacă raza R (prin urmare și $1/R$) diferă semnificativ de lungimea Planck ($R = 1$). În cazul razelor cu mult diferite de lungimea Planck, energia „înaltă” corespunde probelor incredibil de masive – de miliarde și miliarde de ori mai grele decât protonul –, în timp ce energia „joasă” corespunde probelor de masă aproape nulă. În asemenea condiții, este o diferență colosală între dificultățile celor două abordări, fiindcă, în prezent, mijloacele noastre tehnice nu ne permit să producem corzi grele. În practică deci, doar una dintre abordări este tehnologic realizabilă – aceea care implică cea mai ușoară dintre cele două tipuri de configurații ale corzilor. Aceasta este și cea folosită implicit până acum de fiecare dată când a fost vorba despre distanțe. Ea este cea care ne-a format intuiția.

Lăsând la o parte aspectele de ordin practic, într-un univers guvernat de teoria corzilor avem libertatea de a măsura distanțele folosind oricare dintre cele două abordări. Pentru a măsura „dimensiunea uni-

versului“, astronomii examinează fotoni care au traversat cosmosul și au intrat din întâmplare în telescopul lor. Fotonii constituie configurațiile *ușoare* ale corzilor. Rezultatul obținut este cel menționat anterior, adică 10 ori lungimea Planck. Dacă cele trei dimensiuni spațiale familiare sunt într-adevăr circulare și teoria corzilor este corectă, astronomii ar trebui, în principiu, să poată măsura extinderea universului folosindu-se de modurile de înfășurare ale corzilor grele (utilizând bineînțeles un echipament cu totul diferit de cel existent în prezent), iar rezultatul ar trebui să fie inversul celui descoperit prin metoda actuală. În acest sens, putem considera universul ca fiind enorm, așa cum facem în general, sau extrem de mic. În conformitate cu configurațiile *ușoare* ale corzilor, universul este uriaș și în continuă expansiune; configurațiile grele ne spun că e minuscul și se contractă. Nu există nici o contradicție aici, ci sunt doar două definiții diferite, dar la fel de raționale, ale distanței. Prima definiție ne este mult mai familiară datorită limitărilor tehnologice, însă fiecare din ele e un concept la fel de bine întemeiat.

Acum putem răspunde la întrebarea anterioară privind existența oamenilor mari într-un univers mic. Când măsurăm înălțimea unui om și rezultatul obținut este, de pildă, un metru optzeci, folosim în mod necesar configurațiile *ușoare*. Pentru a compara aceste măsurători cu mărimea universului, trebuie să folosim același procedeu de măsurare și, după cum am mai spus, universul are aproximativ 15 miliarde de ani-lumină, un rezultat cu mult mai mare de un metru optzeci. Nu are sens să ne întrebăm cum poate un om intra într-un univers atât de mic ca acela măsurat cu ajutorul configurațiilor grele – e ca și cum am încerca să comparăm mere cu portocale. Avem acum două concepte de distanță – prin folosirea ca probe a corzilor grele sau *ușoare* – deci va trebui să comparăm distanțe măsurate în același mod.

O dimensiune minimă

Am reușit să parcurgem o cale lungă, iar acum vom ajunge la fondul problemei. Dacă măsurăm constant distanțele prin „metoda *ușoară*“ – adică folosim modurile *ușoare* ale corzilor, nu cele grele – rezultatele obținute vor fi *întotdeauna* mai mari decât lungimea Planck. Pentru a înțelege mai bine, să reluăm ipotetica mare implozie a celor trei

dimensiuni extinse, presupunând că ele ar fi circulare. Să considerăm că, la începutul experimentului nostru mental, modurile neînfășurate sunt cele ușoare și folosindu-le s-a determinat că raza universului este enormă și scade treptat. Odată cu micșorarea universului, modurile neînfășurate devin mai grele, iar cele înfășurate mai ușoare. Când raza scade până la lungimea Planck – deci când $R = 1$ – modurile de înfășurare și de vibrație au mase comparabile. Cele două abordări în măsurarea distanțelor devin la fel de dificil de aplicat, dar ele vor duce la același rezultat căci valoarea inversă a lui 1 este tot 1.

Pe măsură ce raza continuă să se micșoreze, modurile înfășurate devin mai ușoare decât cele neînfășurate, iar cum noi optăm mereu pentru abordarea „cea mai simplă“, *ele* vor fi acum cele folosite pentru măsurarea distanțelor. În conformitate cu această metodă de măsurare, care duce la valori inverse celor măsurate cu ajutorul modurilor neînfășurate, *raza este mai mare decât lungimea Planck și se află în continuă creștere*. Asta înseamnă că atunci când R (cantitatea măsurată prin corzi neînfășurate) ajunge la 1 și continuă să scadă, $1/R$ (măsurată prin corzi înfășurate) ajunge la 1 și continuă să crească. Prin urmare, dacă folosim mereu modurile ușoare ale corzilor – abordarea „simplă“ în măsurarea distanțelor – valoarea minimă pe care o vom găsi va fi lungimea Planck.

În particular, marea implozie spre o dimensiune zero este evitată pentru că raza universului măsurată folosind ca sonde modurile ușoare ale corzilor este întotdeauna mai mare decât lungimea Planck. În loc să treacă de lungimea Planck spre o dimensiune din ce în ce mai mică, raza, măsurată prin modurile ușoare, scade spre lungimea Planck, pentru ca apoi să crească din nou. Implozia se transformă în explozie.

Folosirea modurilor ușoare ale corzilor pentru măsurarea distanțelor concordă cu noțiunea noastră convențională de lungime – cea existentă înainte de descoperirea teoriei corzilor. După cum am văzut în capitolul 5, *acest* concept de distanță duce la insurmontabilele probleme ale undulațiilor cuantice violente în cazul distanțelor la scară mai mică decât lungimea Planck. Vedem încă o dată, din această perspectivă complementară, că distanțele extrem de mici sunt evitate de teoria corzilor. În cadrul teoriei generale a relativității și în cadrul matematic corespunzător al geometriei riemanniene există un singur concept de distanță, iar acesta poate lua valori oricât de mici. În cadrul teoriei corzilor și al geometriei cuantice, există două concepte de dis-

tanță. Folosindu-le pe ambele în mod judicios, găsim un concept de distanță ce corespunde și intuiției noastre, și teoriei generale a relativității pentru distanțe mari, dar e radical diferit de ele când distanțele devin mici. Mai precis, distanțele sub lungimea Planck sunt inaccesibile.

Cum aceste considerații sunt destul de subtile, să subliniem din nou un aspect esențial. Dacă nu am mai face distincția între abordarea „dificilă” și cea „simplă” în măsurarea lungimilor și am continua să folosim modurile neînfășurate atunci când R scade dincolo de lungimea Planck, s-ar părea că am ajunge într-adevăr la distanțe mai mici decât lungimea Planck. Dar, conform celor spuse anterior, cuvântul „distanță” din ultima frază trebuie interpretat cu atenție, fiindcă el poate avea două înțelesuri diferite, doar una din ele conformându-se noțiunii noastre tradiționale. În acest caz, când R scade sub lungimea Planck, dar noi continuăm să folosim corzile neînfășurate (deși acum ele au devenit mai grele decât corzile înfășurate), folosim de fapt metoda „dificilă” de măsurare a distanțelor, deci cuvântul „distanță” nu mai are înțelesul obișnuit. Problema nu e însă doar una de semantică sau de convenție privind măsurătorile. Chiar dacă ne hotărâm să folosim conceptul nestandard de distanță, iar astfel să spunem că raza e mai mică decât lungimea Planck, *fizica* la care vom ajunge va fi, după cum am văzut deja, identică cu cea a universului în care raza, în accepțiunea convențională a noțiunii de distanță, este mai mare decât lungimea Planck (așa cum confirmă, de exemplu, corespondența exactă dintre tabelele 10.1 și 10.2). În fond, importantă e fizica, nu limbajul folosit.

Brandenberger, Vafa și alți fizicieni au folosit aceste idei pentru a sugera o rescriere a legilor cosmologiei în care nici marea explozie, nici posibila mare implozie să nu implice un univers de mărime nulă, ci unul care are lungimea Planck în toate dimensiunile. Ar fi o propunere foarte tentantă care ar înlătura dificultățile de ordin matematic, fizic și logic ale unui univers care se naște dintr-un punct infinit de dens sau colapsează într-un asemenea punct. Deși conceptual e dificil să ne închipuim întregul univers comprimat într-un bulgăre infim de dimensiuni Planck, e mult mai greu de imaginat un univers care se prăbușește într-un punct de dimensiune nulă. După cum vom vedea în capitolul 14, cosmologia corzilor este un domeniu aflat la începuturile sale, dar care promite foarte mult și ne oferă alternative mult mai credibile decât modelul big bang standard.

Cât de generală este această concluzie?

Ce se întâmplă însă dacă dimensiunile spațiale nu au formă circulară? Mai sunt oare valabile concluziile privind extinderea spațială minimă din teoria corzilor? Nimeni nu cunoaște răspunsul cu certitudine. Aspectul esențial al dimensiunilor circulare este acela că ele permit existența corzilor înfășurate. Atât timp cât dimensiunile spațiale, indiferent de detaliile formei lor, permit corzilor să se înfășoare în jurul lor, majoritatea concluziilor la care am ajuns rămân neschimbate. Dar ce se întâmplă dacă, de exemplu, două dintre aceste dimensiuni au formă sferică? În acest caz corzile nu pot rămâne într-o configurație înfășurată, pentru că pot „aluneca” asemenea unei benzi elastice pe o minge de baschet. Limitează oare teoria corzilor lungimea până la care se pot restrânge aceste dimensiuni?

Numeroase cercetări par să demonstreze că răspunsul depinde de condițiile în care are loc restrângerea: fie se micșorează o întreagă dimensiune spațială (ca în exemplele din acest capitol), fie (așa cum vom vedea în capitolele 11 și 13) doar o „bucată” izolată de spațiu colapsează. Părerea generală a teoreticienilor corzilor este că, indiferent de formă, *există* o limită inferioară a mărimii, cam ca în cazul dimensiunilor circulare, dacă o întreagă dimensiune spațială se micșorează. Confirmarea acestei predicții e unul din obiectivele importante în cercetările viitoare, datorită impactului direct asupra mai multor aspecte din teoria corzilor, inclusiv asupra implicațiilor ei cosmologice.

Simetria în oglindă

Prin teoria generală a relativității, Einstein a stabilit o legătură între fizica gravitației și geometria spațio-temporală. La prima vedere, teoria corzilor pare să întărească și să lărgască legătura între fizică și geometrie, proprietățile corzilor vibrante – masele și sarcinile lor de forță – fiind în mare parte determinate de proprietățile componentelor spațiale încolăcite. Tocmai am văzut că geometria cuantică, fizica geometrică asociată teoriei corzilor, are caracteristici surprinzătoare. În teoria generală a relativității și în geometria „convențională”, un cerc de rază R este pur și simplu diferit de unul cu rază $1/R$; în teoria corzilor însă,

cele două cercuri sunt indiscernabile. Acest fapt ne dă curajul să mergem mai departe și să ne întrebăm dacă nu ar putea exista forme geometrice ale spațiului care diferă și mai mult – nu doar din punctul de vedere al mărimii totale, ci și ca formă – dar sunt indiscernabile în teoria corzilor.

În 1988, Lance Dixon de la Centrul Acceleratorului Liniar din Stanford a făcut în acest sens o observație fundamentală, dezvoltată apoi de Wolfgang Lerche, de la CERN, de Vafa, de la Harvard, și de Nicolas Warner, aflat pe atunci la Institutul Tehnologic din Massachusetts. Bazându-se pe argumente estetice născute din considerații de simetrie, acești fizicieni au avut curajul să sugereze că ar fi posibil ca două forme Calabi-Yau diferite, alese pentru dimensiunile spațiale suplimentare încolăcite din teoria corzilor, să genereze o fizică identică.

Pentru a ne face o idee asupra modului în care această posibilitate s-ar putea realiza, să ne amintim că numărul de găuri ale dimensiunilor suplimentare Calabi-Yau determină numărul de familii în care se vor grupa excitațiile corzilor. Aceste găuri sunt asemănătoare celor ale torului, sau ale formelor sale înrudite cu mai multe găuri ilustrate în figura 9.1. Unul dintre neajunsurile reprezentărilor noastre bidimensionale este acela că nu surprind faptul că spațiul Calabi-Yau cu șase dimensiuni poate avea găuri de diferite dimensiuni. Deși asemenea găuri sunt greu de reprezentat, ele pot fi descrise printr-o matematică deja bine pusă la punct. Esențial e faptul că numărul familiilor de particule ce apar din vibrațiile corzilor depinde numai de numărul total de găuri, nu și de numărul de găuri în fiecare dimensiune în parte (de aceea nu ne-am pus problema să facem o distincție între diferitele tipuri de găuri în discuția din capitolul 9). Să ne imaginăm două spații Calabi-Yau în care numărul de găuri în diverse dimensiuni diferă, dar numărul total de găuri este același. Cum numărul de găuri din fiecare dimensiune e diferit, cele două spații Calabi-Yau au forme diferite. Dar pentru că au același număr total de găuri, fiecare creează un univers cu *același număr de familii*. Aceasta este însă doar una dintre proprietățile fizice. Un acord asupra *tuturor* proprietăților fizice este o cerință mult mai restrictivă, dar ne putem face măcar o idee asupra condițiilor de valabilitate a ipotezei Dixon-Lerche-Vafa-Warner.

În toamna lui 1987 am primit o bursă postdoctorală la departamentul de fizică de la Harvard, iar biroul meu se afla chiar pe culoarul unde era și cel al lui Vafa. Cum teza mea de doctorat avea ca subiect

proprietățile matematice și fizice ale dimensiunilor încolăcite Calabi-Yau din teoria corzilor, Vafa m-a ținut la curent cu cercetările sale în domeniu. În toamna anului 1988, a venit în biroul meu să-mi povestească despre interpretarea la care au ajuns el, Lerche și Warner. Am fost curios, dar și sceptic. Curiozitatea mi-a fost trezită când am înțeles că, dacă ipoteza lor este adevărată, ea va deschide noi posibilități de cercetare în teoria corzilor. Scepticismul s-a datorat gândului că a presupune e una, iar a stabili proprietățile unei teorii e cu totul altceva.

În lunile ce au urmat m-am gândit des la ipoteza lor și, ca să fiu sincer, eram pe jumătate convins că e neîntemeiată. Dar, în mod surprinzător, un proiect de cercetare aparent fără legătură cu acest subiect, la care lucram împreună cu Ronen Plesser, pe atunci doctorand la Harvard, iar acum profesor la Institutul Weizmann și la Universitatea Duke, avea să-mi schimbe complet punctul de vedere. Plesser și cu mine voiam să elaborăm niște metode matematice prin care, pornind de la o formă inițială Calabi-Yau, să ajungem alte forme Calabi-Yau necunoscute. Eram în special interesați de o tehnică de pliere numită *orbifolding*, descoperită pe la mijlocul anilor 1980 de Dixon, Jeffrey Harvey de la Universitatea din Chicago, Vafa și Witten. În esență, este o modalitate prin care diferite puncte ale unei forme inițiale Calabi-Yau sunt unite conform unor reguli matematice care ne asigură că noua formă este tot Calabi-Yau. Procedul e ilustrat schematic în figura 10.4. Matematica aferentă operațiilor din figura 10.4 este formidabilă, de aceea teoreticienii au putut studia amănunțit acest procedeu numai atunci când se aplică celor mai simple forme – versiuni în mai multe dimensiuni ale covrigilor din figura 9.1. Plesser și cu mine am înțeles că unele descoperiri ale lui Doron Gepner, pe atunci la Universitatea Princeton, ar putea furniza un cadru teoretic solid pentru aplicarea plierii *orbifolding* la forme Calabi-Yau oricât de complicate, cum ar fi cele din figura 8.9.

După câteva luni de cercetări intense, am ajuns la o concluzie uimitoare. Dacă alipim anumite grupuri de puncte în mod corespunzător, forma Calabi-Yau obținută diferă de forma inițială prin faptul că numărul găurilor de dimensiuni *impare* din noua formă Calabi-Yau este egal cu numărul găurilor de dimensiuni *pare* din varianta inițială, și invers. Asta înseamnă că numărul total de găuri, deci și numărul familiilor de particule, este *același* chiar dacă schimbarea par-impar face ca formele și structurile lor geometrice fundamentale să fie destul de diferite.⁹²

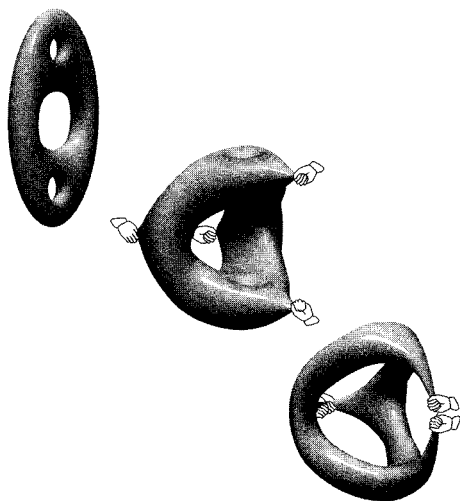

Figura 10.4 Plierea *orbifolding* este un procedeu prin care se ajunge la o nouă formă Calabi-Yau prin alipirea diverselor puncte ale unei forme inițiale.

Entuziasmați de legătura cu ipoteza Dixon-Lerche-Vafa-Warner, Plesser și cu mine ne-am pus întrebarea-cheie: dincolo de numărul familiilor de particule, oare restul proprietăților fizice ale cele două spații Calabi-Yau sunt de asemenea identice? După vreo două luni de analize matematice laborioase, în timpul cărora am primit încurajări și idei valoroase de la fostul meu coordonator de doctorat Graham Ross, de la Oxford, și de la Vafa, Plesser și cu mine am reușit să arătăm că răspunsul era un categoric *da*. Din rațiuni matematice legate de schimbarea par-impair, Plesser și cu mine am adoptat termenul de *mirror manifolds* (*varietăți în oglindă*) pentru descrierea spațiilor Calabi-Yau fizic echivalente, dar geometric distincte.⁹³ Spațiile individuale ale unei perechi în oglindă de spații Calabi-Yau nu sunt literalmente unul imaginea în oglindă a celuilalt, în accepțiunea curentă a noțiunii. Dar, chiar dacă au proprietăți geometrice diferite, ele dau naștere unuia și aceluiași univers atunci când sunt folosite pentru dimensiunile suplimentare din teoria corzilor.

În săptămânile care au urmat obținerii acestui rezultat am stat ca pe ghimpi. Știam că este o parte nouă și importantă a fizicii corzilor. Am demonstrat că strânsa asociere dintre fizică și geometrie, stabilită

de Einstein, este modificată substanțial de teoria corzilor: forme geometrice extrem de diferite care, în teoria generală a relativității ar implica proprietăți fizice diferite, dădeau naștere unei fizici identice în teoria corzilor. Dar dacă se strecurase o greșeală? Dacă implicațiile lor fizice difereau într-un mod atât de subtil, încât au trecut neobservate? De pildă, când i-am prezentat rezultatele noastre lui Yau, acesta a răspuns politicos, dar foarte ferm, că făcusem o greșeală. El a spus că din punct de vedere matematic rezultatele noastre erau prea neobișnuite pentru a fi corecte. Afirmația lui ne-a oprit în loc. Una e să faci o greșeală într-o problemă minoră care nu atrage atenția. Rezultatul nostru însă sugera un pas neașteptat într-o direcție nouă și ar fi suscitât cu certitudine o reacție puternică. Dacă era greșit, toată lumea ar fi aflat.

În fine, după multe verificări și răsverificări, încrederea noastră a sporit și am trimis lucrarea spre publicare. Câteva zile mai târziu, stăteam în birou la Harvard când a sunat telefonul. Era Philip Candelas de la Universitatea din Texas, care m-a întrebat imediat dacă stăteam pe scaun. Stăteam într-adevăr pe scaun. Atunci mi-a spus că el împreună cu doi studenți de-ai lui, Monika Lynker și Rolf Schimmrigk, descoperiseră un lucru care mă va trânti jos de pe scaun. Din examinarea atentă a unui eșantion uriaș de spații Calabi-Yau, pe care le generaseră pe calculator, descoperiseră că aproape toate erau perechi, diferind tocmai prin schimbarea numărului de găuri pare și impare. I-am răspuns că încă stăteam pe scaun – Plessner și cu mine ajunsesem la același rezultat. Până la urmă s-a dovedit că studiul lui Candelas și studiul nostru erau complementare; noi făcuserăm un pas înainte demonstrând că toate proprietățile care rezultau pentru o pereche în oglindă erau identice, în timp ce Candelas și studenții săi arătaseră că un eșantion mult mai mare de spații Calabi-Yau aveau perechi în oglindă. Cele două lucrări au dus la descoperirea *simetriei în oglindă* a teoriei corzilor.⁹⁴

Fizica și matematica simetriei în oglindă

Ieșirea de sub imperiul asocierii unice și rigide a lui Einstein între geometria spațiului și fizica observabilă este una dintre schimbările spectaculoase de paradigmă ale teoriei corzilor. Această descoperire însă e mult mai mult decât o modificare a perspectivei filozofice. Sime-

tria în oglindă constituie o unealtă foarte folositoare și pentru înțelegerea fizicii teoriei corzilor, și pentru matematica spațiilor Calabi-Yau.

Matematicienii care lucrau într-un domeniu numit geometrie algebrică studiaseră spațiile Calabi-Yau din motive pur matematice cu mult înainte de descoperirea teoriei corzilor. Ei descoperiseră multe din proprietățile acestor spații geometrice, fără să se gândească la vreo viitoare aplicație fizică. Anumite aspecte ale spațiilor Calabi-Yau se dovediseră însă dificil, dacă nu imposibil de lămurit complet, dar prin descoperirea simetriei în oglindă în teoria corzilor, situația s-a schimbat. În esență, simetria în oglindă spune că anumite perechi de spații Calabi-Yau, perechi despre care se credea anterior că erau complet independente, sunt acum intim legate în cadrul teoriei corzilor. Legătura se face prin universul fizic comun la care conduce fiecare din spațiile-pereche dacă este ales pentru dimensiunile suplimentare încalcitate. Această legătură, nebănuită anterior, oferă puternice unelte fizice și matematice.

Să ne imaginăm, de exemplu, că vrem să calculăm proprietățile fizice – masele particulelor și sarcinile de forță – asociate unei posibile alegeri a spațiului Calabi-Yau pentru dimensiunile suplimentare. Preocuparea noastră principală nu e neapărat concordanța rezultatelor detaliate cu experimentul, căci, așa cum am văzut, obstacolele teoretice și tehnologice fac acest lucru destul de dificil în prezent. Efectuăm în schimb un experiment mental prin care să aflăm cum *ar* arăta lumea dacă un anume spațiu Calabi-Yau *ar fi* selectat. Pentru o vreme totul merge bine, dar brusc ajungem la un calcul matematic de o dificultate insurmontabilă. Nici măcar cei mai mari experți din lume nu-și pot da seama cum trebuie continuat. Suntem blocați. Apoi ne dăm seama că acest spațiu Calabi-Yau are un partener în oglindă. Cum cei doi membri ai perechii conduc la aceeași fizică, ne dăm seama că putem face calculele folosind oricare dintre parteneri. Astfel, vom reformula calculele dificile efectuate pentru spațiul Calabi-Yau inițial așa încât ele să-l implice acum pe partenerul său în oglindă, fiind siguri că rezultatul lor – adică fizica – va fi același. În primul moment, ne-am putea gândi că varianta reformulată a calculelor va fi la fel de dificilă ca în cazul spațiului inițial. Însă aici ne așteaptă o surpriză foarte plăcută. Vom descoperi că, deși rezultatul este identic, forma detaliată a calculelor este foarte diferită, iar în unele cazuri, calcule extrem de dificile se transformă într-unele extrem de simple în cazul spațiului Calabi-Yau

în oglindă. Nu există o explicație limpede, însă este cert că, cel puțin pentru anumite calcule, așa se întâmplă, iar acest lucru scade mult nivelul de dificultate. Rezultatul e clar: nu mai suntem blocați.

Este ca și cum cineva ne-ar cere să numărăm cu precizie numărul portocalelor aruncate în dezordine într-o cutie uriașă cu laturile de vreo 20 de metri și înălțimea de 3 metri. Am începe să le numărăm una câte una, dar ne-am da repede seama că sarcina e prea laborioasă. Din fericire însă, apare un prieten care a fost de față când au fost aduse portocalele. El ne spune că erau împachetate cu grijă în cutii mai mici (din întâmplare ține în mână una dintre cutii) puse una peste alta, câte 20 de cutii pe înălțime, având la bază un pătrat cu latura de lungimea a 20 de cutii. Vom putea calcula rapid că au fost aduse 8 000 de cutii, iar singurul lucru care mai rămâne de făcut e să ne dăm seama câte portocale erau într-o cutie. Asta se rezolvă ușor împrumutând lada de la prietenul binevoitor și umplând-o cu portocale. Astfel, e posibil să facem o socoteală complicată cu efort minim. În esență, reorganizând în mod judicios calculele, sarcina devine mult mai ușoară.

Situația multor calcule din teoria corzilor e asemănătoare. Din perspectiva unui spațiu Calabi-Yau, calculele ar putea implica un mare număr de pași matematici foarte dificili. Dar calculele pentru spațiul în oglindă se reorganizează mult mai eficient și pot fi efectuate relativ ușor. Plesser și cu mine am demonstrat acest lucru, iar el a fost folosit cu succes de Candelas și colaboratorii săi, Xenia de la Ossa și Linda Parker, de la Universitatea din Texas, și Paul Green de la Universitatea din Maryland. Ei au arătat că unele calcule neînchipuit de grele pot fi efectuate, folosind perspectiva în oglindă, în câteva pagini de algebră și cu ajutorul unui calculator personal.

Rezultatul a fost important pentru matematicieni, fiindcă unele dintre aceste calcule îi blocaseră de ani de zile. Teoria corzilor i-a salvat, sau cel puțin așa au pretins fizicienii.

Există o competiție rodnică, și în general amicală, între matematicieni și fizicieni. S-a întâmplat ca doi matematicieni norvegieni, Geir Ellingsrud și Stein Arild Strømme, să lucreze la unul din numeroasele calcule pe care Candelas și colaboratorii săi le-au efectuat cu ajutorul simetriei în oglindă. În esență, era vorba despre estimarea numărului de sfere care puteau fi „împachetate” într-un anume spațiu Calabi-Yau, ceva în genul analogiei noastre cu numărarea portocalelor dintr-un container foarte mare. În 1991, la o întâlnire a matematicienilor și fizi-

cienilor de la Berkeley, Candelas a anunțat rezultatul la care ajunsese folosind teoria corzilor și simetria în oglindă: 317 206 375. Ellingsrud și Strømme au anunțat și ei rezultatul calculului lor matematic extrem de dificil: 2 682 549 425. Zile de-a rândul matematicienii și fizicienii s-au întrebat: cine avea dreptate. Problema s-a dovedit a fi o piatră de încercare pentru credibilitatea teoriei corzilor. S-a spus chiar că, în afara comparației cu experimentul, era cel mai bun test pentru teoria corzilor. În plus, rezultatele lui Candelas depășeau cu mult singularul rezultat numeric pe care Ellingsrud și Strømme pretindeau că l-au găsit. El și colaboratorii săi afirmau că au răspuns și la multe alte întrebări, cu mult mai dificile – atât de dificile, încât nici un matematician nu îndrăznise vreodată să și le pună. Dar erau oare valabile rezultatele teoriei corzilor? Întâlnirea s-a încheiat cu schimburi de experiență foarte utile între matematicieni și fizicieni, însă nu s-a ajuns la nici un răspuns privind discrepanța.

O lună mai târziu, un mesaj cu titlul *Fizica a ieșit învingătoare!* circula printre participanții la conferința de la Berkeley. Ellingsrud și Strømme descoperiseră o eroare în codul calculatorului lor, iar după înlăturarea erorii, rezultatele lui Candelas au fost confirmate. De atunci s-au făcut multe verificări matematice asupra valabilității cantitative a simetriei în oglindă din teoria corzilor. Toate au trecut testul cu brio. Chiar de curând, după aproape un deceniu de la descoperirea de către fizicieni a simetriei în oglindă, matematicienii au reușit să găsească substratul ei matematic. Buzuindu-se pe importante contribuții ale matematicienilor Maxim Kontsevich, Yuri Manin, Gang Tian, Jun Li și Alexander Givental, Yau și colaboratorii săi Bong Lian și Kefeng Liu au găsit în final o confirmare matematică riguroasă a formulelor folosite pentru calculul sferelor din interiorul spațiilor Calabi-Yau, rezolvând astfel probleme care îi nedumeriseră de sute de ani pe matematicieni.

Dincolo de amănuntele conjuncturale, aceste progrese subliniază rolul pe care fizica a început să-l joace în matematica modernă. De mult timp fizicienii „săpau” în arhivele matematice în căutarea uneltilor necesare pentru construirea și analizarea unor modele ale lumii fizice. Acum, prin descoperirea teoriei corzilor, fizicienii au început să se revanșeze oferind matematicienilor noi modalități de abordare ale problemelor nerezolvate. Teoria corzilor nu numai că oferă un cadru unificator pentru fizică, dar s-ar putea să unească printr-o legătură profundă fizica și matematica.

Ruperea texturii spațiale

Dacă întinzi continuu o membrană din cauciuc, la un moment dat ea se va rupe. Această simplă constatare i-a făcut pe fizicieni să se întrebe, de-a lungul anilor, dacă același lucru ar putea fi adevărat și în privința texturii spațiale care formează universul. Cu alte cuvinte, e posibil ca textura spațială să se sfâșâie, sau aceasta e doar o extrapolare neavenită, datorată interpretării greșite a analogiei cu membrana?

Prin teoria generală a relativității, Einstein răspunde că textura spațială nu se poate rupe.⁹⁵ Ecuațiile teoriei generale a relativității sunt adânc înrădăcinate în geometria riemanniană și, după cum am observat în capitolele anterioare, acesta este un cadru care analizează distorsiunile din relațiile de distanță între puncte apropiate din spațiu. Pentru ca aceste relații de distanță să aibă sens, formalismul matematic aferent cere ca substratul spațiului să fie *neted*, termen cu înțeles matematic și tehnic, dar a cărui folosire curentă îi surprinde esența: fără cute, fără străpungeri, fără alăturarea unor piese separate și fără rupturi. Dacă în textura spațială ar apărea asemenea neregularități, ecuațiile teoriei generale a relativității ar deveni caduce, semnalând o catastrofă cosmică de un fel sau altul – situație dezastruoasă pe care însă universul nostru se pare că o evită.

Acest lucru nu i-a împiedicat de-a lungul anilor pe teoreticienii plini de imaginație să se gândească la posibilitatea unei noi formulări a fizicii, care să meargă dincolo de clasică teorie a lui Einstein și să includă fizica cuantică, și care ar arăta că textura spațială se poate sfâșia, se poate rupe sau poate fuziona. De fapt, când au înțeles că fizica cuantică conduce la ondulații violente pe distanțe scurte, unii fizicieni au emis ipoteza că ondulațiile și sfâșierile ar putea fi o caracteristică micro-

scopică obișnuită a texturii spațiale. Conceptul de *gaură de vierme* (noțiune familiară oricărui fan al serialului *Star Trek*) se folosește de asemenea presupuneri. Ideea de bază e simplă: imaginează-ți că ești directorul unei mari corporații având cartierul general la al nouăzecilea etaj al unuia dintre turnurile din World Trade Center, în New York.* Datorită unui capriciu din istoria corporației, o ramură a ei cu care ai nevoie să iei legătura din ce în ce mai des este instalată la al nouăzecilea etaj al celuilalt turn. Cum nu este convenabil din punct de vedere practic să muți nici unul dintre birouri, îți vine o idee destul de logică. Să construiești un pod de la un birou la altul care să lege cele două turnuri. Aceasta le-ar permite angajaților să se miște ușor de la un birou la altul fără să fie nevoiți să urce și să coboare nouăzeci de etaje.

O gaură de vierme joacă un rol asemănător. Este un pod sau un tunel care oferă o scurtătură de la o regiune a universului la alta. Folosind un model bidimensional, să ne imaginăm că universul are o formă ca în figura 11. Dacă sediul central al corporației se află lângă cercul

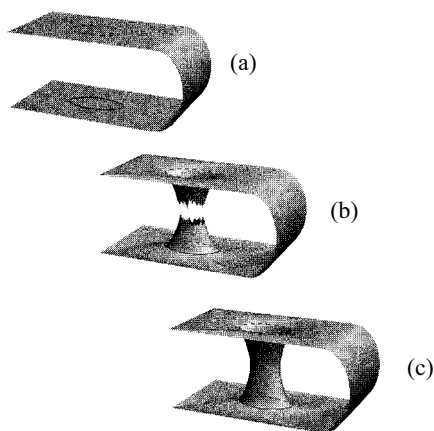

Figura 11.1 (a) Într-un univers în formă de U, singura cale de a te deplasa de la un capăt la celălalt este traversând întregul cosmos. (b) Textura spațială se rupe și două capete ale unei găuri de vierme încep să crească. (c) Cele două capete ale găurii de vierme se unesc formând un nou pod, o scurtătură de la un capăt al universului la celălalt.

* Cartea lui Greene a fost scrisă înaintea atentatului de la World Trade Center. (*N. red.*)

inferior al figurii 11.1 (a), poți ajunge la birourile ramurii corporației, aflate lângă cercul de sus, doar traversând întregul drum în formă de U care te duce de la un capăt al universului la celălalt. Dar dacă textura spațială se poate rupe prin apariția unor străpungeri, ca în fig 11.1 (b), din care apoi vor putea crește tentacule ce se vor suda ca în figura 11.1 (c), atunci va apărea un pod spațial care va lega cele două regiuni inițial îndepărtate. Aceasta este o gaură de vierme. Gaura de vierme seamănă oarecum cu podul de la World Trade Center, dar există și o diferență esențială. Podul de la World Trade Center traversează o regiune *existentă* a spațiului, adică spațiul dintre cele două turnuri, în timp ce gaura de vierme creează o *nouă* regiune în spațiu, spațiul curbat bidimensional din figura 11.1 (a) fiind *singurul* spațiu existent (în analogia bidimensională). Regiunile aflate în afara membranei reflectă doar insuficiența imaginii, care prezintă universul în formă de U ca și cum ar fi un obiect aflat în cadrul universului nostru cu mai multe dimensiuni. Gaura de vierme creează un nou spațiu, deschizând astfel noi teritorii spațiale.

Există oare găuri de vierme în univers? Nu se știe. Presupunând că există, nu se poate spune dacă ar lua numai forme microscopice sau dacă ar traversa regiuni vaste din univers (ca în *Deep Space Nine*). Pentru a stabili dacă ele țin de realitate sau de ficțiune, trebuie mai întâi să aflăm dacă textura spațială se poate rupe.

Găurile negre oferă un alt exemplu în care textura spațiului este întinsă la maximum. În figura 3.7 am văzut cum câmpul gravitațional enorm al unei găuri negre creează o curbare atât de puternică, încât textura spațiului *pare* a fi ciupită sau străpunsă în centrul găurii negre. Spre deosebire de cazul găurilor de vierme, există dovezi experimentale clare care susțin existența găurilor negre, deci încercarea de a înțelege ce se întâmplă în centrul lor ține de știință, nu de speculație. Ecuatiile teoriei generale a relativității sunt nefolositoare în aceste condiții extreme. Unii fizicieni au sugerat că într-adevăr ar fi o străpungeră, dar că suntem protejați împotriva acestei „singularități” cosmice de orizontul evenimentelor găurii negre, care împiedică orice lucru să scape din capcana ei gravitațională. Acest raționament l-a condus pe Roger Penrose de la Oxford să emită „ipoteza cenzurii cosmice” conform căreia asemenea neregularități spațiale pot apărea numai dacă ele sunt ascunse privirii noastre de vâlul orizontului evenimentelor. Pe de altă parte, înainte de descoperirea teoriei corzilor, unii fizicieni

afirmau că fuziunea dintre mecanica cuantică și relativitatea generală ar trebui să arate că aparenta străpungere a spațiului este de fapt netezită, „cusută“, prin considerații cuantice.

Descoperirea teoriei corzilor și armonioasa îmbinare între mecanica cuantică și gravitație au făcut în fine cu puțință cercetarea acestor probleme. Deocamdată, teoreticienii corzilor nu au reușit să dea un răspuns complet, dar în ultimii ani au fost lămurite câteva aspecte importante. În acest capitol vom vedea cum, pentru prima dată, teoria corzilor demonstrează că există anumite condiții fizice – oarecum diferite de găurile de vierme și de găurile negre – în care textura spațiului se poate rupe.

O posibilitate fascinantă

În 1987, Shing-Tung Yau și studentul său Gang Tian, aflat acum la Institutul Tehnologic din Massachusetts, au făcut o observație matematică interesantă. Folosind o metodă matematică bine cunoscută, ei au descoperit că anumite forme Calabi-Yau ar putea fi transformate în altele prin străpungerea suprafeței lor și coaserea găurii rezultate după un model matematic precis.⁹⁶ În esență, ei au identificat un anumit tip de sferă bidimensională, asemeni suprafeței unei mingi de volei, aflată în interiorul unui spațiu inițial Calabi-Yau, ca în figura 11.2. (O minge de volei, asemeni tuturor obiectelor familiare nouă, este

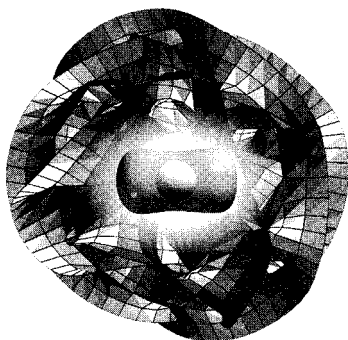

Figura 11.2 Zona evidențiată din interiorul formei Calabi-Yau conține o sferă.

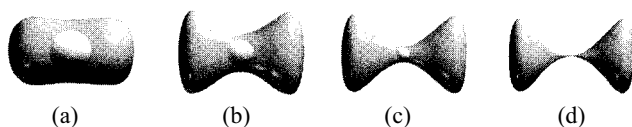

Figura 11.3 O sferă din interiorul unui spațiu Calabi-Yau se micșorează până la un punct, gătuiind textura spațială. Pentru simplitate, în figurile următoare vom reprezenta doar o parte din întregul spațiu Calabi-Yau.

tridimensională. Aici ne referim însă doar la suprafața ei, ignorând grosimea materialului din care e făcută, precum și spațiul interior pe care îl înglobează. Punctele de pe suprafața mingii pot fi localizate prin precizarea a două numere: „latitudinea“ și „longitudinea“, la fel cum localizăm punctele de pe suprafața Pământului. Acesta este motivul pentru care *suprafața* mingii de volei, ca și suprafața furtunului despre care am vorbit în capitolul anterior, este bidimensională.) Apoi ei au redus dimensiunea sferei până când a fost restrânsă la un singur punct, așa cum se ilustrează prin secvența formelor din figura 11.3. Această figură, ca și următoarele din acest capitol, a fost simplificată, luându-se în considerare cea mai relevantă „parte“ a formei Calabi-Yau, însă nu trebuie să uităm că aceste transformări se petrec în interiorul unor spații Calabi-Yau ceva mai mari, ca acelea din figura 11.2. În cele din urmă, Tian și Yau și-au imaginat că au rupt ușor spațiul Calabi-Yau în locul gătuit (figura 11.4 (a)), l-au desfăcut și au lipit acolo o altă formă asemănătoare unei mingi (figura 11.4 (b)), pe care au umflat-o apoi (figurile 11.4 (c) și (d)).

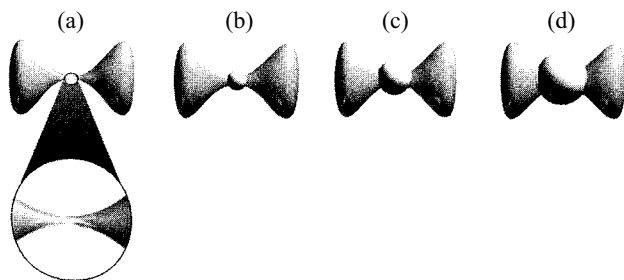

Figura 11.4 Un spațiu Calabi-Yau gătuit se rupe, iar în acel loc crește o sferă care îi netezește suprafața. Sfera inițiată din figura 11.3 este inversată.

Matematicienii numesc acest șir de operații *tranziție cu inversie* [*flop-transition*]. Este ca și cum mingea de volei inițială ar fi „întoarsă”, căpătând o nouă orientare în cadrul întregii forme Calabi-Yau. Yau, Tian și alții au observat că, în anumite situații, noua formă Calabi-Yau produsă printr-o tranziție cu inversie, ca în figura 11.4 (d), este *distinctă din punct de vedere topologic* de forma inițială Calabi-Yau din figura 11.3 (a). Este, de fapt, un mod pretențios de a spune că e absolut imposibil să deformăm spațiul inițial Calabi-Yau din figura 11.3 (a) pentru a obține spațiul Calabi-Yau final din figura 11.4 (d) fără ruperea texturii spațiului Calabi-Yau într-o etapă intermediară.

Din punct de vedere matematic, acest procedeu al lui Yau și Tian este interesant pentru că ne oferă o modalitate de a produce noi spații Calabi-Yau dintr-unele cunoscute. Adevăratul lui potențial se dezvăluie însă în domeniul fizicii, unde pune o problemă fascinantă: dincolo de metoda matematică în sine, e oare posibil ca secvența care leagă figura 11.3 (a) și figura 11.4 (d) să fie întâlnită în natură? Contrar lui Einstein, e posibil ca textura spațială *să se rupă, iar apoi să fie reparată* în acest mod?

Perspectiva în oglindă

Timp de câțiva ani după observația făcută în 1987, Yau mă îndemna din când în când să mă gândesc la o posibilă întruchipare fizică a acestor tranziții cu inversie. Nu am făcut-o. Aceste tranziții mi se păreau doar produsele unei matematici abstracte, fără nici o relevanță pentru fizica teoriei corzilor. De fapt, având în vedere că în capitolul 10 am arătat că dimensiunile circulare au o rază minimă, am fi tentați să spunem că teoria corzilor nu permite sferei din figura 11.3 să se micșoreze până la acel punct de gâtuire. Dar, tot în capitolul 10, am văzut că, dacă o „bucată” a spațiului – în cazul nostru partea sferică a forme Calabi-Yau – suferă un colaps, spre deosebire de situația în care o întreagă dimensiune spațială colapsează, afirmația privind identificarea razelor mari cu cele mici nu mai e direct aplicabilă. Totuși, chiar dacă tranzițiile cu inversie nu sunt interzise, posibilitatea ca textura spațială să se rupă părea în continuare improbabilă.

În 1991, fizicianul norvegian Andy Lütken și Paul Aspinwall, un coleg al meu de la Oxford, acum profesor la Universitatea Duke, și-au

pus o întrebare foarte interesantă. Dacă textura spațială a porțiunii Calabi-Yau din universul nostru ar suferi o tranziție cu inversie care ar sfâșia spațiul, cum ar arăta aceasta din perspectiva spațiului Calabi-Yau în oglindă? Pentru a înțelege sensul acestei întrebări, să ne amintim că proprietățile fizice ale ambilor membri ai perechii de forme Calabi-Yau în oglindă (dacă au fost selectate pentru dimensiunile suplimentare) sunt identice, dar complexitatea matematicii care trebuie folosită pentru a extrage aceste proprietăți poate diferi mult. Lütken și Aspinwall au emis ipoteza că tranziția cu inversie din figurile 11.3 și 11.4, atât de complicată din punct de vedere matematic, ar putea avea o descriere mult mai simplă în oglindă, descriere ce ar dezvălui mai ușor fizica asociată.

La vremea aceea, simetria în oglindă nu era suficient de bine înțeleasă pentru a răspunde la întrebarea lor. Totuși, Lütken și Aspinwall au observat că în descrierea în oglindă nu părea să existe nimic care să indice vreo consecință fizică dezastruoasă asociată rupturilor spațiale din tranzițiile cu inversie. Cam în aceeași perioadă, cercetările la care Plesser și cu mine lucram pentru a găsi perechi de forme Calabi-Yau în oglindă ne-au condus în mod neașteptat la tranzițiile cu inversie. E un fapt matematic bine cunoscut că alipirea diverselor puncte din figura 10.4, metoda folosită de noi pentru a construi perechile în oglindă, duce la situații geometrice identice cu gâtuirile și străpungerile din figurile 11.3 și 11.4. Din punct de vedere fizic însă, nici eu, nici Plesser nu am descoperit vreo calamitate care să se datoreze lor. Mai mult, pornind de la observațiile lui Lütken și Aspinwall (precum și de la un articol mai vechi al lor scris împreună cu Graham Ross), Plesser și cu mine am înțeles că puteam repara matematic gâtuirea în două moduri diferite. Unul conducea la forma Calabi-Yau din figura 11.3 (a), iar celălalt la forma din figura 11.4 (d). Acest fapt ne-a sugerat că evoluția de la figura 11.3 (a) la 11.4 (d) putea fi într-adevăr întâlnită în natură.

Pe la sfârșitul lui 1991, cel puțin unii dintre teoreticienii corzilor credeau că textura spațiului *se poate rupe*. Dar nimeni nu avea argumente hotărâtoare pentru a confirma sau infirma această uimitoare posibilitate.

Avansând încet

În cursul anului 1992, Plesser și cu mine am încercat să demonstrăm că textura spațială poate suferi rupturi prin tranziții cu inversie. Cal-

culele noastre ofereau anumite dovezi, dar nu și demonstrația definitivă. La un moment dat, prin primăvară, Plesser a fost la Institutul pentru Studii Avansate din Princeton pentru a ține un seminar și a avut astfel ocazia să-i vorbească lui Witten despre încercările noastre de a înțelege matematica tranzițiilor cu inversie care produc rupturi spațiale în fizica teoriei corzilor. După ce i-a prezentat ideile noastre, Plesser a așteptat ca Witten să-i răspundă. Acesta s-a întors de la tablă și a început să privească pe fereastră. După un minut sau două, s-a întors din nou spre Plesser și i-a spus că, dacă ideile noastre s-ar confirma, „ar fi spectaculos“. Afirmatia lui ne-a încurajat. După o vreme însă, cum băteam pasul pe loc, am început fiecare să lucrăm la alte proiecte din teoria corzilor.

Continuam totuși să mă gândesc la posibilitatea tranzițiilor cu inversie care produc rupturi spațiale. Cu trecerea timpului, simțeam tot mai limpede că acestea trebuiau să fie o parte a teoriei corzilor. Calculele preliminare efectuate împreună cu Plesser și discuțiile cu matematicianul David Morrison de la Universitatea Duke păreau să indice că aceasta era singura concluzie firească. De fapt, în timpul unei vizite la Universitatea Duke, Morrison și cu mine, bazându-ne pe observațiile prețioase ale lui Sheldon Katz de la Universitatea de Stat din Oklahoma, care se afla și el la Duke în acea perioadă, am stabilit o strategie prin care să demonstrăm că tranzițiile cu inversie pot avea loc în teoria corzilor. Dar, când am trecut la efectuarea calculelor, am descoperit că erau extrem de complicate. Chiar și cu cel mai rapid calculator din lume ar fi durat peste un secol. Făcuserăm un progres, însă era clar că aveam nevoie de o nouă idee care să sporească substanțial eficiența metodei noastre de calcul. Victor Batyrev, matematician la Universitatea din Essen, ne-a oferit pe neașteptate o asemenea idee în două lucrări publicate în primăvara și vara lui 1992.

Batyrev era foarte interesat de simetria în oglindă, mai ales în urma succesului obținut de Candelas și colaboratorii săi în rezolvarea problemei numărării sferelor prin folosirea acestei metode. Din perspectiva sa de matematician, Batyrev nu înțelegea bine metodele pe care Plesser și cu mine le folosiserăm pentru găsirea perechilor de spații Calabi-Yau în oglindă. Deși abordarea noastră făcea apel la instrumente familiare teoreticienilor corzilor, Batyrev mi-a spus într-un târziu că pentru el lucrarea noastră părea „magie neagră“. Aceasta reflectă marea separare culturală între fizică și matematică, iar cum

teoria corzilor șterge frontierele, diferențele de limbaj, metodă și stil devin tot mai vizibile. Fizicienii sunt asemeni unor compozitori de avangardă, gata să încalce regulile tradiționale și să înfrunte neacceptarea doar pentru a găsi soluții. Matematicienii seamănă mai mult cu compozitorii clasici, lucrând într-un cadru mai restrâns și refuzând să facă următorul pas până când toți pașii precedenți nu sunt riguros confirmați. Fiecare abordare are avantajele și dezavantajele ei, fiecare oferă posibilități pentru descoperiri creatoare. La fel ca muzica modernă și clasică, nu există o abordare corectă și una greșită – alegerea metodelor ține în mare măsură de gust și de pregătire.

Batyrev a hotărât să construiască spațiile în oglindă folosind un cadru matematic mai convențional și a reușit. Inspirat de lucrările anterioare ale unui matematician din Taiwan, Shi-Shyr Roan, a descoperit o metodă matematică sistematică de a produce perechi de spații Calabi-Yau. Construcția sa se reduce la metoda folosită de Plesser și de mine în exemplele noastre, dar oferă un cadru mai general prezentat într-o manieră mai familiară matematicienilor.

Noutatea constă în faptul că lucrările lui Batyrev implică domenii ale matematicii pe care majoritatea fizicienilor nu le-au mai întâlnit. Eu, de exemplu, puteam sesiza fondul argumentelor sale, dar aveam mari dificultăți să înțeleg multe detalii importante. Un lucru era totuși clar: dacă metodele din lucrarea sa erau corect înțelese și aplicate, puteau deschide o nouă linie de atac asupra problemei tranzițiilor cu inversie care produc rupturi ale spațiului.

Încurajat de aceste descoperiri, pe la sfârșitul verii am hotărât să mă întorc la problema inversiilor cu toată energia de care dispuneam. Aflasem de la Morrison că urma să petreacă un an la Institutul pentru Studii Avansate și știam că și Aspinwall urma să fie acolo, primind o bursă postdoctorală. După câteva telefoane și e-mailuri am aranjat să părăsesc pentru o vreme Universitatea Cornell și să petrec și eu toamna lui 1992 la institut.

Elaborarea unei strategii

E greu de imaginat un loc mai propice concentrării intense decât Institutul pentru Studii Avansate. Fondat în 1930, este așezat într-o

zonă cu dealuri line, la marginea unei păduri idilice, la câteva mile de campusul Universității Princeton. Se spune că la institut nu poți fi distras de la muncă pentru simplul motiv că nu există nici un fel de distracții.

După părăsirea Germaniei, în 1933, Einstein a venit la institut și a rămas aici pentru tot restul vieții sale. E ușor să ni-l imaginăm lucrând la teoria unificată în această atmosferă liniștită și singuratică, aproape ascetică a institutului. În funcție de progresele pe care le înregistrezi, moștenirea unor gânduri profunde te poate stimula sau inhiba.

La scurt timp de la venirea noastră la institut, mă plimbam împreună cu Aspinwall pe Nassau Street (strada comercială principală a orașului Princeton) încercând să alegem un loc pentru cină. Nu era un lucru simplu, căci lui Paul îi place foarte mult carnea, iar eu sunt vegetarian. Pe când ne plimbam făcând schimb de impresii, m-a întrebat despre noutățile din domeniul la care lucram. I-am spus atunci cât de important era să se stabilească faptul că universul poate suferi tranziții cu inversie în care au loc rupturi ale spațiului. I-am prezentat strategia pe care o urmasem și speranțele puse în noua cale deschisă de lucrările lui Batyrev. Credeam că vorbesc cu un adept al teoriei și că Paul va fi entuziasmat de aceste perspective. Ei bine, m-am înșelat. Privind în urmă, îmi dau seama că reticiența lui se datora în mare parte duelului nostru intelectual dintotdeauna, în care jucam pe rând rolul de avocat al diavolului față de ideile celuilalt. În câteva zile însă, și-a schimbat părerea și amândoi ne-am concentrat atenția asupra inversiilor.

Între timp a venit și Morrison și toți trei ne-am întâlnit în salonul institutului pentru a stabili strategia de acțiune. Am căzut de acord că scopul principal era să determinăm dacă evoluția de la figura 11.3 (a) la figura 11.4 (d) poate fi întâlnită în univers. Problema nu putea fi abordată direct din cauza dificultății extreme a ecuațiilor care descriu evoluția, în special când are loc și ruptura spațială. Am hotărât să reformulăm problema folosind descrierea în oglindă, în speranța că ecuațiile implicate vor fi mai ușor de abordat. Am ilustrat schematic acest lucru în figura 11.5, unde rândul superior prezintă evoluția inițială, de la figura 11.3 (a) la figura 11.4 (d), iar cel inferior prezintă aceeași evoluție din perspectiva formelor Calabi-Yau în oglindă. Reformulând în oglindă problema, fizica corzilor nu e confruntată cu nici o catastrofă. După cum se vede, nu pare să existe nici un fel de gătuire sau ruptură în rândul de jos al figurii 11.5. Se puneă însă o altă întrebare:

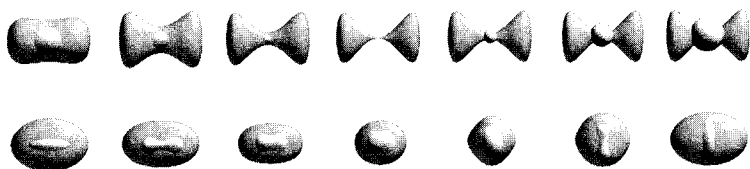

Figura 11.5 O tranziție cu inversie și ruptură a spațiului (rândul de sus) și presupusa ei reformulare în oglindă (rândul de jos).

foloseam oare simetria în oglindă dincolo de domeniul ei de aplicabilitate? Deși formele Calabi-Yau de pe ambele rânduri din extrema stângă a figurii 11.5 conduc la aceeași fizică, este oare adevărat că la fiecare pas al evoluției către partea dreaptă a figurii – care trece obligatoriu prin etapa de gâtuire-rupture-reparare din mijloc – proprietățile fizice ale perspectivei inițiale și ale celei în oglindă sunt identice?

Deși aveam motive întemeiate să credem că relația dintre spațiile pereche rămâne valabilă pentru evoluția formelor care duc la ruptură în partea de sus a figurii 11.5, ne-am dat seama ulterior că nimeni nu știe dacă formele Calabi-Yau de pe rândul de sus și de pe cel de jos al figurii 11.5 continuă să mai fie în oglindă și după producerea rupturii. Este o întrebare esențială fiindcă, dacă ele continuă să fie simetrice, atunci absența unei catastrofe în perspectiva în oglindă ar presupune absența ei și în varianta inițială, iar astfel am demonstra că în teoria corzilor spațiul se poate rupe. Am înțeles că această întrebare se poate reduce la un calcul: extragerea proprietăților fizice ale universului după producerea rupturii formei Calabi-Yau de pe rândul de sus (folosind de exemplu forma Calabi-Yau din dreapta sus în figura 11.5) și apoi pentru presupusa ei imagine în oglindă (forma Calabi-Yau din dreapta jos în figura 11.5) și compararea lor pentru a vedea dacă sunt identice.

Acesta a fost calculul căruia i-am dedicat toată energia Aspinwall, Morrison și cu mine în toamna anului 1992.

Noapți albe în ultimul cămin al lui Einstein

Glasul învăluitoare, cu modulații subtile, ușor ironice, ascunde o minte extrem de ageră în cazul lui Edward Witten. E considerat succesorul

lui Einstein, cel mai mare fizician al lumii în viață. Mulți ar spune despre el că este cel mai mare fizician al tuturor timpurilor. Are un apetit insatiabil pentru problemele de avangardă ale fizicii și exercită o enormă influență în stabilirea direcțiilor de cercetare ale teoriei corzilor.

Productivitatea lui Witten e legendară. Chiara Nappi, soția lui, fizician la același institut, ni-l prezintă stând la masa din bucătărie, sondând cu mintea frontierele fizicii corzilor și luând doar din când în când creionul pentru a verifica un detaliu.⁹⁷ Un coleg mi-a spus că într-o vară a avut biroul chiar lângă cel al lui Witten. În timp ce el se chinuia cu calculele laborioase ale teoriei corzilor, auzea zgomotul continuu, ritmic al tastaturii lui Witten, care scria lucrare după lucrare despre fizica de vârf a teoriei corzilor.

La o săptămână după ce am ajuns la institut, stând de vorbă în curte, Witten m-a întrebat ce planuri de cercetare am. I-am povestit despre tranzițiile cu inversie și ruptură a spațiului și despre strategia pe care o stabilisem. S-a luminat la față, dar mi-a spus cu precauție că voi avea de efectuat calcule îngrozitor de dificile. Mi-a dezvăluit și o posibilă verigă mai slabă în strategia noastră, legată de cercetări anterioare în care colaborasem cu Vafa și Warner. Problema ridicată de el nu viza direct abordarea noastră, însă l-a făcut să se gândească la un aspect care ulterior s-a dovedit a fi complementar perspectivelor noastre.

Aspinwall, Morrison și cu mine am hotărât să împărțim calculul în două etape. O primă împărțire firească putea presupune întâi extragerea proprietăților fizice asociate ultimei forme Calabi-Yau de pe rândul de sus al figurii 11.5, iar apoi repetarea operației pentru ultima formă Calabi-Yau de pe rândul de jos al figurii 11.5. Dacă relația de simetrie în oglindă nu este distrusă de ruperea formei Calabi-Yau de sus, atunci aceste două forme Calabi-Yau ar trebui să aibă proprietăți fizice identice, asemeni celor două forme Calabi-Yau inițiale din care au evoluat. (Această formulare a problemei evită calculele foarte grele rezultate în momentul ruperii formei Calabi-Yau de sus.) S-a dovedit până la urmă că determinarea proprietăților fizice asociate ultimei forme Calabi-Yau din rândul de sus este destul de simplă. Dificil era să obținem *forma precisă* a spațiului final Calabi-Yau din rândul de jos al figurii 11.5 – presupusa imagine în oglindă a formei Calabi-Yau de sus – și apoi să-i extragem proprietățile fizice.

Un procedeu pentru îndeplinirea celei de a doua sarcini – extragerea caracteristicilor fizice ale spațiului final Calabi-Yau de pe rândul

inferior, odată ce forma lui este cunoscută precis – fusese găsită cu câțiva ani în urmă de Candelas. Abordarea lui presupunea însă calcule laborioase și ne-am dat seama că pentru a o aplica la exemplul nostru concret aveam nevoie de un program de calculator inteligent scris. Aspinwall, care pe lângă faptul că este un fizician de renume este și un programator strălucit, s-a înhamat la această muncă. Morrison și cu mine am trecut la îndeplinirea primei etape, adică identificarea precisă a candidatului pentru spațiul Calabi-Yau în oglindă.

Ajunși în acest punct, am înțeles că lucrările lui Batyrev ne-ar putea oferi indicii importante. Dar diferențele culturale dintre matematică și fizică – în acest caz, dintre mine și Morrison – ne-au împiedicat să înaintăm. Era nevoie de forțele reunite ale celor două domenii pentru găsirea *forme* matematice a spațiilor Calabi-Yau de jos care să corespundă aceluiași univers *fizic* al spațiilor Calabi-Yau de sus, dacă din repertoriul naturii fac parte rupturile cu inversie. Dar nici unul din noi nu stăpânea limbajul celuilalt pentru a ne atinge scopul. Trebuia, prin urmare, să facem schimb de experiență. Astfel, am hotărât să ne petrecem ziua ducând calculele cât mai departe cu putință, iar serile să învățăm unul de la celălalt: eu urma să-i predau o oră sau două lui Morrison fizica relevantă pentru lucrarea noastră, apoi era rândul său să facă același lucru cu mine în domeniul matematicii. Cursurile noastre se terminau în general seara, după ora 11.

Zi de zi am urmat acest program. Progresul nostru era lent, însă lucrurile începuseră să se așeze. Între timp, Witten făcea progrese semnificative în reformularea verigii slabe pe care o identificase. Munca sa consta în stabilirea unei corespondențe mai eficiente între fizica corzilor și matematica spațiilor Calabi-Yau. Aspinwall, Morrison și cu mine ne întâlneam aproape zilnic cu Witten, care ne prezenta noile lui idei. Cu trecerea săptămânilor devenea tot mai limpede că, deși pornise de la o perspectivă diferită de a noastră, ajungea la tema tranzițiilor cu inversie. Aspinwall, Morrison și cu mine am înțeles că, dacă nu încheiem curând calculele, Witten va rezolva problema înaintea noastră.

Bere și muncă în weekend

Nimic nu ajută mai mult mintea unui fizician să se concentreze decât competiția. Aspinwall, Morrison și cu mine am apăsas pe accelera-

ție. Dar pentru Aspinwall asta însemna cu totul altceva decât pentru Morrison și pentru mine. Aspinwall este un ciudat amestec de rafinament aristocratic englezesc, urmare a celor zece ani petrecuți la Oxford ca student și apoi cercetător, și limbaj colorat. În privința muncii este, cred, cel mai ordonat fizician pe care îl cunosc. Dacă mulți dintre noi lucrăm până noaptea târziu, el nu lucrează niciodată după ora 5 după-amiază. Dacă mulți dintre noi lucrăm în weekend-uri, el nu lucrează niciodată. A lucra în forță înseamnă pentru el doar ridicarea eficienței la un nivel și mai înalt.

Era pe la începutul lui decembrie. Morrison și cu mine ne instruiserăm reciproc timp de mai multe luni, iar rezultatele începeau să se vadă. Eram foarte aproape de identificarea precisă a formei spațiului Calabi-Yau pe care îl căutam. În plus, Aspinwall își încheiase programul și aștepta numai rezultatul nostru care trebuia introdus în program. Era într-o noapte de joi când Morrison și cu mine ne-am asigurat în sfârșit că știam să identificăm forma Calabi-Yau mult-căutată. Acest lucru se reducea și el la o procedură simplă care necesita propriul ei program pe calculator – un program relativ simplu. Până vineri după-amiază, scrisesem programul și eliminasem erorile de programare; vineri noaptea târziu am obținut rezultatul.

Dar era trecut de ora 5 după-amiază. Aspinwall plecase acasă și urma să se întoarcă abia luni. Nu puteam face nimic fără programul său. Nici eu, nici Morrison nu puteam aștepta tot weekend-ul. Eram pe punctul de a da răspuns întrebărilor privind rupturile spațiale din textura cosmosului, iar suspansul devenise prea greu de îndurat. L-am sunat acasă pe Aspinwall. La început a refuzat să vină a doua zi dimineață la lucru, așa cum îl rugasem. Dar, după multe proteste, a consimțit să ni se alăture, cu condiția să-i cumpărăm șase beri. Am acceptat.

Momentul adevărului

Ne-am întâlnit cu toții sâmbătă dimineața la institut, așa cum hotărâsem. Era o zi însorită și atmosfera era relaxată. Eu unul mă temeam că Aspinwall nu va veni, dar, când și-a făcut apariția, timp de un sfert de oră l-am ridicat în slăvi pentru acest prim weekend petrecut la birou. M-a asigurat că era prima și ultima dată.

Ne-am strâns cu toții în jurul calculatorului lui Morrison. Aspinwall i-a explicat cum să pornească programul și ne-a arătat forma precisă pe care trebuiau s-o aibă datele de intrare. Morrison a introdus rezultatele obținute de noi în noaptea precedentă și eram gata să pornim programul.

În mare, calculele pe care urma să le facem se reduceau la determinarea masei anumitor specii de particule – un anumit mod de vibrație al corzii – când acestea se mișcau printr-un univers a cărui componentă Calabi-Yau reușisem s-o identificăm. Conform strategiei noastre, speram ca această masă să fie identică cu cea calculată pentru forma Calabi-Yau rezultată în urma tranziției cu inversie și ruptură a spațiului. Ultimul calcul era relativ ușor și îl efectuaserăm cu săptămâni în urmă; răspunsul era 3, în unitățile pe care le foloseam noi. Din moment ce efectuam calculele numerice corespunzătoare imaginii în oglindă pe un computer, ne așteptam să obținem un rezultat de genul 3,000001 sau 2,999999, foarte aproape de 3, dar nu exact 3, din cauza erorilor de rotunjire.

Morrison stătea la calculator gata să apese pe tasta de pornire. Cum tensiunea creștea, a spus: „Îi dăm drumul!“ și a pornit programul. În câteva secunde, calculatorul ne-a dat răspunsul: 8,999999. Mi s-au muaiat picioarele. Oare tranzițiile cu inversie distrug relațiile în oglindă, ceea ce arată probabil că ele nu se pot produce? Dar imediat am înțeles cu toții că se petrecea ceva ciudat. Dacă ar fi existat o reală nepotrivire între proprietățile fizice ale celor două forme, ar fi fost foarte puțin probabil ca rezultatul calculatorului să fie atât de aproape de un număr întreg. Dacă ideile noastre erau greșite, nu puteam să ne așteptăm decât la un șir de cifre aleatoare. Obținuserăm un răspuns greșit, dar poate că acesta sugera că făcuserăm o simplă greșeală de aritmetică. Aspinwall și cu mine ne-am dus la tablă și imediat am descoperit greșeala: pierduserăm un factor 3 în calculul „relativ ușor“ pe care îl făcuserăm cu săptămâni în urmă; adevăratul rezultat era 9. Răspunsul calculatorului era deci exact ce ne doream.

Acest acord *post factum* nu era decât în parte convingător. Când știi deja răspunsul pe care ți-l dorești, este adesea foarte simplu să găsești o cale de a-l obține. Ne trebuia alt exemplu. Cum toate programele de care aveam nevoie erau scrise, acest lucru nu era complicat. Am calculat masa altei particule a formei Calabi-Yau de pe rândul de sus, fiind foarte atenți de această dată să nu facem greșeli. Am obținut rezultatul 12. Ne-am adunat din nou în jurul calculatorului și l-am pus la treabă. După câteva secunde am primit răspunsul:

11,999999. *Confirmare.* Demonstrasem că presupusa imagine în oglindă este într-adevăr imaginea în oglindă, deci tranzițiile cu inversie și ruptura spațiului fac parte din fizica teoriei corzilor.

În acel moment am sărit de pe scaun și am făcut o tură victorioasă prin birou. Morrison exulta din spatele calculatorului. Reacția lui Aspinwall a fost însă ușor diferită: „E grozav, dar știam că o să meargă“, a spus el calm. „Și berea mea unde e?”

Abordarea lui Witten

Luni ne-am dus triumfători la Witten și i-am povestit despre succesul nostru. Era foarte mulțumit de rezultat. La rândul lui, tocmai găsisse o cale de a demonstra că tranzițiile cu inversie au loc în teoria corzilor. Raționamentul lui era foarte diferit de al nostru și lămurirea de ce rupturile spațiale nu au consecințe catastrofale.

Abordarea lui subliniază diferențele dintre o teorie a particulelor punctiforme și teoria corzilor în cazul unor asemenea rupturi. Diferența fundamentală este că există două tipuri de mișcări ale corzii în apropierea rupturii și doar un singur tip de mișcare a particulei punctiforme. Mai precis, coarda se poate deplasa adiacent rupturii, asemenea particulei punctiforme, dar poate să și înconjoare ruptura când se deplasează înainte, așa cum e ilustrat în figura 11.6. În esență, analiza lui Witten arată cum corzile care înconjoară o ruptură – ceea ce nu

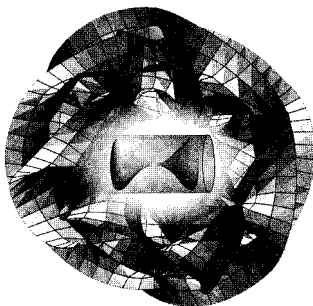

Figura 11.6 Foaia de univers măturată de o coardă creează un scut care anulează posibilele efecte catastrofale asociate cu ruptura texturii spațiului.

se poate întâmpla în teoria particulelor punctiforme – protejază universul înconjurător de efectelor catastrofale care altminteri ar apărea. Este ca și cum foaia de univers a corzii – să ne amintim din capitolul 6 că e vorba de suprafața bidimensională pe care coarda o mătură în deplasarea ei prin spațiu – ar oferi o barieră protectoare care anulează aspectele dezastruoase ale degenerării geometrice a texturii spațiului.

Am putea să ne întrebăm ce s-ar întâmpla dacă s-ar produce o ruptură, iar în vecinătatea ei n-ar exista nici o coardă care s-o protejeze. Mai mult, ne-am putea teme că, în cazul unei rupturi, coarda – o buclă infinit de subțire – ar constitui o barieră total ineficientă. Răspunsul la ambele obiecții se bazează pe o trăsătură fundamentală a mecanicii cuantice dată de Feynman. Un obiect, indiferent dacă este particulă sau coardă, se deplasează de la un punct la altul „adulmecând” toate traiectoriile posibile. Mișcarea rezultată care se observă este o combinație a *tuturor* posibilităților, iar contribuția relativă a fiecărei traiectorii posibile este determinată cu precizie de formulele matematice ale mecanicii cuantice. Dacă s-ar produce o ruptură în textura spațiului, atunci printre traiectoriile posibile ale corzilor care se deplasează ar fi și acelea care înconjoară ruptura, traiectorii asemenea celei din figura 11.6. Chiar dacă nu par să existe corzi lângă ruptură în momentul producerii ei, mecanica cuantică ia în considerare efectele fizice ale tuturor traiectoriilor posibile ale corzilor, iar printre acestea există multe drumuri protectoare (de fapt, un număr infinit) care înconjoară ruptura. Witten a arătat că acestea sunt contribuțiile care anulează catastrofa cosmică pe care ruptura ar produce-o.

În ianuarie 1993, Witten și noi trei ne-am lansat simultan lucrările pe internet, o cale prin care articolele de fizică pot fi la dispoziția oricui, oriunde în lume. Cele două lucrări prezentau, din perspective total diferite, primele exemple de *tranziții cu schimbarea topologiei* – termenul de specialitate pentru procesele de ruptură a spațiului pe care le descoperisem. Întrebarea privind posibilitatea rupei texturii spațiului își găsisese un răspuns cantitativ prin teoria corzilor.

Consecințe

Știm acum că rupturile spațiale se pot produce fără a avea urmări fizice catastrofale. Dar *ce* se întâmplă când textura spațială se sfâșie? Care

sunt consecințele observabile? Am văzut că multe proprietăți ale lumii din jurul nostru depind de structura detaliată a dimensiunilor încolăcite. Astfel, am putea crede că transformarea destul de violentă care leagă un spațiu Calabi-Yau de celălalt, conform figurii 11.5, ar avea un impact fizic semnificativ. De fapt, desenele cu mai puține dimensiuni pe care le folosim pentru a vizualiza spațiul fac ca transformarea să pară ceva mai complicată decât este în realitate. Dacă am putea vizualiza o geometrie hexadimensională, am observa că spațiul se rupe, dar acest lucru se produce într-un mod delicat. Seamănă mai curând cu o gaură făcută de molii în lână decât cu un genunchi care iese printr-un pantalon rupt.

Lucrarea noastră și cea a lui Witten demonstrează că trăsăturile fizice cum ar fi numărul de familii de corzi vibrante și tipurile de particule din cadrul fiecărei familii nu sunt afectate de aceste procese. Când spațiul Calabi-Yau suferă o ruptură, ceea ce se poate modifica sunt valorile precise ale maselor particulelor individuale – energiile posibilelor moduri de vibrație ale corzii. Lucrările noastre au arătat că aceste mase variază continuu ca urmare a schimbării formei geometrice a componentei Calabi-Yau a spațiului, unele crescând, altele scăzând. Esențial e faptul că nu există salturi catastrofale sau vreun alt comportament neobișnuit al acestor mase variabile în timpul rupturii. Din punctul de vedere al fizicii, momentul rupturii nu are caracteristici distincte.

Aceasta ridică două probleme. Mai întâi, ne-am concentrat asupra rupturilor care au loc în textura spațială a componentei suplimentare hexadimensionale Calabi-Yau a universului. Oare asemenea rupturi pot avea loc și în cele trei dimensiuni spațiale extinse familiare nouă? Răspunsul este, aproape sigur, da. Spațiul e spațiu, indiferent dacă e strâns încolăcit într-o formă Calabi-Yau sau extins la scara universului observabil în nopțile senine. De fapt, am văzut deja că dimensiunile spațiale familiare pot fi și ele încolăcite sub forma unor gigantice curbe închise, iar distincția între dimensiunile încolăcite și cele neîncolăcite e oarecum artificială. Deși analiza noastră și a lui Witten se bazează pe trăsăturile matematice specifice formelor Calabi-Yau, rezultatul nostru – faptul că textura spațiului se poate rupe – se aplică fără îndoială unui domeniu mai larg.

În al doilea rând, este oare posibil ca o asemenea ruptură cu schimbare de topologie să aibă loc azi sau mâine? E posibil să fi avut loc în trecut? Da. Măsurătorile experimentale ale maselor particulelor

elementare arată că valorile acestora sunt destul de stabile de-a lungul timpului. Dar dacă ne întoarcem la epocile imediat următoare big bang-ului, chiar și teoriile nebazate pe corzi invocă perioade importante în cursul cărora masele particulelor elementare s-au schimbat de-a lungul timpului. Din perspectiva teoriei corzilor, în aceste perioade, în mod cert au avut loc rupturile cu schimbarea topologiei prezentate în capitolul de față. Apropiindu-ne de prezent, stabilitatea observată a maselor particulelor elementare arată că, dacă în prezent universul suferă o ruptură spațială cu schimbarea topologiei, atunci acesta se petrece extrem de lent, atât de lent, încât efectele asupra maselor particulelor elementare sunt prea mici pentru aparatura experimentală de care dispunem. Prin urmare, dacă această condiție e îndeplinită, nu e exclus ca universul nostru să se afle chiar acum în toiul unei rupturi spațiale. Dacă s-ar petrece suficient de lent, nici măcar nu am ști că are loc. Acesta este unul din rarele cazuri din fizică în care absența unor fenomene observabile izbitoare e un semn de bun-augur. Absența unor consecințe dezastuoase observabile într-o asemenea evoluție geometrică neobișnuită arată cât de mult a depășit teoria corzilor previziunile lui Einstein.

Dincolo de corzi: în căutarea teoriei M

În lunga sa căutare a unei teorii unificate, Einstein a ajuns să se întrebe dacă „Dumnezeu ar fi putut face universul în alt fel; cu alte cuvinte, dacă necesitatea simplității logice este chiar atât de strictă”⁹⁸. Prin această remarcă, Einstein a formulat pentru prima dată un punct de vedere împărtășit acum de numeroși fizicieni: dacă există o teorie finală a naturii, unul din cele mai convingătoare argumente în favoarea formei sale particulare ar fi acela că teoria nu poate arăta altfel. Teoria ultimă trebuie să ia forma pe care o are pentru că aceasta e unicul cadru explicativ capabil să descrie universul fără contradicții interne sau absurdități logice. O asemenea teorie ar afirma că lucrurile sunt așa cum sunt pentru ca așa *trebuie* să fie. Orice schimbare, oricât de mică, ar conduce la o teorie care – la fel ca fraza „Această propoziție este o minciună” – poartă în germenii propria sa distrugere.

Stabilirea caracterului inevitabil al structurii universului ne-ar apropia de un răspuns la cele mai profunde întrebări. Aceste întrebări subliniază misterul care înconjoară un șir aparent infinit de alegeri implicate în alcătuirea universului nostru. Caracterul inevitabil răspunde la aceste întrebări eliminând opțiunile. Inevitabilitate înseamnă că, de fapt, nu există opțiuni. Inevitabilitatea afirmă că universul nu putea fi altfel. După cum vom vedea în capitolul 14, nimic nu ne asigură că universul are o construcție atât de strictă. Și totuși, căutarea unei asemenea rigidități în legile naturii se află în centrul programului de unificare a fizicii moderne.

La sfârșitul anilor '80, fizicienii au înțeles că, deși se apropiase de o descriere unitară a universului, teoria corzilor nu își putea atinge scopul. Și aceasta din două motive. În primul rând, după cum am

menționat pe scurt în capitolul 7, fizicienii și-au dat seama că există de fapt *cinci* versiuni diferite ale teoriei corzilor. Numele lor erau: Tipul I, Tipul IIA, Tipul IIB, Heterotic O(32) (prescurtat Heterotic O) și Heterotic $E_8 \times E_8$ (prescurtat Heterotic-E). Toate aceste teorii au aceleași trăsături fundamentale – modurile lor de vibrație determină valorile pe care le pot lua masele și sarcinile de forță, necesită 10 dimensiuni spațio-temporare, dimensiunile lor încolăcite trebuie să ia una din formele Calabi-Yau etc. – și din acest motiv în capitolele precedente nu ne-au preocupat diferențele dintre ele. Totuși, cercetările din anii '80 au arătat că ele într-adevăr diferă. Puteți citi mai multe despre proprietățile lor în notele de la sfârșitul cărții, dar e suficient să știți că ele diferă atât prin felul în care încorporează supersimetria, cât și prin anumite detalii importante ale modurilor de vibrație.⁹⁹ (De exemplu teoria corzilor de Tipul I conține și corzi deschise, deci cu două capete libere, în plus față de buclele închise de care ne-am ocupat până acum.) Era un lucru stânjenitor pentru teoreticienii corzilor fiindcă, deși e impresionant să propui o teorie unificată, existența a cinci propuneri o subminează pe fiecare în parte.

Cea de-a doua abatere de la caracterul inevitabil e mai subtilă. Pentru a înțelege acest lucru, trebuie să facem observația că toate teoriile fizice constau din două părți. Prima parte este ansamblul ideilor fundamentale ale teoriei, exprimate de obicei prin ecuații matematice. Cea de-a doua parte conține soluțiile acestor ecuații. În general, unele ecuații au o singură soluție, în timp ce altele au mai multe soluții (eventual foarte multe soluții). (Ca să dau un exemplu simplu, ecuația „2 înmulțit cu un număr face 10” are o singură soluție: 5. Pe de altă parte, ecuația „0 înmulțit cu un număr face 0” are o infinitate de soluții, deoarece 0 înmulțit cu orice număr face tot 0.) Și astfel, chiar dacă cercetările conduc la o teorie unică, bazată pe un set unic de ecuații, caracterul inevitabil este totuși compromis dacă aceste ecuații au mai multe soluții. La sfârșitul anilor '80 s-a dovedit că teoria corzilor se află într-o asemenea situație. Când fizicienii au studiat ecuațiile celor cinci teorii ale corzilor, și-au dat seama că fiecare dintre ele are mai multe soluții – de exemplu, existau mai multe posibilități de a încolăci dimensiunile suplimentare – fiecare dintre soluții corespunzând unui univers cu proprietăți diferite. Majoritatea acestor universuri, deși apăreau ca soluții corecte ale ecuațiilor din teoriile corzilor, nu aveau nici o legătură cu ceea ce cunoaștem noi despre lumea înconjurătoare.

Aceste abateri de la inevitabilitate ar putea părea trăsături fundamentale nedorite ale teoriei corzilor. Dar cercetările începute pe la mijlocul anilor '90 ne-au făcut să sperăm că aceste trăsături pot fi doar rezultatul felului în care fizicienii analizau teoria. Pe scurt, ecuațiile teoriei corzilor sunt atât de complicate, încât nimeni nu le cunoaște forma exactă. Fizicienii au reușit să scrie numai versiuni aproximative ale acestor ecuații. Iar tocmai aceste ecuații aproximative fac ca teoriile să difere semnificativ între ele. Și tot aceste ecuații aproximative, în contextul fiecăreia din cele cinci teorii ale corzilor, sunt sursa a nenumărate soluții, un adevărat corn al abundenței din care izvorăsc universuri nedorite.

Din 1995 (începutul celei de-a doua revoluții a supercorzilor) au apărut tot mai multe dovezi că ecuațiile exacte, a căror formă precisă ne este imposibil s-o determinăm, ar putea rezolva această problemă, ceea ce ar da teoriei corzilor amprenta caracterului inevitabil. De fapt se demonstrase deja, spre satisfacția teoreticienilor corzilor, că, atunci când vor fi înțelese ecuațiile exacte, ele vor dovedi că toate cele cinci teorii ale corzilor sunt intim legate. La fel ca brațele unei stele de mare, ele aparțin unei aceleiași entități. Fizicienii sunt acum convinși că, în loc de cinci teorii diferite, au de-a face cu o *singură* teorie care le unește pe cele cinci într-un cadru teoretic unic. Și, la fel cum se limpezesc lucrurile când relații ascunse sunt dezvăluite, această unificare oferă o nouă perspectivă pentru înțelegerea universului prin teoria corzilor.

Pentru a explica aceste idei, va trebui să urmărim cercetările de vârf din teoria corzilor. Va trebui să înțelegem natura aproximațiilor folosite în teoria corzilor și limitările lor inerente. Va trebui să ne familiarizăm cu tehnicile subtile – numite *dualități* – introduse de fizicieni pentru a evita unele aproximații. Apoi vom urmări raționamentele care folosesc aceste tehnici pentru a ajunge la ideile menționate mai sus. Dar nu vă faceți griji. Teoreticienii corzilor au făcut deja munca cea mai grea, iar nouă nu ne rămâne decât să explicăm rezultatele lor.

Totuși, din moment ce trebuie să urmărim mai multe fragmente aparent disparate, iar apoi să le asamblăm, există riscul să nu vedem pădurea din cauza copacilor. Astfel, dacă parcurgând acest capitol la un moment dat discuția vi se va părea prea complicată și veți simți nevoia să săriți la alte capitole, reveniți la secțiunea care urmează și în care am rezumat ideile esențiale ale celei de-a doua revoluții a supercorzilor.

Un rezumat al celei de-a doua revoluții din teoria supercorzilor

Cea mai importantă descoperire a celei de-a doua revoluții din teoria supercorzilor este rezumată de figurile 12.1 și 12.2. Figura 12.1 prezintă situația înainte ca fizicienii să poată depăși metodele de aproximație folosite la început. Se credea că cele cinci teorii erau complet separate. Noile descoperiri arată însă că toate teoriile corzilor, asemeni brațelor unei stele de mare (figura 12.2), trebuie privite ca un cadru unic, atotcuprinzător. (De fapt, la sfârșitul acestui capitol vom vedea că apare și o a șasea teorie – un al șaselea braț.) Acest cadru vast a primit, din motive ce vor fi lămurite mai jos, numele provizoriu de teoria M. Figura 12.2 reprezintă un rezultat crucial în încercarea de-a ajunge la o teorie ultimă. În teoria corzilor, fire aparent separate au fost țesute într-o singură tapiserie – o unică și atotcuprinzătoare teorie care ar putea fi mult căutata teorie despre tot.

Deși mai sunt încă multe de făcut, două caracteristici esențiale ale teoriei M au fost deja puse în evidență. Prima este că teoria M are *unsprezece* dimensiuni (zece spațiale și una temporală). Așa cum Kaluza a descoperit că o dimensiune spațială suplimentară permite contopirea teoriei generale a relativității cu electromagnetismul, teoreticienii corzilor și-au dat seama că o dimensiune spațială suplimentară în teoria corzilor – pe lângă cele nouă dimensiuni spațiale și una temporală din capitolele precedente – permite o sinteză a celor cinci

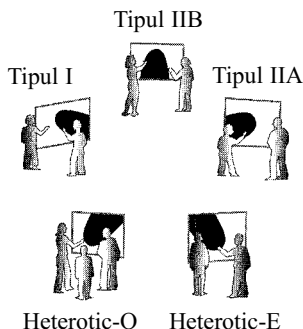

Figura 12.1 Vreme de mai mulți ani, fizicienii care lucrau în cele cinci teorii ale corzilor credeau că au de-a face cu teorii complet separate.

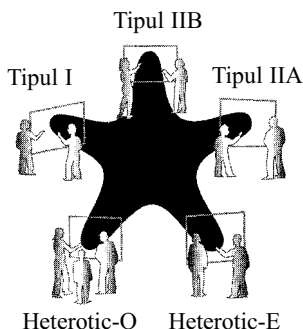

Figura 12.2 Rezultatele celei de-a doua revoluții a supercorzilor au arătat că toate cele cinci teorii ale corzilor sunt de fapt părți ale unui cadru unificat numit teoria M.

versiuni ale teoriei. Mai mult, această dimensiune spațială suplimentară nu e o soluție ad hoc; teoreticienii au înțeles că raționamentele din anii '70 și '80 care au condus la o dimensiune temporală și nouă dimensiuni spațiale erau *aproximative*, iar calcule exacte, care pot acum fi efectuate, arată că o dimensiune spațială fusese scăpată din vedere.

A doua caracteristică a teoriei M care a fost descoperită este aceea că, pe lângă corzi vibrante, ea mai conține și alte obiecte: membrane vibrante bidimensionale, bule tridimensionale care se unduiesc (numite „tri-brane”) și o mulțime de alte ingrediente. La fel ca în cazul celei de-a unsprezecea dimensiuni, această trăsătură a teoriei M a apărut, la mijlocul anilor '90, odată cu depășirea aproximațiilor.

Dincolo de toate acestea și de alte descoperiri făcute în ultimii ani, natura teoriei M rămâne un mister – iată și una din semnificațiile literei „M”. Fizicienii din lumea întreagă se străduiesc să ajungă la înțelegerea completă a teoriei M, care ar putea deveni problema centrală a fizicii secolului XXI.

O metodă de aproximație

Limitele metodelor folosite de fizicieni în analiza teoriei corzilor țin de ceea ce se numește *teoria perturbațiilor*. Teoria perturbațiilor presupune efectuarea unei aproximații pentru a obține în linii mari

soluția unei probleme, iar apoi îmbunătățirea sistematică a acestei aproximații luând în considerare detaliile inițial ignorate. Acest procedeu joacă un rol important în multe domenii ale cercetării științifice, a fost un element esențial în înțelegerea teoriei corzilor și, așa cum vom vedea imediat, e întâlnit frecvent chiar și în viața de zi cu zi.

Imaginați-vă că într-o bună zi mașina începe să vă facă probleme și o duceți la mecanic pentru revizia tehnică. După prima verificare, mecanicul vă dă o veste proastă. Mașina are nevoie de un bloc motor nou care, împreună cu mâna de lucru, vă duce la un preț în jurul a 900 de dolari. Aceasta e însă numai o primă aproximație care te aștepți să fie modificată pe măsură ce vor fi cunoscute mai multe detalii legate de reparație. Câteva zile mai târziu, după ce a avut timp să supună mașina la diferite teste, mecanicul dă o estimare mai precisă, 950 de dolari. El vă spune că mai aveți nevoie și de un regulator care împreună cu componentele și cu manopera ajunge la 50 de dolari. În fine, când vă duceți să vă ridicați mașina, el a însumat toate cheltuielile și vă pune în față o notă de plată de 987,93 dolari. Aceasta, explică el, include cei 950 \$ pentru blocul motor și pentru regulator, 27 \$ pentru o curea de transmisie, 10 \$ pentru un cablu de baterie și 0,93 \$ pentru un șurub cu izolație electrică. Prima cifră aproximativă de 900 de dolari a fost rafinată prin includerea tot mai multor detalii. În limbajul fizicii, aceste detalii sunt numite *perturbații* la estimarea inițială.

Când teoria perturbațiilor e aplicată corect și eficient, estimarea inițială e destul de apropiată de răspunsul final; odată încorporate, detaliile de finețe ignorate în estimarea inițială vor aduce modificări mici la rezultatul final. Uneori însă, când mergi să plătești, constăți că factura diferă mult de estimarea inițială. Chiar dacă atunci ești tentat să folosești alți termeni, tehnic vorbind avem de-a face doar cu un *eșec al teoriei perturbațiilor*. Aceasta înseamnă că aproximația inițială nu a fost o evaluare bună a răspunsului final pentru că „rafinările“, în loc să producă mici modificări, conduc la schimbări mari ale estimării în linii mari.

Prezentarea făcută până acum teoriei corzilor s-a bazat pe o abordare perturbativă, oarecum asemănătoare celei folosite de mecanic. „Înțelegerea incompletă“ a teoriei corzilor pe care am menționat-o din când în când își are rădăcinile în această metodă aproximativă. Putem înțelege această remarcă importantă prezentând teoria perturbațiilor într-un context mai puțin abstract decât teoria corzilor, dar mai apropiat de problema noastră decât exemplul mecanicului.

Un exemplu clasic de teoria perturbațiilor

Înțelegerea mișcării Pământului în sistemul solar ne oferă un exemplu clasic de utilizare a teoriei perturbațiilor. La scara distanțelor interplanetare, singura forță care trebuie luată în considerare în calculul mișcării copurilor este forța gravitațională. Ecuatiile de mișcare sunt însă atât de complicate, încât trebuie să recurgem la aproximații. Amintiți-vă că atât teoria lui Newton, cât și teoria lui Einstein afirmă că orice obiect exercită o influență gravitațională asupra oricărui alt obiect, ceea ce face ca, în sistemul solar să se ajungă la o competiție gravitațională complexă, imposibil de tratat matematic, între Pământ, Soare, Lună, celelalte planete și, în principiu, toate celelalte corpuri cerești. După cum vă dați seama, nu este cu puțință să luăm în considerare toate aceste influențe și să determinăm traiectoria exactă a Pământului. De fapt, chiar și în cazul a trei corpuri cerești ecuațiile sunt atât de complicate, încât nimeni nu a fost în stare până acum să le rezolve complet.¹⁰⁰

Putem totuși prezice mișcarea Pământului în sistemul solar cu mare precizie folosind metoda perturbațiilor. Masa enormă a Soarelui, în comparație cu masele celorlalți membri ai sistemului solar, și apropierea acestuia de Pământ, în comparație cu distanța față de celelalte stele din univers, fac ca Soarele să exercite de departe cea mai puternică influență asupra mișcării Pământului. Și astfel, prima estimare constă în a lua în considerare numai influența Soarelui asupra mișcării Pământului. Pentru multe scopuri această estimare este perfect valabilă. Dacă e însă necesar, putem rafina această aproximație prin includerea treptată a efectelor gravitaționale ale celor mai apropiate corpuri relevante, cum ar fi Luna și alte planete care trec prin apropiere în acel moment. Calculele vor deveni din ce în ce mai dificile odată ce rețeaua de influențe gravitaționale devine mai complexă, dar acest lucru nu trebuie să ascundă esența metodei. Interacția gravitațională dintre Soare și Pământ oferă o explicație aproximativă pentru mișcarea Pământului, în timp ce complexul celorlalte influențe gravitaționale oferă un șir de rafinări din ce în ce mai puțin importante.

Abordarea perturbativă funcționează în acest exemplu pentru că există o influență fizică dominantă care permite o descriere teoretică relativ simplă. Dar acest lucru nu se întâmplă întotdeauna. De exemplu, dacă ne interesează mișcarea a trei stele de mase comparabile care

alcătuiesc un sistem trinar, nu există o singură relație gravitațională a cărei influență să le umbrească pe celelalte. Prin urmare, nu există o singură interacție dominantă care să ofere o estimare globală, iar celelalte efecte să producă doar micile rafinări. Dacă am încerca să folosim abordarea perturbativă izolând, de exemplu, atracția gravitațională dintre două stele și folosind-o apoi pentru a determina aproximația noastră inițială, am observa imediat că abordarea noastră eșuează. Calculele ar demonstra că „rafinarea” mișcării prezise prin includerea celei de-a treia stele *nu este mică*, ci este de fapt la fel de semnificativă ca presupusa estimare inițială. Iată un exemplu elocvent: mișcarea a trei oameni prinși în horă nu seamănă deloc cu cea a doi oameni care dansează tango. O rafinare prea mare înseamnă că aproximația inițială a fost incorectă și toată construcția noastră e un castel din cărți de joc. Problema nu e doar că trebuie inclusă o rafinare substanțială datorată celei de-a treia stele. Este un efect de domino: rafinarea substanțială are un impact mare asupra mișcării celorlalte două stele, care la rândul lor au o mare influență asupra mișcării celei de-a treia stele, care apoi are un impact mare asupra celorlalte două și așa mai departe. Toate firele din țesătura gravitațională sunt la fel de importante și trebuie luate în considerare simultan. Deseori, în aceste cazuri, singura cale este să folosim puterea brută a calculatoarelor pentru a simula mișcarea rezultată.

Acest exemplu arată cât de important e în abordarea perturbativă să determinăm dacă presupusa estimare în linii mari *este* corectă și, dacă este, care și câte dintre detaliile de finețe trebuie incluse pentru a obține nivelul de precizie dorit. Aceste probleme au importanță deosebită pentru aplicarea metodelor perturbative la procesele fizice din lumea microscopică.

O abordare perturbativă a teoriei corzilor

Procesele fizice din teoria corzilor apar din interacțiile elementare între corzile vibrante. După cum am văzut spre sfârșitul capitoului 6,* aceste interacții implică despărțirea și alăturarea buclelor corzilor,

* Pentru cititorii care au sărit peste secțiunea „Un răspuns mai precis” din capitoul 6 ar putea fi folositoare răsfoirea părții de început a acestei secțiuni. (*N. a.*)

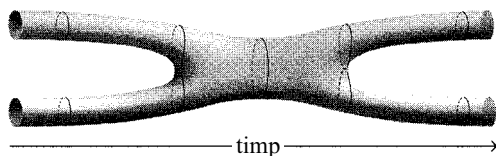

Figura 12.3 Corzile interacționează unindu-se și despărțindu-se.

ca în figura 6.7, pe care o reproducem în figura 12.3. Teoreticienii corzilor au demonstrat cum se poate asocia o formulă matematică precisă schemei din figura 12.3, formulă care exprimă influența fiecărei corzi incidente asupra mișcării rezultante a celeilalte corzi. (Detaliile formulei diferă în cele cinci teorii, dar deocamdată vom ignora aceste subtilități.) Dacă n-ar exista mecanica cuantică, această formulă ar descrie complet interacția corzilor. Dar agitația microscopică dictată de principiul de incertitudine spune că perechi coardă/anticoardă (două corzi cu moduri de vibrație opuse) pot apărea în orice moment, împrumutând energie din univers, cu condiția să se anihileze reciproc suficient de repede pentru a restitui împrumutul energetic. Asemenea perechi de corzi, născute din agitația cuantică, dar care trăiesc pe seama energiei împrumutate și deci trebuie să se recombine imediat într-o singură buclă, sunt cunoscute sub numele de *perechi de corzi virtuale*. Chiar dacă e de scurtă durată, prezența acestor perechi de corzi virtuale suplimentare influențează proprietățile detaliate ale interacției.

Acest lucru e ilustrat schematic în figura 12.4. Cele două corzi inițiale se lovesc una de alta în punctul marcat prin (a), unde se unesc într-o singură buclă. Această buclă se deplasează puțin, dar în (b) flutuațiile agitației cuantice duc la apariția unei perechi de corzi virtuale,

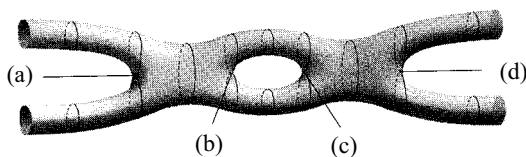

Figura 12.4 Agitația cuantică poate provoca apariția (b) sau dispariția (c) unei perechi coardă/anticoardă, ceea ce face ca interacția să fie mai complicată.

care se anihilează apoi în (c), rezultând din nou o singură coardă. În final, în (d), această coardă își cedează energia disociindu-se într-o pereche de corzi care pornesc în direcții noi. Datorită buclei din centrul figurii 12.4, fizicienii numesc această interacție proces cu „o buclă“. La fel ca în cazul interacției ilustrate în figura 12.3, o formulă matematică precisă poate fi asociată cu această diagramă pentru a exprima efectul perechii de corzi virtuale asupra mișcării celor două corzi inițiale.

Dar lucrurile nu se încheie aici, pentru că agitația cuantică poate provoca oricât de multe erupții instantanee de corzi virtuale, producând un șir de perechi de corzi virtuale. Astfel apar diagrame cu tot mai multe bucle, după cum se vede în figura 12.5. Fiecare din aceste diagrame oferă un mijloc simplu de descriere a proceselor fizice implicate: corzile incidente fuzionează, agitația cuantică face ca bucla rezultată să se desfacă într-o pereche de corzi virtuale, acestea se deplasează mai departe și apoi se anihilează reciproc unindu-se într-o singură buclă, care se deplasează și produce o altă pereche de corzi virtuale și așa mai departe. În privința celorlalte diagrame, există o formulă matematică pentru fiecare proces în parte, formulă ce rezumă efectul asupra mișcării perechii de corzi incidente.¹⁰¹

La fel ca mecanismul care în nota de plată finală și-a îmbunătățit estimarea inițială de 900 de dolari adăugând 50, 27, 10 și 0,93 dolari și la fel cum am ajuns la înțelegerea mai exactă a mișcării Pământului adăugând la influența Soarelui efectele mai mici ale Lunii și ale altor planete, teoreticienii corzilor au demonstrat că putem înțelege interacția

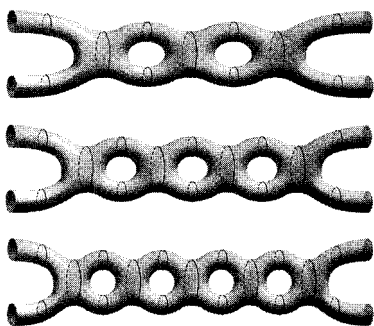

Figura 12.5 Agitația cuantică poate duce la crearea și anihilarea a numeroase șiruri de perechi coardă/anticoardă.

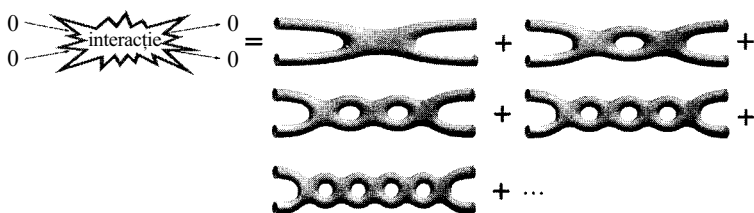

Figura 21.6 Influența netă pe care fiecare coardă incidentă o are asupra celeilalte provine din însumarea influențelor care implică diagrame cu tot mai multe bucle.

dintre două corzi însumând expresiile matematice ale diagramelor fără bucle (fără perechi de corzi virtuale), cu o buclă (o pereche de corzi virtuale), cu două bucle (două perechi de corzi virtuale) și așa mai departe, după cum e ilustrat în figura 12.6.

Un calcul exact necesită însumarea tuturor expresiilor matematice asociate fiecăreia dintre aceste diagrame, cu un număr tot mai mare de bucle. Dar, cum există un număr infinit de asemenea diagrame și cum calculele matematice asociate lor cresc în dificultate odată cu creșterea numărului de bucle, sarcina se dovedește a fi imposibilă. Ca urmare, teoreticienii corzilor au atacat problema prin metoda perturbațiilor, bazându-se pe presupunerea că o estimare globală rezonabilă e dată de procesele fără bucle, iar diagramele care conțin bucle duc doar la rafinări tot mai mici, pe măsură ce numărul buclelor crește.

De fapt, aproape tot ce știm despre teoria corzilor – majoritatea lucrurilor despre care am vorbit în capitolele precedente – a fost descoperit de fizicieni prin calcule laborioase și detaliate care folosesc această abordare perturbativă. Dar pentru a avea încredere în precizia rezultatelor obținute trebuie să aflăm dacă e valabilă aproximația care include doar primele câteva diagrame din figura 12.6. Ajungem astfel la întrebarea crucială: cât de bună e estimarea noastră?

Cât de corectă e estimarea?

Depinde. Deși formula matematică asociată fiecărei diagrame devine din ce în ce mai complicată odată cu creșterea numărului de bucle, teoreticienii corzilor au observat o trăsătură simplă și esențială. Oarecum

asemănătoare modului în care rezistența unei funii determină probabilitatea ca aceasta să se rupă în două când tragi de ea sau o scuturi violent, există un număr care determină probabilitatea ca fluctuațiile cuantice să provoace separarea unei corzi în două, rezultând de aici pentru scurt timp o pereche de corzi virtuale. Acest număr poartă numele de *constantă de cuplaj a corzii* (de fapt, fiecare dintre cele cinci teorii ale corzilor are propria ei constantă de cuplaj, după cum vom vedea în curând). Numele este foarte sugestiv: mărimea constantei de cuplaj a corzii ne arată cât de puternic sunt corelate agitațiile cuantice a trei corzi (bucula inițială și cele două bucle în care aceasta se desface) – altfel spus, cât de strâns sunt *cuplate* între ele. Calculele ne arată că, cu cât este mai mare constanta de cuplaj a corzii, cu atât este mai probabil ca agitația cuantică să provoace separarea în două a corzii inițiale (și apoi reunirea celor două corzi), iar cu cât este mai mică constanta de cuplaj a corzii, cu atât e mai puțin probabil ca asemenea corzi virtuale să apară.

Vom ajunge în curând la determinarea valorii constantei de cuplaj a corzii pentru fiecare dintre cele cinci teorii, dar mai întâi să stabilim ce se înțelege prin „mic“ sau „mare“ atunci când îi estimăm valoarea? Matematica pe care se bazează corzile arată că granița dintre „mare“ și „mic“ e dată de numărul 1, în sensul următor. Dacă valoarea constantei de cuplaj a corzii este mai mică decât 1, atunci e din ce în ce mai *improbabil* să apară numere tot mai mari de perechi de corzi virtuale. Dacă valoarea constantei de cuplaj a corzii este 1 sau mai mare, e din ce în ce mai *probabil* să apară numere tot mai mari de asemenea perechi virtuale.¹⁰² Concluzia este că, dacă constanta de cuplaj a corzii este mai mică decât 1, contribuțiile din diagrama buclelor devin din ce în ce mai mici odată cu creșterea numărului de bucle. Este exact condiția necesară metodei perturbațiilor, fiindcă astfel putem obține rezultate suficient de precise chiar dacă ignorăm toate procesele cu excepția celor care implică doar câteva bucle. Dar dacă valoarea constantei de cuplaj a corzii nu este mai mică decât 1, contribuțiile diagramelor devin din ce în ce mai importante odată cu creșterea numărului de bucle. La fel ca în cazul unui sistem trinar de stele, abordarea perturbativă devine imposibilă. Presupusa primă estimare grosieră, procesul fără bucle, *nu* este corectă. (Această discuție e valabilă pentru oricare dintre cele cinci teorii ale corzilor, valoarea constantei de cuplaj a corzii din fiecare teorie determinând eficacitatea schemei perturbative.)

Ajungem astfel la următoarea întrebare crucială: care este valoarea constantei de cuplaj a corzii (sau, mai precis, care sunt valorile constantei de cuplaj ale corzii în fiecare din cele cinci teorii)? *Deocamdată nimeni nu poate răspunde la această întrebare.* Este una dintre cele mai importante probleme ale teoriei corzilor care nu și-a găsit încă rezolvarea. Concluziile bazate pe abordarea perturbativă sunt justificate numai dacă valoarea constantei de cuplaj a corzii este mai mică decât 1. Mai mult, valoarea exactă a constantei de cuplaj a corzii are o influență directă asupra maselor și sarcinilor diferitelor moduri de vibrație ale corzii. Vedem deci că o mare parte a fizicii depinde de valoarea constantei de cuplaj a corzii. De ce a rămas oare nerezolvată – în toate cele cinci teorii ale corzilor – problema atât de importantă a valorii ei?

Ecuatiile teoriei corzilor

Abordarea perturbativă folosită pentru determinarea modului în care corzile interacționează între ele poate fi folosită și pentru a determina ecuațiile fundamentale ale teoriei corzilor. În esență, ecuațiile determină interacțiunile și, reciproc, interacțiunile determină ecuațiile.

Ca prim exemplu, în fiecare dintre cele cinci teorii ale corzilor există o ecuație menită să determine valoarea constantei de cuplaj a teoriei. Deocamdată însă, fizicienii au putut găsi doar o aproximație a acestei ecuații, în fiecare dintre cele cinci teorii, prin evaluarea matematică a unui număr mic de diagrame relevante ale corzilor, folosind abordarea perturbativă. Iată ce spun ecuațiile aproximative: în toate cele cinci teorii, constanta de cuplaj a corzii ia o asemenea valoare încât, prin înmulțirea ei cu zero, rezultatul este zero. E o ecuație dezamăgitoare; înmulțirea cu zero a oricărui număr dă tot zero, prin urmare ecuația poate fi rezolvată pentru orice valoare a constantei de cuplaj a corzii. Astfel, în nici una din cele cinci teorii ale corzilor, ecuația aproximativă a constantei de cuplaj nu ne dă vreo informație despre valoarea ei.

În plus, în fiecare dintre cele cinci teorii există o altă ecuație care ar trebui să determine forma precisă pentru ambele tipuri de dimensiuni spațio-temporale – extinse și încolăcite. Versiunea aproximativă

a ecuației pe care o avem în momentul de față este mult mai restrictivă decât cea care determină valoarea constantei de cuplaj, dar și aceasta admite mai multe soluții. De exemplu, patru dimensiuni spațio-temporale extinse, împreună cu orice spațiu înfășurat Calabi-Yau hexadimensional, oferă o întreagă clasă de soluții, dar nici asta nu epuizează toate posibilitățile, fiindcă sunt cu puțință diferite variante pentru numărul dimensiunilor extinse și cel al dimensiunilor încolăcite.¹⁰³

Ce concluzii putem trage din aceste rezultate? Există trei posibilități. Să începem cu cea mai pesimistă dintre ele: deși fiecare teorie a corzilor are o ecuație pentru determinarea valorii constantei de cuplaj și o ecuație pentru obținerea numărului de dimensiuni și forme precise a spațiului-timp – ceea ce nici o altă teorie nu poate pretinde – s-ar putea ca forma exactă (încă necunoscută) a ecuațiilor să admită un spectru larg de soluții, iar astfel forța de predicție a teoriilor să fie subminată. Dacă este adevărat, acest lucru va constitui un pas înapoi pentru teoria corzilor fiindcă ea își propune să *explice* aceste caracteristici ale cosmosului, nu să ne ceară să le determinăm din observații experimentale și, într-un mod mai mult sau mai puțin arbitrar, să le introducem apoi în teorie. Vom reveni asupra acestei posibilități în capitolul 15. În al doilea rând, flexibilitatea nedorită a ecuațiilor aproximative ale corzilor ar putea indica o greșeală subtilă în raționamentele noastre. Încercăm să folosim o abordare perturbativă pentru a determina valoarea constantei de cuplaj a corzii. Dar, după cum am văzut, metodele perturbative sunt aplicabile doar dacă valoarea constantei de cuplaj este mai mică decât 1, deci calculele noastre se pot baza pe o presupunere neîntemeiată privind chiar rezultatul lor, și anume rezultatul este mai mic decât 1. Eșecul nostru ar putea indica faptul că am pornit de la o premisă falsă și că, în toate cele cinci teorii, constanta de cuplaj este mai mare decât 1. În al treilea rând, flexibilitatea nedorită s-ar putea datora doar faptului că folosim ecuații aproximative, și nu ecuații exacte. De pildă, chiar dacă valoarea constantei de cuplaj într-o anumită teorie a corzilor poate fi mai mică decât 1, ecuațiile teoriei ar putea depinde în continuare de contribuțiile *tuturor* diagramelor. Adică, însumarea micilor rafinări provenind de la diagramele cu tot mai multe bucle ar putea fi esențială pentru transformarea ecuațiilor aproximative (care admit multe soluții) în ecuațiile exacte care sunt mai restrictive.

La începutul anilor 1990, ultimele două posibilități i-au făcut pe teoreticienii corzilor să înțeleagă că metodele perturbative împiedicau

progresul. Aproape toți fizicienii erau de acord că următoarea abordare trebuia să fie *neperturbativă* – să nu se întemeieze pe aproximații și să depășească limitările cadrului perturbativ. În 1994, găsirea unei asemenea căi părea un vis. Uneori însă visele devin realitate.

Dualitate

Sute de teoreticieni ai corzilor din lumea întreagă se întâlnesc anual la o conferință care trece în revistă rezultatele din anul precedent și analizează diferitele direcții de cercetare. În funcție de progresul înregistrat în acel an se poate prevedea interesul participanților. Pe la mijlocul anilor 1980, în zorii primei revoluții a corzilor, întâlnirile erau pline de euforie. Speranța generală a fizicienilor era că în scurt timp vor înțelege pe deplin teoria corzilor și o vor putea prezenta ca pe teoria ultimă a universului. Privind retrospectiv, era o naivitate. Anii care au trecut au arătat că există o mulțime de aspecte profunde și subtile ale teoriei corzilor care vor necesita fără îndoială un efort prelungit și continuu pentru a fi înțelese. Speranțele premature, total nerealiste, au avut consecințe nedorite, mulți fiind dezamăgiți că lucrurile nu s-au lămurit imediat. Astfel, conferințele de la sfârșitul anilor 1980 reflectau deziluzia – fizicienii prezentau rezultate interesante, dar atmosfera nu era însoțită. Unii au propus chiar să nu se mai țină anual conferințe despre corzi. La începutul anilor 1990 însă, situația s-a schimbat. Teoria corzilor a început să fie reconstruită, iar cercetătorii și-au redobândit entuziasmul și optimismul grație numeroaselor descoperiri, dintre care multe au fost deja prezentate în capitolele anterioare. Dar nimic nu prevestea ce avea să se întâmple la conferința din martie 1995, ținută la Universitatea din Carolina de Sud.

Când a sosit momentul intervenției sale, Edward Witten s-a îndreptat spre podium și a ținut o prelegere care a declanșat cea de-a doua revoluție a teoriei corzilor. Inspirat de lucrările anterioare ale lui Duff, Hull, Townsend și bazându-se pe ideile lui Schwarz, ale fizicianului indian Asoke Sen și ale altora, Witten a anunțat descoperirea unei strategii care să depășească înțelegerea perturbativă a teoriei corzilor. În centrul planului său se află noțiunea de *dualitate*.

Fizicienii folosesc termenul de dualitate pentru modele teoretice care par diferite, însă se dovedește că descriu exact aceeași fizică.

Există exemple „banale” de dualitate în care teorii identice par diferite doar din cauza felului în care sunt prezentate. Pentru cineva care știe doar engleză, teoria generală a relativității nu va fi imediat recunoscută ca aparținând lui Einstein dacă e prezentată în limba chineză. Însă un fizician care cunoaște bine ambele limbi poate face imediat o traducere care stabilește echivalența celor două. Numim acest exemplu banal pentru că, din punctul de vedere al fizicii, nu se câștigă nimic printr-o asemenea traducere. Dacă un bun cunoscător al ambelor limbi ar studia o problemă dificilă din teoria generală a relativității, soluția ar fi la fel de complicată indiferent de limba în care e exprimată. Trezirea de la engleză la chineză nu aduce nici o idee nouă în fizică.

Exemplele nebanale de dualitate sunt acelea în care descrieri diferite ale aceleiași situații fizice conduc *într-adevăr* la idei fizice și metode matematice de analiză diferite și complementare. De fapt, am întâlnit deja două exemple de dualitate. În capitolul 10 am văzut că, într-un univers cu o dimensiune circulară de rază R , teoria corzilor poate la fel de bine corespunde și unui univers cu dimensiunea circulară de rază $1/R$. Acestea constituie situații geometrice distincte care, datorită proprietăților teoriei corzilor, sunt de fapt fizic identice. În acest caz, două forme diferite Calabi-Yau ale celor șase dimensiuni spațiale suplimentare – universuri care la prima vedere ar părea complet diferite – conduc la aceeași fizică. Ele oferă descrieri complementare ale aceluiași univers. Spre deosebire de cazul englezei și chinezei, folosirea acestor descrieri duale are importante consecințe fizice, de pildă mărirea minimă a dimensiunii circulare și procesele în care se schimbă topologia din teoria corzilor.

În intervenția sa de la conferința Strings '95, Witten a prezentat dovezi în favoarea existenței unei noi și profunde dualități. După cum am văzut la începutul acestui capitol, el a sugerat că cele cinci teorii, deși aparent diferite în construcția lor, sunt doar moduri diferite de a descrie aceeași fizică. În loc să avem cinci teorii diferite ale corzilor, am avea doar cinci ferestre diferite deschise către un unic cadru teoretic.

Înainte de descoperirilor de la mijlocul anilor 1990, posibilitatea unei asemenea versiuni a dualității era doar o dorință pe care mulți o aveau, dar despre care nici nu îndrăzneau să vorbească. Dacă două teorii ale corzilor diferă în privința detaliilor semnificative ale construcției lor, este greu de imaginat că ele ar fi doar descrieri diferite ale aceleiași fizici. Totuși, grație puterii subtile a teoriei corzilor, există din ce în

ce mai multe dovezi că toate cele cinci teorii sunt *duale*. În plus, după cum vom vedea, Witten ne oferă dovezi că ar exista și o a șasea teorie în aceeași situație ca primele cinci.

Aceste descoperiri sunt intim legate de problemele privind aplicabilitatea metodelor perturbative întâlnite la sfârșitul secțiunii precedente: cele cinci teorii sunt evident diferite atunci când fiecare dintre ele e *slab cuplată* (constanta de cuplaj a teoriei este mai mică de 1). Datorită faptului că se bazau pe metode perturbative, fizicienii nu au fost în stare să-și pună întrebarea ce proprietăți ar avea oricare dintre cele cinci teorii dacă constanta de cuplaj ar fi mai mare decât 1 – *cuplaj tare*. Witten și alți fizicieni susțin că aceasta e întrebarea crucială la care trebuie să răspundem. Rezultatele lor sugerează în mod convingător că, împreună cu a șasea teorie pe care o vom prezenta curând, cuplajul tare al oricăreia din aceste teorii are o descriere duală în termenii cuplajului slab al alteia și viceversa.

Iată o analogie ilustrativă. Să ne închipuim doi indivizi oarecum unilaterali. Unul adoră gheața, dar, ciudat lucru, n-a văzut niciodată apa în forma ei lichidă. Celălalt adoră apa, dar, la fel de ciudat, n-a văzut niciodată gheață. Întâlnindu-se din întâmplare, hotărâsc să facă împreună o excursie în deșert. Când sunt pe punctul de a pleca, fiecare dintre ei este fascinat de obiectele celuilalt. Amatorul de gheață este captivat de lichidul mătăsos și transparent al amatorului de apă, iar amatorul de apă este atras de remarcabilele cuburi de cristal solid aduse de amatorul de gheață. Nici unul nu are vreun indiciu că există de fapt o relație profundă între apă și gheață; pentru ei sunt două substanțe complet diferite. Dar, când ajung în căldura înăbușitoare a deșertului, sunt șocați să descopere că gheața se transformă încet în apă. Și sunt la fel de șocați să vadă cum, în timpul nopților friguroase din deșert, apa lichidă începe să se transforme ușor în gheață. Ei își dau seama că aceste două substanțe, pe care inițial le credeau distincte, sunt intim legate.

Dualitatea care leagă cele cinci teorii ale corzilor este oarecum similară: în linii mari, constantele de cuplaj joacă același rol ca temperatura din deșert. La fel ca gheața și apa, oricare două dintre cele cinci teorii ale corzilor par complet diferite la prima vedere. Dar, dacă modificăm constantele lor de cuplaj, teoriile suferă o transmutație. La fel cum gheața se transformă în apă când creștem temperatura, o teorie se poate transforma într-alta odată cu creșterea valorii constantei

de cuplaj. Astfel, facem un pas înainte în demonstrarea faptului că teoriile corzilor sunt descrieri duale ale unei structuri fundamentale unice, analogul lui H_2O pentru apă și gheață.

Raționamentul care stă la baza acestor rezultate se sprijină în mare parte pe argumente ce țin de principiile simetriei. E momentul să vorbim despre acest subiect.

Puterea simetriei

Ani de-a rândul, nimeni n-a încercat să studieze proprietățile celor cinci teorii în cazul în care valoarea constantei de cuplaj este mai mare decât 1 din simplul motiv că nimeni nu știa cum trebuie procedat în absența metodei perturbative. Pe la sfârșitul anilor 1980 și începutul anilor 1990, fizicienii au făcut totuși progrese lente, dar constante în identificarea anumitor proprietăți – între care valorile unor mase și sarcini de forță – care, deși țin de fizica cuplajului tare pentru o teorie dată, pot fi calculate. Determinarea acestor proprietăți, care depășește cadrul perturbativ, a jucat un rol esențial în declanșarea celei de-a doua revoluții a supercorzilor și se bazează pe forța simetriei.

Principiile simetriei constituie unelte de analiză care ne ajută să înțelegem multe fenomene ale lumii fizice. Am văzut, de pildă, că ideea conform căreia legile fizicii nu tratează preferențial nici un loc din univers și nici un moment de timp ne îndreptățește să afirmăm că legile care guvernează „aici și acum” sunt aceleași oriunde și oricând. Este un exemplu foarte general, dar principiile simetriei pot fi la fel de importante și în alte împrejurări. De exemplu, dacă ești martor la o crimă și vezi doar partea dreaptă a feței criminalului, un desenator poate reconstitui pe baza informației tale întreaga față, iar aceasta grație simetriei. Deși există diferențe între părțile stângă și dreaptă ale chipului, cei mai mulți oameni sunt suficient de simetrici pentru ca imaginea unei părți să poată fi oglindită pentru a obține o aproximație bună a celeilalte.

În acest spectru larg de aplicații se vede că puterea simetriei are capacitatea de a identifica proprietăți într-o manieră *indirectă*, lucru deseori mai simplu decât abordarea directă. Am putea cunoaște fizica fundamentală a galaxiei Andromeda mergând acolo, găsind o planetă

în jurul unei stele și construind acolo un accelerator cu care să efectuăm acele experimente pe care le facem pe Pământ. Dar abordarea indirectă prin invocarea simetriei la schimbarea poziției este mult mai simplă. Putem afla trăsăturile părții stângi a feței criminalului prinzându-l și examinându-l. Dar adesea este mai ușor să folosim simetria stânga-dreapta a fețelor.¹⁰⁴

Supersimetria e un principiu de simetrie mai abstract care se leagă de proprietățile fizice ale constituenților elementari având spini diferiți. Experimentele oferă doar indicii că lumea microscopică încorporează această simetrie, dar, din motive pe care le-am prezentat deja, există convingerea fermă că așa stau lucrurile – iar teoria corzilor include supersimetria. În anii 1990, ghidați de cercetările lui Nathan Seiberg de la Institutul pentru Studii Avansate, fizicienii și-au dat seama că supersimetria oferă un instrument eficace cu care se poate găsi răspunsul la multe întrebări dificile și importante prin metode indirecte.

Chiar și fără înțelegerea detaliilor intime ale unei teorii, faptul că supersimetria este inclusă în ea ne permite deja să impunem condiții restrictive asupra proprietăților pe care le poate avea. Recurgând la o analogie lingvistică, să ne imaginăm că ni se spune că pe o foaie de hârtie a fost scris un șir de litere, în șir apare exact de trei ori litera „y”, iar hârtia a fost pusă într-un plic sigilat. Dacă nu ni se mai dă o informație suplimentară, nu avem nici o șansă să ghicim șirul de litere. Poate conține o combinație aleatoare de litere conținând cei trei „y”, de exemplu, *cvkjerybkkyybmk*, sau oricare alta dintr-o infinitate de posibilități. Dar să ne închipuim că ni se mai dau două indicii: șirul secret de litere reprezintă un cuvânt în limba engleză și are numărul minim de litere în acord cu primul indiciu care ne spune că „y” apare de trei ori. Din infinitatea de combinații de litere de la început, aceste indicii reduc posibilitățile la un *singur* cuvânt, cel mai scurt cuvânt englezesc care conține de trei ori litera „y”: *syzygy*.

Supersimetria oferă restricții similare pentru acele teorii care includ principiile ei de simetrie. Pentru a înțelege mai bine acest lucru, să ne imaginăm că ni se dă o problemă de fizică asemănătoare celei lingvistice prezentate anterior. Într-o cutie este ascuns ceva – identitatea acestui ceva nu e precizată – care are o anumită sarcină de forță. Sarcina poate fi electrică, magnetică sau orice altă generalizare, dar, pentru ca exemplul să fie concret, să spunem că e vorba de trei unități de sarcină electrică. Fără alte informații, identitatea conținutului nu poate

fi determinată. Ar putea fi trei particule cu sarcina 1, ca pozitronii sau protonii; ar putea fi patru particule de sarcină 1 și o particulă de sarcină -1 (ca electronul), pentru că valoarea netă a acestei combinații este tot 3; ar putea fi nouă particule cu sarcini $1/3$ (asemenea cuarcului up) sau ar putea fi aceleași nouă particule însoțite de oricâte particule fără sarcină (cum ar fi fotonii). Ca și în cazul combinației secrete de litere, când știam doar despre cei trei „y”, există o infinitate de posibilități pentru conținutul cutiei.

Dar să ne imaginăm acum, la fel ca în cazul problemei lingvistice, că ni se mai dau două indicii: teoria care descrie lumea – deci și conținutul cutiei – este supersimetrică, iar conținutul cutiei are *masa minimă* în acord cu prima condiție de a avea 3 unități de sarcină. Bazându-se pe ideile lui E. Bogomol'nyi, Manoj Prasad și Charles Sommerfield, fizicienii au demonstrat că această stabilire a cadrului (cadrul supersimetriei fiind analogul limbii engleze din exemplul precedent) și o „condiție de minimum” (masă minimă pentru o cantitate dată de sarcină electrică, analogul condiției de lungime minimă a unui cuvânt pentru un număr dat de ocurențe ale literei „y”) determină identitatea conținutului secret în mod *unic*. Cu alte cuvinte, fizicienii au arătat că simpla impunere a condiției de masă minimă pentru o sarcină dată identifică fără dubii conținutul cutiei. Constituenții de masă minimă pentru o valoare dată a sarcinii poartă numele de *stări BPS* în onoarea celor trei descoperitori.¹⁰⁵

Stările BPS sunt importante pentru că proprietățile lor sunt determinate în mod unic, simplu și exact, fără a face apel la calcule perturbative. Afirmatia rămâne valabilă indiferent de valoarea constantelor de cuplaj. Cu alte cuvinte, chiar dacă constanta de cuplaj e mare, și deci abordarea perturbativă e imposibilă, putem deduce proprietățile exacte ale configurațiilor BPS. Proprietățile sunt adesea numite mase și sarcini *neperturbative* pentru că valorile lor depășesc schema aproximațiilor perturbative. Din acest motiv ne putem gândi că BPS vine și de la „*beyond perturbative states*” („stări dincolo de cadrul perturbativ”).

Proprietățile BPS reprezintă doar o mică parte din totalitatea proprietăților fizice ale unei anume teorii a corzilor atunci când constanta sa de cuplaj este mare, dar ne oferă totuși informații asupra caracteristicilor cuplajului tare. Când constanta de cuplaj a unei anume teorii a corzilor crește dincolo de domeniul de aplicabilitate al teoriei per-

turbative, ne limităm la stările BPS. Asemeni câtorva cuvinte bine alese într-o limbă străină, ne vor ajuta să avansăm destul de mult.

Dualitatea în teoria corzilor

Mergând pe urmele lui Witten, să începem cu una din cele cinci teorii ale corzilor, de pildă, Tipul I, și să ne închipuim că toate cele nouă dimensiuni spațiale sunt plate și neîncolăcite. Evident, e total nerealist, dar simplifică discuția; ne vom întoarce imediat la dimensiunile încolăcite. Să începem prin a presupune că constanta de cuplaj este mult mai mică decât 1. În acest caz, metodele perturbative sunt valabile, deci multe dintre proprietățile detaliate ale teoriei pot fi (și au fost) determinate cu precizie. Dacă creștem valoarea constantei de cuplaj, dar o menținem sub 1, putem folosi în continuare metodele perturbative. Detalii ale proprietăților teoriei se vor modifica oarecum – de exemplu, valorile numerice asociate cu împrăștierea unei corzi pe o altă coardă vor fi puțin diferite, pentru că procesele cu mai multe bucle din figura 12.6 dau contribuții mai mari atunci când valoarea constantei de cuplaj crește. Dincolo de aceste schimbări ale proprietăților numerice detaliate, conținutul fizic general al teoriei rămâne același atât timp cât constanta de cuplaj rămâne în domeniul perturbativ.

Când creștem constanta de cuplaj a Tipului I de coardă peste valoarea 1, metodele perturbative devin inaplicabile și trebuie să ne concentrăm doar asupra setului limitat de mase și sarcini neperturbative – stările BPS – pe care le putem înțelege în continuare. Iată ce a afirmat Witten, și a confirmat apoi într-un articol publicat împreună cu Joe Polchinski de la Universitatea din California: *Caracteristicile de cuplaj tare ale Tipului I de teorie a corzilor corespund perfect proprietăților cunoscute ale teoriei Heterotice-O a corzilor, când aceasta din urmă are o valoare mică pentru constanta ei de cuplaj*. Adică, atunci când constanta de cuplaj a Tipului I de coardă este mare, valorile precise ale maselor și sarcinilor pe care știm cum să le obținem sunt riguros egale cu cele ale teoriei Heterotice-O a corzilor când valoarea constantei ei de cuplaj este mică. Aceasta ne oferă un indiciu concludent că cele două teorii ale corzilor care la prima vedere par total diferite, ca apa și gheața, sunt de fapt duale. Ni se sugerează că proprietățile fizice ale Tipului I de coardă pentru valori mari ale constantei de cuplaj

sunt identice cu proprietățile fizice ale teoriei Heterotice-O a corzilor pentru valori mici ale constantei de cuplaj. Argumente asemănătoare arată că și reciproca e valabilă: proprietățile fizice ale Tipului I de coardă pentru valori mici ale constantei de cuplaj *sunt identice* cu proprietățile fizice ale teoriei Heterotice-O a corzilor pentru valori mari ale constantei de cuplaj.¹⁰⁶ Deși din perspectiva aproximației perturbative între cele două teorii nu pare să existe vreo legătură, vedem acum că ele se transformă una într-alta – oarecum asemănător tranziției de la apă la gheață – la modificarea valorii constantelor de cuplaj.

Acest nou tip de rezultat – fizica cuplajului tare pentru o teorie este descrisă de fizica cuplajului slab pentru altă teorie – se numește *dualitate tare-slabă*. La fel ca în cazul celorlalte dualități prezentate anterior, se poate vedea că cele două teorii nu sunt de fapt distincte. Ele dau două descrieri diferite ale aceleiași teorii fundamentale. Spre deosebire de dualitatea banală dintre engleză și chineză, dualitatea de cuplaj tare-slab este semnificativă. Când constanta de cuplaj a unui membru al perechii de teorii duale este mică, putem analiza proprietățile fizice folosind metodele perturbative bine puse la punct. Când constanta de cuplaj este mare, deci metodele perturbative nu mai sunt valabile, știm acum că putem folosi descrierea duală – în care constanta de cuplaj relevantă este mică – și ne putem astfel întoarce la metodele perturbative. Aceste permutări au avut ca rezultat obținerea metodelor cantitative de analiză a unei teorii pe care o consideraserăm inițial dincolo de posibilitățile noastre teoretice.

În realitate, demonstrarea faptului că fizica cuplajului tare al corzilor de Tipul I este identică cu fizica cuplajului slab al corzilor Heterotice-O, și invers, este o sarcină extrem de dificilă care nu a fost încă dusă la bun sfârșit. Motivul e simplu. Unul din membrii persupusei perechi de teorii duale nu poate fi verificat prin analiza perturbativă deoarece constanta sa de cuplaj este prea mare, ceea ce îngreunează calculul direct al multora dintre proprietățile sale fizice. De fapt, tocmai în asta constă forța dualității: dacă este adevărată, va furniza noi metode de a analiza o teorie cu un cuplaj tare – tehnicile perturbative aplicate descrierii ei duale cu un cuplaj slab.

Dar chiar dacă nu putem demonstra că cele două teorii sunt duale, alinierea perfectă a acelor proprietăți pe care le *putem* extrage oferă dovezi convingătoare privind relația dintre cele două teorii. Calcule

tot mai sofisticate au confirmat existența dualității. Majoritatea fizicienilor sunt convinși că dualitatea este reală.

Urmând aceeași metodă, putem studia proprietățile de cuplaj tare ale altei teorii a corzilor, de exemplu Tipul IIB. Ipoteza lansată de Hull și Townsend a fost confirmată de mai mulți fizicieni: și aici se petrece un fenomen remarcabil. Odată cu creșterea constantei de cuplaj a Tipului IIB, proprietățile fizice pe care le putem încă înțelege par să se potrivească exact cu cuplajul slab al aceleiași teorii, Tipul IIB. Cu alte cuvinte Tipul IIB este *autodual*.¹⁰⁷ Analizele detaliate sugerează că dacă constanta de cuplaj a Tipului IIB e mai mare decât 1 și dacă îi înlocuim valoarea cu inversul ei (deci o constantă de cuplaj mai mică decât 1), teoria rezultantă ar fi absolut identică cu cea de la care am pornit. La fel ca atunci când am încercat să restrângem o dimensiune circulară la o lungime sub scara Planck, dacă încercăm să mărim constanta de cuplaj a Tipului IIB la o valoare mai mare ca 1, autodualitatea ne arată că teoria rezultată este exact echivalentă cu Tipul IIB pentru o constantă de cuplaj mai mică decât 1.

Un rezumat parțial

Pe la mijlocul anilor '80, fizicienii au construit cinci teorii diferite ale supercorzilor. În aproximația perturbativă, toate teoriile par distincte. Dar această metodă de aproximare este valabilă doar dacă constanta de cuplaj a corzii dintr-o teorie dată este mai mică decât 1. S-a crezut că fizicienii vor putea calcula valoarea precisă a constantei de cuplaj în fiecare dintre teorii, însă forma actuală a ecuațiilor aproximative face acest lucru imposibil. De aceea s-a încercat studiul fiecăreia dintre cele cinci teorii pentru un spectru larg de valori posibile ale constantei de cuplaj, atât mai mari, cât și mai mici decât 1 – adică, și pentru cuplaj slab, și pentru cuplaj tare. Metodele perturbative tradiționale nu oferă vreo indicație despre caracteristicile cuplajului tare în nici una dintre teorii.

De curând, cu ajutorul supersimetriei, fizicienii au învățat să calculeze unele dintre proprietățile cuplajului tare pentru o teorie dată. Și, spre surpriza tuturor celor care lucrează în domeniu, proprietățile cuplajului tare al Heteroticului-O par să fie identice cu proprietățile

cuplajului slab al Tipului-I, și invers. În plus, proprietățile fizice ale cuplajului tare al Tipului IIB sunt identice cu proprietățile aceluiași tip de corzi pentru un cuplaj slab. Aceste legături neașteptate ne încurajează să-l urmărim pe Witten și să cercetăm celelalte două teorii, Tipul IIA și Heteroticul-E, pentru a vedea cum se potrivesc în imaginea de ansamblu. Aici vom avea parte de surprize și mai exotice. Pentru a fi pregătiți, avem nevoie de o scurtă digresiune istorică.

Supergravitația

Pe la sfârșitul anilor '70 și începutul anilor '80, înainte să se trezească interesul pentru teoria corzilor, mulți fizicieni erau în căutarea unei teorii care să unifice mecanica cuantică, gravitația și celelalte forțe în cadrul teoriei cuantice de câmp a particulelor punctiforme. Existau speranțe ca nepotrivirile dintre gravitație și mecanica cuantică să fie depășite prin studiul teoriilor care includeau numeroase simetrii. În 1976, Stanley Deser și Bruno Zumino, de la CERN, și, independent, Daniel Freedman, Sergio Ferrara și Peter Van Nieuwenhuizen, pe atunci toți de la Universitatea de Stat din New York, au descoperit că cele mai promițătoare erau teoriile care implicau supersimetria, datorită tendinței bosonilor și fermionilor de a avea fluctuații cuantice care să se anuleze reciproc, iar astfel să se liniștească violenta agitație microscopică. Autorii au folosit termenul de *supergravitație* pentru teoriile de câmp cuantice supersimetrice care încearcă să încorporeze teoria generală a relativității. Tentativele de a împleti teoria generală a relativității cu mecanica cuantică au eșuat în cele din urmă. Totuși, așa cum am menționat în capitolul 8, din aceste cercetări s-a putut trage o concluzie ce avea să prevestească apariția teoriei corzilor.

Concluzia, care devenea din ce în ce mai limpede grație lucrărilor lui Eugène Cremmer, Bernard Julia și Scherk, toți la Școala Normală Superioară în 1978, era aceea că tentativele cele mai aproape de succes erau teoriile supergravitației formulate nu în patru dimensiuni, ci în mai multe. Mai precis, cele mai promițătoare erau versiunile care necesitau zece sau unsprezece dimensiuni. S-a dovedit că unsprezece este numărul maxim de dimensiuni.¹⁰⁸ Legătura cu cele patru dimensiuni observabile se făcea, din nou, în cadrul creat de Kaluza și Klein: dimen-

siunile suplimentare erau încolăcite. În teoriile cu zece dimensiuni, la fel ca în teoria corzilor, șase dimensiuni erau încolăcite, în timp ce pentru teoriile cu unsprezece dimensiuni, șapte erau încolăcite.

Când teoria corzilor a bulversat fizica în 1984, teoriile supergravitației cu particule punctiforme au apărut în altă lumină. Așa cum am subliniat în repetate rânduri, dacă examinăm o coardă cu precizia disponibilă actualmente sau într-un viitor previzibil, ea *arată* ca o particulă punctiformă. Putem reformula mai precis: când studiem procesele de energie joasă din teoria corzilor – acele procese care nu au suficientă energie pentru a sonda natura ultramicroscopică, extinsă a corzii – putem aproxima coarda cu o particulă punctiformă fără structură, folosindu-ne de cadrul teoriei cuantice de câmp a particulelor punctiforme. Nu putem folosi această aproximație în cazul proceselor la distanțe scurte sau energii înalte pentru că știm că natura extinsă a corzii este cea care ne dă posibilitatea să depășim contradicția dintre teoria generală a relativității și mecanica cuantică, ceea ce nu e cu puțință în teoria particulelor punctiforme. Dar la energii suficient de joase și distanțe suficient de mari nu întâlnim asemenea probleme, iar această aproximație e deseori folosită pentru simplificarea calculului.

Teoria cuantică de câmp care aproximează cel mai bine teoria corzilor nu este alta decât supergravitația cu zece dimensiuni. Proprietățile supergravitației cu zece dimensiuni, descoperite în anii '70 și '80, sunt privite acum ca vestigii la energie joasă ale teoriei corzilor. Cercetătorii care au studiat supergravitația cu zece dimensiuni au descoperit vârful unui iceberg – structura extrem de bogată a teoriei supercorzilor. De fapt, există patru teorii ale supergravitației cu zece dimensiuni, care diferă la nivelul detaliilor de încorporare a supersimetriei. Trei dintre ele sunt aproximațiile de particule punctiforme la energie joasă ale teoriilor de Tipul IIA, IIB și Heterotic-E. Al patrulea tip este o aproximație de particule punctiforme la energie joasă ale Tipului I și Heteroticului-O. Privind retrospectiv, acesta a constituit primul indiciu al strânsei legături între cele două teorii ale corzilor.

Toate bune și frumoase, numai că supergravitația cu unsprezece dimensiuni a rămas pe dinafară. Teoria corzilor, formulată în zece dimensiuni, pare a nu mai lăsa loc pentru o altă teorie cu unsprezece dimensiuni. Timp de mai mulți ani, majoritatea fizicienilor au privit supergravitația cu unsprezece dimensiuni ca pe o ciudățenie matematică fără legătură cu fizica teoriei corzilor.¹⁰⁹

Semne ale teoriei M

Acum perspectiva s-a schimbat. La conferința Strings '95, Witten a afirmat că, dacă pornim de la coarda Tip IIA și îi creștem constanta de cuplaj de la o valoare mult mai mică decât 1 la o valoare mult mai mare decât 1, fizica pe care o mai putem încă analiza (în esență cea a configurațiilor saturate BPS) este, în aproximația energiilor joase, chiar supergravitația cu unsprezece dimensiuni.

Când Witten a anunțat această descoperire, participanții la conferință au fost uimiți. Pentru aproape toți cei din domeniu a fost un neașteptat pas înainte. Prima întrebare care ne vine în minte e cea pe care și-au pus-o atunci și fizicienii: *cum poate fi relevantă o teorie care este specifică numărului de unsprezece dimensiuni pentru o teorie diferită, care are zece dimensiuni?*

Răspunsul are semnificații profunde. Pentru a-l înțelege, va trebui să prezentăm mai detaliat rezultatul lui Witten. De fapt, este mai ușor să ilustrăm întâi un alt rezultat legat de acesta – descoperit ulterior de Witten și Petr Hořava – care se referă la coarda Heterotică-E. Ei au descoperit că aceasta, cuplată tare, are și ea o descriere în unsprezece dimensiuni, iar figura 12.7 ne arată de ce. În stânga figurii, constanta de cuplaj a corzii Heterotice-E este considerată mult mai mică decât 1. Acesta este domeniul prezentat în capitolele precedente și pe care teoreticienii corzilor îl studiază de peste zece ani. Deplasându-ne spre dreapta în figura 12.7, creștem treptat valoarea constantei de cuplaj. Înainte de 1995, teoreticienii corzilor știau deja că acest lucru va face ca procesele cu bucle (vezi figura 12.6) să devină din ce în ce mai importante și, când constanta de cuplaj crește și mai mult, întreg cadrul perturbativ e invalidat. Dar ceea ce nimeni nu bănuia era faptul că, odată cu creșterea constantei de cuplaj, o nouă dimensi-

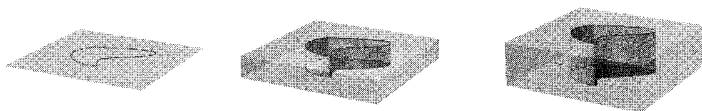

Figura 12.7 Odată cu creșterea constantei de cuplaj a corzii Heterotice-E, apare o nouă dimensiune spațială, iar coarda însăși este întinsă sub forma unei membrane cilindrice.

une devine vizibilă! Aceasta este dimensiunea „verticală” prezentată în figura 12.7. Să ne aducem aminte că în această figură rețeaua bidimensională de la care pornim reprezintă toate cele nouă dimensiuni spațiale ale corzii Heterotice-E. Astfel, noua dimensiune verticală reprezintă a zecea dimensiune spațială, care, împreună cu timpul, face ca numărul total al dimensiunilor spațio-temporale să fie unsprezece.

În plus, figura 12.7 ilustrează o consecință profundă a acestei noi dimensiuni. *Structura* corzii Heterotice-E se schimbă odată cu creșterea acestei dimensiuni. Este întinsă de la o buclă unidimensională la o bandă și apoi la un cilindru deformat când crește constanta de cuplaj. Cu alte cuvinte, coarda Heterotice-E este de fapt o *membrană bidimensională* a cărei lățime (lungimea verticală din figura 12.7) este controlată de valoarea constantei de cuplaj. Timp de un deceniu, teoreticienii corzilor au folosit metodele perturbative bazate pe presupunerea că valoarea constantei de cuplaj este foarte mică. După cum afirma Witten, această presupunere a făcut ca ingredientele fundamentale să arate și să se comporte ca niște corzi unidimensionale, deși ele aveau de fapt o a doua dimensiune spațială ascunsă. Eliminând presupunerea că valoarea constantei de cuplaj este foarte mică și considerând proprietățile fizice ale corzii Heterotice-E atunci când constanta de cuplaj este mare, cea de-a doua dimensiune devine evidentă.

Această descoperire nu invalidează nici una din concluziile capitolelor precedente, dar ne obligă să le privim dintr-o nouă perspectivă. De exemplu, cum se potrivesc toate acestea cu cele nouă dimensiuni spațiale și una temporală cerute de teoria corzilor? Să ne amintim din capitolul 8 că această constrângere a apărut din luarea în calcul a direcțiilor independente în care poate vibra o coardă și din impunerea condiției ca numărul lor să garanteze faptul că probabilitățile cuantice au valori rezonabile. Noua dimensiune pe care tocmai am descoperit-o *nu este* o dimensiune în care coarda Heterotice-E poate vibra, fiindcă e „închisă” în însăși structura corzilor. Astfel spus, cadrul perturbativ pe care fizicienii îl foloseau pentru a deduce că există zece dimensiuni spațio-temporale presupunea din start o constantă de cuplaj a corzii Heterotice-E mică. Se ajungea astfel la două aproximații între care exista un acord perfect: lățimea membranei din figura 12.7 este mică, făcând-o să arate ca o coardă, și a unsprezecea dimensiune este atât de mică, încât ecuațiile perturbative n-o puteau pune în evidență. În cadrul acestei scheme de aproximare, suntem conduși către un univers

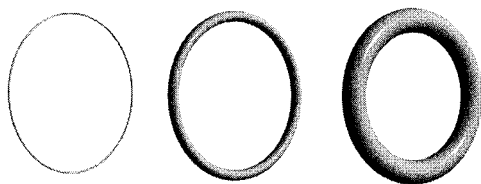

Figura 12.8 Când constanta de cuplaj a corzii Tipului IIA crește, corzile se transformă dintr-o buclă unidimensională într-un obiect bidimensional care seamănă cu o cameră de bicicletă.

cu zece dimensiuni populat cu corzi unidimensionale. Acum ne dăm seama că nu era decât o aproximație pentru universul cu unsprezece dimensiuni care conține membrane bidimensionale.

Din motive tehnice, Witten a descoperit cea de-a unsprezecea dimensiune studiind proprietățile la cuplaj tare ale corzii de Tip IIA, iar acolo lucrurile se petrec asemănător. La fel ca în exemplul corzii Heterotice-E, există o a unsprezecea dimensiune a cărei mărime este determinată de constanta de cuplaj a Tipului IIA. Când valoarea ei crește, noua dimensiune crește. Witten a arătat că, odată cu creșterea, coarda de tip IIA, în loc să se întindă formând o bandă ca în cazul corzii Heterotice-E, se transformă într-o cameră de bicicletă, așa cum se vede în figura 12.8. Din nou, Witten a arătat că, deși teoreticienii considerau mereu corzile de Tip IIA ca obiecte unidimensionale, având numai lungime, nu și grosime, aceasta nu reflectă decât folosirea aproximației perturbative, în care constanta de cuplaj a corzii este presupusă a fi mică. Dacă natura cere ca într-adevăr constanta de cuplaj să fie mică, atunci aproximația e demnă de încredere. Argumentele lui Witten și ale altor fizicieni din perioada celei de-a doua revoluții a corzilor oferă însă dovezi convingătoare că de fapt corzile de Tipul IIA și Heterotic-E sunt, în mod fundamental, membrane bidimensionale dintr-un univers cu unsprezece dimensiuni.

Dar ce *este* de fapt această teorie cu unsprezece dimensiuni? Witten și alții au afirmat că la energii joase (joase în comparație cu energia Planck) ea este aproximată de îndelung ignorata teorie cuantică de câmp a supergravitației cu unsprezece dimensiuni. Dar cum putem descrie această teorie la energii înalte? Problema e în prezent intens debătută. Știm din figurile 12.7 și 12.8 că teoria cu unsprezece dimensiuni

conține obiecte bidimensionale extinse – membranele bidimensionale. Și așa cum vom vedea în curând, obiectele extinse de alte dimensiuni joacă și ele un rol important. Dar, dincolo de amalgamul de proprietăți, *nimeni nu știe ce este de fapt această teorie cu unsprezece dimensiuni*. Oare membranele sunt ingredientele ei fundamentale? Care sunt proprietățile care o definesc? Cum se leagă de fizica pe care o cunoaștem? Dacă valorile constantelor de cuplaj sunt mici, în momentul de față cele mai bune răspunsuri la aceste întrebări sunt prezentate în capitolele anterioare, pentru că, la valori mici ale constantei de cuplaj, ne putem întoarce la teoria corzilor. Dar dacă valorile constantelor de cuplaj nu sunt mici, nimeni nu cunoaște deocamdată răspunsurile. Orice ar fi teoria cu unsprezece dimensiuni, Witten a botezat-o provizoriu teoria M. Numele acesta poate avea mai multe semnificații. Câteva exemple: Teoria Misterioasă, Mama Teoriilor (adică „Mama tuturor teoriilor”), Teoria Membranelor (căci, indiferent ce este, membranele par să facă parte din ea), Teoria Matricelor (conform unor articole recente ale lui Tom Banks de la Universitatea Rutgers, Willy Fischler de la Universitatea din Texas, Austin, Stephen Shenker de la Universitatea Rutgers și Susskind, care oferă o nouă interpretare a teoriei). Dar chiar dacă nu-i înțelegem bine numele și proprietățile, e deja limpede că teoria M oferă o bază unificatoare pentru toate cele cinci teorii ale corzilor.

Teoria-M și rețeaua de conexiuni

Există un proverb despre trei orbi și un elefant. Primul orb apucă fildeșul elefantului și descrie suprafața netedă și dură pe care o simte. Al doilea orb atinge un picior al elefantului. El descrie circumferința solidă și musculoasă pe care o simte. Cel de-al treilea orb apucă coada elefantului și descrie acest apendice subțire. Cum descrierile lor sunt atât de diferite, iar nici unul dintre ei nu-i poate vedea pe ceilalți doi, fiecare crede că a pus mâna pe un alt animal. Mulți ani fizicienii s-au aflat cam în aceeași beznă ca și cei trei orbi, închipuindu-și că cele trei teorii ale corzilor *erau* foarte diferite. Dar acum, grație noilor idei aduse de cea de-a doua revoluție a corzilor, fizicienii au înțeles că teoria-M este pachidermul unificator al celor cinci teorii ale corzilor.

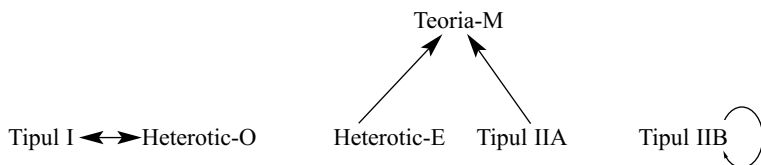

Figura 12.9 Săgețile indică relațiile de dualitate dintre teorii.

În acest capitol am văzut cum se schimbă perspectiva noastră asupra teoriei corzilor când ne aventurăm dincolo de domeniul perturbativ – cadru presupus implicit în capitolele anterioare. Figura 12.9 rezumă relațiile pe care le-am descoperit până acum, săgețile indicând teoriile duale. După cum se vede, avem o rețea de conexiuni, dar deocamdată ea nu e completă. Incluzând și dualitățile din capitolul 10, putem completa rețeaua.

Să ne aducem aminte de dualitatea rază mare/mică prin care o dimensiune circulară de rază R se transformă într-una de rază $1/R$. Am vorbit despre un aspect al acestei dualități, iar acum e momentul să-l lămurim. În capitolul 10 am discutat despre proprietățile corzilor într-un univers cu o dimensiune circulară, fără a preciza care dintre cele cinci formulări e implicată. Am afirmat că, schimbând modurile de înfășurare cu cele de vibrație ale unei corzi, reformulăm exact descrierea teoretică a unui univers cu o dimensiune circulară de rază $1/R$ în termenii unui univers de rază R . Am văzut că între corzile Tipului IIA și IIB există această relație de dualitate, iar la fel se întâmplă și cu corzile Heterotice-O și Heterotice-E. Definiția mai riguroasă a dualității rază mare/mică e următoarea: proprietățile fizice ale corzii IIA într-un univers cu o dimensiune circulară de rază R sunt absolut identice cu cele ale corzii IIB într-un univers cu o dimensiune circulară de rază $1/R$ (o afirmație similară e valabilă și în cazul corzilor Heterotice-O și Heterotice-E). Această precizare legată de dualitatea rază mare/mică nu schimbă concluziile capitolului 10, însă joacă un rol esențial în discuția de față.

Furnizând o legătură între teoriile Tipului IIA și Tipului IIB, și între teoriile Heterotică-O și Heterotică-E, dualitatea rază mare/mică completează rețeaua de conexiuni, așa cum e ilustrat prin liniile punctate din figura 12.10. Această figură arată că toate cele cinci teorii împreună cu teoria M sunt duale una în raport cu alta. Ele sunt toate împletite

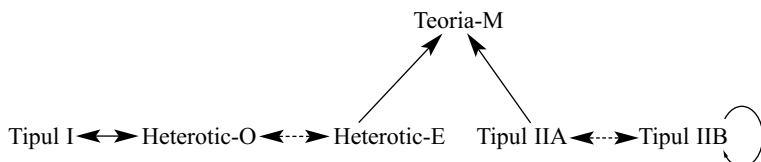

Figura 12.10 Incluzând dualitățile legate de forma geometrică a spațiului-timp (vezi capitolul 10), toate cele cinci teorii împreună cu teoria M sunt unite într-o rețea de dualități.

În același cadru teoretic unic și oferă cinci abordări diferite pentru a descrie unul și același substrat fizic. Pentru o anumită aplicație, una dintre formulări se poate dovedi mai eficientă decât alta. De exemplu, este mult mai ușor să folosim teoria Heterotică-O cuplată slab decât Tipul I cuplat tare. Cu toate acestea, ele descriu exact aceeași fizică.

Imaginea de ansamblu

Putem acum înțelege mai bine figurile 12.1 și 12.2 pe care le-am prezentat la începutul acestui capitol pentru a rezuma aspectele esențiale. În figura 12.1, vedem că înainte de 1995, fără luarea în considerare a dualităților, aveam cinci teorii distincte ale corzilor. Diferiți fizicieni lucrau la fiecare dintre ele, dar, fără înțelegerea dualităților, ele păreau teorii diferite. Fiecare dintre ele avea trăsături deosebite, de pildă valoarea constantei lor de cuplaj, forma geometrică și mărirea dimensiunilor încolăcite. Se spera, și încă se mai speră, ca aceste proprietăți definitorii să fie determinate de teoria însăși, dar neputând să le obțină din ecuațiile aproximative de care dispuneau, fizicienii au studiat fizica ce rezulta dintr-o gamă largă de posibilități. Lucrul acesta e reprezentat în figura 12.1 prin regiunile umbrite, fiecare punct dintr-o astfel de regiune corespunzând unei anumite alegeri a constantei de cuplaj și a geometriei dimensiunilor încolăcite. Fără a lua în considerare nici un fel de dualitate, avem cinci teorii disjuncte.

Dar dacă aplicăm toate dualitățile despre care am discutat, făcând să varieze parametrii geometrici și cei de cuplaj, putem trece de la oricare dintre teorii la alta, atât timp cât includem și regiunea centrală unificatoare a teoriei M, iar acest lucru e reprezentat de figura 12.2.

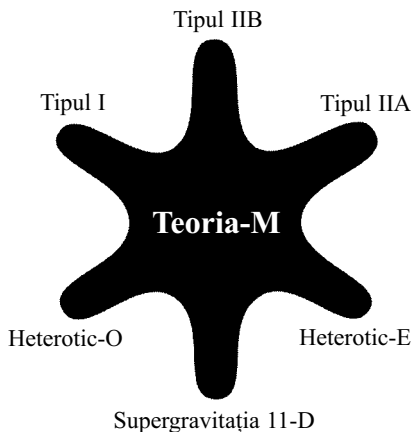

Figura 12.11 Prin includerea dualităților, toate cele cinci teorii ale corzilor, supergravitația în unsprezece dimensiuni și teoria M fuzionează într-un cadru unificat.

Chiar dacă știm foarte puține despre teoria M, aceste argumente indirecte susțin cu tărie ideea că ea reprezintă un substrat unificator pentru cele cinci teorii considerate, în mod naiv, distincte. În plus, am aflat că teoria M este intim legată de o a șasea teorie, supergravitația cu unsprezece dimensiuni, iar acest lucru este prezentat în figura 12.11, o versiune mai exactă a figurii 12.2.¹¹⁰

Figura 12.11 ilustrează faptul că ideile fundamentale și ecuațiile teoriei M, chiar dacă deocamdată sunt doar parțial înțelese, unifică toate formulările existente ale teoriei corzilor. Teoria M este elefantul teoretic care a deschis ochii fizicienilor asupra unui cadru unificator mult mai larg.

O caracteristică surprinzătoare a teoriei M: democrația în extindere

Când constanta de cuplaj e mică, în oricare dintre cele cinci regiuni peninsulare ale hărții teoriilor din figura 12.11 ingredientul fundamental pare a fi o coardă unidimensională. Acum însă putem privi această observație dintr-o nouă perspectivă. Dacă pornim din regiunile

Heterotic-E sau Tip IIA și creștem valoarea constantelor de cuplaj respective, vom migra spre centrul hărții 12.11, iar ceea ce păreau a fi corzi unidimensionale se vor întinde, transformându-se în membrane bidimensionale. În plus, printr-un șir mai mult sau mai puțin complicat al relațiilor de dualitate care implică și constanta de cuplaj, și forma detaliată a dimensiunii spațiale încolăcite, putem ajunge în mod lin și continuu dintr-un punct arbitrar ales al figurii 12.11 în oricare altul. Cum membranele bidimensionale peste care am dat din perspectiva teoriilor Heterotic-E și Tip IIA pot fi urmărite pe măsură ce migrăm spre oricare dintre celelalte trei formulări ale teoriei corzilor din figura 12.11, deducem că fiecare dintre cele cinci formulări implică de asemenea membrane bidimensionale.

Astfel, apar două întrebări. Mai întâi, sunt membranele bidimensionale adevăratul ingredient fundamental al teoriei corzilor? În al doilea rând, având în vedere saltul făcut din anii '70 și începutul anilor '80 de la particulele punctiforme unidimensionale la corzile unidimensionale și văzând acum că teoria corzilor implică de fapt membrane bidimensionale, e oare posibil să existe ingrediente cu și mai multe dimensiuni în cadrul teoriei? Deocamdată nu putem da un răspuns complet la aceste întrebări, dar situația pare a fi următoarea.

Ne-am bazat pe supersimetrie pentru a înțelege câte ceva despre fiecare formulare a teoriei corzilor dincolo de domeniul de validitate al metodelor de aproximare perturbative. În particular, proprietățile stărilor BPS, masele și sarcinile lor de forță sunt determinate în mod unic de supersimetrie, iar asta ne permite să înțelegem unele dintre caracteristicile lor de cuplaj tare, fără a fi obligați să efectuăm calcule directe de o dificultate inimaginabilă. De fapt, grație eforturilor inițiale ale lui Horowitz și Strominger și lucrărilor de pionierat ale lui Polchinski, acum știm mai multe despre aceste stări BPS. Nu numai că le cunoaștem masele și sarcinile de forță, dar înțelegem foarte bine și cum *arată* aceste stări. Iar această imagine este poate cel mai surprinzător rezultat care s-a obținut. Unele dintre stările BPS sunt corzi unidimensionale. Altele sunt membrane bidimensionale. Aceste forme ne sunt deja familiare. Surpriza e că există și forme *tridimensionale*, *cvadridimensionale* etc., până la *nouă* dimensiuni spațiale inclusiv. Teoria corzilor, teoria M, sau oricum va fi numită în final, conține de fapt obiecte extinse, având o gamă largă de dimensiuni spațiale. Fizicienii au numit tri-brane obiectele extinse cu trei dimensiuni spațiale,

patru-brane pe cele cu patru dimensiuni spațiale, și așa mai departe până la nouă-brane (în general, pentru obiectele cu p dimensiuni spațiale, unde p este un număr întreg, fizicienii folosesc denumirea de *p-brană*). Uneori, folosind această terminologie, corzile sunt numite 1-brane, iar membranele 2-brane. Faptul că toate aceste obiecte extinse fac parte din teorie l-a făcut pe Paul Townsend să vorbească despre „democrația branelor“.

Neconformându-se democrației branelor, corzile – obiecte extinse unidimensionale – sunt deosebite din următorul motiv. Fizicienii au arătat că masa obiectelor extinse de orice dimensiune, cu excepția corzilor unidimensionale, este *invers* proporțională cu valoarea constantei de cuplaj a corzii asociate, pentru orice regiune din cele cinci ale figurii 12.11. Asta înseamnă că la cuplaj slab, în oricare dintre cele cinci formulări, cu excepția corzilor, toate vor fi extrem de masive – cu ordine de mărime mai grele decât masa Planck. Datorită faptului că sunt atât de grele și deci, conform relației $E=mc^2$, necesită o energie inimaginabil de mare pentru a fi produse, branele au doar o mică influență asupra majorității proprietăților fizice (nu însă asupra tuturor proprietăților, așa cum vom vedea în următorul capitol). Dar când ne aventurăm în afara regiunilor peninsulare ale figurii 12.11, branele cu mai multe dimensiuni devin mai ușoare, deci din ce în ce mai importante.¹¹¹

În consecință, imaginea pe care trebuie s-o aveți este următoarea. În zona centrală a figurii 12.11 avem o teorie ale cărei ingrediente fundamentale nu sunt numai corzi și membrane, ci „brane“ de diverse dimensiuni, toate aflate, mai mult sau mai puțin, pe picior de egalitate. Deocamdată nu cunoaștem multe trăsături esențiale ale acestei teorii atotcuprinzătoare. Ceea ce știm este că, pe măsură ce ne deplasăm din regiunea centrală spre oricare dintre regiunile peninsulare, doar corzile (sau membranele înfășurate așa încât să arate asemeni corzilor, ca în figurile 12.7 și 12.8) sunt suficient de ușoare pentru a avea legătură cu fizica pe care o cunoaștem noi – particulele din tabelul 1.1 și cele patru forțe prin care ele interacționează. Analiza perturbativă de care s-au folosit teoreticienii corzilor timp de aproape două decenii nu a fost perfecționată suficient pentru a descoperi măcar existența obiectelor extinse supermasive de alte dimensiuni; corzile au dominat analiza și prin urmare teoriei i s-a dat numele total nedemocratic de teoria corzilor. În aceste regiuni ale figurii 12.11 suntem îndreptățiți,

din mai multe motive, să ignorăm totul cu excepția corzilor. În esență, așa am procedat până acum în această carte. Vedem însă că teoria este mult mai bogată decât ne-am fi imaginat vreodată.

Răspund toate acestea la întrebările rămase în suspensie în teoria corzilor?

Da și nu. Am reușit să adâncim înțelegerea noastră scăpând de anumite concluzii care, privind retrospectiv, se datorau mai curând analizei aproximative perturbative decât fizicii corzilor, însă capacitatea actuală a metodelor noastre neperturbative e destul de limitată. Descoperirea remarcabilei rețele de relații de dualitate ne oferă o perspectivă mai largă asupra teoriei corzilor, dar multe probleme rămân încă nerezolvate. Pentru moment, de exemplu, nu știm cum să depășim ecuațiile aproximative pentru valoarea constantei de cuplaj a corzilor – ecuații care, așa cum am văzut, sunt prea grosiere pentru a ne da vreo informație utilă. Nu știm nici de ce sunt exact trei dimensiuni spațiale extinse sau cum să alegem forma detaliată a dimensiunilor încolăcite. Răspunsurile la aceste întrebări necesită metode neperturbative mult mai puternice decât cele de care dispunem în prezent.

Am ajuns totuși la o înțelegere mai profundă a structurii logice și a posibilităților teoretice ale teoriei corzilor. Înaintea descoperirilor rezumate în figura 12.11, comportamentul la cuplaj tare al fiecăreia dintre cele cinci teorii era o cutie neagră, un mister total. La fel ca în cazul hărților din vechime, domeniul cuplajului tare era necartografiat și putea fi plin de balauri și monștri marini. Acum vedem însă că, deși călătoria spre cuplajul tare ne va duce prin regiuni necunoscute ale teoriei M, ne va duce în cele din urmă înapoi în domeniul confortabil al cuplajului slab – dar în limbajul dual a ceea ce credeam înainte a fi o teorie diferită a corzilor.

Dualitatea și teoria M unifică cele cinci teorii ale corzilor și sugerează o concluzie importantă. S-ar putea foarte bine să nu mai apară alte surprize de genul celor prezentate până acum. Odată ce un cartograf poate completa fiecare regiune a globului terestru, harta este definitivată și cunoașterea geografică completă. Asta nu înseamnă că explorările în Antarctica sau într-o insulă izolată din Micronezia nu mai

au nici un merit științific sau cultural, ci doar că epoca descoperirilor geografice s-a încheiat. Absența petelor albe de pe glob ne-o garantează. „Harta teoriilor“ din figura 12.11 joacă un rol asemănător pentru teoreticienii corzilor. Ea acoperă toată gama de teorii la care se poate ajunge pornind de la oricare dintre cele cinci construcții ale corzilor. Deși suntem departe de a înțelege pământul necunoscut al teoriei M, nu există regiuni necartografiate. Asemeni cartografului, teoreticianul corzilor poate pretinde acum cu optimism moderat că spectrul teoriilor logic valide care încorporează descoperirile esențiale ale secolului trecut – relativitatea specială și generală; mecanica cuantică; teoriile de etalonare ale forțelor tari, slabe și electromagnetice; supersimetria; dimensiunile suplimentare ale lui Kaluza și Klein – sunt toate cartografiate în figura 12.11.

Provocarea pentru teoreticianul corzilor – sau, mai bine zis, pentru M-teoreticianul – este de a arăta că *un* punct oarecare al hărții din figura 12.11 descrie cu adevărat universul nostru. Pentru a reuși, trebuie găsite ecuațiile complete și exacte ale căror soluții vor corespunde acestui punct de pe hartă, iar apoi trebuie înțeleasă fizica subiacentă suficient de precis pentru a putea face comparații cu experimentul. După cum spunea Witten, „înțelegerea a ceea ce este cu adevărat teoria M va transforma viziunea noastră asupra lumii cel puțin la fel de drastic ca în cazul celorlalte mari revoluții științifice din trecut.“¹¹² Acesta este programul de unificare pentru secolul XXI.

Găurile negre din perspectiva corzilor și a teoriei M

Contradicția dintre teoria generală a relativității și mecanica cuantică, existentă înainte de teoria corzilor, era un afront adus credinței noastre adânc înrădăcinate că legile naturii ar trebui să alcătuiască un întreg perfect coerent. Dar acest antagonism a fost mai mult decât o separare abstractă radicală. Condițiile fizice extreme din momentul big bang-ului care continuă să existe în interiorul găurilor negre *nu pot* fi înțelese fără o formulare cuantică a forței gravitaționale. Odată cu descoperirea teoriei corzilor, putem spera acum să dezlegăm aceste mistere adânci. În capitolul de față și în următorul vom vedea cât de departe au ajuns teoreticienii corzilor în înțelegerea găurilor negre și originii universului.

Găurile negre și particulele elementare

La prima vedere e greu să ne imaginăm două lucruri mai diferite decât găurile negre și particulele elementare. De regulă, ne închipuim că găurile negre sunt cele mai grele corpuri cerești, în timp ce particulele elementare sunt cele mai mici fărâme de materie. Cercetările întreprinse pe la sfârșitul anilor '60 și începutul anilor '70 de fizicieni precum Demetrios Christodoulou, Werner Israel, Richard Price, Brandon Carter, Roy Kerr, David Robinson, Hawking și Penrose au arătat că găurile negre și particulele elementare nu sunt chiar atât de diferite pe cât ni le imaginăm. Acești fizicieni au găsit dovezi din ce în ce mai convingătoare pentru ceea ce John Wheeler a rezumat prin afirmația „găurile negre nu au păr”. Wheeler a vrut să spună că, cu excepția

unui mic număr de trăsături distinctive, găurile negre par a fi asemănătoare. Care sunt trăsăturile distinctive? Prima este, bineînțeles, masa găurii negre. Care sunt celelalte? Cercetările au arătat că acestea ar fi sarcina electrică și alte sarcini de forță pe care o gaură neagră le poate avea, precum și frecvența cu care ea se rotește în jurul axei sale. Și asta e tot. Orice două găuri negre cu aceeași masă, aceleași sarcini de forță și aceeași rotație (spin) sunt complet identice. Găurile negre nu au „coafuri” deosebite – adică alte trăsături intrinseci – care să le distingă una de alta. Asta ar trebui să ne dea de gândit. Să nu uităm că exact asemenea proprietăți – masă, sarcină de forță și spin – fac diferența dintre o particulă elementară și alta. Similitudinea dintre trăsăturile definitorii i-a făcut pe numeroși fizicieni de-a lungul anilor să emită ipoteza că găurile negre ar putea fi în realitate particule elementare gigantice.

De fapt, conform teoriei lui Einstein, nu există o masă minimă pentru o gaură neagră. Dacă strivim o bucată de materie de masă oarecare până la o dimensiune suficient de mică, conform teoriei generale a relativității, ea va deveni o gaură neagră. (Cu cât masa e mai mică, cu atât trebuie să o strivim mai mult). Astfel, ne putem imagina un experiment mintal în care începem prin a strivi fragmente de masă din ce în ce mai mică obținând găuri negre din ce în ce mai mici, iar apoi comparăm proprietățile acestor găuri negre cu proprietățile particulelor elementare. Afirmatia lui Wheeler ne duce la concluzia că, pentru mase suficient de mici, găurile negre pe care le obținem prin acest procedeu sunt destul de asemănătoare cu particulele elementare. Ambele vor fi asemenea unor pachete minuscule complet caracterizate prin masă, sarcini de forță și spin.

Dar aici apare o problemă. Găurile negre astrofizice care au masele de câteva ori mai mari decât cea a Soarelui sunt atât de întinse și grele, încât mecanica cuantică este irelevantă și doar ecuațiile teoriei generale a relativității pot fi folosite pentru înțelegerea proprietăților lor. (E vorba aici de structura de ansamblu a găurii negre, nu de punctul unic central al colapsului din interiorul găurii negre, a cărui dimensiune minusculă necesită, în mod sigur, o descriere cuantică.) În încercarea noastră de a crea găuri negre din ce în ce mai mici, se ajunge totuși la situația în care ele devin atât de mici și ușoare, încât mecanica cuantică *trebuie* să intre în scenă. Acest lucru se întâmplă dacă masa totală a găurii negre are o valoare comparabilă cu masa Planck sau mai mică

decât ea. (Din punctul de vedere al fizicii particulelor elementare, masa Planck este uriașă, aproximativ zece miliarde de miliarde de ori masa protonului. Din punctul de vedere al găurilor negre, masa Planck, fiind egală cu cea a unui grăunte de praf mediu, este minusculă.) Astfel, fizicienii care au presupus că găurile negre minuscule și particulele elementare ar putea fi strâns legate s-au lovit de incompatibilitatea dintre teoria generală a relativității, care stă la baza teoriei găurilor negre, și mecanica cuantică. În trecut, această incompatibilitate bloca orice progres în această direcție fascinantă.

Oare teoria corzilor ne permite să mergem mai departe?

Da, ne permite. Printr-un rezultat neașteptat și subtil privind găurile negre, teoria corzilor ne furnizează prima legătură teoretică viabilă între găurile negre și particulele elementare. Calea spre această legătură este ocolită, dar ne conduce prin cele mai interesante rezultate ale teoriei corzilor, făcând ca această călătorie să merite efortul.

Totul începe de la o întrebare pe care și-au pus-o fizicienii pe la sfârșitul anilor 1980 și care pare fără legătură cu subiectul nostru. Matematicienii și fizicienii știu de mult că atunci când șase dimensiuni spațiale sunt încolăcite alcătuind o formă Calabi-Yau, în general există două tipuri de sfere încorporate în textura spațiului. Primul tip sunt sferele bidimensionale, asemeni suprafeței unei mingi, cele care au jucat un rol esențial în tranzițiile cu inversie și ruptură a spațiului despre care am discutat în capitolul 11. Celălalt tip este mai greu de imaginat, dar e la fel de răspândit. Este vorba despre sfere *tridimensionale*, asemănătoare cu suprafețele mingilor dintr-un univers cu *patru* dimensiuni spațiale. Bineînțeles, după cum am văzut în capitolul 11, o minge normală în lumea noastră este un obiect tridimensional, dar a cărui *suprafață*, asemenea suprafeței furtunului, este bidimensională, fiind necesare doar două numere, de exemplu latitudinea și longitudinea, pentru a localiza orice poziție de pe suprafața lui. Acum ne închipuim însă că mai avem o dimensiune spațială: o minge cu patru dimensiuni a cărei suprafață este tridimensională. Cum e aproape imposibil să ne imaginăm o asemenea minge, în general vom apela la analogii

cu mai puține dimensiuni, care sunt mai ușor de vizualizat. Dar, după cum vom vedea, există un aspect foarte important al naturii tridimensionale a suprafețelor sferice.

Prin studiul ecuațiilor teoriei corzilor, fizicienii au înțeles că e posibil, și chiar probabil, ca odată cu trecerea timpului aceste sfere tridimensionale să se restrângă – să colapseze – până la dispariție. Teoreticienii corzilor s-au întrebat ce s-ar întâmpla dacă textura spațiului s-ar micșora într-o manieră asemănătoare. Ar exista vreun efect catastrofal provocat de aceste gâtuiuri ale texturii spațiale? Întrebarea e destul de asemănătoare celei la care am răspuns în capitolul 11, cu deosebirea că aici ne concentrăm asupra colapsului sferelor tridimensionale, în timp ce în capitolul 11 era vorba doar despre colapsul celor bidimensionale. (La fel ca în capitolul 11, când doar o parte a formei Calabi-Yau se micșorează, și nu întreaga formă Calabi-Yau, nu se aplică identificarea rază mică/mare din capitolul 10.) Aceasta este diferența calitativă esențială la schimbarea dimensiunii.¹¹³ Să ne amintim din capitolul 11 că o descoperire crucială este aceea că, în deplasarea lor prin spațiu, corzile pot prinde ca într-un lassou o sferă bidimensională. Adică suprafața bidimensională a foi lor de univers poate înconjura complet o sferă bidimensională, ca în figura 11.6. Aceasta se dovedește a fi de ajuns pentru a proteja o sferă bidimensională care colapsează, evitându-se astfel o catastrofă fizică. Acum însă studiem un alt tip de sferă din interiorul spațiului Calabi-Yau, iar aceasta are mult prea multe dimensiuni pentru a fi înconjurată de o coardă în mișcare. Dacă vă e greu să vizualizați acest lucru, putem scădea toate dimensiunile cu o unitate. Să ne închipuim sferele tridimensionale ca și cum ar fi suprafețe bidimensionale ale mingilor normale, dar în cazul acesta trebuie să ne imaginăm și corzile unidimensionale ca fiind particule punctiforme zero-dimensionale. Atunci, la fel cum o particulă punctiformă zero-dimensională nu poate înconjura nimic, și cu atât mai puțin o sferă bidimensională, nici o coardă unidimensională nu va putea înconjura o sferă tridimensională.

Un asemenea raționament i-a făcut pe teoreticienii corzilor să emită ipoteza că, dacă o sferă tridimensională din interiorul unui spațiu Calabi-Yau ar colapsa, ceea ce e perfect posibil conform ecuațiilor aproximative ale teoriei corzilor, ar putea produce un cataclism. De fapt, ecuațiile aproximative ale teoriei corzilor, obținute înainte de 1990, păreau să indice că legile universului n-ar mai funcționa în eventua-

litatea producerii unui asemenea colaps; ecuațiile conduceau la concluzia că unele dintre cantitățile infinite care fuseseră eliminate de teoria corzilor vor reapărea ca urmare a unei astfel de străpungeri a texturii spațiale. Timp de mulți ani, teoreticienii au trebuit să se mulțumească cu acest rezultat tulburător, dar incomplet. În 1995 însă, Andrew Strominger a demonstrat că aceste speculații catastrofice erau false.

Călăuzit de cercetările lui Witten și Seiberg, Strominger s-a folosit de descoperirea că teoria corzilor, dacă este analizată cu noua precizie oferită de cea de-a doua revoluție a supercorzilor, nu este doar o teorie a corzilor unidimensionale. El a făcut următorul raționament. O coardă unidimensională – o brană unidimensională, cum e ea numită în noul limbaj – poate înconjura complet un fragment unidimensional al spațiului, de exemplu un cerc, așa cum se vede în figura 13.1. (Să observăm diferența față de figura 11.6 în care o coardă unidimensională evoluează în timp și înconjoară o sferă bidimensională. Figura 13.1 trebuie privită ca un instantaneu luat la un anumit moment de timp.) În mod asemănător, vedem în figura 13.1 că o membrană bidimensională – o 2-brană – se poate înfășura și poate acoperi complet o sferă bidimensională, la fel cum un ambalaj din plastic poate împacheta strâns o portocală. Deși e mai greu de vizualizat, Strominger a urmat aceeași strategie și a înțeles că nou descoperitele ingrediente tridimensionale din teoria corzilor – 3-branele – pot înconjura o sferă tridimensională și o pot acoperi complet. Strominger a demonstrat apoi cu ajutorul unui calcul simplu că 3-brana oferă un scut de protecție perfect care anulează cu precizie toate potențialele efecte cataclismice de care se temuseră înainte teoreticienii corzilor că ar apărea dacă o sferă tridimensională ar colapsa.

A fost o descoperire importantă și minunată. Dar întregul ei potențial a fost dezvăluit ceva mai târziu.

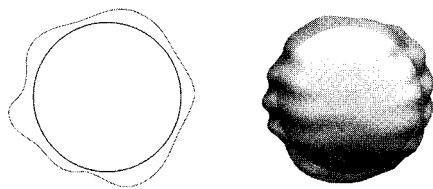

Figura 13.1 O coardă poate încercui o bucată de textură spațială înfășurată unidimensională, o membrană bidimensională poate înconjura un fragment bidimensional.

Ruperea texturii spațiale

Unul dintre cele mai interesante lucruri legate de fizică este că nivelul cunoștințelor se poate schimba literalmente peste noapte. În dimineața următoare publicării pe internet a lucrării lui Strominger, o citeam deja, așezat la biroul meu din Cornell. Dintr-o singură lovitură, Strominger rezolvase una dintre cele mai spinoase probleme legate de încolăcirea dimensiunilor suplimentare într-un spațiu Calabi-Yau. Dar, pe când îi analizam articolul, mi-am dat seama că era posibil să fi rezolvat doar o jumătate a problemei.

În lucrările mai vechi privind tranziția cu inversie și ruptura spațiului, prezentate în capitolul 11, am studiat un proces format din două părți, în care o sferă bidimensională se restrânge până la un punct, provocând ruperea texturii spațiale, după care se umflă la loc pe altă cale, reparând astfel ruptura. În lucrarea sa, Strominger a studiat ce se întâmplă când o sferă tridimensională se contractă până la un punct și a demonstrat că obiectele extinse ale teoriei corzilor asigură un comportament fizic cuminte. Dar aici se oprea articolul lui. Putea oare exista o parte a doua a poveștii, în care spațiul rupt să se repare prin reumflarea unor sfere?

În primăvara lui 1995, Dave Morrison se afla la Universitatea Cornell și în acea după-amiază ne-am întâlnit pentru a discuta despre articolul lui Strominger. În câteva ore aveam deja o schiță a ceea ce putea fi „partea a doua a poveștii“. Inspirați de ideile de pe la sfârșitul anilor '80 ale matematicienilor Herb Clemens de la Universitatea din Utah, Robert Friedman de la Universitatea Columbia și Miles Reid de la Universitatea din Warwick, așa cum au fost ele aplicate de Candelas, Green și Tristan Hübsch de la Universitatea Texas din Austin, ne-am dat seama că atunci când o sferă tridimensională colapsează, ar fi posibil ca spațiul Calabi-Yau să se rupă, pentru ca apoi să se repare singur prin reumflarea sferei. Dar aici apare o surpriză interesantă. În timp ce sfera care a colapsat avea trei dimensiuni, cea care se reumflă are doar *două*. E greu de imaginat cum arată așa ceva, dar ne putem face o idee printr-o analogie în mai puține dimensiuni. În loc de cazul greu de imaginat al sferei tridimensionale care colapsează și este apoi înlocuită de o sferă bidimensională, să ne închipuim că o sferă *unidimensională* colapsează și e înlocuită de o sferă *zero-dimensională*.

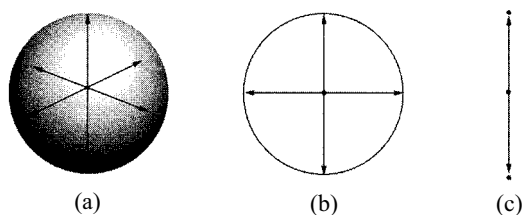

Figura 13.2 Sfere de dimensiuni care pot fi ușor vizualizate – bidimensionale (a), unidimensionale (b) și zero-dimensionale (c).

Mai întâi, ce înseamnă sfere uni și zero-dimensionale? Să judecăm prin analogie. O sferă bidimensională este o mulțime de puncte dintr-un spațiu tridimensional care se află la aceeași distanță față de un centru dat, după cum se vede în figura 13.2 (a). Urmând aceeași idee, o sferă unidimensională, este mulțimea de puncte din spațiul bidimensional (de exemplu, suprafața acestei pagini) care sunt la aceeași distanță față de un centru dat. Așa cum e ilustrat în figura 13.2 (b), este vorba despre un cerc. Ducând metoda mai departe, o sferă zero-dimensională este o mulțime de puncte dintr-un spațiu unidimensional (o linie) care sunt la aceeași distanță față de un centru dat. Așa cum se vede din figura 13.2 (c), aceasta se rezumă la *două puncte*, având „raza” sferei zero-dimensionale egală cu distanța la care se află fiecare punct față de centrul comun. Astfel, analogia într-un număr mai mic de dimensiuni din paragraful precedent implică un cerc (o sferă unidimensională) care se contractă, având ca urmare ruperea spațiului, și apoi e înlocuit cu o sferă zero-dimensională (două puncte). În figura 13.3 este reprezentată această idee abstractă.

Să ne închipuim că pornim de la suprafața unui covrig, în care este încorporată o sferă unidimensională (un cerc), așa cum se vede în

Figura 13.3 Un cerc de pe un covrig (tor) colapsează până la un punct. Suprafața se rupe, producând două găuri de străpungere. O sferă zero-dimensională (două puncte) „se lipește” în acel loc, înlocuind sfera unidimensională inițială (cercul) și reparând în acest fel suprafața ruptă. Acest lucru permite transformarea într-o formă total diferită – o minge.

figura 13.3. Să ne imaginăm că, odată cu trecerea timpului, cercul colapsează, făcând ca textura spațiului să fie gătită. Putem repara gătuirea permițând texturii să se rupă momentan și apoi înlocuind sfera unidimensională îngustată – cercul colapsat – cu o sferă zero-dimensională – două puncte – astupând găurile din porțiunile de jos și de sus ale forme apărute datorită rupturii. Așa cum se vede în figura 13.3, forma rezultată arată ca o banană deformată, căreia, printr-o deformare ușoară (fără ruperea spațiului), i se poate da o nouă formă asemănătoare unei mingi. Se vede deci că dacă o sferă unidimensională colapsează și este înlocuită printr-o sferă zero-dimensională, topologia covrigului inițial, adică forma lui fundamentală, este drastic alterată. În contextul dimensiunilor spațiale încolăcite, procesul de rupere a spațiului din figura 13.3 s-ar traduce prin trecerea de la universul reprezentat în figura 8.8 la cel reprezentat în figura 8.7.

Deși e vorba despre o analogie în mai puține dimensiuni, ea exprimă caracteristicile esențiale a ceea ce Morrison și cu mine am prevăzut pentru cea de-a doua parte a poveștii lui Strominger. După colapsul sferei tridimensionale în interiorul spațiului Calabi-Yau, ne-am gândit că spațiul se poate rupe, iar apoi se poate repara singur prin creșterea unei sfere bidimensionale, ducând la schimbări și mai drastice ale topologiei decât cele anticipate de noi și de Witten în lucrările noastre anterioare (prezentate în capitolul 11). Astfel, o formă Calabi-Yau ar putea să se transforme într-o formă Calabi-Yau complet diferită – așa cum covrigul se transformă într-o minge în figura 13.3 –, iar cu fizica corzilor nu se întâmplă nimic deosebit. Deși începuse să se contureze o imagine, știam că mai erau de lămurit multe aspecte înainte de a putea dovedi că versiunea noastră pentru partea a doua a poveștii nu introduce nici un fel de singularități, adică consecințe periculoase și fizic inacceptabile. În seara aceea ne-am întors fiecare acasă cu sentimentul că eram pe punctul de a face o descoperire importantă.

O ploaie de mesaje

A doua zi de dimineață am primit un telefon de la Strominger care dorea să știe ce reacții sau comentarii provocase lucrarea lui. A spus că „se leagă cumva și de lucrările tale cu Aspinwall și Morrison“,

pentru că, așa cum s-a dovedit ulterior, și el încercase să găsească o legătură cu fenomenul de schimbare de topologie. I-am trimis imediat un e-mail în care i-am prezentat lucrurile din perspectiva lui Morrison și a mea. Când mi-a răspuns, era clar că simțea aceeași emoție ca noi cu o zi în urmă.

În cursul următoarelor zile, un șuvoi de e-mailuri au circulat între noi trei, încercând cu înfrigurare să dăm rigoare cantitativă ideii noastre de schimbare drastică a topologiei cu ruptura spațiului. Încet, dar sigur, detaliile au început să-și găsească locul potrivit. Până miercuri următoare, la o săptămână după ce Strominger își publicase descoperirea inițială, întocmiserăm deja o ciornă a unui articol comun ce descria noua transformare spectaculoasă a texturii spațiale care poate rezulta din colapsul unei sfere tridimensionale.

Strominger trebuia să susțină în ziua următoare un seminar la Harvard, așa că a plecat din Santa Barbara de dimineață. Stabiliserăm ca Morrison și cu mine să continuăm să cizelăm articolul pentru ca apoi să-l trimitem în aceeași seară la arhiva electronică. Până la 11:45 am verificat și răsverificat calculele făcute de noi și totul părea să se potrivească perfect. Așa că, am trimis electronic lucrarea și am părăsit clădirea departamentului de fizică. Pe când Morrison și cu mine ne îndreptam spre mașina mea (urma să-l conduc spre locuința pe care o închiriasse pe toată durata semestrului) am început să ne închipuim cele mai dure critici pe care cineva hotărât să nu accepte nici în ruptul capului poziția noastră le-ar putea aduce. Pe când ieșeam din parcare și părăseam campusul, ne-am dat seama că, deși argumentele noastre erau solide și convingătoare, nu erau de nezdruccinat. Nici unul din noi nu credea că ar fi ceva cu adevărat în neregulă, dar recunoșteam că forța argumentelor noastre și formularea aleasă în unele locuri din articol ar fi putut lăsa loc unor discuții răuvoitoare, care ar fi putut umbri importanța rezultatelor noastre. Am căzut de acord că ar fi fost mai bine dacă am fi scris pe un ton mai moderat, pentru ca fizicienii s-o judece după valoarea ei, fără a reacționa la forma ei de prezentare.

Pe când conduceam mai departe, Morrison mi-a amintit că, în conformitate cu regulile arhivei electronice, aveam dreptul să ne revizuiam lucrarea până la 2 noaptea, oră de la care urma să fie lansată pe Internet pentru accesul public. Am întors imediat mașina, am revenit la clădirea departamentului de fizică, am retras articolul inițial și ne-am apucat de lucru pentru a domoli tonul. Din fericire, acest lucru a fost ușor de făcut. Schimbarea câtorva cuvinte în paragrafele-cheie a diminuat

pretențiile noastre, fără a compromite conținutul tehnic al lucrării. Într-o oră reușisem să trimitem din nou lucrarea, și am convenit să nu mai vorbim deloc despre ea pe drumul spre casa lui Morrison.

În ziua următoare, pe la amiază, era deja evident că articolul nostru fusese primit cu entuziasm. Printre numeroasele mesaje de răspuns era și cel al lui Plesser, care ne-a felicitat spunând: „Aș fi vrut să mă fi gândit eu la asta!“ În ciuda temerilor noastre din noaptea precedentă, convinseserăm comunitatea teoreticienilor nu numai că textura spațiului se poate rupe în modul descoperit anterior (capitolul 11), dar că se pot produce și rupturi mult mai grave, de genul celor ilustrate în figura 13.3.

Înapoi la găurile negre și la particulele elementare

Ce legătură are asta cu găurile negre și cu particulele elementare? Ei bine, are! Pentru a înțelege, va trebui să ne punem aceeași întrebare pe care ne-am pus-o și în capitolul 11. Care sunt consecințele fizice observabile ale acestor ruperi ale texturii spațiale? Așa cum am mai văzut, pentru tranzițiile cu inversie, răspunsul la această întrebare a fost surprinzător, și anume că nu se întâmplă nimic. În cazul *tranzițiilor conice* – acesta a fost denumirea tehnică aleasă pentru noile tranziții cu rupere drastică a spațiului – nu apar catastrofe fizice (cum s-ar întâmpla în convenționala teorie generală a relativității), dar există consecințe observabile mai pronunțate.

Două noțiuni înrudite stau la baza acestor consecințe observabile, și le vom explica pe rând. Mai întâi, după cum am văzut, Strominger a descoperit inițial că o sferă tridimensională aflată într-un spațiu Calabi-Yau poate colapsa fără a produce un dezastru, pentru că există o tri-brană înfășurată în jurul ei care-i asigură un scut protector perfect. Dar cum arată oare configurația unei asemenea brane înfășurate? Răspunsul vine din lucrările anterioare ale lui Horowitz și Strominger, care au arătat că pentru noi, cei care cunoaștem în mod direct numai trei dimensiuni spațiale, 3-brana întinsă în jurul sferei tridimensionale va produce un câmp gravitațional care arată la fel cu cel al unei găuri negre.¹¹⁴ Acest lucru *nu este evident* și devine clar abia după studiul detaliat al ecuațiilor care guvernează branele. Și, din nou, este greu să desenăm asemenea configurații cu mai multe dimensiuni, însă figura 13.4

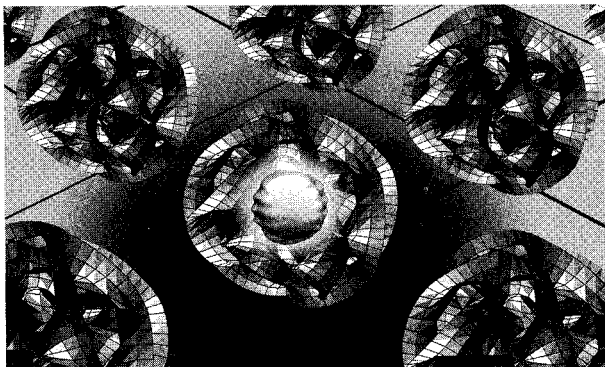

Figura 13.4 Când o brână înconjoară o sferă care se află în dimensiunile încolăcite, ea va apărea ca o gaură neagră în familiarele dimensiuni extinse.

ne dă o idee prin analogia cu cazul unui număr mai mic de dimensiuni implicând sfere bidimensionale. Observăm că o membrană bidimensională poate înconjura o sferă bidimensională (care e în interiorul unui spațiu Calabi-Yau aflat într-un anumit loc din dimensiunile extinse). Cineva care privește prin dimensiunile extinse spre acel loc va detecta brana care o înconjoară datorită masei ei și sarcinilor ei de forță, proprietăți despre care Horowitz și Strominger arătasera că sunt asemănătoare cu cele ale găurilor negre. Mai mult, Strominger a arătat în lucrarea sa din 1995 că masa unei 3-brane, adică masa găurii negre, este proporțională cu volumul sferei tridimensionale pe care o înconjoară; cu cât volumul sferei este mai mare, cu atât trebuie să fie mai mare 3-brana pentru a o înconjura, deci cu atât va fi mai masivă. În mod asemănător, cu cât volumul sferei este mai mic, cu atât și masa 3-branei care o înconjoară este mai mică. Când se produce colapsul acestei sfere, 3-brana din jurul sferei, care este percepută ca o gaură neagră, pare să devină din ce în ce mai ușoară. Când sfera tridimensională a colapsat până la punctul de ruptură, gaura neagră corespunzătoare are masă nulă. Deși sună foarte ciudat – ce să însemne o gaură neagră fără masă? – în curând vom face legătura dintre această enigmă și domenii ale fizicii corzilor care ne sunt mai familiare.

Al doilea lucru pe care trebuie să ni-l amintim este că, după cum am văzut în capitolul 9, numărul de găuri dintr-o formă Calabi-Yau determină numărul modurilor de vibrație de energie joasă, deci și de masă mică, moduri ce ar putea reprezenta particulele din tabelul 1.1,

precum și particulele de forță. Cum tranzițiile conice cu ruperea spațiului modifică numărul de găuri (ca, de exemplu, în figura 13.3, unde gaura covrigului este eliminată prin procesul de rupere/reparare), ne așteptăm la o schimbare a numărului modurilor de vibrație de masă mică. Și într-adevăr, când Morrison, Strominger și cu mine am cercetat acest lucru în detaliu, am descoperit că atunci când o nouă sferă bidimensională înlocuiește sfera tridimensională colapsată din dimensiunile Calabi-Yau încolăcite, numărul modurilor de vibrație de masă nulă ale corzii crește exact cu unu. (Exemplul covrigului care se transformă într-o minge din figura 13.3 ne-ar putea face să credem că numărul de găuri, deci și numărul modurilor, scade, însă acesta e un rezultat înșelător al analogiei într-un număr mai mic de dimensiuni.)

Pentru a combina observațiile din ultimele două paragrafe, să ne imaginăm un șir de instantanee ale unui spațiu Calabi-Yau în care mărimea unei anumite sfere tridimensionale scade continuu. Prima observație implică faptul că o 3-brană care înconjoară această sferă tridimensională – ce ne apare ca o gaură neagră – va avea o masă din ce în ce mai mică până când, în punctul final al colapsului, va avea masă nulă. Dar, așa cum ne-am întrebat mai sus, ce înseamnă asta? Răspunsul devine clar făcând apel la a doua observație. Lucrările noastre au arătat că noul mod de vibrație de masă nulă al corzii, care apare datorită tranziției conice cu ruperea spațiului, *este descrierea microscopică a unei particule cu masă nulă în care s-a transformat gaura neagră*. Am dedus că, atunci când o formă Calabi-Yau suferă o tranziție conică cu ruperea spațiului, o gaură neagră care este inițial masivă devine din ce în ce mai ușoară până ajunge să nu aibă masă, pentru ca apoi să se transforme într-o particulă fără masă – cum e fotonul – care în teoria corzilor nu e decât o coardă aflată într-un anumit mod de vibrație. Astfel, pentru prima dată, teoria corzilor stabilește o legătură directă, concretă și cantitativă între găurile negre și particulele elementare.

„Topirea“ găurilor negre

Noua legătură dintre găurile negre și particulele elementare este foarte asemănătoare cu ceva cunoscut din viața de zi cu zi: tranzițiile de fază. Un exemplu simplu de tranziție de fază este cel menționat în

capitolul anterior: apa poate exista sub formă solidă (gheață), lichidă (apă lichidă) și gazoasă (abur). Aceste stări de agregare poartă numele de *faze ale apei*, iar transformarea de la o fază la alta se numește tranziție de fază. Morrison, Strominger și cu mine am demonstrat că există o strânsă analogie matematică și fizică între aceste tranziții de fază și tranzițiile conice cu ruperea spațiului de la o formă Calabi-Yau la alta. Din nou, la fel cum cineva care nu a mai întâlnit apă lichidă sau gheață nu va recunoaște imediat că ele constituie două faze ale aceleiași substanțe de bază, fizicienii nu înțeleseseră că tipurile de găuri negre pe care le studiam și particulele elementare erau de fapt două faze ale aceleiași materii de bază: coarda. După cum temperatura înconjurătoare determină faza în care se va găsi apa, la fel și forma topologică a dimensiunilor suplimentare Calabi-Yau determină dacă anumite configurații fizice din cadrul teoriei corzilor vor apărea ca găuri negre sau ca particule elementare. Altfel spus, în prima fază, forma inițială Calabi-Yau (analogul, de pildă, al gheții), constatăm prezența unor găuri negre. În faza a doua, a doua formă Calabi-Yau (analogul fazei lichide a apei), aceste găuri negre au suferit o tranziție de fază – s-au „topit” – transformându-se în moduri de vibrație fundamentale ale corzii. Ruptura spațiului prin tranzițiile conice ne duce de la o fază Calabi-Yau la alta. În acest proces, vedem că găurile negre și particulele elementare, asemenea apei și gheții, sunt două fețe ale aceleiași monede. Observăm deci că găurile negre își găsesc locul în cadrul teoriei corzilor.

Am folosit intenționat aceeași analogie cu fazele apei atât pentru aceste tranziții cu ruperea spațiului, cât și pentru trecerea de la una din cele cinci formulări ale teoriei corzilor la alta (vezi capitolul 12), pentru că ele sunt adânc legate. Să ne amintim că figura 12.11 exprima faptul că între cele cinci teorii există relații de dualitate și de aceea sunt unificate sub cupola unei singure teorii atotcuprinzătoare. Dar oare capacitatea de a trece continuu de la o descriere la alta – de a porni din orice punct al hărții din figura 12.11 și a ajunge în oricare altul – persistă și după ce permitem dimensiunilor suplimentare să se încolăcească într-o formă Calabi-Yau sau în alta? Înainte de descoperirea rezultatelor legate de schimbarea radicală de topologie, răspunsul anticipat era nu, fiindcă nu se cunoștea nici un mijloc de a deforma continuu o formă Calabi-Yau pentru a obține o alta. Dar acum se vede că răspunsul este da: prin aceste tranziții conice cu ruperea

spațiului care au sens fizic, putem transforma continuu orice spațiu Calabi-Yau pentru a obține un altul. Variind constantele de cuplaj și geometria Calabi-Yau, se observă că toate construcțiile corzilor sunt, din nou, faze diferite ale aceleiași teorii. Chiar și după încolăcirea tuturor dimensiunilor suplimentare, unitatea figurii 12.11 se păstrează nealterată.

Entropia găurii negre

De mulți ani, unii dintre cei mai valoroși fizicieni teoreticieni au emis ipoteze privind posibilitatea procesului de rupere a spațiului și existența unei legături între găurile negre și particulele elementare. Deși la început, aceste speculații păreau științifico-fantastice, descoperirea teoriei corzilor, cu capacitatea ei de a împleti teoria relativității generale cu mecanica cuantică, ne-a permis să plasăm aceste posibilități în avangarda științei. Acest succes ne îndeamnă să ne întrebăm dacă și alte proprietăți misterioase ale universului care au refuzat decenii de-a rândul să se lase dezvăluite ar putea fi lămurite prin teoria corzilor. Una dintre cele mai importante este *entropia găurii negre*. Aceasta este arena în care teoria corzilor și-a arătat forța, rezolvând o problemă cu semnificații profunde, veche de un sfert de secol.

Entropia este o măsură a dezordinii și a caracterului întâmplător. De exemplu, dacă biroul tău e acoperit până în tavan de straturi succesive de cărți deschise, articole pe jumătate citite, ziare vechi, corespondență nefolositoare, atunci el este într-o stare de mare dezordine sau de *entropie înaltă*. Pe de altă parte, dacă este bine organizat, cu articolele îndosariate în ordine alfabetică, ziarele stivuite cu grijă în ordine cronologică, cărțile aranjate în ordine alfabetică după autor, pixurile așezate în suporturi, atunci biroul va fi într-o ordine înaltă sau de *entropie joasă*. Acest exemplu ilustrează ideea de bază, însă fizicienii au dat o definiție cantitativă entropiei, care permite descrierea entropiei unui lucru folosind o valoare numerică precisă: numerele mari reprezintă entropie mai mare, iar numere mici, entropie mai mică. Cu toate că detaliile sunt puțin mai complicate, acest număr reprezintă, în mare, posibilele rearanjări ale componentelor unui sistem fizic dat care lasă neschimbată imaginea de ansamblu. Când biroul tău este

ordonat și curat, aproape orice rearanjare – schimbarea ordinii ziarelor, cărților sau articolelor, mutarea pixurilor – va strica această organizare ordonată. Aceasta e semnificația entropiei joase. Dimpotrivă, când pe birou este o dezordine cumplită, diversele aranjamente ale ziarelor, articolelor și corespondenței nu vor schimba dezordinea, iar imaginea de ansamblu va fi aceeași. Aceasta e semnificația entropiei înalte.

Bineînțeles că rearanjarea cărților, articolelor și ziarelor pe un birou – și stabilirea acelor rearanjări care „lasă intactă imaginea de ansamblu” – nu are precizie științifică. Definiția riguroasă a entropiei implică de fapt calcularea numărului de rearanjări posibile ale proprietăților cuantice microscopice ale constituenților elementari ai unui sistem fizic care nu afectează proprietățile lui macroscopice globale (de pildă, energia sau presiunea). Detaliile nu sunt esențiale atât timp cât înțelegem că entropia este un concept cuantic cantitativ care măsoară cu precizie dezordinea de ansamblu a unui sistem fizic.

În 1970, Jacob Bekenstein, pe atunci student al lui John Wheeler la Princeton, a făcut o propunere îndrăzneată. S-a gândit că găurile negre ar putea avea entropie, și încă foarte multă. Bekenstein a pornit de la venerabila și îndelung testată *lege a doua a termodinamicii* care afirmă că entropia unui sistem crește mereu: totul tinde spre o dezordine mai mare. Chiar dacă îți vei ordona biroul, entropia totală, inclusiv cea a corpului tău și a aerului din cameră, va crește de fapt. Ca să faci ordine pe birou, cheltuiești energie, deci va trebui să rupi o parte din moleculele de grăsime aranjate în corpul tău pentru a produce această energie necesară mușchilor și, în timpul activității de ordonare, corpul eliberează căldură, așa încât moleculele de aer din jur se află într-o stare mai înaltă de agitație și dezordine. Când se ține seama de toate aceste efecte, ele vor compensa cu asupra de măsură scăderea entropiei de pe birou, iar astfel entropia totală va crește de fapt.

Dar ce se întâmplă, s-a întrebat Bekenstein, dacă îți ordonezi biroul lângă orizontul evenimentelor unei găuri negre și pornești o pompă de vid care să aspire toate moleculele de aer din cameră aflate într-o mișcare dezordonată, trimițându-le spre adâncimile ascunse din interiorul găurii negre? Putem merge și mai departe. Ce se întâmplă dacă aspiratorul pompează tot aerul, tot ce era pe birou și chiar biroul spre interiorul găurii negre, lăsându-ne într-o cameră perfect ordonată, rece, fără aer? Cum entropia din cameră a scăzut în mod cert, Bekenstein s-a gândit că singura cale de a satisface legea a doua a termodinamicii

ar fi ca gaura neagră să aibă entropie, iar această entropie să crească suficient de mult, pe măsură ce materia e pompată în gaură, pentru a contrabalansa scăderea de entropie observată în exteriorul găurii negre.

De fapt, Bekenstein s-a folosit de un celebru rezultat obținut de Stephen Hawking. Hawking a arătat că aria orizontului evenimentelor unei găuri negre – suprafața dincolo de care nimic nu se mai poate întoarce – crește mereu în orice interacție fizică. Hawking a demonstrat că dacă un asteroid cade într-o gaură neagră, dacă o parte din gazele de la suprafața unei stele apropiate ajung într-o gaură neagră sau dacă două găuri negre se ciocnesc și se combină – în toate aceste procese și în oricare altul aria totală a orizontului evenimentelor unei găuri negre crește întotdeauna. Această evoluție inexorabilă spre o arie totală mai mare i-a sugerat lui Bekenstein o posibilă legătură cu evoluția inexorabilă a entropiei spre o valoare totală mai mare, așa cum stabilește legea a doua a termodinamicii. El a emis ipoteza că aria orizontului evenimentelor unei găuri negre oferă o măsură precisă a entropiei sale.

La o examinare mai atentă, au apărut însă două motive pentru care majoritatea fizicienilor au crezut că ideea lui Bekenstein nu putea fi corectă. În primul rând, găurile negre par să fie printre cele mai ordonate și mai organizate obiecte din univers. Odată ce am măsurat masa, sarcinile de forță și spinul ei, identitatea găurii negre ar fi complet determinată. Cu atât de puține caracteristici definitorii, unei găuri negre pare să-i lipsească o structură suficient de complexă ca să-i permită dezordinea. La fel cum nu se prea poate face dezordine pe un birou pe care se află doar o carte și un caiet, găurile negre par prea simple pentru a suporta dezordinea. Al doilea motiv pentru care propunerea lui Bekenstein a fost greu de acceptat este că entropia e un concept cuantic, în timp ce găurile negre, până de curând, făceau parte din tabăra opusă a clasicei teorii generale a relativității. Cum la începutul anilor 1970 nu exista nici o modalitate de a împleti teoria generală a relativității cu mecanica cuantică, să vorbești despre o posibilă entropie a găurilor negre părea cel puțin ciudat.

Cât de negru înseamnă negru?

Hawking se gândise și el la analogia dintre legea de creștere a suprafeței găurii negre și legea creșterii inevitabile a entropiei, dar i s-a

părut că e o simplă coincidență. Hawking a susținut că, bazându-se pe legea de creștere a suprafeței găurii negre și pe alte rezultate obținute împreună cu James Bardeen și Brandon Carter, dacă am lua în serios analogia dintre legile găurilor negre și legile termodinamicii, am fi obligați nu numai să identificăm aria orizontului evenimentelor găuri negre cu entropia, dar și să atribuim găurii negre o *temperatură* (valoarea precisă a temperaturii fiind determinată de intensitatea câmpului gravitațional la orizontul evenimentelor). Dar dacă o gaură neagră ar avea o temperatură diferită de zero, oricât de mică, principiile fundamentale, bine stabilite, ale fizicii ar cere ca gaura să emită radiație, ca un vâtrai înroșit în foc. Însă, după cum știe toată lumea, găurile negre sunt negre; se presupune că ele nu emit nimic. Hawking și aproape toți ceilalți au respins propunerea lui Bekenstein. În schimb, Hawking era de acord cu ideea că dacă materia purtătoare de entropie ar fi aruncată într-o gaură neagră, această entropie pur și simplu s-ar pierde.

Așa stăteau lucrurile până în 1974, când Hawking a descoperit ceva cu adevărat surprinzător. El a afirmat că găurile negre nu sunt complet negre. Dacă ignorăm legile mecanicii cuantice și luăm în considerare doar legile clasice ale teoriei generale a relativității, atunci, după cum se demonstrase în urmă cu șaiszeci de ani, găurile negre nu permit nici unui lucru, nici măcar luminii, să evadeze din câmpul lor gravitațional. Includerea mecanicii cuantice modifică însă această concluzie. Deși nu dispunea de o versiune cuantică a teoriei generale a relativității, Hawking a putut stabili o legătură parțială între aceste două instrumente teoretice care ofereau rezultate limitate, dar demne de încredere. Cel mai important rezultat pe care l-a găsit a fost că, din perspectiva mecanicii cuantice, găurile negre *emit* radiații.

Calcululele sunt lungi și complicate, însă ideea de bază a lui Hawking e simplă. Am văzut că, în conformitate cu principiul de incertitudine, până și în vidul din spațiul gol există o agitație frenetică de particule virtuale care apar și se anihilează reciproc imediat. Acest comportament cuantic agitat apare și în regiunea din imediata vecinătate a orizontului evenimentelor unei găuri negre. Hawking a înțeles însă că puterea gravitațională a găurii negre poate injecta energie de pildă unei perechi de fotoni virtuali care se îndepărtează suficient unul de altul așa încât unul din ei să fie aspirat în gaură. Cum partenerul său a dispărut în abisul găurii, celălalt foton nu mai are un partener cu care să se anihileze. Hawking a arătat că fotonul rămas primește o infuzie

de energie din partea forței gravitaționale a găurii negre și, când par-tenerul său cade în interior, el este expulzat în afară, departe de gaura neagră. Hawking a înțeles că pentru cineva care privește de la distanță gaura neagră efectul combinat al despărțirii fotonilor virtuali care se produce neîncetat de-a lungul orizontului găurii negre poate apărea ca un flux continuu de radiație. Găurile negre *radiază*.

În plus, Hawking a reușit să calculeze temperatura pe care un obser-vator aflat la distanță ar asocia-o cu radiația emisă și a găsit că ea este dată de intensitatea câmpului gravitațional la orizontul găurii negre, exact așa cum sugera analogia dintre legile fizice ale găurii negre și legile termodinamicii.¹¹⁵ Bekenstein avea dreptate: rezultatele lui Haw-king demonstau că analogia ar trebui luată în serios. De fapt, aceste rezultate arătau că este mai mult decât o analogie – este o *identitate*. O gaură neagră are entropie. O gaură neagră are temperatură. Iar legile gravitaționale ale găurii negre nu sunt decât o reformulare a legilor termodinamicii într-un context gravitațional cât se poate de exotic. Aceasta a fost grenada aruncată de Hawking în 1974.

Pentru a avea și o idee asupra valorilor cantitative implicate, dacă se iau în considerare toate detaliile, o gaură neagră a cărei masă este cam de trei ori cea a Soarelui are o temperatură de aproximativ o sutime de milionime de grad peste zero absolut. Nu e zero, dar e pe aproape. Găurile negre nu sunt negre, ci doar aproape negre. Din păcate, toate acestea fac ca radiația unei găuri negre să fie anemică și împosibil de detectat experimental. Există totuși o excepție. Calculele lui Hawking au arătat că, cu cât o gaură neagră este mai puțin masivă, cu atât temperatura ei e mai mare, iar radiația pe care o emite, mai intensă. De exemplu, o gaură neagră având masa unui mic asteroid ar emite la fel de multă radiație ca o bombă cu hidrogen de un milion de megatone, radiația ei fiind concentrată în spectrul electromagnetic al razelor gama. Astronomii au cercetat cerul nopții în căutarea unei asemenea radiații, dar cu excepția unor posibilități destul de îndepărtate nu au găsit nimic, ceea ce ar putea indica faptul că, dacă ase-menea găuri negre cu masă mică există, ele sunt foarte rare.¹¹⁶ Păcat, fiindcă, așa cum spune Hawking destul de des în glumă, dacă această radiație prezisă de el ar fi detectată, ar primi premiul Nobel.¹¹⁷

În contrast cu valoarea minusculă a temperaturii de mai puțin de o milionime de grad, când se calculează entropia unei găuri negre cu masa de trei ori mai mare decât cea a Soarelui, rezultatul este un

număr enorm: un unu urmat de 78 de zerouri! Și cu cât gaura neagră e mai masivă, cu atât entropia e mai mare. Succesul calculelor lui Hawking stabilește fără echivoc că acest lucru reflectă într-adevăr enorma cantitate de dezordine înmagazinată într-o gaură neagră.

Dar ce este în dezordine acolo? După cum am văzut, găurile negre par obiecte teribil de simple, prin urmare, care e sursa acestei dezordini copleșitoare? La această întrebare calculele lui Hawking nu ne dau nici un răspuns. Fuziunea parțială realizată de el între teoria generală a relativității și mecanica cuantică putea fi folosită pentru a găsi valoarea numerică a entropiei unei găuri negre, dar nu oferea informații despre semnificația ei microscopică. Timp de aproape un sfert de secol fizicienii au încercat să înțeleagă ce proprietăți microscopice ale găurii negre puteau fi responsabile pentru entropia ei. Dar fără o împletire perfectă și totală între teoria generală a relativității și mecanica cuantică, răspunsul putea fi doar întrezărit, iar enigma rămânea nedelegată.

Teoria corzilor își face intrarea

Și a rămas nedelegată până în ianuarie 1996, când Strominger și Vafa, pornind de la ideile lui Susskind și Sen, au publicat în arhiva electronică un articol intitulat „Originea microscopică a entropiei Bekenstein-Hawking“. În această lucrare, Strominger și Vafa au folosit teoria corzilor pentru a identifica constituenții microscopici ai unei anume clase de găuri negre și a pentru a calcula precis entropia asociată lor. Articolul lor se baza pe noua modalitate de a ocoli parțial aproximațiile perturbative folosite de-a lungul anilor '80 și începutul anilor '90, iar rezultatul lor confirma ceea ce prezisese Bekenstein și Hawking, reușind astfel să completeze o imagine schițată cu mai bine de două decenii în urmă.

Strominger și Vafa s-au concentrat asupra așa-numitelor găuri negre *extreme*. Acestea sunt găuri negre saturate de sarcini – de pildă, sarcini electrice – și au masa minimă posibilă admisă de sarcina lor. După cum reiese din această definiție, ele sunt strâns înrudite cu stările BPS despre care am vorbit în capitolul 12. De fapt, Strominger și Vafa au exploatat această similitudine la maximum. Ei au arătat că pot construi, teoretic bineînțeles, anumite găuri negre extreme pornind

de la o mulțime particulară de brane BPS (cu dimensiuni bine precizate) și legându-le împreună după un model matematic precis. Cam în același mod în care se poate construi un atom, din nou teoretic, pornind de la o grămadă de cuarci și electroni și aranjându-i cu precizie sub formă de protoni și neutroni în jurul cărora se rotesc electronii, Strominger și Vafa au arătat cum unii dintre nou-descoperiții ingredientii ai teoriei corzilor pot fi modelați pentru a crea anumite găuri negre.

Găurile negre sunt unele dintre posibilele produse finale ale evoluției stelare. După ce o stea și-a consumat tot combustibilul nuclear prin fuziune atomică de-a lungul a miliarde de ani, ea nu mai are puterea – presiunea orientată spre exterior – de a rezista enormei forțe gravitaționale îndreptate spre interior. Dacă anumite condiții sunt îndeplinite, are loc implozia catastrofală a enormei mase a stelei; ea colapsează violent sub propria-i greutate, formând o gaură neagră. Contrar acestei căi realiste de formare, Strominger și Vafa au încercat să „proiecteze” găuri negre. Ei au inversat procesul de formare al găurilor negre arătând cum puteau fi construite sistematic, în imaginația unui teoretician, țesând cu atenție, încet și meticulos, o combinație precisă de brane apărute odată cu cea de-a doua revoluție a supercorzilor.

Importanța acestei abordări a devenit imediat limpede. Menținând întregul control teoretic asupra construcției microscopice a găurii negre, Strominger și Vafa au putut calcula, direct și ușor, numărul de rearanjamente ale constituenților microscopici ai găurii negre care lăsau neschimbate proprietățile de ansamblu observabile (masa și sarcinile de forță) ale găurii negre. Apoi, ei au comparat acest număr cu aria orizontului găurii negre – entropia prezisă de Bekenstein și Hawking. Acordul a fost perfect. Astfel, cel puțin pentru clasa găurilor negre extreme, ei au reușit să folosească teoria corzilor pentru a explica în mod precis constituția microscopici și entropia asociată lor. Fusese în sfârșit dezlegat un mister vechi de un sfert de secol.¹¹⁸

Mulți teoreticieni ai corzilor au considerat acest succes o dovadă importantă și convingătoare în sprijinul teoriei. Nivelul nostru de înțelegere a teoriei corzilor nu ne permite un contact direct și precis cu observațiile experimentale, cum ar fi, de pildă, masa unui cuarc sau a unui electron. Dar teoria corzilor a oferit prima explicație fundamentală a unei proprietăți demult stabilite a găurilor negre, care i-a deconcertat pe fizicienii ce foloseau teoriile convenționale. Această proprietate a găurilor negre este strâns legată de ceea ce prevăzuse

Hawking, și anume că ele ar trebui să radieze, predicție care, în principiu, ar trebui să fie testabilă experimental. Bineînțeles că asta presupune identificarea unei găuri negre pe cer, iar apoi construcția unui echipament suficient de sensibil pentru a detecta radiația emisă. Dacă găurile negre ar fi suficient de ușoare, ultimul pas ar fi accesibil tehnologiei actuale. Chiar dacă acest program experimental nu a condus deocamdată la nici un succes, el subliniază din nou faptul că prăpastia dintre teoria corzilor și afirmațiile fizice precise despre lumea înconjurătoare poate fi trecută. Chiar și Sheldon Glashow, rivalul de temut al teoriei corzilor din anii '80, a declarat recent că „atunci când teoreticienii corzilor vorbesc despre găurile negre, aproape că vorbesc despre fenomene observabile, iar asta e impresionant”¹¹⁹.

Misterele nedelegate ale găurilor negre

În ciuda acestor progrese impresionante, există încă două mistere esențiale care învăluie găurile negre. Primul se referă la impactul pe care găurile negre îl au asupra conceptului de determinism. La începutul secolului XIX, matematicianul francez Pierre-Simon de Laplace a enunțat consecința cea mai strictă și cu bătaia cea mai lungă a universului-ceasornic ce rezultă din legile mișcării enunțate de Newton:

O inteligență care, la un moment dat, ar putea înțelege toate forțele care animă natura și situația entităților care o alcătuiesc, dacă în plus ar fi și suficient de vastă pentru a analiza aceste date, atunci ar cuprinde în aceeași formulă mișcările celor mai mari corpuri ale universului și ai celor mai ușori atomi. Pentru o asemenea inteligență nimic nu ar fi incert, iar viitorul, ca și trecutul, s-ar deschide în fața ochilor săi.¹²⁰

Cu alte cuvinte, dacă la un anumit moment cunoaștem poziția și viteza fiecărei particule din univers, putem folosi legile de mișcare ale lui Newton pentru a determina – cel puțin în principiu – poziția și viteza lor în orice moment anterior sau ulterior. Din această perspectivă, toate și oricare dintre evenimente, de la formarea Soarelui la răstignirea lui Isus și la mișcarea ochilor voștri pentru a privi această lume, toate decurg în mod strict din pozițiile și vitezele anumitor

ingredienti ai universului apăruti imediat după big bang. Această perspectivă rigidă asupra evoluției universului ridică tot felul de dileme filozofice legate de liberul arbitru, dar descoperirea mecanicii cuantice a făcut ca semnificația lor să pălească. Am văzut că principiul de incertitudine al lui Heisenberg subminează determinismul laplacean pentru că, în chip fundamental, nu putem cunoaște pozițiile și vitezele precise ale constituenților universului. Aceste proprietăți clasice sunt înlocuite de funcția cuantică de undă, care ne dă doar probabilitatea ca o particulă să aibă o anumită poziție și o anumită viteză.

Prăbușirea viziunii laplaceene nu distruge însă total conceptul de determinism. Funcțiile de undă – undele de probabilitate ale mecanicii cuantice – evoluează în timp conform unor reguli matematice precise, cum ar fi ecuația lui Schrödinger (sau corespondenții ei relativisti mai exacti, cum ar fi ecuația lui Dirac și ecuația Klein-Gordon). Aceasta înseamnă că *determinismul cuantic* a înlocuit determinismul clasic laplacean. Informațiile asupra funcțiilor de undă ale tuturor ingredientilor fundamentali ai universului la un anumit moment de timp permite o cunoaștere „suficient de vastă” pentru a determina funcțiile de undă în orice moment trecut sau viitor. Determinismul cuantic ne spune că *probabilitatea* ca un eveniment anume să aibă loc la un anumit moment din viitor este complet *determinată* prin cunoașterea funcției de undă la orice moment anterior. Aspectul probabilistic al mecanicii cuantice atenuează semnificativ determinismul laplacean prin trecerea de la caracterul inevitabil la probabilități, dar acestea din urmă sunt complet determinate în cadrul convențional al teoriei cuantice.

În 1976, Hawking a afirmat că până și această formă atenuată a determinismului e violată de prezența găurilor negre. Din nou, calculele din spatele acestei afirmații sunt foarte complicate, dar ideea de bază e destul de simplă. Când ceva cade într-o gaură neagră, și funcția sa de undă e absorbită în interior. Dar asta înseamnă că, în încercarea noastră de a calcula funcțiile de undă pentru orice moment de timp din viitor, cunoașterea noastră „suficient de vastă” va fi iremediabil înșelată. Pentru a prezice complet viitorul, trebuie să cunoaștem complet toate funcțiile de undă din prezent. Dar dacă unele din ele s-au pierdut în abisul găurilor negre, informația pe care o conțineau s-a pierdut odată cu ele.

La prima vedere, această complicație datorată găurilor negre nu are de ce să ne îngrijoreze. Cum orice lucru care trece dincolo de orizontul evenimentelor unei găuri negre este complet izolat de restul

universului, n-am putea oare să ignorăm complet tot ce a avut ghinionul să cadă acolo? Din punct de vedere filozofic ne putem oare spune că universul nu a pierdut de fapt informația pe care o purta acel lucru căzut în gaura neagră, ci ea este pur și simplu închisă într-o regiune a spațiului pe care noi, ca ființe raționale, alegem s-o evităm cu orice preț? Înainte de afirmația lui Hawking că găurile negre nu sunt complet negre, răspunsul ar fi fost afirmativ. Dar, odată ce Hawking ne-a spus că găurile negre radiază, povestea s-a schimbat. Radiația este purtătoare de energie și, odată ce gaura neagră radiază, masa ei scade încet – se evaporă încet. Când acest fenomen se produce, distanța de la centrul găurii negre la orizontul evenimentelor scade și, odată cu ea, vâlul ce acoperea gaura neagră se restrânge, iar regiuni ale spațiului care fuseseră inaccesibile anterior reintră în arena cosmică. Acum va trebui să comparăm intuițiile noastre filozofice cu rezultatul: oare informația conținută în obiectele înghițite de gaura neagră, sau cel puțin informația care ne imaginăm că există în gaura neagră, reappare odată cu evaporarea găurii negre? Aceasta este informația cerută de determinismul cuantic, deci întrebarea atinge problema esențială: oare găurile negre îmbogățesc evoluția universului nostru cu un element, și mai profund, de aleator?

Deocamdată nu există un consens printre fizicieni. Mulți ani, Hawking a susținut că informația nu mai reappare – găurile negre distrug informația „introducând astfel un nou nivel de incertitudine în fizică dincolo de nivelul obișnuit de incertitudine asociat teoriei cuantice.”¹²¹ De fapt, Hawking și Kip Thorne, de la Institutul Tehnologic din California, au făcut un pariu cu John Preskill, de la același institut, legat de ce se întâmplă cu informația prinsă în gaura neagră: Hawking și Thorne au pariat că informația se pierde pentru totdeauna, în timp ce Preskill a adoptat poziția opusă, susținând că ea reappare odată ce gaura neagră radiază și se micșorează. Miza? Era vorba tot despre informație: cel care pierdea urma să ofere câștigătorului o enciclopedie la alegerea sa.*

Pariul nu a fost tranșat, însă Hawking a anunțat de curând că noile informații furnizate de teoria corzilor, prezentate anterior, demonstrează că ar putea exista o cale ca informația să reapară.¹²² Noua idee

* În 2004, la un an după publicarea prezentei ediții a acestei cărți, Hawking a recunoscut că a pierdut pariul și i-a dăruit lui Preskill o enciclopedie a *baseball*-ului. (N. red.)

este că, pentru tipul de găuri negre studiate de Strominger și Vafa și apoi de mulți alții, informația poate fi stocată și recuperată din branele constituente. Strominger a afirmat recent că această descoperire „i-a făcut pe mulți teoreticieni ai corzilor să pretindă că pariul a fost tranșant: informația e recuperată odată cu evaporarea găurii negre. După părerea mea, concluzia e prematură; mai sunt multe de făcut până să putem stabili că acest lucru e adevărat”¹²³. Vafa a fost de acord spunând că nu are „un răspuns la această întrebare, balanța se poate înclina în ambele părți”¹²⁴. Răspunsul la această întrebare este obiectivul principal al cercetărilor actuale. După cum spunea Hawking:

Majoritatea fizicienilor vor să creadă că informația nu se pierde, pentru că acest lucru ar face lumea mai sigură și mai previzibilă. Dar eu cred că, dacă luăm în serios teoria relativității generale a lui Einstein, trebuie să admitem și posibilitatea ca spațiul-timp să se înnoade, iar informația să se piardă printre cute. A determina dacă informația se pierde este una dintre problemele majore ale fizicii teoretice de azi.¹²⁵

Al doilea mister nedelegat al găurilor negre se referă la natura spațiului și timpului în punctul central al găurii negre.¹²⁶ O consecință directă a teoriei generale a relativității, descoperită de Schwarzschild în 1916, ne arată că masa și energia enorme din centrul găurii negre fac ca textura spațiului și timpului să fie sfâșiată, să se afle într-o stare de curbura infinită – să fie străpunsă de o singularitate spațială. Fizicienii au tras concluzia că, din moment ce toată materia care a trecut linia orizontului evenimentelor este atrasă inexorabil spre centrul găurii și odată ajunsă acolo ea nu mai poate fi recuperată, atunci însuși timpul sfârșește în centrul găurii negre. Alți fizicieni, care în cursul anilor au explorat proprietățile centrului găurii negre folosindu-se de ecuațiile lui Einstein, au sugerat că aici s-ar putea afla o cale spre un alt univers care se atașază de al nostru doar în centrul găurii negre. În linii mari, s-ar putea spune că acolo unde timpul din universul nostru se sfârșește începe timpul din universul atașat.

În capitolul următor vom cerceta unele dintre aceste posibilități uimitoare, dar acum e momentul să subliniem un aspect important. Trebuie să reținem concluzia esențială: masele enorme și dimensiunile foarte mici duc la densități inimaginabil de mari, ceea ce face imposibil

de folosit doar teoria clasică a lui Einstein și necesită introducerea mecanicii cuantice. Asta ne face să ne întrebăm ce are de spus teoria corzilor despre singularitatea spațiului și timpului din centrul găurilor negre. Acest subiect este intens cercetat actualmente, dar, ca și în cazul întrebării privind pierderea de informație, nu i s-a găsit încă un răspuns. Teoria corzilor se ocupă cu diverse alte singularități – rupturile și sfâșierile spațiului despre care am vorbit în capitolul 11 și în prima parte a acestui capitol.¹²⁷ Dacă ai văzut o singularitate, asta *nu* înseamnă că le-ai văzut pe toate. Textura universului nostru poate fi sfâșiata, ruptă și străpunsă în diferite moduri. Teoria corzilor ne-a oferit indicii despre unele singularități, dar altele, printre care și singularitatea găurilor negre, nu au putut fi până acum cercetate de teoreticienii corzilor. Din nou, motivul esențial este utilizarea metodelor perturbative în teoria corzilor, iar aceste aproximații ne împiedică să analizăm pe deplin și exact ce se întâmplă în adâncimile punctului central al unei găuri negre.

Totuși, grație marilor progrese înregistrate recent de metodele neper-turbative, precum și aplicării lor cu succes la alte aspecte ale găurilor negre, teoreticienii corzilor speră ca misterul fenomenelor din centrul găurilor negre să înceapă să iasă la iveală.

Reflecții asupra cosmologiei

De-a lungul istoriei, oamenii s-au străduit cu ardoare să înțeleagă originea universului. Nu există probabil nici o altă întrebare care să depășească în asemenea măsură granițele culturale și temporale, înaripând atât imaginația înaintașilor, cât și pe cea a cosmologilor moderni. La un nivel profund există o năzuință colectivă de a afla de ce există un univers, cum a ajuns la actuala formă și care sunt principiile care îi guvernează evoluția. Lucrul uimitor este că acum începe să apară acel cadru în care oamenii pot primi răspunsuri științifice la aceste întrebări.

Teoria științifică a creației acceptată în prezent afirmă că universul a cunoscut condiții extreme – energii, temperaturi și densități uriașe – la începuturile existenței sale. Aceste condiții necesită luarea în considerare și a mecanicii cuantice, și a gravitației, iar astfel nașterea universului devine o arenă vastă pentru exersarea noilor metode propuse de teoria corzilor. Vom vorbi în curând despre aceste noi idei, dar mai întâi să reamintim pe scurt scenariul cosmologic dinaintea teoriei corzilor, numit de regulă *modelul standard al cosmologiei*.

Modelul standard al cosmologiei

Teoria modernă asupra originii cosmosului a apărut la un deceniu și jumătate după ce Einstein și-a desăvârșit teoria generală a relativității. Deși Einstein a refuzat să accepte că, în conformitate cu propria lui teorie, universul nu este nici etern, nici static, Aleksandr Friedmann a făcut-o. Și, după cum am văzut în capitolul 3, Friedmann a descoperit ceea ce poartă numele de soluția big bang la ecuațiile lui Einstein –

o soluție care afirmă că universul a apărut în mod violent dintr-o stare de comprimare infinită, iar acum se află în expansiune ca urmare a acelei explozii primordiale. Einstein era atât de convins că asemenea soluții variabile în timp nu erau o consecință a teoriei sale, încât a publicat un articol în care pretindea că găsisese o greșeală fatală în lucrările lui Friedmann. Totuși, opt luni mai târziu, Friedmann a reușit să-l convingă pe Einstein că nu era nici o greșeală. Einstein și-a retras obiecția în mod public, dar fără convingere. E clar că Einstein nu credea că rezultatele lui Friedmann aveau vreo relevanță pentru univers. După aproximativ cinci ani, observațiile minuțioase ale lui Hubble făcute cu un telescop de o sută de țoli la Observatorul Mount Wilson au confirmat că, într-adevăr, universul e în expansiune. Cercetările lui Friedmann, remodelate de fizicienii Howard Robertson și Artur Walker într-o formă mai sistematică și mai eficientă, constituie încă bazele cosmologiei moderne.

Teoria modernă a originilor cosmosului susține următoarele: cu aproximativ 15 miliarde de ani în urmă, universul a apărut în urma unui eveniment violent energetic care a produs tot spațiul și toată materia. (Nu trebuie să căutăm prea mult pentru a afla locul unde s-a petrecut big bang-ul – el s-a produs acolo unde suntem noi acum și pretutindeni; la început, toate pozițiile pe care acum le vedem separate erau în *același* loc.) La 10^{-43} secunde de la big bang, după așa-numitul *timp Planck*, temperatura universului, conform calculelor, era de aproximativ 10^{32} grade Kelvin, de vreo 10 milioane de miliarde de miliarde de ori mai mare decât în interiorul Soarelui. Cu trecerea timpului, universul s-a extins și s-a răcit, iar plasma cosmică primordială, inițial omogenă și fierbinte, a început să formeze vârtejuri și aglomerări. La aproximativ o sutime de miime de secundă după big bang materia se răcise suficient (până la 10 mii de miliarde de grade Kelvin, cam de un milion de ori mai fierbinte decât interiorul Soarelui), așa încât cuarcii să se unească în grupuri de trei, formând protoni și neutroni. O sutime de secundă mai târziu, condițiile erau prielnice pentru ca nucleeele unora dintre cele mai ușoare elemente ale tabelului periodic să înceapă să se închege din plasma de particule. În următoarele trei minute, cum universul s-a răcit până la aproape un miliard de grade, nucleeele predominante erau cele de hidrogen și heliu, cu urme de deuteriu (hidrogenul „greu”) și litu. Această perioadă este cunoscută sub numele de *nucleosinteza primordială*.

În următoarele câteva sute de mii de ani nu s-au întâmplat prea multe lucruri, în afara continuei expansiuni și răcirii. Dar apoi, când temperatura a scăzut la câteva mii de grade, mișcarea violentă a electronilor s-a domolit, iar nucleele atomice, în special hidrogenul și heliul, au putut captura electronii, formând primii atomi neutri din punct de vedere electric. A fost un moment-cheie: de atunci universul a devenit transparent. Înainte de era capturării electronilor, universul era umplut de o plasmă densă de particule încărcate electric, unele pozitiv, ca nucleele, altele negativ, cum ar fi electronii. Fotonii, care interacționează numai cu obiecte încărcate electric, erau izbiți continuu de particulele încărcate, neputând traversa o distanță cât de mică fără a se ciocni sau a fi absorbiți. Bariera de particule încărcate care nu permitea mișcarea liberă a fotonilor făcea ca universul să pară complet opac, ceva asemănător dimineților cu ceață deasă sau furtunilor orbitoare de zăpadă. Dar, când au apărut pe orbitele din jurul nucleelor pozitive electroni încărcăți negativ, creând atomi neutri electric, ceața s-a risipit. Din acel moment, fotonii proveniți din big bang au circulat nestințeriți, iar întreaga întindere a universului a devenit vizibilă.

După aproximativ un miliard de ani, universul se calmase mult față de începuturile sale frenetice, iar galaxiile, stelele și în cele din urmă planetele au început să apară prin aglomerarea elementelor primordiale sub acțiunea gravitației. Astăzi, la aproape 15 miliarde de ani de la big bang, ne putem minuna și de măreția cosmosului, și de capacitatea noastră de a făuri o teorie rațională și testabilă experimental despre originea cosmosului.

Dar cât ne putem încrede în teoria big bang-ului?

Testarea big bang-ului

Cercetând universul cu cele mai puternice telescoape, astronomii pot vedea lumina care a fost emisă de galaxii și cuasari la doar câteva miliarde de ani după big bang. Aceasta le permite să verifice expansiunea universului prezisă de teoria big bang-ului până în fazele de început ale universului, iar potrivirea pare perfectă. Pentru a testa teoria pentru perioade mai timpurii, fizicienii și astronomii trebuie să folo-

sească metode indirecte. Una dintre cele mai sofisticate abordări implică *radiația cosmică de fond*.

Dacă ați pus mâna pe un cauciuc de bicicletă după ce ați pompat cu putere aer în el, atunci știți că e cald. O parte din energia cheltuită prin acționarea repetată a pistonului duce la creșterea temperaturii aerului din cauciuc. Acest fenomen reflectă un principiu general: când obiectele sunt comprimate, ele se încălzesc. Invers, când obiectele se decompimă (se destind), ele se răcesc. Aparatele de aer condiționat și frigiderele funcționează bazându-se pe aceste principii, prin supunerea substanțelor, asemenea freonului, la cicluri repetate de compresie și destindere (sau evaporare/condensare) pentru a obține transferul de căldură în direcția dorită. Deși sunt aplicații simple ale fizicii pe Pământ, acestea dezvăluie comportamentul cosmosului în întregul său.

Am văzut mai sus că, după ce electronii se alătură nucleelor pentru a forma atomi, fotonii sunt liberi să se deplaseze nestingheriți prin univers. Asta înseamnă că universul este umplut cu un „gaz“ de fotoni care se deplasează în diferite direcții uniform distribuite prin cosmos. Odată cu expansiunea universului, acest gaz de fotoni care călătoresc liber se extinde și el, fiindcă universul este incinta care îl conține. Și la fel cum temperatura unui gaz mai convențional (ca aerul dintr-un cauciuc de bicicletă) scade odată cu expansiunea lui, temperatura acestui gaz de fotoni scade odată cu expansiunea universului. De fapt, încă din anii '50, fizicieni ca George Gamow și studenții lui Ralph Alpher și Robert Hermann, iar de pe la mijlocul anilor '60 Robert Dicke și Jim Peebles au înțeles că universul actual trebuie să fie îmbibat aproape uniform cu acești fotoni primordialii, care de-a lungul ultimelor 15 miliarde de ani de expansiune cosmică s-au răcit ajungând la doar câteva grade peste zero absolut.¹²⁸ În 1965, Arno Penzias și Robert Wilson de la Laboratoarele Bell din New Jersey au făcut din întâmplare una din cele mai mari descoperiri ale vremurilor noastre atunci când au detectat această urmă a big bang-ului în timp ce lucrau la construcția unei antene pentru comunicațiile prin satelit. Cercetările ulterioare au rafinat și teoria, și experimentul, culminând cu măsurătorile făcute de satelitul COBE (Cosmic Background Explorer) la începutul anilor '90. Folosind aceste date, fizicienii și astronomii au confirmat cu precizie faptul că universul *este* umplut cu microunde (dacă ochii noștri ar fi sensibili la microunde, am observa o radiație difuză în jurul nostru) corespunzând unor temperaturi de aproximativ 2,7 grade peste zero

absolut, exact așa cum prevăzuse teoria big bang-ului. Mai concret, în *fiecare* metru cub de univers, inclusiv cel pe care-l ocupăm fiecare dintre noi în acest moment, există aproximativ 400 de milioane de fotoni ce alcătuiesc întinsul ocean cosmic de microunde care constituie un ecou al creației. Un anume procent din „punctele” care apar pe ecranul televizorului nostru când cablul de la antenă e deconectat sau când stația de televiziune și-a încetat transmisia se datorează acestei reminescente palide a mării explozii. Concordanța între teorie și datele de observație confirmă imaginea cosmologică a mării explozii până în timpurile când fotonii se mișcau pentru prima dată liberi prin univers, cu aproximativ câteva sute de mii de ani după big bang.

Putem oare testa teoria big bang-ului și pentru perioade mai vechi? Folosind principiile standard ale teoriei nucleare și ale termodinamicii, fizicienii pot face predicții exacte asupra abundenței relative a elementelor ușoare produse în timpul perioadei de nucleosinteză primordială, care a avut loc între o sutime de secundă și câteva minute după big bang. De exemplu, conform teoriei, aproape 23% din univers ar trebui să fie compus din heliu. Măsurând abundența heliului din stele și nebuloase, astronomii au adunat dovezi concludente care susțin predicția teoretică. Și mai impresionantă este confirmarea predicției privind abundența deuteriului, pentru că nu există nici un proces astrofizic în afară de big bang care să-i explice prezența limitată, dar certă, în cosmos. Confirmarea abundenței deuteriului și, mai recent, a litiului validează înțelegerea la care am ajuns asupra fizicii universului timpuriu până în vremurile sintezei primordiale.

Succesul este remarcabil. Toate datele pe care le deținem confirmă o teorie cosmologică în stare să descrie universul încă de la o sutime de secundă după big bang și până în prezent, adică la aproape 15 miliarde de ani după big bang. Nu trebuie însă pierdut din vedere faptul că noul univers a evoluat cu o viteză fenomenală. Frațiuni minuscule de secundă – *mult* mai mici decât o sutime de secundă – formează epocile cosmice în timpul cărora s-au imprimat trăsăturile de lungă durată ale lumii. Astfel, fizicienii și-au continuat cercetările, încercând să explice universul și mai timpuriu. Odată cu regresia în timp, universul devenind din ce în ce mai mic, mai cald și mai dens, descrierea cuantică a materiei și a forțelor e din ce în ce mai importantă. După cum am văzut în capitolele anterioare, teoria cuantică de câmp a particulelor punctiforme poate fi aplicată până când energiile parti-

culelor ajung în jurul energiei Planck. În context cosmic, aceasta s-a petrecut când întregul univers avea mărimea unui grăunte de dimensiuni Planck, cu o densitate pentru care nu există metaforă sau analogie: densitatea universului la timpul Planck era pur și simplu *colosală*. La asemenea energii și densități gravitația și mecanica cuantică nu mai pot fi tratate ca două entități separate, așa cum se întâmplă în teoria cuantică de câmp a particulelor punctiforme, ci va trebui să folosim teoria corzilor la și dincolo de aceste energii uriașe. În termeni temporali, întâlnim aceste energii și densități pentru perioade mai timpurii decât timpul Planck de 10^{-43} secunde după big bang, deci această epocă este arena cosmologică a teoriei corzilor.

Să ne îndreptăm spre această eră văzând mai întâi ce ne spune teoria cosmică standard despre univers la mai puțin de o sutime de secundă de la big bang, dar după timpul Planck.

De la timpul Planck la o sutime de secundă după big bang

Să ne amintim din capitolul 7 că cele trei forțe negravitaționale par să fuzioneze în acel mediu fierbinte al universului primordial. Calcululele fizicienilor privind variația tăriei acestor forțe cu energia și temperatura arată că înainte de aproximativ 10^{-35} secunde de la big bang forțele tari, slabe și electromagnetice constituiau o singură „super” forță unificată. În acel stadiu, universul era mult mai simetric decât este astăzi. Asemeni omogenizării care se obține când mai multe metale diferite sunt încălzite și topite împreună într-un aliaj, diferențele semnificative dintre forțele pe care le observăm acum erau anulate de valorile extreme ale energiilor și temperaturilor din universul primordial. Formalismul teoriei cuantice de câmp ne arată că, odată cu trecerea timpului și cu răcirea și expansiunea universului, această simetrie s-a redus brusc în câteva rânduri, având ca ultim rezultat formele relativ asimetrice pe care le cunoaștem.

Nu e greu de înțeles fizica ce stă la baza acestei reduceri de simetrie, sau *rupere de simetrie*, cum este ea numită în termeni de specialitate. Să ne imaginăm un rezervor mare umplut cu apă. Moleculele de H_2O sunt uniform distribuite în rezervor și, indiferent de unghiul

sub care privești apa, ea arată la fel. Să privim acum rezervorul în timp ce scădem temperatura. La început nu se observă vreo diferență. La scară microscopică, viteza medie a moleculelor de apă scade, dar asta e cam tot ce se întâmplă. Când temperatura scade la 0 grade Celsius, se observă însă brusc o diferență radicală. Apa lichidă începe să înghețe și să se transforme în gheață. După cum am văzut în capitolul anterior, acesta e un exemplu de tranziție de fază. Esențial în cadrul discuției de față e faptul că tranziția de fază duce la scăderea simetriei moleculelor de H_2O . Dacă apa lichidă arată la fel indiferent de unghiul din care o privești – e simetrică la rotații –, gheața solidă e diferită. Ea are o structură cristalină, ceea ce înseamnă că, dacă o examinezi cu suficientă precizie, ea va arăta diferit din unghiuri diferite. Tranziția de fază a avut ca rezultat scăderea simetriei la rotații.

Deși am adus în discuție un singur exemplu familiar, observația poate fi generalizată: când scade temperatura multora dintre sistemele fizice, la un prag critic ele trec printr-o tranziție de fază care duce la scăderea sau „ruperea“ unora dintre simetriile anterioare. De fapt, un sistem poate trece printr-o serie de tranziții de fază dacă temperatura variază într-un domeniu suficient de larg. Apa constituie din nou un exemplu simplu. Dacă începem la temperatura de 100° C, H_2O este un gaz: abur. În această stare sistemul are și mai multă simetrie decât în faza lichidă, pentru că acum moleculele individuale de apă au fost eliberate din legătura care le menține laolaltă în forma lichidă. Ele se agită în interiorul recipientului, fiind toate pe picior de egalitate, fără a forma aglomerări sau „bulgări“ în care grupuri de molecule ies în evidență printr-o asociere mai strânsă, în detrimentul altora. La temperaturi suficient de înalte predomină democrația moleculară. Odată cu scăderea temperaturii, sub 100° C, se vor forma picături de apă la tranziția de fază gaz-lichid, deci simetria a fost redusă. Continuând scăderea temperaturii nu se vor petrece fenomene radicale până ajungem la 0° C, când, după cum am spus mai devreme, are loc tranziția de fază apă/lichidă – gheață/solidă care duce la o altă scădere abruptă a simetriei.

Fizicienii consideră că între timpul Planck și sutimea de secundă de la big bang universul s-a comportat asemănător, trecând prin cel puțin două tranziții de fază. La temperaturi de peste 10^{28} grade Kelvin, cele trei forțe negravitaționale apăreau ca una singură. (La sfârșitul acestui capitol vom vorbi despre includerea forței gravitaționale prin

teoria corzilor în această fuziune la temperaturi înalte.) Dar, odată cu scăderea temperaturii sub 10^{28} grade Kelvin, universul a trecut printr-o tranziție de fază în care cele trei forțe au cristalizat pe căi diferite din uniunea lor. Tăriile lor relative și detaliile acțiunii lor asupra materiei au început să se deosebească. Astfel, simetria evidentă dintre aceste forțe la temperaturi înalte a fost ruptă odată cu răcirea universului. Cercetările lui Glashow, Salam și Weinberg (vezi capitolul 5) demonstrează însă că nu întreaga simetrie de la temperaturile înalte a fost distrusă: forțele slabe și cele electromagnetice sunt încă strâns împletite. Odată cu răcirea și expansiunea în continuare a universului, nu s-au produs schimbări majore până când s-a ajuns la 10^{15} grade Kelvin, cam de 100 de milioane de ori temperatura din centrul Soarelui; atunci universul a trecut printr-o altă tranziție de fază care a afectat forțele slabe și electromagnetice. La această temperatură, și ele au cristalizat din uniunea anterioară, mai simetrică, iar cum universul continua să se răcească, diferențele dintre ele au crescut. Aceste două tranziții de fază sunt răspunzătoare pentru apariția celor trei forțe negravitaționale, aparent distincte, din lumea actuală, iar această scurtă incursiune în istoria cosmosului demonstrează că ele sunt de fapt profund înrudite.

O enigmă cosmologică

Această eră cosmică post-Planck oferă un cadru elegant, coerent și accesibil calculelor pentru înțelegerea universului timpuriu. Dar, așa cum se întâmplă cu cele mai multe teorii de succes, noile rezultate ridică și mai multe întrebări de detaliu. Unele dintre aceste întrebări, deși nu invalidează scenariul cosmologic standard, pun în evidență aspecte stranie care necesită o teorie mai profundă. Să ne oprim asupra unuia dintre ele. Se numește *problema orizontului* și constituie un important subiect al cosmologiei moderne.

Studii detaliate ale radiației cosmice de fond au arătat că, indiferent în ce direcție a spațiului îndreptăm antena, temperatura radiației este aceeași, cu o precizie de unu la 100 000. Dacă ne gândim puțin, vedem că este destul de ciudat. De ce ar avea diferite zone din univers, separate prin distanțe enorme, temperaturi atât de bine corelate? O rezolvare oarecum naturală a acestui mister ar porni de la observația că

două puncte diametral opuse ale universului se află acum la mare distanță, dar, la fel ca gemenii separați la naștere, în momentele timpurii ale universului au fost (împreună cu tot restul universului) foarte apropiate. Odată ce au același punct de origine, ați putea crede că nu e deloc surprinzător că împărtășesc trăsături fizice comune cum ar fi temperatura lor.

În cosmologia standard a big bang-ului această idee e falsă. Și iată de ce. O farfurie cu supă fierbinte se răcește treptat la temperatura camerei, pentru că este în contact cu aerul înconjurător, mai rece. Dacă aștepți suficient de mult, temperatura supei și cea a aerului vor deveni, prin acest contact reciproc, identice. Însă, dacă supa se află într-un termos, acesta îi va reține căldura pentru un timp mult mai îndelungat, fiindcă există mai puțină comunicare cu mediul exterior. Acest lucru reflectă faptul că omogenizarea temperaturii dintre două corpuri se bazează pe contactul lor desăvârșit și prelungit. Pentru a testa ideea că poziții din spațiu care sunt actualmente separate de distanțe mari au aceeași temperatură datorită contactului lor inițial, va trebui să examinăm eficiența schimbului de informație dintre ele în universul timpuriu. Am putea fi tentați să ne închipuim că pozițiile mai apropiate din trecutul îndepărtat făceau comunicarea mai ușoară. Dar proximitatea spațială e doar o parte a problemei. Cealaltă parte este durată.

Să ne imaginăm că studiem „filmul“ expansiunii cosmice, însă derulat invers, din prezent spre big bang. Cum viteza luminii stabilește o limită a vitezei cu care un semnal sau o informație de orice fel poate fi transmisă, materia din două regiuni spațiale poate face schimb de căldură, deci poate ajunge la o temperatură comună, doar dacă distanța dintre regiuni la un anumit moment este mai mică decât distanța pe care lumina ar fi putut s-o parcurgă de la momentul big bang-ului. Astfel, pe măsură ce derulăm înapoi filmul, vedem că există o competiție între gradul de apropiere la care se află regiunile noastre spațiale și cât de mult trebuie să ne întoarcem în timp pentru ca ele să ajungă la această distanță. De exemplu, dacă pentru a avea o distanță de 300 000 km între cele două poziții din spațiu va trebui să derulăm filmul până la mai puțin de o secundă după big bang, atunci se observă că, în ciuda apropierii, nu există nici o șansă ca ele să se influențeze una pe alta, fiindcă lumina are nevoie de o secundă întreagă pentru a se deplasa între ele.¹²⁹ Dacă vrem ca distanța dintre ele să fie mult mai mică, de pildă 300 km, atunci trebuie să derulăm filmul până la

o miime de secundă după big bang, ceea ce ne duce la concluzia că timpul este din nou insuficient pentru ca lumina să poată parcurge cei 300 km care despart cele două poziții. Continuând cu același gen de raționament, dacă trebuie să derulăm filmul la mai puțin de o miliardime de secundă după marea explozie, pentru a avea distanța dintre aceste regiuni de un metru, vom vedea că ele tot nu se pot influența reciproc fiindcă nu a trecut suficient timp de la big bang pentru ca lumina să fi parcurs distanța dintre ele. Asta ne demonstrează că, dacă două obiecte devin din ce în ce mai apropiate pe măsură ce ne întoarcem în timp spre marea explozie, nu înseamnă neapărat că între ele a avut loc contactul termic – ca acela dintre supă și aer – necesar pentru a le aduce la aceeași temperatură.

Fizicienii au arătat că aceasta este problema care apare în modelul big bang standard. Calculele detaliate demonstrează că pentru regiunile din spațiu separate în prezent prin mari distanțe nu putea avea loc schimbul de căldură care să explice faptul că au acum aceeași temperatură. Cum cuvântul „orizont“ trimite la „cât de mult putem vedea“ – distanța pe care lumina o poate parcurge – fizicienii numesc această uniformitate inexplicabilă a temperaturii de-a lungul vastului ocean cosmic „problema orizontului“. Faptul că problema rămâne neexplicată nu înseamnă că teoria cosmologică standard este greșită. Uniformitatea temperaturii ne arată că pierdem din vedere o parte importantă din scenariul cosmologic. În 1979, fizicianul Alan Guth, acum la Institutul Tehnologic din Massachusetts, a reușit să scrie capitolul care lipsea din scenariu.

Inflația

Problema orizontului își are originea în faptul că, pentru a apropia două regiuni ale universului separate de o distanță foarte mare, trebuie să derulăm filmul cosmic mult înapoi, spre începutul timpului. Atât de departe în trecut, încât nici o influență fizică nu a avut suficient timp pentru a se deplasa de la o regiune la alta. Dificultatea constă în aceea că, pe măsură ce derulăm filmul cosmic înapoi și ne apropiem de big bang, universul nu se micșorează suficient de repede.

Acesta este fondul problemei, însă merită să o cercetăm mai atent. Problema orizontului pornește de la faptul că, la fel ca în cazul unei

mingi aruncate în sus, forța gravitațională face ca ritmul de expansiune a universului să fie *încetinit*. Asta înseamnă că, de exemplu, pentru a înjumătăți distanța care separă două poziții din spațiu, va trebui să derulăm filmul cu mai mult de jumătate din vârsta universului. Mai puțin timp de la big bang, proporțional vorbind, înseamnă că este *mai dificil* ca cele două regiuni să comunice, deși ele se află mai aproape.

Rezolvarea pe care Guth a dat-o problemei orizontului este acum simplu de expus. El a găsit o altă soluție a ecuațiilor lui Einstein, în care universul foarte timpuriu trece printr-o scurtă perioadă de expansiune extrem de rapidă, perioadă în timpul căreia se „umflă” în dimensiuni cu o rată de expansiune *exponențială*. Spre deosebire de cazul mingii care e încetinită după ce a fost aruncată în sus, expansiunea exponențială devine tot mai *rapidă* cu trecerea timpului. Când derulăm filmul cosmic în sens invers, expansiunea accelerantă se transformă în contracție accelerată. Asta înseamnă că pentru a înjumătăți distanța dintre două poziții din cosmos (în epoca exponențială), trebuie să derulăm filmul înapoi cu mai puțin de jumătate – de fapt, cu mult mai puțin. A derula mai puțin filmul înapoi implică faptul că două regiuni vor fi avut mai mult timp pentru a comunica termic și, asemeni supei calde și aerului, ele vor fi avut mai mult timp să ajungă la aceeași temperatură.

Prin descoperirea lui Guth și contribuțiile ulterioare ale lui Andrei Linde, actualmente la Universitatea Stanford, Paul Steinhardt și Andreas Albrecht, de la Universitatea din Pennsylvania, și ale multor alora, modelul cosmologic standard a fost refăcut rezultând modelul cosmologic *inflaționar*. În acest cadru, modelul cosmologic standard este modificat într-un interval – între aproximativ 10^{-36} și 10^{-34} secunde după marea explozie – timp, în care universul s-a extins cu colosalul factor de cel puțin 10^{-30} în comparație cu un factor de aproximativ o sută în cursul aceluiași interval de timp, conform scenariului standard. Asta înseamnă că, în aproximativ o miliardime de miliardime de miliardime de miliardime de secundă de la big bang, dimensiunile universului au crescut cu un procentaj mai mare decât în cele 15 miliarde de ani scurse de atunci. Înainte de această expansiune, materia care se află acum în zone îndepărtate din cosmos era mult mai apropiată decât ne spune modelul cosmologic standard, ceea ce face cu puțință stabilirea unei temperaturi comune. Apoi, grație scurtei inflații cosmo-

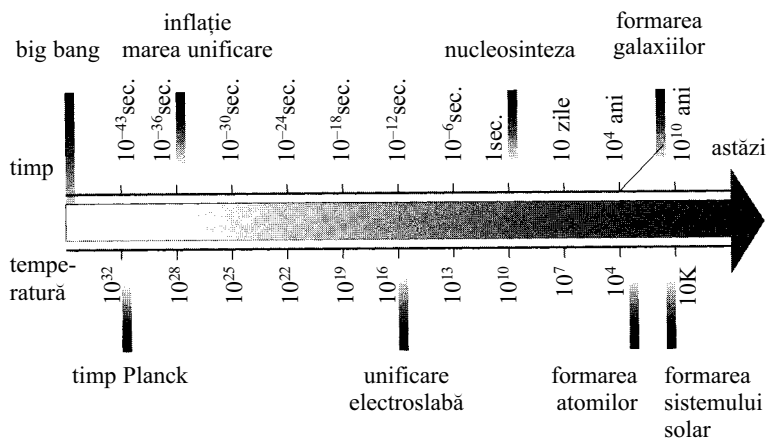

Figura 14.1 O linie a timpului pe care sunt marcate câteva momente-cheie din istoria universului.

gice – urmată de expansiunea obișnuită, conformă cu modelul cosmo-logic standard – aceste regiuni ale spațiului au putut fi separate prin imensele distanțe pe care le vedem în prezent. Astfel, scurta, dar pro-funda modificare inflaționară a modelului cosmologic standard rezolvă problema orizontului (precum și alte probleme importante pe care nu le-am menționat), fiind larg acceptată de cosmologi.¹³⁰

Figura 14.1 rezumă istoria universului de la timpul Planck și până în zilele noastre, în conformitate cu teoria actuală.

Cosmologia și teoria supercorzilor

În figura 14.1 există un interval îngust, între big bang și timpul Planck, despre care n-am discutat. Aplicând orbește acelei regiuni ecuațiile teoriei generale a relativității, fizicienii au descoperit că universul continuă să se micșoreze, devenind tot mai fierbinte și tot mai dens, pe măsură ce ne întoarcem în timp spre big bang. La momentul zero, când dimensiunea universului dispare, temperatura și densitatea tind spre infinit, ceea ce reprezintă un semnal clar că acest model teoretic al universului, bazat pe gravitația clasică a teoriei generale a relati-vității, e inutilizabil.

Natura ne spune deci că în asemenea condiții trebuie să contopim teoria generalizată a relativității cu mecanica cuantică – cu alte cuvinte, să folosim teoria corzilor. În prezent, cercetările privind implicațiile teoriei corzilor asupra cosmologiei sunt într-un stadiu incipient. Metodele perturbative ne dau, în cel mai fericit caz, o idee vagă, pentru că valorile extreme ale energiei, temperaturii și densității necesită o analiză precisă. Deși a doua revoluție a supercorzilor a furnizat câteva tehnici neperturbative, va trece încă destul timp până când acestea vor fi cizelate pentru a fi folosite la calcule cosmologice. Totuși, în cursul ultimului deceniu, fizicienii au făcut deja primii pași spre înțelegerea cosmologiei corzilor. Iată ce au descoperit.

Se pare că există trei căi esențiale prin care teoria corzilor modifică modelul cosmologic standard. În primul rând, teoria corzilor implică, într-o manieră care mai trebuie încă lămurită, faptul că universul are o dimensiune minimă posibilă. Aceasta are consecințe profunde asupra modului nostru de a privi universul chiar în momentul marii explozii, când teoria standard pretinde că dimensiunea lui a scăzut până la zero. În al doilea rând, teoria corzilor prezintă o dualitate rază mică/rază mare (legată direct de dimensiunea minimă posibilă), care de asemenea are implicații cosmologice profunde, după cum vom vedea în curând. În fine, teoria corzilor are mai mult de patru dimensiuni spațiale și, din punct de vedere cosmologic, trebuie să urmărim evoluția tuturor dimensiunilor. Să discutăm acum detaliat aceste trei aspecte.

La început a fost un grăunte de dimensiuni Planck

Pe la sfârșitul anilor 1980, Robert Brandenberger și Cumrun Vafa au făcut primii pași pentru a înțelege cum modifică teoria corzilor concluziile modelului cosmologic standard. Ei au ajuns la două descoperiri importante. Mai întâi, când ne întoarcem în timp către începuturi, temperatura continuă să crească până ce dimensiunea universului atinge aproximativ lungimea Planck în toate direcțiile. Atunci însă, temperatura ajunge la un *maximum* și începe să *scadă*. Motivul nu e greu de înțeles. Pentru simplitate să ne închipuim (așa cum au făcut Brandenberger și Vafa) că toate dimensiunile spațiale ale universului sunt circulare. Când dăm ceasul înapoi în timp, raza fiecăreia dintre aceste

dimensiuni scade, iar temperatura universului crește. Dar, când fiecare rază scade sub lungimea Planck, teoria corzilor ne spune că, din punct de vedere fizic, situația e identică cu cea în care, după ce scad până la lungimea Planck, razele încep să crească. Cum temperatura scade pe măsură ce universul se extinde, ne-am aștepta ca încercările inutile de a restrânge universul sub lungimea Planck să ducă la creșterea temperaturii, după ce aceasta va fi atins o valoare maximă. Prin calcule amănunțite, Brandenberger și Vafa au verificat explicit că într-adevăr așa stau lucrurile.

Asta i-a condus pe Brandenberger și pe Vafa la următoarea imagine cosmologică. La început, toate dimensiunile spațiale ale teoriei corzilor erau strâns încolăcite până la cea mai mică valoare posibilă, care este aproximativ lungimea Planck. Temperatura și energia sunt mari, dar nu infinite, căci teoria corzilor a evitat aceste dificultăți provocate de punctul inițial de dimensiune zero, infinit comprimat. În acest moment de început al universului, toate dimensiunile spațiale ale teoriei corzilor sunt pe picior de egalitate – sunt perfect simetrice – strânse într-un grăunte multidimensional la scara Planck. Apoi, conform lui Brandenberger și Vafa, universul cunoaște prima etapă de reducere a simetriei, când, la aproximativ timpul Planck, trei dintre dimensiunile spațiale încep să se extindă, iar toate celelalte rămân la scara Planck. Aceste trei dimensiuni spațiale sunt identificate cu cele din scenariul cosmologic inflaționar, evoluția de după timpul Planck rezumată în figura 14.1 intră în acțiune, iar aceste trei dimensiuni se extind până la forma lor observabilă în prezent.

De ce trei?

Ne vine imediat în minte următoarea întrebare: ce determină ca reducerea de simetrie să pună în evidență exact trei dimensiuni spațiale pentru expansiune? Adică, dincolo de faptul experimental testabil că doar trei dintre dimensiunile spațiale s-au extins la o mărime observabilă, poate oare teoria corzilor furniza un motiv fundamental pentru care nu s-au extins dimensiunile spațiale într-un număr diferit (patru, cinci, șase, și așa mai departe) sau, și mai simetric, toate? Brandenberger și Vafa au găsit o explicație posibilă. Să ne amintim că dualitatea

rază mică/rază mare se bazează pe faptul că, atunci când o dimensiune e încolăcită în formă de cerc, o coardă se poate înfășura în jurul ei. Brandenberger și Vafa au înțeles că, la fel ca benzile elastice înfășurate în jurul unei camere de bicicletă, asemenea corzi înfășurate tind să strângă dimensiunile pe care le înconjoară, împiedicând extinderea lor. La prima vedere asta ar însemna că toate dimensiunile ar fi încolăcite, din moment ce corzile se înfășoară în jurul tuturor dimensiunilor. Dar, dacă o coardă înfășurată și partenerul ei anticoardă (în mare, e vorba despre o coardă care înfășoară dimensiunea în direcție opusă) intră în contact, ele se vor anihila imediat una pe alta, rezultând o coardă *neînfășurată*. Dacă asemenea procese se petrec cu suficientă rapiditate și eficiență, o parte din strângerea tip bandă elastică va fi eliminată, permițând dimensiunilor să se extindă. Brandenberger și Vafa au sugerat că această reducere a efectului de sugrumare a corzilor înfășurate are loc doar în trei dintre dimensiunile spațiale. Iată și motivul.

Să ne imaginăm două particule punctiforme deplasându-se de-a lungul unei linii asemănătoare întinderii spațiale a Țării Liniare. Dacă nu au viteze egale, în cele din urmă se vor ciocni. Să observăm că dacă aceleași două particule punctiforme se deplasează la întâmplare într-un plan bidimensional asemeni întinderii spațiale a Țării Plate, este foarte probabil să nu se ciocnească niciodată. A doua dimensiune spațială deschide noi posibilități de traiectorii pentru fiecare particulă, iar majoritatea lor nu se intersectează între ele în același punct și la același moment de timp. Într-un spațiu cu trei, patru sau un număr mai mare de dimensiuni, este din ce în ce mai puțin probabil ca cele două particule punctiforme să se întâlnească vreodată. Brandenberger și Vafa au înțeles că un raționament analog este valabil și dacă înlocuim particulele punctiforme cu bucle de corzi înfășurate în jurul dimensiunilor spațiale. Deși este mult mai greu de imaginat, dacă există *trei* sau mai puține dimensiuni spațiale circulare, este probabil ca două corzi înfășurate să se ciocnească – analogul a ceea ce se întâmplă în cazul a două particule care se mișcă într-o singură dimensiune. Dar în patru sau mai multe dimensiuni spațiale, corzile înfășurate au probabilitate mai mică de a se ciocni vreodată – analogul situației celor două particule punctiforme într-un spațiu cu două sau mai multe dimensiuni.¹³¹

Aceasta conduce la următoarea imagine. În primele momente ale universului, agitația datorată temperaturii înalte, dar finite, determină

toate dimensiunile circulare să se extindă. Atunci, corzile înfășurate în jurul lor împiedică extinderea, determinând dimensiunile să se strângă înapoi la raza lor inițială de lungime Planck. Însă, mai devreme sau mai târziu, o fluctuație termică aleatoare va face ca trei dimensiuni să crească mai mult decât celelalte și, conform celor discutate anterior, pentru corzile care se înfășoară în jurul acestora probabilitatea de ciocnire va fi mare. Aproximativ jumătate din ciocniri vor implica perechi coardă/anticoardă, ducând la anihilări care slăbesc continuu strângerea, ceea ce permite acestor trei dimensiuni să continue să se extindă. Cu cât se extind mai mult, cu atât devine mai puțin probabil ca alte corzi să se înfășoare în jurul lor, căci e nevoie de mai multă energie pentru ca o coardă să se înfășoare în jurul unei dimensiuni mai mari. Astfel, expansiunea e autoîntreținută, devenind din ce în ce mai puțin constrânsă pe măsură ce dimensiunile cresc. Acum putem să ne imaginăm că cele trei dimensiuni spațiale continuă să evolueze în maniera prezentată în secțiunile anterioare și să se extindă la o scară la fel de mare sau mai mare decât cea a universului observabil în prezent.

Cosmologia și formele Calabi-Yau

Pentru simplificare, Brandenberger și Vafa și-au imaginat că toate dimensiunile spațiale sunt circulare. De fapt, așa cum am văzut în capitolul 8, dacă dimensiunile circulare sunt suficient de mari pentru a închide cercul dincolo de capacitatea noastră actuală de observație, forma circulară e în acord cu universul pe care îl vedem. Pentru dimensiunile care rămân mici, mai realist e să considerăm că ele sunt încolăcite într-o formă Calabi-Yau mai complicată. Desigur, se pune întrebarea: care spațiu Calabi-Yau? Cum poate fi determinat acest spațiu? Nimeni nu a fost în stare să găsească răspunsul. Dar, combinând rezultatele legate de transformările topologice violente din capitolul anterior cu aceste noi idei cosmologice, am putea sugera o metodă de determinare a lui. De la tranzițiile conice cu rupere a spațiului știm că orice formă Calabi-Yau se poate transforma în oricare alta. Ne putem deci închipui că în momentele agitate și fierbinți de după marea explozie, componenta Calabi-Yau încolăcită a spațiului rămâne

mică, însă efectuează un dans frenetic în care textura sa se rupe și se reface de multe ori, trecând rapid printr-un lung șir de diferite forme Calabi-Yau. Odată cu răcirea universului și cu extinderea a trei dintre dimensiunile spațiale, ritmul tranzițiilor de la o formă Calabi-Yau la alta încetinește, iar dimensiunile suplimentare se stabilesc finalmente într-o formă Calabi-Yau care dă naștere trăsăturilor fizice observate în lumea din jurul nostru. Dificultatea cu care se confruntă fizicienii este de a înțelege în detaliu evoluția componentei Calabi-Yau astfel încât actuala ei formă să poată fi prezisă pornind de la principii teoretice. Proprietatea formelor Calabi-Yau de a se transforma în mod continuu unele în altele face ca alegerea unei forme Calabi-Yau dintre multe altele să se reducă la o problemă de cosmologie.¹³²

Înainte de începuturi?

În lipsa ecuațiilor exacte ale teoriei corzilor, Brandenberger și Vafa au fost obligați să facă numeroase aproximații și presupuneri în studiile lor cosmologice. După cum spunea Vafa de curând,

Cercetările noastre pun în evidență calea pe care teoria corzilor ne permite să pornim în abordarea problemelor nerezolvate în cadrul modelului standard al cosmologiei. Se observă, de exemplu, că noțiunea de singularitate inițială poate fi complet evitată de teoria corzilor. Dar, din cauza dificultăților de a efectua calcule pe care să ne putem bizui în asemenea situații extreme, cercetările noastre oferă doar o primă privire asupra cosmologiei corzilor și suntem încă foarte departe de o înțelegere deplină.¹³³

De la apariția lucrării lui Brandenberger și Vafa, fizicienii au făcut progrese constante în înțelegerea cosmologiei corzilor. Gabriele Veneziano și colaboratorul său Maurizio Gasperini de la Universitatea din Torino au creat propria lor versiune a cosmologiei corzilor, care are anumite trăsături comune cu scenariul descris anterior, dar diferă în multe privințe. Ca și în lucrarea lui Brandenberger și Vafa, ei se bazează pe lungimea minimă din teoria corzilor pentru a evita temperatura și densitatea de energie infinite care apar în teoriile cosmologice standard și inflaționare. Dar în loc să tragă de aici concluzia

că universul începe ca un grăunte extrem de fierbinte de dimensiuni Planck, Gasperini și Veneziano au sugerat că ar putea exista o întreagă *preistorie* a universului – începând cu mult înainte de ceea ce noi am numit până acum momentul zero – care conduce la embrionul cosmic Planck.

În acest așa-numit scenariu *pre-big bang*, universul a început de la o stare complet diferită de cea presupusă în modelul big bang. Gasperini și Veneziano au sugerat că, în loc să fi fost extrem de fierbinte și strâns încolăcit într-o fărâmă minusculă, universul a pornit de la o întindere spațială rece și *infinită*. Ecuatiile teoriei corzilor indică faptul că – oarecum asemănător epocii inflaționare a lui Guth – a apărut o instabilitate care a făcut ca fiecare punct din univers să se îndepărteze rapid de toate celelalte. Gasperini și Veneziano au arătat că aceasta a provocat o curbare tot mai mare a spațiului, iar temperatura și densitatea de energie au crescut spectaculos.¹³⁴ După un timp, o regiune tridimensională, având o întindere de ordinul milimetrilor, din *interiorul* acestei vaste expansiuni, ar fi putut arăta ca fragmentul extrem de fierbinte și dens din expansiunea inflaționară a lui Guth. Apoi, prin expansiunea standard a cosmologiei big bang, acest fragment poate explica întregul univers pe care îl cunoaștem. Mai mult, pentru că epoca pre-big bang implică propria sa expansiune inflaționară, soluția lui Guth la problema orizontului este automat inclusă în scenariul cosmologic pre-big bang. După cum spunea Veneziano, „teoria corzilor ne oferă pe o tavă de argint o versiune a cosmologiei inflaționare“.¹³⁵

Studiul cosmologiei supercorzilor devine rapid o arenă activă și fertilă de cercetare. De exemplu, scenariul pre-big bang a provocat deja dezbateri aprinse, dar fructuoase, și nu se știe ce rol va juca în cadrul cosmologic care va rezulta în cele din urmă din teoria corzilor. Noua cosmologie se va baza fără îndoială pe capacitatea fizicienilor de a înțelege toate aspectele dezvăluite de cea de-a doua revoluție a corzilor. Care sunt, de exemplu, consecințele cosmologice ale existenței branelor cu mai multe dimensiuni? Cum se schimbă proprietățile cosmice despre care am vorbit dacă constanta de cuplaj se întâmplă să aibă o valoare care să ne plaseze spre centrul figurii 12.11, și nu într-una din regiunile peninsulare ale ei? Cu alte cuvinte, ce impact ar avea teoria M asupra celor mai timpurii momente ale universului? Aceste probleme fundamentale sunt studiate asiduu în prezent, iar o descoperire importantă a apărut deja.

Teoria M și fuziunea tuturor forțelor

În figura 7.1 am arătat că tăriile celor trei forțe negravitaționale tind spre o valoare comună atunci când temperatura universului crește suficient de mult. Cum se încadrează tăria forței gravitaționale în acest tablou? Înainte de apariția teoriei M, fizicienii au demonstrat că, pentru cea mai simplă alegere a componentei Calabi-Yau a spațiului, forța gravitațională se unește aproximativ cu celelalte trei, așa cum e ilustrat în figura 14.2. Teoreticienii corzilor au arătat că nepotrivirea ar putea fi evitată prin modelarea atentă a formei Calabi-Yau alese, dar asemenea ajustări ulterioare nu sunt pe placul fizicienilor.

Cum nimeni nu cunoaște deocamdată forma precisă a dimensiunilor Calabi-Yau, pare riscant să ne bazăm pe soluții ale unor probleme care depind critic de micile detalii ale formei lor.

Witten a arătat însă că a doua revoluție a corzilor oferă o soluție mai bună. Cercetând modul de variație al tăriei forțelor atunci când constanta de cuplaj nu e neapărat mică, Witten a descoperit că graficul forței gravitaționale poate fi ușor ajustat pentru a se uni cu celelalte forțe, ca în figura 14.2, fără o modelare specială a porțiunii Calabi-Yau a spațiului. Deși e prea devreme pentru a ne pronunța, aceasta ar putea indica faptul că unitatea cosmologică este mai ușor de obținut făcând apel la cadrul extins al teoriei M.

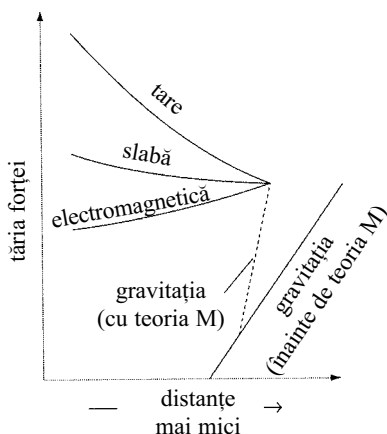

Figura 14.2 În cadrul teoriei M, tăriile celor patru forțe pot converge în mod natural.

Rezultatele menționate în această secțiune și în cele precedente reprezintă primii pași făcuți în direcția înțelegerii consecințelor teoriei M/teoriei corzilor asupra cosmologiei. Fizicienii anticipează că în anii ce vor urma, odată cu perfecționarea metodelor neperturbative ale teoriei M/teoriei corzilor, aplicarea acestora la problemele cosmologice va duce la descoperiri importante.

Dar chiar și în absența unor metode suficient de puternice pentru înțelegerea cosmologiei din perspectiva teoriei corzilor merită să facem câteva considerații generale legate de eventualul rol al cosmologiei în căutarea teoriei ultime. Vă avertizăm că unele dintre aceste idei sunt mult mai speculative decât cele prezentate anterior, însă ele pun probleme pe care teoria finală va trebui să le abordeze.

Speculații cosmologice și teoria ultimă

Cosmologia ne conduce la un nivel profund al cunoașterii fiindcă a înțelege cum au început lucrurile pare – cel puțin pentru unii din noi – calea de a ne apropia cel mai mult cu putință de răspunsul la întrebarea *de ce* au apărut. Asta nu înseamnă că știința modernă oferă o legătură între întrebările „cum” și „de ce” – și poate că o asemenea legătură științifică nu va fi niciodată găsită. Studiul cosmologiei ne poate însă oferi cea mai completă înțelegere a domeniului întrebării „de ce”, iar aceasta ne permite cel puțin să avem o perspectivă științifică asupra cadrului în care se pun întrebările. Uneori, familiarizarea în profunzime cu o întrebare e cel mai bun substitut pentru răspuns.

În contextul căutării teoriei ultime, aceste reflecții generale asupra cosmologiei conduc la considerații mult mai concrete. Felul în care universul ne apare astăzi – extrema dreaptă a liniei timpului din figura 14.1 – depinde, bineînțeles, de legile fundamentale ale fizicii, dar depinde și de aspecte ale evoluției cosmologice – extrema stângă a aceleiași linii a timpului – care ar putea scăpa chiar și celei mai profunde teorii.

Nu e greu de imaginat cum ar fi cu puțință așa ceva. De exemplu, să ne închipuim ce se întâmplă când aruncăm o minge în aer. Legile gravitației guvernează mișcarea ulterioară a mingii, dar nu putem prezice locul unde va cădea mingea folosindu-ne de aceste legi. Trebuie

să cunoaștem și viteza mingii – valoarea și direcția vitezei – în momentul în care îi dăm drumul din mână. Adică, trebuie să cunoaștem *condițiile inițiale* ale mișcării mingii. În mod asemănător, există trăsături ale universului care țin și de împrejurările istorice – motivul pentru care a apărut aici o stea sau dincolo o planetă depinde de o înlănțuire complicată de evenimente, pe care, cel puțin în principiu, ne-o putem închipui ca rezultat al unei trăsături a universului de la începuturile sale. Dar e posibil ca și trăsături mai adânci ale universului, poate chiar proprietățile particulelor fundamentale de materie și de forță să depindă direct de evoluția istorică – evoluție care depinde ea însăși de condițiile inițiale ale universului.

De fapt, am vorbit deja despre o posibilă întruchipare a acestei idei în teoria corzilor: în universul fierbinte de la început, e posibil ca dimensiunile suplimentare să fi luat succesiv mai multe forme, stabilindu-se în cele din urmă, când temperatura a scăzut suficient, la un anume spațiu Calabi-Yau. Dar, ca în cazul unei mingi aruncate în aer, rezultatul călătoriei prin diverse forme Calabi-Yau poate depinde de detaliile începutului călătoriei. Prin influența formei Calabi-Yau rezultate asupra maselor particulelor și asupra proprietăților forțelor, vedem că evoluția cosmologică și starea universului la începuturile sale poate avea un impact profund asupra fizicii observate în prezent.

Nu cunoaștem condițiile inițiale ale universului, nici măcar ideile, conceptele sau limbajul care ar trebui folosite pentru a le descrie. Credem că starea inițială de energie, densitate și temperatură *infinite* care apare în modelul standard și în cel inflaționar este un semnal de alarmă că aceste teorii au eșuat și nu constituie o descriere corectă a condițiilor fizice care au existat cu adevărat. Teoria corzilor face un pas înainte indicând cum pot fi evitate asemenea valori infinite; nimeni însă nu știe cum a început totul. De fapt, ignoranța noastră persistă la un nivel și mai înalt. Nici măcar nu știm dacă are sens să ne punem problema determinării condițiilor inițiale sau dacă această problemă rămâne pentru totdeauna în afara oricărei teorii – la fel cum nu putem cere relativității să ne spună cât de tare se întâmplă să aruncăm mingea în aer. Fizicieni precum Hawking și James Hartle de la Universitatea din California au încercat să aducă problema condițiilor cosmologice inițiale în cadrul fizicii teoretice, dar rezultatele lor au rămas neconcludente. În contextul teoriei corzilor/teoriei M, nivelul nostru de înțelegere asupra cosmologiei e prea rudimentar pentru a

stabili dacă ceea ce credem noi a fi „teoria despre tot“ își justifică numele și determină propriile sale condiții cosmologice inițiale, ridicându-le astfel la rangul de legi fizice. Aceasta e o problemă esențială pentru cercetările viitoare.

Însă, dincolo de problema condițiilor inițiale și a impactului lor asupra evoluției cosmice, s-a observat recent că ar putea exista alte limitări ale forței explicative a teoriei ultime. Nimeni nu știe dacă aceste idei aflate în afara curentului principal al științei sunt corecte sau nu. Ele pun în evidență – într-o manieră provocatoare și speculativă – un obstacol pe care orice propunere de teorie finală l-ar putea întâlni.

Ideea de bază este următoarea. Să ne imaginăm că ceea ce numim noi *universul* nu este decât o infimă parte a unei mult mai vaste întinderi cosmice, unul dintre nenumăratele universuri-insule împrăștiate de-a lungul marelui arhipelag cosmologic. Deși poate părea nerealist – și nu e exclus ca în cele din urmă așa să se și dovedească –, Andrei Linde a propus un mecanism concret care să ne conducă la un asemenea univers colosal. Linde a susținut că acea izbucnire scurtă, dar crucială, a expansiunii inflaționare nu a fost neapărat un eveniment unic. Condițiile necesare expansiunii inflaționare pot apărea de mai multe ori în regiuni izolate împrăștiate prin tot cosmosul, care suferă propria lor dilatare inflaționară, devenind noi universuri separate. Iar în fiecare dintre aceste universuri procesul continuă apărând noi universuri împrăștiate de-a lungul și de-a latul celui vechi și generând o rețea nesfârșită de bule cosmice în expansiune. Terminologia se complică, dar haideți să fim în pas cu moda și să numim această extindere a noțiunii de univers *multivers*, fiecare din părțile lui constituate fiind un univers.

În capitolul 7 am menționat că tot ce știm sugerează existența unei fizici coerente și uniforme pretutindeni în universul nostru, dar s-ar putea ca acest lucru să nu fie valabil pentru fizica din celelalte universuri, atâta vreme cât ele sunt separate de universul nostru sau se află atât de departe încât lumina lor nu a avut timp să ajungă la noi. Astfel ne putem imagina că fizica diferă de la un univers la altul. În unele dintre ele diferențele pot fi subtile. De exemplu, masa electronului sau valoarea forței tari ar putea fi cu o miime de procent mai mare sau mai mică decât în universul nostru. În altele, diferențele pot fi mai mari. De exemplu, cuarcul up ar putea fi de zece ori mai greu decât în universul nostru sau valoarea forței electromagnetice ar putea fi de zece ori mai mare decât cea măsurată de noi, cu toate

consecințele profunde asupra stelelor și asupra vieții așa cum o cunoaștem noi. În fine, în alte universuri fizica ar putea diferi și mai mult. Tabelul particulelor și forțelor elementare ar putea fi complet diferit de cel din universul nostru sau, intrând în domeniul teoriei corzilor, chiar și numărul dimensiunilor extinse ar putea diferi, existând universuri comprimate având o singură dimensiune spațială extinsă sau neavând nici una, în timp ce altele, mai vaste, ar putea avea opt, nouă sau chiar zece dimensiuni spațiale extinse. Dacă ne-am lăsa imaginația să zburde, chiar și legile fizicii ar putea fi complet diferite de la un univers la altul. Gama posibilităților este infinită.

Dacă trecem în revistă acest labirint uriaș de universuri, marea majoritate nu vor avea condiții prielnice vieții, cel puțin așa cum o cunoaștem noi. În cazul schimbărilor drastice ale fizicii obișnuite, un lucru e clar: dacă universul nostru ar arăta cu adevărat ca Universul Furtunului, viața, așa cum o știm, nu ar exista. Dar chiar și schimbări mai mici ale fizicii ar influența formarea stelelor, împiedicând de pildă stelele să acționeze ca niște furnale cosmice care sintetizează atomii complecși indispensabili vieții, cum ar fi carbonul și oxigenul care în mod normal sunt răspândiți în univers prin exploziile supernovelor. Viața depinde critic de amănuntele fizicii, prin urmare ne putem întreba de ce forțele și particulele din natură au tocmai proprietățile pe care le observăm. Un răspuns posibil ar fi: de-a lungul întregului multivers aceste trăsături variază enorm; proprietățile pot fi diferite și sunt diferite în alte universuri. Ceea ce e remarcabil la combinația de proprietăți ale particulelor și forțelor pe care le observăm este faptul că ea permite apariția vieții. Iar viața, și în particular formele de viață inteligente, reprezintă o condiție absolut necesară chiar și pentru a ne pune întrebarea de ce universul nostru are proprietățile pe care le are. Altfel spus, lucrurile sunt așa cum sunt în universul nostru pentru că dacă n-ar fi așa noi n-am exista pentru a ne pune problema. Asemeni câștigătorilor la ruleta rusească a căror mirare că au supraviețuit e temperată de înțelegerea faptului că altminteri *nu* s-ar fi mirat deloc, ipoteza multiversului poate domoli insistența noastră de a explica de ce universul nostru apare așa cum îl observăm.

Acest șir de raționamente este o versiune a unei idei vechi, cunoscută sub numele de *principiul antropic*. E o perspectivă diametral opusă încercării de a găsi o teorie unificată, rigidă, în care lucrurile sunt așa cum sunt pentru că universul nu putea fi altfel. Multiversul și prin-

cipiul antropic nu au eleganța inflexibilă a unei potriviri desăvârșite, ci conduc spre o colecție anarhică de universuri cu un apetit insașiabil pentru diversitate. Va fi extrem de greu, dacă nu imposibil, să aflăm vreodată dacă ideea de multivers are legătură cu realitatea. Chiar presupunând că există și alte universuri, ne putem imagina că nu vom intra niciodată în contact cu vreunul din ele. Dar, transgresând frontierele încă mai mult decât a făcut-o Hubble când a descoperit că galaxia noastră nu e decât una printre multe altele, noțiunea de multivers ne avertizează asupra posibilității ca dorința noastră de a găsi o teorie ultimă să fie exagerată.

O teorie ultimă ar trebui să ofere o descriere cuantică necontradictorie a tuturor forțelor și a întregii materii. Ar trebui să cerem ca teoria ultima să conducă spre o cosmologie incontestabilă a universului nostru. Dar, dacă ideea de multivers este corectă, s-ar putea să fim nerealiști cerând teoriei noastre să explice în același timp și masele particulelor, sarcinile lor sau tăriile forțelor.

Trebuie să subliniem că, chiar acceptând premisa speculativă a multiversului, concluzia că acesta compromite capacitatea noastră de predicție este departe de a fi sigură. Motivul este că, dacă ne lășăm în voia imaginației și contemplăm un multivers, ar trebui să dăm frâu liber și fanteziilor noastre teoretice și să ne închipuim că aparentul haos al multiversului poate fi îmblânzit. O fantezie mai cuminte ne spune că, admitând ideea multiversului, am putea extinde teoria ultimă așa încât să ne explice valorile parametrilor fundamentali din universurile constituente.

O idee mai extravagantă a fost propusă de Lee Smolin care, inspirat de asemănarea dintre condițiile existente la big bang și cele din centrul găurilor negre – densitatea colosală a materiei –, a sugerat că fiecare gaură neagră este sămânța unui nou univers care se naște printr-o explozie de tip big bang, dar este pe veci ascuns vederii noastre de orizontul evenimentelor găurii negre. În afară de faptul că propune un nou mecanism de generare a multiversului, Smolin introduce un nou element – o versiune cosmică a mutației genetice – care oferă o ieșire din limitările științifice asociate principiului antropic.¹³⁶ El ne propune să ne închipuim că atunci când un univers țâșnește din centrul unei găuri negre, proprietățile sale fizice cum ar fi masele particulelor și tăriile forțelor sunt apropiate, dar nu identice cu ale universului-părinte. Cum găurile negre apar din stele stinse, iar formarea stelelor depinde de valorile precise ale maselor particulelor și tăriilor forțelor,

fecunditatea oricărui univers – numărul de găuri negre pe care le poate produce – depinde în mod critic de acești parametri. Variații mici ale parametrilor universurilor progenituri vor conduce la apariția unora și mai bine adaptate pentru producerea de găuri negre decât universul-părinte; acestea vor avea deci un număr și mai mare de progenituri.¹³⁷ După multe „generații“, descendenții universurilor optimizate pentru producerea de găuri negre vor fi atât de numeroși, încât vor domina populația multiversului. Astfel, în loc să invoce principiul antropic, propunerea lui Smolin oferă un mecanism dinamic care, în medie, apropie tot mai mult parametrii fiecărei noi generații de universuri de anumite valori optime pentru producerea de găuri negre.

Această abordare conduce la o altă explicație, tot în contextul multiversului, pentru materia fundamentală și parametrii forțelor. Dacă teoria lui Smolin este adevărată și dacă suntem unul din membrii tipici ai unui multivers matur (aceste ipoteze rămân, desigur, discutabile), parametrii forțelor și particulelor pe care îi măsurăm ar trebui să fie optimi pentru producția de găuri negre. Altfel spus, o modificare oricât de mică a acestor parametri ai universului nostru ar trebui să îngreuneze formarea găurilor negre. Fizicienii au început să cerceteze această predicție, iar deocamdată nu există un consens în privința valabilității ei. Dar chiar dacă propunerea lui Smolin se va dovedi falsă, ea prezintă totuși o altă formă sub care ar putea apărea teoria ultimă. La prima vedere, teoria ultimă ar fi lipsită de rigiditate. Am putea descoperi că ea descrie o bogăție de universuri, dintre care multe nu au nici o relevanță pentru universul nostru. Mai mult, ne putem imagina că această bogăție de universuri e realizată fizic, ducând la un multivers, ceea ce, la prima vedere, limitează pentru totdeauna capacitatea noastră de predicție. De fapt, aceste considerații arată că s-ar putea totuși ajunge la o explicație ultimă dacă am stăpâni nu numai legile ultime, dar și implicațiile lor asupra evoluției cosmologice la o scară neașteptat de vastă.

Consecințele cosmice ale teoriei corzilor/teoriei M vor constitui fără îndoială un domeniu important de cercetare în secolul XXI. Fără acceleratoare capabile să producă energii la scara Planck, va trebui să ne bazăm din ce în ce mai mult pe acceleratorul cosmologic al big bang-ului și pe relicvele pe care ni le-a lăsat prin tot universul ca date experimentale. Cu mult noroc și perseverență s-ar putea să găsim răspunsul la întrebări de genul „cum a început universul?“ și

„de ce a evoluat spre forma pe care o putem vedea în cer și pe pământ?”. De răspunsurile la aceste întrebări fundamentale ne desparte un teritoriu necartografiat. Dar elaborarea unei teorii cuantice a gravitației prin teoria corzilor ne îndreptățește să sperăm că posedăm acum uneltele teoretice necesare pentru a intra în regiuni vaste ale necunoscutului și a ne întoarce de acolo, după mari eforturi, cu răspunsuri la unele dintre cele mai profunde întrebări puse vreodată.

Partea a V-a
Unificarea în secolul XXI

CAPITOLUL 15

Perspective

Peste secole, teoria supercorzilor, sau evoluția ei în cadrul teoriei M, s-ar putea îndepărta atât de mult de actuala ei formulare, încât să fie de nerecunoscut chiar și pentru cercetătorii de frunte din ziua de azi. Pe drumul către teoria ultimă e foarte posibil să vedem că teoria corzilor nu e decât unul din pașii importanți spre o înțelegere mai vastă a cosmosului – înțelegere care implică idei radical diferite de tot ce am întâlnit până acum. Istoria științei ne învață că, de fiecare dată când credem că reușim să aflăm totul, natura ne oferă o surpriză care cere schimbări importante, uneori drastice ale modului nostru de a privi lumea. Apoi, ne putem închipui, cum au făcut-o cu naivitate și alții înaintea noastră, că trăim un moment de răscruce în istoria omnirii, în care căutarea legilor ultime ale universului se va încheia. După cum spunea Edward Witten,

În momentele mele de optimism, simt că teoria corzilor este atât de aproape de forma ei finală, încât, de la o zi la alta mă aștept să cadă din cer direct în brațele cuiva. Dar, dacă e să fiu realist, simt că trecem printr-un proces de construire a unei teorii mai profunde decât oricare alta de până acum, iar asta se întâmplă în secolul XXI, când eu sunt prea bătrân ca să mai am vreo idee folositoare. Fizicienilor mai tineri le va reveni sarcina să hotărască dacă într-adevăr am descoperit teoria ultimă.¹³⁸

Deși suntem încă sub șocul celei de-a doua revoluții a supercorzilor și absorbim noile idei aduse de ea, majoritatea fizicienilor cred că va fi nevoie de o a treia și poate de o a patra revoluție teoretică pentru a dezvălui întreaga forță a teoriei corzilor și a stabili rolul ei în cadrul

teoriei ultime. După cum am văzut, teoria corzilor a oferit deja o imagine remarcabilă a universului, dar există obstacole și probleme nerezolvate asupra cărora se vor concentra cercetările în secolul XXI. De aceea, nu putem încheia în acest ultim capitol povestea căutării celor mai profunde legi ale universului. Putem în schimb privi spre viitorul teoriei corzilor prezentând cinci probleme esențiale de care se vor lovi fizicienii în drumul lor spre teoria ultimă.

Care este principiul fundamental care stă la baza teoriei corzilor?

În cursul ultimului secol am învățat o lecție importantă, și anume că legile cunoscute ale fizicii sunt asociate cu principii de simetrie. Teoria relativității speciale se bazează pe simetria inclusă în principiul relativității – simetria tuturor sistemelor de referință care se deplasează cu viteză constantă. Forța gravitațională, așa cum e încorporată în teoria generală a relativității, se bazează pe principiul echivalenței – extinderea principiului relativității pentru a cuprinde toate sistemele de referință, indiferent de complexitatea stării lor de mișcare. Forțele tari, slabe și electromagnetice se bazează pe principiile mai abstracte ale simetriei de etalonare.

După cum am văzut, fizicienii tind să ridice aceste principii de simetrie la rangul de explicații. Astfel, gravitația *există* pentru ca toate sistemele posibile de referință să se afle pe picior de egalitate – altfel spus, așa încât principiul de echivalență să fie valabil. La fel, forțele negravitaționale *există* pentru ca natura să respecte simetriile de etalonare asociate lor. Această abordare face ca întrebarea „de ce există o anumită forță?” să capete forma „de ce natura respectă principiul de simetrie asociat ei?”. E totuși un progres, mai ales dacă simetria în discuție pare cât se poate de naturală. De exemplu, de ce sistemul de referință al unui observator trebuie tratat diferit de al altuia? Pare mult mai firesc ca legile universului să trateze în același mod toate sistemele de referință; acest lucru e înfăptuit de principiul de echivalență și de introducerea gravitației în structura cosmosului. Deși presupune cunoștințe matematice pentru a fi înțeles, un raționament

asemănător se află în spatele simetriilor de etalonare care stau la baza celor trei forțe negravitaționale (v. capitolul 5).

Teoria corzilor ne oferă o explicație și mai profundă, pentru că toate aceste principii de simetrie, la care se adaugă încă unul – super-simetria – apar din însăși structura ei. De fapt, dacă istoria ar fi urmat un alt curs și dacă fizicienii ar fi descoperit teoria corzilor cu vreo sută de ani mai devreme, toate aceste principii ar fi fost descoperite din studiul proprietăților ei. Dar, dacă principiul echivalenței ne ajută să înțelegem oarecum de ce există gravitația, iar simetriile de etalonare ne ajută să înțelegem oarecum de ce există forțele negravitaționale, în cadrul teoriei corzilor aceste simetrii sunt *consecințe*; deși importanța lor nu e deloc diminuată, ele sunt o parte din rezultatul final al unei structuri teoretice mult mai ample.

Ajungem astfel la următoarea întrebare: este teoria corzilor o consecință inevitabilă a unui principiu mai vast – poate tot un principiu de simetrie, dar nu neapărat –, la fel cum principiul echivalenței duce inexorabil la teoria generală a relativității sau simetriile de etalonare la forțele negravitaționale? În momentul de față, nimeni n-are vreo idee cu privire la răspuns. Pentru a ne da seama de importanța lui, să ni-l imaginăm pe Einstein încercând să formuleze teoria relativității generale fără să-i fi venit în 1907, la biroul de brevete din Berna, acea fericită idee care l-a condus la principiul echivalenței. Nu ar fi fost imposibil de formulat teoria generală a relativității fără această intuiție, dar fără îndoială ar fi fost destul de dificil. Principiul echivalenței oferă un cadru succint, schematic și puternic pentru analizarea forței gravitaționale. De exemplu, prezentarea relativității generale din capitolul 3 s-a bazat în esență pe principiul echivalenței, iar rolul lui în formalismul matematic al teoriei e și mai important.

În prezent, teoreticienii corzilor sunt în situația unui Einstein care nu dispune de principiul echivalenței. De la ideea lui Veneziano din 1968, teoria a fost asamblată piesă cu piesă, descoperire după descoperire, revoluție după revoluție. Însă principiul organizatoric central care unește aceste descoperiri și toate celelalte trăsături ale teoriei într-un cadru sistematic și atotcuprinzător – un cadru care să impună cu necesitate existența fiecărui ingredient în parte – continuă să lipsească. Descoperirea acestui principiu ar marca un moment crucial în dezvoltarea teoriei corzilor și ar lămuri probabil structura ei internă. Desigur, nu avem nici o garanție că un asemenea principiu

fundamental ar exista, dar evoluția fizicii din ultima sută de ani i-a îndemnat pe teoreticienii corzilor să creadă cu tărie în existența acestuia. În următoarea etapă de dezvoltare a teoriei corzilor, descoperirea „principiului inevitabilității” – acea idee de bază din care rezultă cu necesitate întreaga teorie – este prioritatea numărul unu.¹³⁹

Ce sunt de fapt spațiul și timpul? Ne putem oare lipsi de ele?

În multe din capitolele anterioare am folosit fără reținere conceptele de spațiu și timp. În capitolul 2 am prezentat descoperirea lui Einstein că spațiul și timpul sunt inexorabil legate între ele datorită faptului că mișcarea unui obiect prin spațiu influențează trecerea lui prin timp. În capitolul 3 am înțeles mai adânc rolul spațiului-timp în descrierea cosmosului cu ajutorul teoriei generale a relativității, care arată că forma detaliată a texturii spațio-temporale transmite forța gravitațională de la un loc la altul. După cum am văzut în capitolele 4 și 5, undulațiile cuantice violente ale structurii microscopice a texturii necesitau o nouă teorie, fapt care ne-a condus la teoria corzilor. Și, în fine, în capitolele ce au urmat, am văzut că teoria corzilor afirmă că universul are mult mai multe dimensiuni decât sesizăm noi, dintre care unele sunt încolăcite în forme minuscule și complicate care pot suferi transformări în cadrul cărora textura lor poate fi străpunsă și ruptă, pentru ca în final să se repare singură.

Prin reprezentările grafice ca acelea din figurile 3.4, 3.6, și 8.10 am încercat să ilustrăm aceste idei considerând textura spațiului și timpului ca un material din care e croit universul. Aceste imagini sunt sugestive și sunt deseori folosite de fizicieni pentru a-și vizualiza tehnicile matematice. Privind timp îndelungat asemenea figuri căpătăm treptat impresia că le înțelegem. Și totuși, nu ne putem împiedica să ne întrebăm: ce înseamnă de fapt textura universului?

Este o întrebare profundă care, sub o formă sau alta, a constituit subiectul dezbaterilor vreme de sute de ani. Newton a susținut că spațiul și timpul sunt ingrediente eterne și imuabile care alcătuiesc cosmosul, structuri primordiale aflate dincolo de orice întrebări sau explicații. După cum spunea în *Principia*: „Spațiul absolut, prin natura lui,

fără legătură cu ceva din afară, rămâne mereu neschimbător și imobil. Timpul absolut, real și matematic, de la sine și prin natura lui, curge uniform fără vreo legătură cu ceva din afară. “¹⁴⁰ Gottfried Leibniz și alții au respins ideea, susținând că spațiul și timpul nu sunt decât instrumente de contabilizare menite a rezuma în mod convenabil relațiile dintre obiectele și evenimentele din univers. Poziția unui obiect în spațiu și în timp are sens doar dacă e comparată cu o alta. Spațiul și timpul constituie vocabularul acestor relații, nimic mai mult. Deși perspectiva lui Newton, susținută de succesul experimental al celor trei legi ale mișcării, s-a impus timp de mai bine de două sute de ani, ideile lui Leibniz, dezvoltate în continuare de fizicianul austriac Ernst Mach, sunt mai apropiate de actuala noastră imagine. După cum am văzut, teoriile relativității specială și generală ale lui Einstein au înlăturat noțiunile universale și absolute de spațiu și timp. Dar încă ne mai putem întreba dacă modelul geometric al spațiului și timpului, care joacă un rol central în teoria generală a relativității și în teoria corzilor, este doar o expresie convenabilă pentru relațiile spațiale și temporale între diferite poziții sau dacă ar trebui să ne considerăm încorporați în *ceva* atunci când vorbim despre cufundarea noastră în textura spațio-temporală.

Deși intrăm într-un teritoriu al speculațiilor, teoria corzilor sugerează un răspuns la această întrebare. Gravitonul, cel mai mic pachet de forță gravitațională, este un mod particular de vibrație a corzii. Și, la fel cum un câmp electromagnetic, de pildă lumina vizibilă, e compus dintr-un număr enorm de fotoni, un câmp gravitațional e compus dintr-un număr enorm de gravitoni, adică un număr enorm de corzi care execută modul de vibrație a gravitonului. La rândul lor, câmpurile gravitaționale sunt codificate în curbura texturii spațio-temporale, iar astfel suntem îndemnați să identificăm însăși textura spațio-temporală cu un număr colosal de corzi, toate aflate în același mod de vibrație ordonată a gravitonului. În limbajul fizicii, o asemenea mulțime de corzi vibrând la unison poartă numele de *stare coerentă* a corzilor. Este o imagine mai curând poetică – corzile din teoria corzilor ca fire ale texturii spațio-temporale – dar să nu uităm că semnificația ei riguroasă nu e încă pe deplin lămurită.

Prezentarea texturii spațio-temporale ca o țesătură de corzi ne conduce la următoarea întrebare. O bucată de țesătură obișnuită este produsul final al muncii cuiva care a țesut cu atenție firele individuale,

materia primă a textilelor. Păstrând analogia, ne putem întreba dacă există un precursor brut al texturii spațio-temporale – o configurație a corzilor texturii cosmice dinainte ca ele să se fi reunit pentru a alcătui forma organizată pe care o numim spațiu-timp. Observați că apare o anume imprecizie când vorbim despre această stare ca despre o masă dezordonată de corzi individuale vibrante ce urmează să fie țesute într-un tot ordonat pentru că, în felul nostru obișnuit de a gândi, aceasta presupune deja noțiunile de spațiu și timp – spațiul în care o coardă vibrează și curgerea timpului care ne permite să-i urmărim schimbările de formă de la un moment la altul. Dar în starea brută, anterioară organizării corzilor sub forma texturii cosmice în care să execute acel dans ordonat și coerent al vibrațiilor, *nu există noțiunile de spațiu și timp*. Limbajul nu ne ajută să exprimăm aceste idei, pentru că de fapt nu există nici măcar noțiunea de *înainte*. Într-un anume sens, e ca și cum corzile individuale ar fi „cioburi“ de spațiu și timp, și doar când ajung să vibreze la unison apar noțiunile convenționale de spațiu și timp.

A-ți imagina o stare primară, lipsită de orice structură, în care nu există noțiunile de spațiu și timp așa cum le cunoaștem, împinge la limită puterea de înțelegere a majorității oamenilor (pe a mea, cel puțin). Ca în gluma lui Stephen Wright despre fotografii obsedat să facă o poză de aproape a orizontului, ajungem la o incompatibilitate a paradigmelor când încercăm să ne închipuim un univers care *există*, dar nu face apel la conceptele de spațiu și timp. Va trebui totuși să ne obișnuim cu asemenea idei și să înțelegem cum se aplică ele înainte de a putea evalua pe deplin teoria corzilor. Motivul este că formularea actuală a teoriei corzilor presupune existența spațiului și timpului în cadrul cărora corzile (și celelalte ingrediente ale teoriei M) se mișcă și vibrează. Acest lucru ne permite să deducem proprietățile fizice ale teoriei corzilor într-un univers cu o dimensiune temporală, un anumit număr de dimensiuni spațiale extinse (considerate în general a fi trei) și dimensiuni suplimentare care sunt încolăcite într-una din formele permise de ecuațiile teoriei. E ca și cum ai evalua talentul unui pictor cerându-i să folosească numere corespunzând culorilor. O notă personală va putea fi până la urmă detectată, dar constrângerile sunt atât de drastice, încât vom vedea doar foarte puțin din înzestrarea lui. În mod asemănător, cum triumful teoriei corzilor s-a bazat pe încorporarea naturală a mecanicii cuantice și gravitației, și cum gravitația este legată de forma spațiului și timpului, nu ar trebui să impunem

constrângeri asupra teoriei obligând-o să opereze într-un cadru spațio-temporal preexistent. Dimpotrivă, așa cum îl lăsăm pe artist să improvizeze pe o pânză albă, ar trebui să permitem teoriei corzilor să-și creeze propria arenă spațio-temporală, pornind de la o configurație fără spațiu și fără timp.

Speranța este că pornind de la o pânză albă – poate dintr-o epocă dinainte de big bang – teoria va descrie un univers ce evoluează spre o formă în al cărei fundal apar vibrații coerente ale corzilor care produc noțiunile convenționale de spațiu și timp. Un asemenea cadru – presupunând că am ajunge la el – ar arăta că spațiul, timpul și, prin asociere, dimensiunea nu sunt elemente definitorii esențiale ale universului, ci noțiuni convenabile care apar dintr-o stare primară, mai profundă.

Studiile asupra unor aspecte ale teoriei M întreprinse de Stephen Shenker, Edward Witten, Tom Banks, Willy Fischler, Leonard Susskind și mulți alții au arătat deja că ceva cunoscut sub numele de *zero-brană* (poate cel mai simplu ingredient al teoriei M, un obiect care se comportă asemănător unei particule punctiforme la distanțe mari, dar are proprietăți radical diferite la distanțele mici) ne-ar putea da o idee despre acest domeniu fără spațiu și fără timp. Cercetările lor au dezvăluit că, dacă corzile ne arată că noțiunile convenționale de spațiu și timp își încetează relevanța sub lungimea Planck, zero-branele conduc în esență la aceeași concluzie, dar deschid și calea către un cadru neconvențional. Studiile făcute asupra acestor zero-brane indică faptul că geometria obișnuită este înlocuită cu ceva cunoscut sub numele de geometrie *necomutativă*, un domeniu al matematicii dezvoltat în mare parte de matematicianul francez Alain Connes.¹⁴¹ În acest cadru geometric, noțiunile convenționale de spațiu și distanță dintre puncte dispar, lăsându-ne într-un peisaj conceptual foarte diferit. Fizicienii au arătat însă că atunci când ne concentrăm atenția asupra unor scări de lungime mai mari decât scara Planck, noțiunea noastră convențională de spațiu apare din nou. E posibil ca acest cadru al geometriei necomutative să fie încă departe de starea primară a pânzei albe, dar ne dă o idee despre ce-ar putea însemna un cadru mai cuprinzător care să înglobeze spațiul și timpul.

Găsirea aparatului matematic corect pentru a formula teoria corzilor fără a recurge la noțiunile preexistente de spațiu și timp este unul dintre cele mai importante obiective ale teoreticienilor corzilor.

Înțelegerea felului în care apar spațiul și timpul ne-ar putea indica ce formă geometrică apare *în realitate*.

Va duce teoria corzilor la reformularea mecanicii cuantice?

Universul este guvernat cu precizie extremă de mecanica cuantică. Dar chiar și așa, în ultima jumătate de secol fizicienii au folosit în formularea teoriilor lor strategii care, din punct de vedere structural, plasează mecanica cuantică într-o poziție secundară. În elaborarea teoriilor, fizicienii încep de multe ori prin a folosi un limbaj pur clasic care ignoră probabilitățile cuantice, funcțiile de undă etc. – un limbaj perfect inteligibil fizicienilor din epoca lui Maxwell, ba chiar și din cea a lui Newton – suprapunând ulterior concepte cuantice peste cadrul clasic. Această abordare nu trebuie să ne surprindă, fiindcă ea reflectă direct experiența noastră. La prima vedere, universul pare guvernat de legi înrădăcinate în concepte clasice – de pildă, o particulă având poziția și viteza bine definite la orice moment de timp. Doar după o cercetare amănunțită la nivel microscopic ne dăm seama că aceste idei clasice, familiare trebuie modificate. Evoluția fizicii ne-a făcut să trecem de la cadrul clasic la unul modificat de perspectiva cuantică, iar acest drum străbătut se reflectă în felul în care fizicienii își construiesc și în ziua de azi teoriile.

Așa stau lucrurile fără îndoială și în cazul teoriei corzilor. Formalismul matematic al teoriei corzilor începe cu ecuații care descriu mișcarea unui fir *clasic* minuscul, infinit de subțire – ecuații pe care, în cea mai mare parte, și Newton le-ar fi putut scrie acum trei sute de ani. Apoi aceste ecuații sunt *cuantificate*. Adică, într-o manieră sistematică elaborată de fizicieni în cursul ultimilor 50 de ani, ecuațiile clasice sunt convertite într-un cadru cuantic unde probabilitățile, incertitudinea, agitația cuantică etc. sunt încorporate direct. De fapt, în capitolul 12 am văzut acest procedeu în acțiune: procesele cu bucle (vezi figura 12.6) includ concepte cuantice – în acest caz, crearea și anihilarea perechilor de corzi virtuale – în care numărul de bucle determină precizia cu care sunt luate în considerare efectele cuantice.

Strategia de a începe cu o descriere teoretică clasică și de a include ulterior trăsăturile cuantice s-a dovedit extrem de productivă timp de

mulți ani. De exemplu, această metodă stă la baza modelului standard al fizicii particulelor. E însă posibil, ba chiar probabil, ca această metodă să fie prea conservatoare pentru a fi aplicată teoriei corzilor sau teoriei M. Odată ce am înțeles că universul nostru este guvernat de principiile mecanicii cuantice, teoriile noastre ar trebui să fie cuantice de la bun început. Până acum ne-am descurcat pornind de la o perspectivă clasică, dar asta s-a datorat faptului că nu am sondat universul la un nivel suficient de adânc pentru ca această abordare grosieră să ne inducă în eroare. Teoria corzilor și teoria M ajung însă la un nivel de profunzime la care nu mai putem folosi această strategie.

Putem găsi dovezi în sprijinul acestei afirmații examinând unele din ideile apărute cu prilejul celei de-a doua revoluții a supercorzilor (așa cum sunt rezumate, de exemplu, în figura 12.11). După cum am văzut în capitolul 12, dualitățile care stau la baza unității celor cinci teorii ale corzilor ne arată că procesele fizice care au loc într-una din formulări pot fi reinterpretate în limbajul dual al oricărei alta. La prima vedere, această reformulare nu pare să aibă multe în comun cu descrierea inițială, dar de fapt e vorba doar de aplicarea dualității. Cu ajutorul dualității, un proces fizic poate fi descris în mai multe moduri foarte diferite. Aceste rezultate sunt deopotrivă subtile și remarcabile, dar nu am menționat încă trăsătura lor cea mai importantă.

Prin transformările duale, un anumit proces, descris într-una din cele cinci teorii, proces *puternic* dependent de mecanica cuantică (de pildă, un proces implicând interacții ale corzilor care nu ar avea loc dacă lumea ar fi guvernată de fizica clasică) e reformulat, din perspectiva altei teorii a corzilor, ca un proces *slab* dependent de mecanica cuantică (de pildă, un proces ale cărui proprietăți numerice detaliate sunt influențate de considerații cuantice, dar a cărui formă calitativă seamănă cu ce s-ar întâmpla într-o lume pur clasică). Asta înseamnă că mecanica cuantică e consubstanțială simetriilor de dualitate care leagă teoriile corzilor și teoria M. Ele sunt *simetrii inerent cuantice* pentru că una dintre descrierile duale este puternic influențată de considerații cuantice. Acest lucru arată că formularea completă a teoriei corzilor/teoriei M – formulare ce încorporează în mod fundamental noile simetrii duale – nu poate începe clasic, pentru a fi apoi cuantificată. Un punct de pornire clasic va omite în mod obligatoriu simetriile duale, ele apărând doar dacă se ia în considerare mecanica cuantică.

Se pare că formularea completă a teoriei corzilor/M va trebui să spargă tiparele tradiționale și să apară ca o teorie într-un tot cuantică.

Deocamdată nimeni nu știe cum se poate realiza acest lucru. Dar mulți dintre teoreticienii corzilor prevăd că o reformulare a modului în care principiile cuantice sunt încorporate în descrierea teoretică a universului va constitui următoarea revoluție majoră. De pildă, Cumrun Vafa spunea: „Cred că o reformulare a mecanicii cuantice care să rezolve multe dintre enigmele ei va apărea în curând. Cred că mulți împărtășesc opinia că descoperirea noilor dualități indică apariția unui cadru nou, mai geometric, pentru mecanica cuantică, în care spațiul, timpul și proprietățile cuantice vor fi unite în mod inseparabil.”¹⁴² Iar Edward Witten spunea: „Cred că statutul logic al mecanicii cuantice se va schimba într-o manieră asemănătoare celei în care s-a schimbat și statutul logic al gravitației atunci când Einstein a descoperit principiul echivalenței. Acest proces e departe de a fi încheiat pentru mecanica cuantică, dar cred că într-o bună zi oamenii vor privi în urmă spre epoca noastră considerând-o perioada în care procesul a început.”¹⁴³

Păstrându-ne optimismul moderat, putem prevedea că o reformulare a principiilor mecanicii cuantice în cadrul teoriei corzilor poate duce la un formalism mai puternic care să ne spună cum a apărut universul și de ce există spațiul și timpul – un formalism care ne va apropia de răspunsul la întrebarea lui Leibniz de ce există ceva mai degrabă decât nimic.

Poate fi testată experimental teoria corzilor?

Printre numeroasele trăsături ale teoriei corzilor despre care am vorbit în capitolele anterioare, următoarele trei sunt poate cel mai important de reținut. Mai întâi, gravitația și mecanica cuantică sunt parte integrantă din funcționarea universului, deci orice candidat la teoria unificată trebuie să le încorporeze pe ambele. Teoria corzilor izbutește acest lucru. În al doilea rând, fizica ultimului secol a demonstrat că există și alte idei-cheie – multe dintre ele au fost confirmate experimental – care par esențiale pentru înțelegerea universului. Printre ele se numără noțiuni precum spinul, structura de familii a particulelor de materie, particulele mesager, simetriile de etalonare,

principiul echivalenței, ruperea simetriei și supersimetria. Toate aceste concepte apar natural din teoria corzilor. În al treilea rând, spre deosebire de teorii mai convenționale, de pildă modelul standard care are 19 parametri liberi ce pot fi ajustați pentru a obține acordul cu măsurătorile experimentale, teoria corzilor nu are parametri ajustabili. În principiu, concluziile sale ar trebui să fie precise și bine definite, făcând astfel cu putință testarea neambiguă a teoriei.

Drumul de la acest raționament „în principiu“ la faptele „practice“ este îngreunat de numeroase obstacole. În capitolul 9 am prezentat o parte dintre obstacolele tehnice, de exemplu determinarea formei dimensiunilor suplimentare, care ne barează deocamdată calea. În capitolele 12 și 13 am plasat aceste obstacole în contextul mai larg al nevoii noastre de a ajunge la o înțelegere riguroasă a teoriei corzilor, care, după cum am văzut, ne conduce în mod natural spre teoria M. Înțelegerea deplină a teoriei corzilor/M va presupune fără îndoială multă muncă și multă ingeniozitate.

La fiecare pas, teoreticienii corzilor au căutat și vor continua să caute consecințe ale teoriei observabile experimental. Să nu pierdem din vedere posibilitățile indirecte de a găsi dovezi în favoarea teoriei corzilor prezentate în capitolul 9. Apoi, când vom înțelege lucrurile mai în profunzime, vom descoperi și alte procese sau trăsături rare ale teoriei corzilor care vor sugera alte dovezi experimentale indirecte.

Dar, lucrul cel mai important, confirmarea supersimetriei prin descoperirea particulelor superpartener, după cum am văzut în capitolul 9, ar fi un moment de răscruce pentru teoria corzilor. Să ne amintim că supersimetria a fost descoperită în cursul studiilor teoretice privind corzile și că ea constituie o parte centrală a teoriei. Confirmarea ei experimentală ar fi o dovadă indirectă, dar puternică, în favoarea teoriei corzilor. În plus, găsirea particulelor superpartener ar constitui o provocare binevenită, căci descoperirea supersimetriei ar avea consecințe mult mai importante decât un simplu răspuns prin da sau nu. Masele și sarcinile particulelor superpartener ar dezvălui detaliile modului de includere a supersimetriei în cadrul legilor naturii. Apoi, fizicienii ar trebui să verifice dacă teoria corzilor poate explica toate acestea. Putem fi desigur mai optimiști sperând că în următorul deceniu, până la inaugurarea acceleratorului de particule de la Geneva, cunoașterea teoriei corzilor va progresa suficient pentru a fi făcute predicții

detaliate despre superparteneri, înainte de mult-așteptata lor descoperire. Confirmarea unor asemenea predicții ar constitui un moment istoric.

Există limite pentru explicații?

A explica totul – chiar și în sensul restrâns al înțelegerii forțelor și constituenților elementari ai universului – este una dintre cele mai mari provocări cu care s-a confruntat știința. Și, pentru prima dată, teoria corzilor oferă cadrul ce pare a avea profunzimea necesară acestei întreprinderi. Dar vom ajunge oare să folosim pe de-a întregul posibilitățile teoriei și să calculăm masele cuarcilor sau tăria forței electromagnetice, numere a căror valoare precisă ne spune atât de multe despre univers? Va trebui fără îndoială să depășim numeroase obstacole pentru a atinge aceste obiective. În momentul de față, cel mai important dintre ele este obținerea unei formulări neperturbative complete a teoriei corzilor/teoriei M.

Chiar dacă am înțelege pe deplin teoria corzilor/teoria M, dispunând și de o nouă și mult mai transparentă formulare a mecanicii cuantice, există oare posibilitatea ca nici atunci să nu reușim să calculăm masele particulelor și tăriile forțelor? E posibil să avem nevoie tot de măsurători experimentale în locul calculelor teoretice? Apoi, acest insucces nu ar putea însemna că, în loc să căutăm alte și alte teorii mai profunde, trebuie să ne resemnăm cu concluzia că pur și simplu aceste proprietăți observabile ale lumii *nu* se pot explica?

Un răspuns imediat la aceste întrebări ar fi afirmativ. După cum spunea Einstein, „lucrul cel mai greu de înțeles despre univers este că poate fi înțeles”.¹⁴⁴ În această epocă a progreselor rapide și impresionante a dispărut cu totul mirarea în fața capacității noastre de a înțelege, măcar în parte, universul. Va trebui poate să acceptăm că și după ce am atins cel mai profund nivel de înțelegere pe care ni-l poate oferi știința, vor exista aspecte ale universului care rămân neexplicate. Va trebui poate să acceptăm că anumite trăsături ale universului sunt așa cum sunt din întâmplare, dintr-un accident sau prin alegerea divină. Succesele metodei științifice din trecut ne-au încurajat să credem că, în timp și cu efort, misterele naturii *pot* fi dezvăluite. Însă atingerea limitei absolute a explicațiilor științifice – care

n-are legătură cu vreun obstacol tehnologic sau cu un anume stadiu al înțelegerii umane – ar fi un eveniment straniu pentru care nu am fost pregătiți.

Deși are o mare relevanță în căutarea teoriei ultime, aceasta e o problemă pe care n-o putem rezolva deocamdată; mai mult, posibilitatea existenței unor limite ale explicației științifice, în sensul larg pe care l-am definit aici, e o problemă care s-ar putea să nu fie niciodată rezolvată. Am văzut, de pildă, că până și noțiunea speculativă de multivers, care la prima vedere pare să prezinte o limită clară pentru explicația științifică, poate fi abordată închipuindu-ne teorii la fel de speculative care, cel puțin în principiu, pot restabili capacitatea de predicție.

Aceste considerații subliniază rolul cosmologiei în determinarea consecințelor unei teorii ultime. După cum am văzut, cosmologia supercorzilor este un domeniu nou chiar și în raport cu teoria corzilor. Va fi fără îndoială un domeniu important de cercetare în anii următori. Pe măsură ce vom afla tot mai multe lucruri despre teoria corzilor/M, capacitatea noastră de a evalua implicațiile cosmologice ale acestei încercări de unificare a teoriilor va spori. E posibil, desigur, ca asemenea studii să ne convingă într-o bună zi că există într-adevăr o limită a explicațiilor științifice. Dar e posibil și să intrăm într-o nouă eră care să ne aducă explicarea fundamentală a universului.

Urcând către stele

Deși tehnologic suntem legați de Pământ și de vecinii imediați din sistemul solar, prin puterea gândului și a experimentului am sondat adâncurile macrocosmosului și microcosmosului. În ultima sută de ani mai cu seamă, prin eforturile colective ale fizicienilor au fost dezvăluite unele din secretele cele mai bine păstrate ale naturii. Și, odată dezvăluită, această bogăție de explicații a deschis perspective asupra unei lumi pe care credeam că o cunoaștem, dar a cărei splendoare nu ne-o închipuiam nici pe departe. O măsură a profunzimii unei teorii fizice este gradul în care pune sub semnul întrebării aspecte ale lumii care anterior păreau imuabile. În acest sens, mecanica cuantică și teoriile relativității depășesc toate așteptările: funcții de undă,

probabilități, tunelare cuantică, fluctuații neîncetate ale vidului, con-topirea spațiului și timpului, natura relativă a simultaneității, curbarea texturii spațio-temporale, găuri negre, big bang. Cine și-ar fi imaginat că precisa și intuitiva perspectivă newtoniană se va dovedi atât de limitată, că imediat sub coaja lucrurilor pe care le cunoaștem nemijlocit există o întreagă lume nouă, tulburătoare?

Dar chiar și aceste descoperiri care au zguduit din temelii paradigmele noastre sunt doar o parte dintr-o poveste mult mai vastă, atotcuprinzătoare. Încredințați că legile microcosmosului și macrocosmosului trebuie să se armonizeze într-un întreg coerent, fizicienii caută fără încetare misterioasa teorie unificatoare. Căutarea nu s-a încheiat, dar prin teoria corzilor și prin evoluția ei spre teoria M a apărut, în sfârșit, un cadru convingător care îmbină mecanica cuantică, teoria generală a relativității, forțele tari, slabe și electromagnetice. Priveliștea care ni se înfățișează e fantastică: bucle de corzi și bucle oscilante care unifică toată creația prin moduri de vibrație într-un univers cu numeroase dimensiuni ascunse ce poate suferi deformări violente în care textura spațială se rupe pentru ca apoi să se repare singură. Cine ar fi putut bănuși că fuziunea gravitației cu mecanica cuantică într-o teorie unificatoare a întregii materii și a tuturor forțelor va schimba atât de mult perspectiva noastră asupra universului?

Ne vor aștepta fără îndoială surprize și mai mari pe măsură ce ne vom apropia de înțelegerea deplină și matematic calculabilă a teoriei corzilor. Cercetările asupra teoriei M dezvăluie deja existența unui domeniu straniu sub lungimea Planck, în care noțiunile de spațiu și timp s-ar putea să nu-și mai aibă locul. La extrema cealaltă, am văzut că universul nostru ar putea fi doar una dintre numeroasele bule de spumă de la suprafața unui vast și turbulent ocean cosmic numit multivers. Aceste idei sunt cele mai recente speculații, dar ele ar putea vesti următorul salt în cunoașterea universului.

Dacă privim spre viitor și încercăm să ne închipuim toate minunile care ne pot aștepta, ar trebui să privim și în urmă la drumul parcurs. Căutarea legilor fundamentale ale universului este o drama profund umană care ne-a îmbogățit mintea și spiritul. Întreg acest efort omenesc e cuprins în cuvintele cu care Einstein vorbește despre încercarea sa de a înțelege gravitația – „anii aceia de căutare febrilă în întuneric, dorința nesfârșită, valuri de încredere și disperare, iar în cele din urmă ieșirea la lumină”¹⁴⁵. Cu toții căutăm, fiecare în felul lui, adevărul, și

cu toții tânjim să aflăm de ce suntem aici. Pe măsură ce urcăm împreună muntele explicațiilor, fiecare generație sprijinindu-se pe umerii înaintașilor, năzuim cu temeritate să ajungem în vârf. Nu putem ști dacă vreunul din urmașii noștri va ajunge să contemple din vârf cu claritate infinită vastul și elegantul univers. Dar fiecare generație urcă puțin mai sus, căci, după cum spunea Jacob Bronowski, „în fiecare epocă există un punct de cotitură, un nou mod de a privi și înțelege coerența lumii”¹⁴⁶. Iar în timp ce generația noastră se minunează de noua perspectivă asupra universului – un nou mod de a înțelege coerența lumii – noi ne îndeplinim misiunea de a mai adăuga o treaptă la scara ce duce către stele.

Note

- 1 Tabelul de mai jos este o detaliere a tabelului 1.1. Conține masele și sarcinile de forță ale particulelor din toate cele trei familii. Fiecare tip de cuarc poate avea trei tipuri de sarcini de forță tare numite culori – acestea reprezintă valorile numerice ale sarcinilor de forță tare. Sarcinile de forță slabă sunt, în termeni tehnici, „cea de-a treia componentă” a izospinului slab. (Nu am inclus aici componentele de „mână dreaptă” ale particulelor – ele diferă prin aceea că nu au sarcini slabe.)

Familia 1

<i>Particula</i>	<i>Masa</i>	<i>Sarcina electrică</i>	<i>Sarcina slabă</i>	<i>Sarcina tare</i>
Electron	0,00054	−1	−1/2	0
Neutrin electronic	$<10^{-8}$	0	1/2	0
Cuarcul up (sus)	0,0047	2/3	1/2	roșu, verde, albastru
Cuarcul down (jos)	0,0074	−1/3	−1/2	roșu, verde, albastru

Familia 2

<i>Particula</i>	<i>Masa</i>	<i>Sarcina electrică</i>	<i>Sarcina slabă</i>	<i>Sarcina tare</i>
Miuon	0,11	−1	−1/2	0
Neutrin miuonic	$<0,0003$	0	1/2	0
Cuarcul charm (farmec)	1,6	2/3	1/2	roșu, verde, albastru
Cuarcul strange (straniu)	0,16	−1/3	−1/2	roșu, verde, albastru

Familia 3

<i>Particula</i>	<i>Masa</i>	<i>Sarcina electrică</i>	<i>Sarcina slabă</i>	<i>Sarcina tare</i>
Tau	1,9	-1	-1/2	0
Neutrîn taonic	<0,033	0	1/2	0
Cuarcul top (vârf)	189	2/3	1/2	roșu, verde, albastru
Cuarcul bottom (dedesubt)	5,2	-1/3	-1/2	roșu, verde, albastru

- Corzile pot avea două capete libere (așa-numitele *corzi deschise*), spre deosebire de buclele ilustrate în figura 1.1 (care se mai numesc și *corzi închise*). Pentru a simplifica prezentarea, în cea mai mare parte a cărții ne vom concentra asupra corzilor închise, dar în principiu tot ce vom spune se aplică în ambele cazuri.
- Albert Einstein, într-o scrisoare din 1942 către un prieten, citată de Tony Hey și Patrick Walters în *Einstein's mirror* (Cambridge, Anglia: Cambridge University Press, 1997).
- Steven Weinberg, *Dreams of a Final Theory* (New York: Pantheon, 1992), p. 52.
- Interviu cu Edward Witten, 11 mai 1998.
- Prezența obiectelor masive precum Pământul complică situația prin introducerea forțelor gravitaționale. Cum noi ne îndreptăm atenția acum numai asupra mișcării pe orizontală – nu și pe verticală – putem ignora prezența Pământului. În capitoul următor vom vorbi mai pe larg despre gravitație.
- Mai exact, viteza luminii în spațiul vid este de 670 de milioane de mile pe oră (300 000 km/s). Când lumina călătorește printr-o substanță, cum ar fi aer sau sticlă, viteza ei scade într-un mod oarecum similar cu modul în care viteza pietrei aruncate de pe faleză scade când intră în apă. Această scădere a vitezei luminii față de viteza din vid nu are nici un fel de consecințe în teoria relativității, așa că o vom ignora.
- Pentru cititorul cu înclinații matematice menționăm ca aceste observații pot fi exprimate și cantitativ. De exemplu, dacă ceasul în mișcare are viteza v , iar fotonul său parcurge un drum dus-întors în t secunde (măsurate de ceasul nostru staționar), atunci ceasul aflat în mișcare va fi parcurs distanța vt când fotonul se întoarce la oglinda de jos. Folosind teorema lui Pitagora, calculăm lungimea fiecăruia din cele două drumuri oblice parcurse de foton în figura 2.3 ca fiind, $\sqrt{(vt/2)^2 + h^2}$ unde h este distanța dintre cele două oglinzi ale ceasului cu lumină. Prin urmare, lungimea celor două drumuri, luate împreună, este de $2\sqrt{(vt/2)^2 + h^2}$. Cum viteza luminii are o valoare constantă – de obicei notată

cu c – atunci fotonului îi vor trebui $2\sqrt{(vt/2)^2 + b^2}/c$ secunde ca să parcurgă drumul dus-întors. Astfel obținem ecuația $t = 2\sqrt{(vt/2)^2 + b^2}/c$ din care putem extrage valoarea lui t , obținând astfel $t = 2b/\sqrt{c^2 - v^2}$. Ca să evităm confuziile, să scriem acest rezultat sub forma $t_{\text{mișcare}} = 2b/\sqrt{c^2 - v^2}$, unde indicele semnifică faptul că acesta e timpul măsurat între două ticăituri consecutive ale ceasului în mișcare. Pe de altă parte, timpul dintre două ticăituri consecutive ale ceasului staționar este $t_{\text{staționar}} = 2b/c$, de unde cu puțină algebră obținem formula $t_{\text{mișcare}} = t_{\text{staționar}} / \sqrt{1 - v^2/c^2}$, care ne arată în mod direct că ticăiturile au loc mai rar la ceasul în mișcare decât la ceasul staționar. Aceasta înseamnă de asemenea că între două evenimente oarecare numărul total de ticăituri ale ceasului în mișcare este mai mic decât numărul de ticăituri ale ceasului staționar, ceea ce se traduce prin faptul că timpul scurs pentru observatorul în mișcare este mai mic decât pentru observatorul staționar.

- 9 Dacă vă convinge mai ușor un alt gen de experiment decât cel din acceleratorul de particule, iată un alt exemplu. În octombrie 1971, J. C. Hafele, pe atunci la Universitatea Washington din St. Luis, și Richard Keating, de la Observatorul Naval al Statelor Unite, au montat ceasuri atomice cu cesiu la bordul unor avioane comerciale care au zburat vreme de 40 de ore. După ce luăm în considerare o seamă de efecte subtile ale gravitației (care vor fi prezentate în capitoul următor), relativitatea specială susține că timpul total măsurat de ceasurile atomice în mișcare trebuie să fie mai scurt decât cel măsurat de ceasurile rămase pe sol cu câteva sute de miliardimi de secundă. Exact asta au găsit Hafele și Keating: timpul se scurge într-adevăr mai încet pentru ceasurile în mișcare.
- 10 Deși figura 2.4 ilustrează în mod corect contracția unui obiect de-a lungul direcției sale de mișcare, imaginea nu ilustrează ceea ce am vedea de fapt dacă un obiect ar zbura prin apropierea noastră cu o viteză apropiată de viteza luminii (presupunând că vederea noastră sau aparatul de fotografiat sunt suficient de bune pentru a putea distinge ceva!). Pentru a vedea ceva, ochii noștri – sau aparatul de fotografiat – trebuie să capteze lumina care se reflectă de pe suprafața obiectului. Dar din moment ce lumina pe care o vedem este reflectată din diverse zone ale obiectului, ea parcurge în drumul spre noi distanțe diferite. Aceasta are ca efect o iluzie vizuală relativistă în care obiectul va apărea nu numai scurtat pe direcția mișcării, dar și rotit.
- 11 Pentru cititorul cu înclinații matematice, menționăm că din vectorul spațio-temporal 4-dimensional, $x = (ct, x_1, x_2, x_3) = (ct, \vec{x})$, putem produce viteza 4-dimensională, $u = dx/d\tau$, unde t este timpul propriu definit ca $d\tau^2 = dt^2 - c^{-2}(dx_1^2 + dx_2^2 + dx_3^2)$. Atunci „viteza prin spațiu-timp” este mărimea 4-vectorului u , $\sqrt{c^2 dt^2 - d\vec{x}^2}/(dt^2 - c^{-2}d\vec{x}^2)$, care este identic egală cu c . Acum putem rearanja ecuația $c^2(dt/d\tau)^2 - (d\vec{x}/d\tau)^2 = c^2$ sub forma $c^2(d\tau/dt)^2 + (d\vec{x}/dt)^2 = c^2$.

Aceasta arată cum creșterea vitezei prin spațiu a unui obiect, $\sqrt{(dx/dt)^2}$, este însoțită de descreșterea lui $d\tau/dt$, care este viteza obiectului prin timp (ritmul cu care se scurge timpul conform ceasului propriu, $d\tau$, spre deosebire de ritmul curgerii timpului conform ceasului staționar, dt .)

- 12 Isaac Newton, *Sir Isaac Newton's Mathematical Principle of Natural Philosophy and His System of the World*, traducere de A. Motte și Florian Cajori (Berkeley: University of California Press, 1962), vol. I, pag. 634.
- 13 Mai exact spus, Einstein a înțeles că principiul echivalenței e valabil atât timp cât observațiile noastre sunt limitate la o regiune mică din spațiu – adică atât timp cât compartimentul e suficient de mic. Motivul este următorul. Câmpul gravitațional poate varia în intensitate (și în direcție) de la un loc la altul. Dar noi ne imaginăm că întreg compartimentul e accelerat ca o singură unitate și prin urmare accelerația simulează un singur câmp uniform de forță gravitațională. Pe măsură ce compartimentul se micșorează tot mai mult, rămâne din ce în ce mai puțin spațiu în care câmpul gravitațional poate varia, și prin urmare principiul echivalenței se aplică din ce în ce mai bine. În limbaj tehnic, diferența dintre un câmp gravitațional uniform, simulat de o mișcare accelerată, și un câmp gravitațional „real”, posibil neuniform, creat de niște corpuri masive, este cunoscută sub numele de câmp gravitațional „fluctuant” (și este similar cu câmpul creat de Lună pe Pământ, răspunzător de producerea marilor). Prin urmare, această notă poate fi rezumată spunând că pe măsură ce compartimentul în care vă aflați devine mai mic, câmpurile gravitaționale fluctuante devin din ce în ce mai greu de observat, în felul acesta mișcarea accelerată și câmpul gravitațional „real” devenind indiscernabile.
- 14 Albert Einstein, citat de Albrecht Fölsing, *Albert Einstein* (New York: Viking, 1997), pagina 315.
- 15 John Stachel, „Einstein și discul rigid în rotație” în *General Relativity and Gravitation*, ed. A. Held (New York Plenum, 1980), p. 1.
- 16 Analiza mișcării cu Tornado, sau „discul rotativ rigid”, cum este el numit într-un limbaj mai tehnic, poate conduce la confuzie. De fapt, nici până în ziua de azi nu există un punct de vedere comun privind anumite aspecte subtile ale acestui exemplu. În text am urmat spiritul analizei făcute de Einstein însuși, ceea ce vom face și în această notă în care încercăm să lămurim două aspecte. Mai întâi poate ați fost surprinși că lungimea cercului nu suferă o contracție Lorentz, așa cum suferă rigla, astfel încât până la urmă Slim să măsoare aceeași distanță cu cea măsurată de noi la început. Trebuie să vă amintiți însă că platforma se rotește mereu. Nu am avut niciodată ocazia s-o măsurăm în repaus. Prin urmare, din perspectiva noastră de observatori staționari, singura diferență dintre măsurătoarea noastră și cea a lui Slim este aceea că rigla lui este contractată Lorentz; discul se învâрте când noi făceam măsurătorile și se învâрте și când îl urmărim pe Slim făcând măsurătorile lui. Deoarece vedem că rigla lui este contractată, ne dăm seama că el va trebui s-o așeze de mai

multe ori de-a lungul circumferinței pentru a parcurge cercul complet. Prin urmare, el va măsura o lungime mai mare decât noi. Con tracția Lorentz a circumferinței ar fi fost relevantă în cazul unei comparații între discul în repaus și discul în mișcare, dar o asemenea comparație nu e necesară aici.

În al doilea rând, v-ați putea întreba ce s-ar întâmpla când discul ar încetini până la oprire. Acum se pare că trebuie să luăm în considerare modificarea circumferinței la modificarea vitezei, datorită diferitelor grade de contractare Lorentz. Dar cum se împacă asta cu valoarea constantă a razei? Aceasta e o problemă subtilă a cărei rezolvare se bazează pe faptul că nu există *obiecte perfect rigide* în lumea reală. Obiectele se pot deforma, adaptându-se astfel alungirii sau contractării impuse de noi; altminteri, așa cum a atras atenția Einstein, un disc rotativ care s-a format inițial lăsând metalul topit să se întărească în timp ce se rotea s-ar rupe în urma schimbării ritmului de rotație. Pentru mai multe informații despre discul rotativ, vezi Stachel, „Einstein and the Rigidly Rotating Disk“.

- 17 Cititorul avisat va observa că în exemplul discului rotativ, adică într-un sistem de referință în mișcare de rotație uniformă, curbarea celor trei dimensiuni ale spațiului se combină în spațiul-timp 4-dimensional a cărui curbură se anulează.
- 18 Herman Minkovski, citat de Fölsing în *Albert Einstein*, p. 189.
- 19 Interviu cu John Wheeler, 27 ianuarie, 1998.
- 20 Ceasurile atomice existente sunt suficient de precise pentru a detecta deformări atât de mici – chiar și mai mici – ale timpului. De exemplu, în 1976, Robert Vessot și Martin Levine de la Observatorul Astronomic Harvard-Smithsonian, împreună cu colaboratorii lor de la NASA, au lansat o rachetă Scout D de pe insula Wallops, Virginia, care purta un ceas atomic având o precizie egală cu o miime de miliardime de secundă pe oră. Ei sperau să arate că pe măsură ce racheta câștiga altitudine (deci pe măsură ce atracția gravitațională a Pământului scădea), un ceas atomic identic aflat pe Pământ (deci sub influența întregii forțe gravitaționale) va ticăi mai rar. Printr-un fascicul de microunde, cercetătorii puteau compara ritmul ticăiturilor celor două ceasuri și, într-adevăr, la altitudinea maximă de 6 000 de mile a rachetei, ceasul atomic montat pe ea ticăia mai repede cu aproximativ patru părți la un miliard față de omologul lui de pe Pământ, confirmând predicția teoretică cu o eroare relativă de a suta parte dintr-un procent.
- 21 Pe la mijlocul secolului XIX, savantul francez Urbain Jean Joseph Le Verrier a descoperit că planeta Mercur deviază ușor de la orbita sa în jurul Soarelui, prezisă de teoria lui Newton. Timp de mai mult de o jumătate de secol, s-au căutat tot felul de explicații pentru această așa-numită precesie a periheliului orbitei (în limbaj simplu, la sfârșitul fiecărei orbite, Mercur nu se află exact acolo unde prevede teoria lui – influența gravitațională a unei planete necunoscute sau a unui inel planetar, un satelit încă nedescoperit, efectul prafului interplanetar, turtirea Soarelui – dar nici una nu a convins. În 1915 Einstein

- a calculat precesia periheliului planetei Mercur folosind nou-descoperitele ecuații ale teoriei generale a relativității, iar răspunsul găsit, așa cum el însuși spunea, i-a dat palpitații: rezultatele relativității generale se potriveau exact cu observațiile experimentale. Acest succes l-a făcut pe Einstein să aibă mare încredere în teoria sa, dar aproape toți ceilalți așteptau confirmarea unei *predicții*, nu explicarea unei anomalii cunoscute. Mai multe detalii găsiți în Abraham Pais, *Subtle Is the Lord* (New York: Oxford University Press, 1982), p. 39.
- 22 Robert P. Crease și Charles C. Mann, *The Second Creation* (New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1996), p. 39.
 - 23 Surprinzător, cercetări recente privind ritmul de expansiune a cosmosului indică faptul că universul ar putea încorpora o constantă cosmologică mică, dar diferită de zero.
 - 24 Richard Feynman în *The Character of Physical Law* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1965), p. 129.
 - 25 Deși lucrarea lui Planck a rezolvat dilema energiei infinite, se pare că nu acesta a fost scopul lui. Planck încerca să rezolve o altă problemă, strâns legată de aceasta: rezultatele experimentale privind modul în care energia dintr-un cuptor încins – un „corp negru“, ca să fim mai preciși – este distribuită după lungimile de undă ale radiației. Pentru mai multe detalii despre istoria acestor descoperiri, cititorul poate consulta cartea lui Thomas S. Kuhn, *Black-body Theory and the Quantum Discontinuity, 1894-1912* (Oxford, Anglia: Clarendon, 1978).
 - 26 Mai exact, Planck a arătat că undele al căror conținut minim de energie depășește contribuția medie la energia totală (conform termodinamicii secolului XIX) sunt suprimate exponențial. Această suprimare este din ce în ce mai puternică pe măsură ce examinăm unde cu frecvențe mai mari.
 - 27 Constanta lui Planck este de $1,05 \times 10^{-27}$ grame-centimetru/secundă.
 - 28 Timothy Ferris, *Comming of Age in the Milky Way* (New York: Anchor, 1989), p. 286.
 - 29 Steven Hawking, prelegere la Simpozionul de la Amsterdam despre Gravitație, găuri negre și teoria corzilor, 21 iunie, 1997.
 - 30 Merită să menționăm ca abordarea lui Feynman poate fi folosită pentru a deduce abordarea bazată pe metoda funcțiilor de undă și viceversa; prin urmare, cele două abordări sunt perfect echivalente. Conceptele, limbajul și interpretarea folosite de cele două metode sunt însă destul de diferite, chiar dacă răspunsurile obținute sunt absolut identice.
 - 31 Richard Feynman, *QED: The Strange Theory of Light and Matter* (Princeton: Princeton University Press, 1988).
 - 32 Steven Hawking, *A Brief History of Time* (New York: Bantam Books, 1988), p. 175.

- 33 Richard Feynman, citat în Timothy Ferris, *The Whole Shebang* (New York: Simon & Schuster, 1997), p. 97.
- 34 Dacă sunteți în continuare nedumeriți de faptul că se poate întâmpla ceva într-o regiune de spațiu goală, este important de remarcat că principiul de incertitudine modifică ideea noastră de spațiu gol. De exemplu, când este aplicat fluctuațiilor undelor unui câmp (cum ar fi propagarea undelor electromagnetice în câmp electromagnetic), principiul de incertitudine ne arată că amplitudinea undei și viteza cu care ea se modifică sunt legate printr-o relație de proporționalitate inversă asemănătoare cu cea care leagă poziția de viteza particulei: cu cât este specificată mai precis amplitudinea, cu atât cunoaștem mai puțin precis viteza cu care ea se modifică. Când spunem că o regiune a spațiului este goală, pe lângă altele, mai spunem și că nu există unde care s-o străbată, deci toate câmpurile sunt zero. Putem reformula spunând că amplitudinile tuturor undelor care trec prin acea regiune sunt exact zero. Dar dacă cunoaștem cu precizie amplitudinile, principiul de incertitudine implică faptul că rata de modificare a amplitudinii este complet necunoscută, deci poate lua orice valoare. Dar dacă amplitudinea se schimbă, asta înseamnă că în momentul următor valoarea ei *nu va mai fi zero*, deși regiunea de spațiu despre care vorbim este în continuare „goală”. Din nou, în medie câmpul va fi zero, din moment ce în unele zone valoarea lui va fi pozitivă, iar în altele negativă; în medie, energia netă în regiune nu se schimbă. Incertitudinea cuantică implică faptul că energia câmpului – chiar și într-o regiune goală a spațiului – fluctuează în sus și în jos, astfel încât mărimea fluctuațiilor devine mai mare pe măsură ce distanțele și scara de timp la care regiunea este observată sunt mai mici. Atunci, energia înmagazinată în astfel de fluctuații instantanee ale câmpului, prin relația $E=mc^2$, poate fi convertită în creare de perechi particulă-antiparticulă, care apoi se anihilează rapid pentru a păstra energia medie la valoarea zero.
- 35 Chiar dacă ecuația pe care Schrödinger a scris-o inițial – cea care încorporează și relativitatea specială – nu descria cu acuratețe proprietățile electronilor din atomul de hidrogen, la scurt timp s-a observat că este o ecuație utilă când e folosită corect în alte contexte și, de fapt, se mai folosește și astăzi. În orice caz, când Schrödinger a publicat ecuația sa, a fost devansat de Oskar Klein și Walter Gordon, așa că ecuația sa se numește acum „ecuația Klein-Gordon”.
- 36 Pentru cititorul cu înclinații matematice menționăm că principiile de simetrie folosite în fizica particulelor elementare sunt în general bazate pe grupuri, și în mod special pe grupuri Lie. Particulele elementare sunt în general aranjate în reprezentări ale diferitelor grupuri, iar ecuațiile care guvernează evoluția lor în timp trebuie să respecte transformările de simetrie asociate. Pentru forța tare, aceste simetrii se numesc SU(3) (analogul rotațiilor obișnuite din spațiul tridimensional, dar acționând într-un spațiu complex), iar cele trei culori ale unei specii de cuarci se transformă într-o reprezentare tridimensională. Schimbarea (de la roșu, verde, albastru la galben, indigo, violet) menționată

în text este, mai precis, o transformare $SU(3)$ acționând pe „coordonatele de culoare” ale cuarcului. O simetrie de etalonare este o simetrie în care transformările de grup pot avea o dependență spațio-temporală: în cazul de față, „rotind” culorile cuarcului în mod diferit la diferite poziții în spațiu și la diferite momente de timp.

- 37 În cursul dezvoltării teoriilor cuantice ale celor trei forțe negravitaționale, fizicienii au fost confrunțați cu asemenea calcule care dădeau rezultate infinite. Cu timpul, ei și-au dat însă seama că acestea se pot înlătura printr-un procedeu numit *renormare*. Infiniților care apar însă la încercarea de a combina teoria generală a relativității cu mecanica cuantică nu li se poate aplica renormarea. Recent, fizicienii și-au dat seama că rezultatele infinite sunt un semnal că o teorie este folosită dincolo de limitele ei de aplicabilitate. Cum noi încercăm să găsim o teorie al cărui domeniu de aplicabilitate să fie, în principiu, nelimitat – teoria ultimă sau finală –, fizicienii încearcă să găsească o teorie care să nu producă rezultate infinite, oricât de exotice ar fi sistemele fizice pe care le analizează.
- 38 Valoarea lungimii Planck poate fi înțeleasă pe baza unor raționamente simple care își au rădăcina în ceea ce fizicienii numesc *analiză dimensională*. Ideea e următoarea. Când o teorie este formulată ca un set de ecuații, simbolurile abstracte trebuie să fie legate de caracteristicile fizice ale lumii dacă teoria are legătură cu realitatea. În particular, trebuie să introducem un sistem de unități astfel încât, dacă un simbol se referă de pildă la o lungime, să avem o scară pe baza căreia valoarea lui poate fi interpretată. Prin urmare, dacă ecuațiile arată că lungimea în cauză este 5, noi trebuie să știm dacă aceasta înseamnă 5 centimetri, 5 kilometri, 5 ani-lumină etc. Într-o teorie care implică relativitatea generală și mecanica cuantică, o alegere a unităților apare în mod natural în modul următor. Există două constante ale naturii de care depinde relativitatea generală: viteza luminii, c , și constanta gravitațională a lui Newton, G . Mecanica cuantică depinde de o singură constantă a naturii, \hbar . Examinând unitățile acestor constante (de exemplu c este o viteză, deci este exprimată ca distanță împărțită la timp etc.) observăm că $\sqrt{\hbar G / c^3}$ are unitățile unei lungimi; de fapt este 1.616×10^{-33} centimetri. Aceasta este lungimea Planck. Deoarece implică date de intrare gravitaționale și spațio-temporale (G și c) și are de asemenea și o dependență cuantică (\hbar), ea precizează scara de măsură – unitatea naturală de lungime – pentru orice teorie care încearcă să unifice relativitatea generală și mecanica cuantică. Când însă folosim în text termenul de „lungime Planck”, o facem de cele mai multe ori numai într-un sens aproximativ, indicând o lungime care poate diferi de 10^{-33} centimetri prin doar câteva ordine de mărime.
- 39 În momentul de față, pe lângă teoria corzilor, există și alte două abordări pentru a uni gravitația cu mecanica cuantică. Una dintre ele îl are în prim-plan pe Roger Penrose de la Universitatea Oxford și este cunoscută sub numele de *teoria twistorilor*. Cealaltă – inspirată în parte de teoria lui Penrose – îl are

în prim-plan pe Abhay Ashtekar de la Universitatea de Stat din Pennsylvania și este cunoscută sub numele de *metoda variabilelor noi*. Deși aceste abordări nu vor fi prezentate aici, s-ar părea că există o legătură profundă între ele și teoria corzilor și că probabil, împreună cu teoria corzilor, toate cele trei abordări conduc la aceeași soluție de unificare a relativității generale cu mecanica cuantică.

- 40 Cititorul avizat își va da seama că în acest capitol ne concentrăm numai asupra teoriei *perturbative* a corzilor; aspectele neperturbative sunt prezentate în capitolele 12 și 13.
- 41 Interviu cu John Schwartz, 23 decembrie 1997.
- 42 Propuneri similare au fost făcute în mod independent de Tamiaki Yoneya și de Korkut Bardakci și Martin Halpern. Fizicianul suedez Lars Brink a avut de asemenea contribuții semnificative la dezvoltarea inițială a teoriei corzilor.
- 43 Interviu cu John Schwartz, 23 decembrie 1997.
- 44 Interviu cu Michael Green, 20 decembrie 1997.
- 45 Modelul standard sugerează un mecanism prin care particulele capătă masă – mecanismul Higgs, după numele fizicianului scoțian Peter Higgs. Dar în ce privește explicarea maselor particulelor, acesta doar transferă sarcina, punând-o pe seama explicării proprietăților unei ipotetice „particule generatoare de masă” – așa-numitul boson Higgs. Experimente pentru găsirea lui sunt în curs de desfășurare, dar, chiar dacă este găsit și proprietățile lui sunt măsurate, acestea vor fi date de intrare pentru modelul standard, pe care teoria nu le explică.
- 46 Pentru cititorul cu înclinații matematice să remarcăm că asocierea dintre un mod de vibrație al corzii și sarcinile de forță poate fi descrisă mai precis după cum urmează. Când mișcarea unei corzi este cuantificată, stările ei posibile de vibrație sunt reprezentate prin vectori în spațiul Hilbert, la fel cum se face pentru orice sistem cuantic. Acești vectori pot fi indexați după valorile proprii corespunzătoare unui set comutativ de operatori hermitici. Printre acești operatori se numără hamiltonianul, ale cărui valori proprii dau energia, deci și masa stării de vibrație, precum și operatori care generează diversele simetrii de etalonare pe care le respectă teoria. Valorile proprii ale acestor operatori dau sarcinile de forță asociate cu starea de vibrație a corzii.
- 47 Bazându-se pe observații culese de pe urma celei de-a doua revoluții a supercorzilor (prezentate în capitolul 12), Witten și mai ales Joe Lykken de la Fermi National Accelerator Laboratory au identificat o posibilă fisură subtilă în această concluzie. Lykken a sugerat că ar fi cu puțință ca tensiunea din corzi să fie de fapt mult mai mică, și prin urmare dimensiunea lor să fie mult mai mare decât s-a crezut la început. Atât de mare, încât corzile ar putea fi observate de următoarea generație de acceleratoare de particule. Dacă această posibilitate fenomenală se va adevăra, există șansa ca multe din implicațiile remarcabile ale teoriei corzilor prezentate în capitolul acesta și în următoarele să fie

verificate experimental în cursul următorului deceniu. Dar, chiar și în scenariul mai „convențional“, în care corzile au lungimi de ordinul a 10^{-33} centimetri, există metode indirecte de a le căuta, despre care vom vorbi în capitolul 9.

- 48 Cititorul avisat își va da seama că fotonul produs într-o ciocnire dintre un electron și un pozitron este un foton virtual și prin urmare trebuie să-și elibereze energia în scurt timp, disociindu-se într-o pereche particulă-antiparticulă.
- 49 Aparatul funcționează colectând fotonii ce s-au ciocnit de obiectul care ne interesează și înregistrându-i pe un film fotografic. Modul în care ne folosim aici de cameră este simbolic, din moment ce noi nu formăm imaginea folosind fotoni împrăștiați de corzile care se ciocnesc. Pur și simplu înregistrăm în figura 6.7 (c) întreaga istorie a interacțiunii. Spunând acestea, ar trebui să scoatem în evidență încă un aspect subtil. Am aflat în capitolul 4 că putem formula mecanica cuantică folosind metoda lui Feynmann de însumare a traiectoriilor în care analizăm mișcarea obiectelor combinând contribuțiile *tuturor* traiectoriilor posibile ce duc de la un punct inițial ales la un punct final ales (fiecare traiectorie contribuind cu o pondere statistică determinată de Feynmann). În figurile 6.6 și 6.7 e prezentată *una* din numărul infinit de traiectorii posibile urmate de particula punctiformă (figura 6.6) sau de coardă (figura 6.7) de-a lungul căreia acestea se deplasează de la poziția inițială la poziția finală. Oricum, discuția din această secțiune se aplică la fel de bine oricărei alte traiectorii posibile și prin urmare se aplică întregului proces cuantic. (Formularea mecanicii cuantice a particulelor punctiforme dată de Feynmann în formalismul integralei după traiectorii a fost generalizată în teoria corzilor prin lucrările lui Stanley Mandelstam de la Universitatea din Berkley, California, și de fizicianul rus Alexander Poliakov, care este acum la Departamentul de Fizică al Universității Princeton.)
- 50 Albert Einstein, citat de R. Clarc în *Einstein: The Life and Times* (New York: Avon Books, 1984), p. 287.
- 51 Mai exact, spin $\frac{1}{2}$ înseamnă ca momentul cinetic al electronului datorat spinului este $\hbar/2$.
- 52 Descoperirea și dezvoltarea supersimetriei are o istorie complicată. Pe lângă cei citați în text, contribuții esențiale la început au mai adus R. Haag, M. Sohnius, J. T. Lopuszanski, Y. A. Gol'fand, E. P. Lichtmanm, J. L. Gervais, B. Sakita, V. P. Akulov, D. V. Volkov și V. A. Soroka. Parte din această muncă a lor este prezentată de Rosanne Di Stefano, *Notes on the Conceptual Development of Supersymmetry*, Institutul de Fizică Teoretică, Universitatea de Stat din New York, preprintul ITP-SB-8878.
- 53 Pentru cititorul cu înclinații matematice menționăm că această extensie implică lărgirea sistemului spațio-temporal de coordonate carteziane cu coordonate cuantice noi, de pildă u și v , care anticomută: $u \times v = -v \times u$. Atunci supersimetria poate fi înțeleasă ca o translație în acest spațiu-timp cuantic lărgit.

- 54 Pentru cititorul care vrea să afle mai multe detalii legate de aceste aspecte tehnice facem următoarele remarci. În nota 45 am menționat că modelul standard invocă o „particulă generatoare de masă” – bosonul Higgs – pentru a furniza particulelor din tabelele 1.1 și 1.2 masele observate. Pentru ca această procedură să funcționeze, masa particulei Higgs nu poate fi prea mare; există studii care au arătat că masa ei nu trebuie să fie mai mare de aproximativ 1 000 de ori masa protonului. Dar se pare că fluctuațiile cuantice tind să contribuie substanțial la masa acestei particule, împingând-o eventual până la scara de mase Planck. Totuși, teoreticienii au descoperit că această concluzie, care ar pune în evidență un defect major al modelului standard, poate fi evitată dacă anumiți parametri ai modelului (cel mai important, masa liberă a bosonului Higgs) sunt ajustați cu o precizie mai bună 1 la 10^{15} pentru a anula efectele acestor fluctuații cuantice asupra masei particulei Higgs.
- 55 O remarcă subtilă pe care trebuie s-o facem în legătură cu figura 7.1 este că intensitatea forței slabe este prezentată ca fiind între cea a forței tari și cea a forței electromagnetice, deși am afirmat anterior că este mai slabă decât amândouă. Motivul se găsește în tabelul 1.2, unde vedem că particulele mesager ale forței slabe sunt destul de masive, în timp ce cele ale forțelor electromagnetice și tare au masă nulă. Intrinsec, intensitatea forței slabe (măsurată prin constanta de cuplaj – o noțiune pe care o vom întâlni în capitolul 12) – este cea din figura 7.1, dar masivele sale particule mesager transportă cu greu influența acesteia și îi diminuează efectele. În capitolul 14 vom vedea cum putem include în figura 7.1 și forța gravitațională.
- 56 Edward Witten, prelegere în cadrul Seriei de conferințe în memoria lui Heinz Pagels, Aspen, Colorado, 1997.
- 57 Pentru o analiză mai aprofundată a acestor idei și a altora similare, vezi cartea lui Steven Weinberg, *Dreams of a Final Theory*.
- 58 Aceasta este o idee simplă, dar deoarece imprecizia limbajului obișnuit ne poate induce în eroare, se cuvin făcute două remarci lămuritoare. Prima este că furnica e constrânsă să trăiască pe *suprafața* furtunului. Dacă furnica ar putea săpa în interiorul furtunului – dacă ar putea penetra în cauciucul furtunului – atunci ar fi necesare trei numere pentru a-i preciza poziția, deoarece ar trebui să specificăm și cât de adânc a săpat furnica. Dar dacă furnica trăiește numai pe suprafață, atunci poziția ei este determinată de două numere. Aceasta ne conduce la cea de-a doua remarcă. Chiar dacă furnica ar trăi numai pe suprafață, noi i-am putea preciza poziția și cu ajutorul a trei numere: obișnuitele poziții stânga-dreapta, înainte-înapoi, și sus-jos cu care ne-am familiarizat din spațiul nostru tridimensional. Dar din moment ce știm că furnica trăiește pe suprafața furtunului, cele două numere la care ne-am referit mai sus ne dau datele minimale care pot specifica în mod unic poziția furnicii. Asta este ceea ce înțelegem când spunem că suprafața furtunului este bidimensională.
- 59 În mod surprinzător, fizicienii Savas Dimopoulos, Nima Arkani-Hamed și Gia Dvali, pornind de la idei mai vechi ale lui Ignatios Antoniadis și Joseph

Lykken, au arătat că până și o dimensiune suplimentară mare de un milimetru s-ar putea să nu fie încă detectată experimental. Motivul este că accelerațiile de particule sondează microcosmosul exploatând forțele slabă, tare și electromagnetică. Forța gravitațională, fiind extrem de slabă la energiile accesibile, este în general ignorată. Dar Dimopoulos și colaboratorii săi au remarcat că dacă dimensiunea suplimentară încolăcită are impact în mod special asupra forței gravitaționale (lucru care devine plauzibil din perspectiva teoriei corzilor), toate experimentele existente ar fi putut-o ignora. Experimente noi, foarte sensibile la interacția gravitațională, vor căuta dimensiuni încolăcite mari în viitorul apropiat. Un rezultat pozitiv ar reprezenta una dintre cele mai mari descoperiri ale tuturor timpurilor.

- 60 Edwin Abbott, *Flatland* (Princeton: Princeton University Press, 1991).
- 61 A. Einstein într-o scrisoare către Kaluza, citată de Abraham Pais în *Subtle Is the Lord: The Science and the Life of Albert Einstein* (Oxford: Oxford University Press, 1982), p. 330.
- 62 A. Einstein într-o scrisoare către Kaluza, citată de D. Freedman și P. van Nieuwenhuizen, „The Hidden Dimensions of Spacetime“, *Scientific American*, vol 252 (1985), p. 62.
- 63 *Ibidem*.
- 64 Fizicienii au descoperit că trăsătura modelului standard cel mai greu de încorporat într-o teorie cu mai multe dimensiuni este cea care poartă numele de *chiralitate*. Pentru a nu complica prezentarea, nu am vorbit despre această noțiune în textul principal, dar o vom prezenta pe scurt aici pentru cititorul interesat. Imaginați-vă că cineva vă arată filmul unui anume experiment, după care vă provoacă să spuneți dacă experimentul a fost filmat direct sau a fost filmat reflexia acestuia într-o oglindă. Cum cineastul e un expert, nu a lăsat să se strecoare în film nici un fel de indicii care să trădeze prezența oglinzii. Este aceasta o provocare pe care poate fi acceptată? La mijlocul anilor 1950, ideile teoretice ale lui T. D. Lee și C. N. Yang și rezultatele experimentale ale lui C. S. Wu au arătat că se poate răspunde acestei provocări dacă a fost filmat experimentul potrivit. Mai exact, ei au arătat că legile universului nu sunt perfect simetrice la reflexia în oglindă, în sensul că versiunea reflectată în oglindă a anumitor procese – acele procese care depind în mod direct de forța slabă – *nu pot avea loc în lumea reală*, chiar dacă procesul inițial există. Așa încât, dacă urmărind filmul vedeți că are loc unul din aceste procese interzise, știți că urmăriți de fapt reflexia în oglindă a experimentului. Din moment ce oglinzile schimbă stânga cu dreapta, cercetările lui Yang, Lee și Wu au arătat că universul nu este perfect simetric stânga-dreapta – în limbajul de specialitate, universul este *chiral*. Aceasta este trăsătura modelului standard (a forței slabe, în particular) pe care fizicienii au găsit-o aproape imposibil de încorporat în formalismul supergravitației în mai multe dimensiuni. Pentru a evita confuzia, să observăm că în capitolul 10 vom vorbi despre un concept

din teoria corzilor numit „simetria în oglindă“, dar folosirea termenului de „oglinadă“ în acel context este complet diferită de cea de aici.

- 65 Pentru cititorul cu înclinații matematice, menționăm că o varietate Calabi-Yau este o varietate complexă Kähler cu prima clasă Chern nulă. În 1957 Calabi a enunțat conjectura că orice varietate de acest gen admite o metrică Ricci plată, iar în 1977, Yau a demonstrat această conjectură.
- 66 Această ilustrație a fost obținută prin amabilitatea lui Andrew Hanson de la Universitatea Indiana și a fost realizată folosind pachetul grafic *Mathematica* 3-D.
- 67 Pentru cititorul cu înclinații matematice menționăm că acest spațiu Calabi-Yau este o secțiune reală tridimensională prin hipersuprafața cvintică din spațiul proiectiv complex cvadridimensional.
- 68 Edward Witten, „Reflections on the Fate of Spacetime“, *Physics Today*, aprilie 1996, p. 24.
- 69 Interviu cu Edward Witten, 11 mai 1998.
- 70 Sheldon Glashow și Paul Ginsparg, „Desperately Seeking Superstrings?“, *Physics Today*, mai 1998, p. 7.
- 71 Sheldon Glashow, în *The Superworld I*, editor A. Zichichi (New York: Plenum, 1990), p. 250.
- 72 Sheldon Glashow, *Interactions* (New York: Warner Books, 1988), p. 335.
- 73 Richard Feynmann în *Superstrings: A Theory of Everything?* editori Paul Davies și Julian Brown (Cambridge, Anglia: Cambridge University Press, 1988).
- 74 Howard Georgi, în *The New Physics*, editor Paul Davies (Cambridge: Cambridge University Press 1989), p. 446.
- 75 Interviu cu Edward Witten, 4 martie 1998.
- 76 Interviu cu Cumrun Vafa, 12 ianuarie 1998.
- 77 Murray Gell-Mann, citat în *The Second Creation* de Robert P. Crease și Charles C. Mann (New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press), 1996, p. 414.
- 78 Interviu cu Sheldon Glashow, 28 decembrie, 1997.
- 79 Interviu cu Sheldon Glashow, 28 decembrie, 1997.
- 80 Interviu cu Howard Georgi, 28 decembrie, 1997. Pe parcursul interviului, Georgi a mai remarcat că invalidarea experimentală a dezintegrării protonului, care reieșea din prima teorie despre tot propusă de el și Glashow (vezi capitolul 7) a jucat un rol important în refuzul lui de a accepta teoria supercorzilor. El a amintit că teoria marii unificări pe care o propusese invoca un domeniu de energii cu mult mai înalte decât orice altă teorie considerată anterior, iar când predicțiile ei au fost infirmate – când a rezultat că a fost „pălmuit de natură“ – atitudinea lui față de studiul fizicii energiilor extrem de înalte s-a schimbat brusc. Când l-am întrebat dacă confirmarea experimentală a teoriei sale l-ar fi îndemnat să se îndrepte spre scara Planck, el a răspuns: „Probabil că da.“

- 81 David Cross, „Superstrings and Unification“, în *Proceedings of the XXIV International Conference on High Energy Physics*, editori R. Kotthaus și J. Kühn (Berlin: Springer-Verlag, 1988), p. 329.
- 82 Spunând acestea, trebuie să avem în vedere posibilitatea menționată în nota 47, conform căreia corzile ar putea fi mult mai lungi decât s-a crezut la început și prin urmare ar putea fi direct observabile experimental de acceleratoare care ar fi construite în următoarele decenii.
- 83 Pentru cititorul cu înclinații matematice menționăm că numărul de familii este jumătate din valoarea absolută a numărului lui Euler al spațiului Calabi-Yau. Numărul lui Euler este suma alternată a dimensiunilor grupurilor de omologie ale varietății – aceasta din urmă fiind cea la care ne referim în sens vag prin găuri multidimensionale. Prin urmare, trei familii apar din spații Calabi-Yau pentru care numărul lui Euler este egal cu ± 6 .
- 84 Interviu cu John Schwarz, 23 decembrie, 1997.
- 85 Pentru cititorul cu înclinații matematice menționăm că ne referim la varietăți Calabi-Yau cu grup fundamental finit, netrivial, al cărui ordin, în anumite cazuri, determină numitorul sarcinilor fracționare.
- 86 Interviu cu Edward Witten, 4 martie, 1998.
- 87 Pentru cei avizați menționăm că unele din aceste procese violează conservarea numărului leptonic, precum și conservarea simetriei la inversiunea sarcină-paritate-timp (*charge-parity-time – CPT – inversion*).
- 88 Pentru completitudine menționăm că, deși aproape tot ce am discutat până acum în carte se aplică la fel de bine și corzilor deschise (cu capete libere) și corzilor închise, sub formă de bucle (corzile asupra cărora ne-am concentrat până acum), în cadrul temei discutate aici, cele două tipuri de corzi apar cu proprietăți diferite. La urma urmelor, o coardă deschisă nu poate fi înfășurată în jurul dimensiunii circulare. Dar, în studii care aveau să joace un rol important în cea de-a doua revoluție a supercorzilor, în 1989, Joe Polchinski de la Universitatea din Santa Barbara, California, și doi dintre studenții săi, Jian-Hui Dai și Robert Leigh, au arătat că concluziile acestui capitol se potrivesc perfect și corzilor deschise.
- 89 Dacă vă întrebați de ce energiile posibile de vibrație uniformă sunt multipli întregi de $1/R$, trebuie doar să vă amintiți discuția despre mecanica cuantică din capitolul 4. Acolo am arătat că energia, ca și banii, vine în pachete discrete: multipli întregi ai diverselor unități de energie. În cazul vibrațiilor uniforme din universul furtunului, această unitate de energie este exact $1/R$, așa cum am demonstrat în text folosind principiul de nedeterminare. Prin urmare, energiile de vibrație uniformă sunt multipli întregi de $1/R$.
- 90 Matematic, relația dintre energiile corzii într-un univers cu o dimensiune circulară a cărei rază este R sau $1/R$ apare din formula energiei, $vR + wR$, unde v este numărul de vibrație și w este numărul de înfășurări. Această ecuație este

invariantă la schimbarea simultană a lui v cu w și a lui R cu $1/R$ – adică la schimbarea numerelor de vibrație și de înfășurare și la inversarea razei. În discuția noastră lucrăm cu unități Planck, dar putem de asemenea lucra cu unități mai convenabile rescriind formula energiei în funcție de $\sqrt{\alpha}$ – așa-numita scară a corzilor – a cărei valoare este în jurul lungimii Planck, adică 10^{-33} centimetri. Putem apoi exprima energiile corzilor ca $vR + wR\alpha'$, care este de asemenea invariant la schimbarea lui v cu w și a lui R cu α'/R , unde ultimele două sunt exprimate în unitatea convențională de distanță.

- 91 V-ați putea întreba cum e posibil ca o coardă care înconjoară o dimensiune circulară de rază R să măsoare totuși raza ca fiind $1/R$. Deși nedumerirea ar fi perfect justificată, răspunsul se găsește de fapt chiar în formularea imprecisă a întrebării. Când spunem că o coardă înconjoară un cerc de rază R , invocăm în mod necesar o definiție a distanței (astfel încât expresia „raza R ” are un sens). Dar această definiție a distanței este relevantă pentru modurile neînfașurate – adică modurile de vibrație. Din punctul de vedere al acestei definiții a distanței – și numai al acestei definiții – configurația înfășurată apare ca înconjurând partea circulară a spațiului. Pe de altă parte, din cea de-a doua definiție a distanței, cea care este legată de configurațiile de înfășurare, acestea sunt localizate în spațiu la fel de bine cum sunt localizate modurile de vibrație din punctul de vedere al primei definiții a distanței, din moment ce raza pe care acestea o „văd” este $1/R$, după cum am arătat în text.

Această descriere ne explică de ce corzile înfășurate și cele neînfașurate măsoară distanțe care sunt în relație de proporționalitate inversă. Dar cum ideea este destul de subtilă, probabil că merită să menționăm pentru cititorul cu înclinații matematice analiza tehnică ce se află în spatele ei. În mecanica cuantică obișnuită, care implică particule punctiforme, distanța și impulsul (adică, esențialmente energia) sunt legate prin transformata Fourier. Altfel spus, o stare proprie a poziției $|x\rangle$ pe un cerc de rază R poate fi definită prin $|x\rangle = \sum_v e^{ixp} |p\rangle$, unde $p = v/R$, iar $|p\rangle$ este o funcție proprie a impulsului (analogul direct a ceea ce am numit mod de vibrație uniformă a unei corzi – mișcarea de ansamblu, fără schimbarea formei). Totuși, în teoria corzilor există și o a doua noțiune de stare proprie a poziției, $|\tilde{x}\rangle$, definită făcând apel la stările de înfășurare: prin $|\tilde{x}\rangle = \sum_w e^{i\tilde{x}\tilde{p}} |\tilde{p}\rangle$, unde $|\tilde{p}\rangle$ este starea proprie de înfășurare, cu $\tilde{p} = wR$. Din aceste definiții observăm imediat că x este periodic, cu perioada $2\pi R$, în timp ce \tilde{x} este periodic cu perioada $2\pi/R$, arătând în felul acesta că x este coordonata de poziție pe un cerc de rază R , în timp ce \tilde{x} este coordonata de poziție pe un cerc de rază $1/R$. Încă și mai explicit, ne putem imagina acum că luăm cele două pachete de undă $|x\rangle$ și $|\tilde{x}\rangle$, amândouă pornind, de pildă, din origine, și le lăsăm să evolueze în timp pentru a putea aplica operația prin care am definit distanțele. Raza cercului, așa cum este măsurată ea de oricare din probe, este proporțională cu timpul care trebuie să se scurgă pentru ca pachetul să se întoarcă la configurația inițială. Din moment ce o stare cu energia E evoluează cu un factor de fază care implică produsul Et , vedem că timpul scurs,

și prin urmare raza, este $t \sim 1/E \sim R$ pentru modurile de vibrație și $t \sim 1/E \sim 1/R$ pentru modurile de înfășurare.

- 92 Pentru cititorul cu înclinații matematice menționăm că numărul de familii de vibrații ale corzii este jumătate din valoarea absolută a caracteristicii Euler a spațiului Calabi-Yau, așa cum am mai menționat și în nota 83. Aceasta este dată de valoarea absolută a diferenței dintre $h^{2,1}$ și $h^{1,1}$, unde h^{pq} reprezintă numărul Hodge (p,q) . Până la un factor aditiv, acestea ne dau numărul de treicicluri de omologie netriviiale (“găuri tridimensionale”) și numărul două-cicluri de omologie netriviiale (“găuri bidimensionale”). Astfel, în timp ce în textul principal vorbim despre numărul total de găuri, o analiză mai precisă ne arată că numărul de familii depinde de valoarea absolută a diferenței dintre găurile de dimensiune pară și găurile de dimensiune impară. Oricum, concluzia rămâne aceeași. De exemplu, dacă două spații Calabi-Yau diferă prin schimbarea numerelor lor Hodge $h^{2,1}$ și $h^{1,1}$, numărul familiilor de particule – și numărul total de „găuri” – nu se va schimba.
- 93 Numele vine de la faptul că „diamantele Hodge” – un rezumat matematic al găurilor de diverse dimensiuni dintr-un spațiu Calabi-Yau – pentru ambele spații Calabi-Yau dintr-o pereche în oglindă sunt unul reflexia în oglindă a celuilalt.
- 94 Termenul de *simetrie în oglindă* mai este folosit și în alte contexte din fizică, cu totul diferite, cum ar fi în cel legat de problema chiralității – adică, dacă universul nostru este simetric stânga-dreapta – așa cum am văzut în nota 64.
- 95 Cititorul cu înclinații matematice va observa că aici ne punem de fapt problema dacă topologia spațiului este dinamică – adică dacă se poate schimba. Observăm că deși vom folosi des limbajul topologiei dinamice, în practică vom considera o familie uniparametrică de *spații-timp* a cărei topologie se schimbă în funcție de acest parametru. Tehnic vorbind, acest parametru nu este timpul, dar în anumite limite el poate fi în principiu identificat cu timpul.
- 96 Pentru cititorul cu înclinații matematice, procedura implică crearea de curbe raționale pe un spațiu Calabi-Yau, iar apoi folosirea faptului că, în anumite condiții, singularitatea rezultată poate fi reparată prin rezoluții distincte mici.
- 97 K. C. Cole, *New York Times Magazine*, 18 octombrie 1987, p. 20.
- 98 Albert Einstein, citat de John D. Barrow, *Theories of Everything*, New York: Fawcett-Columbine, 1992, p. 13.
- 99 Să trecem în revistă pe scurt diferențele dintre cele cinci teorii ale corzilor. Pentru aceasta, să observăm că vibrațiile de-a lungul unei bucle se pot deplasa fie în sensul acelor de ceasornic, fie în sens invers. Corzile de Tipul IIA și cele de Tipul IIB diferă prin aceea că în cea de-a doua teorie aceste două tipuri de vibrații sunt identice, în timp ce în prima ele au forme exact opuse. În contextul de față, *opuse* are un înțeles matematic precis, dar e mai ușor să ne gândim în termeni de spini ai modurilor de vibrație rezultate din fiecare

dintre cele două teorii. În teoria de Tipul IIB se observă că toate particulele se rotesc în aceeași direcție (toate au aceeași chiralitate), în timp ce în teoria de Tipul IIA ele se rotesc în ambele direcții (au ambele chiralități). Oricum, ambele teorii încorporează supersimetria. Cele două teorii heterotice diferă într-un mod similar, dar mai spectaculos. Fiecare din vibrațiile lor în sensul acelor de ceasornic arată la fel ca acelea ale corzilor de Tipul II (când se referă vibrațiile în sensul acelor de ceasornic, teoriile de Tipul IIA și de Tipul IIB sunt identice), dar vibrațiile în sens invers acelor de ceasornic sunt cele ale teoriei inițiale a corzilor bosonice. Deși corzile bosonice sunt confruntate cu probleme insurmontabile când sunt alese atât pentru vibrațiile în sensul acelor de ceasornic, cât și pentru vibrațiile în sens contrar acelor de ceasornic, în 1985 David Gross, Jeffrey Harvey, Emil Martinec și Ryan Rhom (pe atunci toți la Universitatea Princeton, porecliți „Cvartetul de corzi de la Princeton”) au arătat că rezultă o teorie perfect coerentă prin combinarea corzilor bosonice cu corzile de Tipul II. Partea cea mai ciudată a acestei combinații este că se știa din lucrarea din 1971 ale lui Claude Lovelace, de la Universitatea Rutgers, și din lucrarea din 1972 a lui Richard Brower, de la Universitatea din Boston, Peter Goddard, de la Universitatea Cambridge, și Charles Thorn, de la Universitatea din Florida, că pentru coarda bosonică e nevoie de un spațiu-timp 26-dimensional, în timp ce supercorzile, după cum am văzut, necesită unul 10-dimensional. Deci construcțiile de corzi heterotice sunt un hibrid straniu – o *heteroză* – în care vibrațiile în sens contrar acelor de ceasornic există în 26 de dimensiuni, iar vibrațiile în sensul acelor de ceasornic există în 10 dimensiuni! Înainte de a încerca să înțelegem această uniune consternantă, trebuie spus că Gross și colaboratorii săi au arătat că cele 16 dimensiuni suplimentare ale părții bosonice trebuie să fie încolăcite într-una din cele două forme foarte speciale de covrig multidimensional, producând astfel teoriile Heterotic-O și Heterotic-E. Deoarece cele 16 dimensiuni bosonice suplimentare sunt rigid încolăcite, fiecare dintre aceste teorii se comportă ca și cum ar avea într-adevăr 10 dimensiuni, la fel ca cele de Tipul II. Din nou, ambele teorii heterotice încorporează supersimetria. În sfârșit, teoria de Tipul I este rudă apropiată cu teoria de Tipul IIB, cu singura deosebire că pe lângă buclele închise despre care am vorbit în capitolele anterioare mai are și corzi cu capetele nelegate – așa-numitele *corzi deschise*.

- 100 Când vorbim despre răspunsuri „exacte” în acest capitol, de pildă mișcarea „exactă” a Pământului, înțelegem de fapt precizarea exactă a unor mărimi fizice *într-un anumit cadru teoretic ales*. Până când vom avea într-adevăr teoria ultimă – poate că o avem deja, poate că nu o vom avea niciodată – toate teoriile noastre vor fi aproximații ale realității. Dar această noțiune de aproximativ nu are nimic de-a face cu discuția noastră din acest capitol. Aici ne interesează faptul că într-o teorie aleasă este de multe ori dificil, dacă nu imposibil, să extragem predicțiile exacte pe care teoria le face. În schimb,

trebuie să extragem predicții folosind metode aproximative, bazate pe abordarea perturbativă.

- 101 Aceste diagrame sunt versiunile din teoria corzilor a ceea poartă numele de diagrame Feynman pentru calcule perturbative în teoriile de câmp cu particule punctiforme.
- 102 Mai exact, orice pereche de corzi virtuale, adică orice buclă dintr-o diagramă dată, contribuie – pe lângă alți termeni mai complicați – cu un factor multiplicativ egal cu constanta de cuplaj a corzilor. Dacă această constantă de cuplaj este mai mică decât 1, înmulțiri repetate fac contribuția totală din ce în ce mai mică; dacă este 1 sau mai mare, înmulțiri repetate dau o contribuție de mărime egală sau mai mare.
- 103 Pentru cititorul cu înclinații matematice menționăm că ecuația arată că spațiul-timp admite o metrică Ricci plată. Dacă descompunem spațiul timp într-un produs cartezian dintre un spațiu 4-dimensional Minkovski și un spațiu compact Kähler 6-dimensional, metrica Ricci plată este echivalentă cu condiția ca acest din urmă spațiu să fie un spațiu Calabi-Yau. Iată motivul pentru care spațiile Calabi-Yau joacă un rol atât de important în teoria corzilor.
- 104 Evident, nimic nu ne asigură în mod absolut că aceste abordări indirecte sunt justificate. De exemplu, așa cum anumite fețe nu sunt simetrice stânga-dreapta, este *posibil* ca legile fizicii să fie diferite în alte regiuni îndepărtate ale universului, după cum vom menționa în capitolul 14.
- 105 Cititorul avertizat va recunoaște că aceste afirmații sunt valabile în cazul așa-numitei supersimetriei $N=2$.
- 106 Mai exact, dacă notăm constanta de cuplaj a teoriei Heterotice-O cu g_{HO} și pe cea a teoriei de Tipul I cu g_I , atunci relația dintre cele două teorii susține că ele sunt fizic identice atât timp cât $g_{HO}=1/g_I$. Când una din constantele de cuplaj este mare, cealaltă este mică.
- 107 Aceasta se află în strânsă analogie cu dualitatea $R, 1/R$ prezentată anterior. Dacă notăm constanta de cuplaj a corzilor de Tip IIB cu g_{IIB} , atunci se pare că g_{IIB} și $1/g_{IIB}$ descriu aceeași fizică. Dacă g_{IIB} este mic, atunci $1/g_{IIB}$ este mare și viceversa.
- 108 Dacă toate dimensiunile, cu excepția celor patru, sunt înolăcite, o teorie cu mai mult de unsprezece dimensiuni prevede existența unor particule fără masă cu spinul mai mare ca 2, posibilitate exclusă de considerații teoretice și experimentale.
- 109 O excepție notabilă este articolul din 1987 al lui Duff, Paul Howe, Takeo Inami și Kelly Stelle, în care se foloseau de ideile mai vechi ale lui Eric Bergshoeff, Ergin Sezgin și Townsend pentru a susține că teoria corzilor 10-dimensională ar trebui să aibă un corespondent 11-dimensional.
- 110 Mai precis, această diagramă ar trebui interpretată spunând că avem o singură teorie care depinde de un număr de parametri. Parametri înseamnă constante

de cuplaj, precum și parametri de formă și dimensiune geometrică. În principiu, ar trebui să putem folosi teoria pentru a calcula valorile particulare pe care le iau toți acești parametri – o anumită valoare pentru constanta de cuplaj și o anumită formă pentru geometria spațio-temporală – dar la nivelul nostru de înțelegere teoretică actual nu știm cum să facem acest lucru. Și astfel, ca să înțeleagă teoria mai bine, teoreticienii corzilor îi studiază proprietățile variind acești parametri pe întreaga gamă a posibilităților. Dacă valorile parametrilor sunt alese într-una din cele șase regiuni peninsulare ale figurii 12.11, teoria are proprietățile inerente ale uneia din cele cinci teorii ale corzilor sau ale supergravitației în unsprezece dimensiuni. Dacă valorile parametrilor sunt alese în regiunea centrală, fizica este guvernată de încă misterioasa teorie M.

- 111 Trebuie observat totuși că și în regiunile peninsulare există anumite căi exotice prin care branele pot avea efecte asupra fizicii obișnuite. De exemplu, s-a emis ipoteza că cele trei dimensiuni spațiale extinse în care trăim ar fi ele însele o 3-brană mare și nedeformată. Dacă așa stau lucrurile, în timp ce mergem înapoi și încolo, văzându-ne de treburile noastre de zi cu zi, ne deplasăm prin interiorul unei membrane tridimensionale. În prezent se studiază asemenea posibilități.
- 112 Interviu cu Edward Witten, 11 mai, 1998.
- 113 Cititorul avisat își va da seama că prin simetria în oglindă o sferă tridimensională care colapsează într-un spațiu Calabi-Yau este proiectată într-o sferă bidimensională în spațiul Calabi-Yau din oglindă – aparent trimițându-ne înapoi la situația inversiunilor prezentate în capitolul 11. Diferența e însă că o reformulare în oglindă de acest gen face ca tensorul antisimetric de câmp $B_{\mu\nu}$ – partea reală a formei Kähler complexe pe spațiul Calabi-Yau în oglindă – să se anuleze, iar acesta este un tip de singularitate mult mai grav decât cel discutat în capitolul 11.
- 114 Mai exact, acestea sunt exemple de găuri negre extreme: găuri negre care au masa minimă admisă pentru sarcinile de forță pe care le conțin, la fel ca stările BPS din capitolul 12. Găuri negre similare vor juca un rol central în discuția despre entropia găurilor negre.
- 115 Radiația emisă de o gaură neagră ar trebui să fie exact ca aceea emisă de un cuptor încins – aceeași problemă discutată la începutul capitolului 4, care a jucat un rol central în dezvoltarea mecanicii cuantice.
- 116 S-a demonstrat că deoarece găurile negre implicate în ruperea spațiului prin tranzițiile conice sunt extreme, ele nu produc radiație Hawking indiferent cât de ușoare devin.
- 117 Stephen Hawking, prelegere la Simpozionul de la Amsterdam despre gravitație, găuri negre și corzi, 21 iunie, 1996.

- 118 În calculele lor inițiale, Strominger și Vafa au descoperit că matematica devenea mai ușoară dacă se lucra cu cinci – nu patru – dimensiuni spațio-temporale extinse. În mod surprinzător, după ce au terminat calculul entropiei într-o astfel de gaură neagră 5-dimensională, ei au înțeles că nici un teoretician nu construise până atunci o asemenea ipotetică gaură neagră extremă într-un cadru al relativității generale cu cinci dimensiuni. Deoarece numai comparând răspunsul lor cu aria orizontului evenimentelor unei găuri negre 5-dimensionale își puteau verifica rezultatele, Strominger și Vafa s-au apucat să construiască matematic o asemenea gaură neagră. Și au reușit. A fost apoi simplu să arate că entropia calculată în modelul microscopic dat de teoria corzilor era în concordanță cu ceea ce Hawking ar fi prezis pornind de la aria orizontului evenimentelor găurii negre. Dar este interesant de menționat că soluția găurii negre a fost găsită mai târziu, deci Strominger și Vafa nu cunoșteau rezultatul pe care trebuiau să-l obțină când au calculat entropia. De la apariția lucrării lor însă, numeroși cercetători, între care Curtis Callan de la Princeton, au reușit să extindă calculele entropiei la situația mai familiară a celor patru dimensiuni spațio-temporale extinse, iar toate sunt în acord cu predicțiile lui Hawking.
- 119 Interviu cu Sheldon Glashow, 29 decembrie, 1997.
- 120 Laplace, *Philosophical Essay on Probabilities*, traducere de Andrew I. Dale (New York: Springer-Verlag, 1995).
- 121 Stephen Hawking, în Hawking și Roger Penrose, *The Nature of Space and Time* (Princeton: Princeton University Press, 1995), p. 41.
- 122 Stephen Hawking, prelegere la Simpozionul de la Amsterdam despre gravitație, găuri negre și corzi, 21 iunie, 1997.
- 123 Interviu cu Andrew Strominger, 29 decembrie, 1997.
- 124 Interviu cu Cumrun Vafa, 12 ianuarie 1998.
- 125 Stephen Hawking, prelegere la Simpozionul de la Amsterdam despre gravitație, găuri negre și corzi, 21 iunie, 1997.
- 126 Acest subiect are și el o legătură cu întrebarea privind pierderea informației, din moment ce unii fizicieni au emis ipoteza că ar exista un „nodul” central, ascuns în adâncurile găurii negre, care înmagazinează toată informația adusă de materia captată de orizontul evenimentelor găurii negre.
- 127 De fapt, tranzițiile conice cu ruptură spațială prezentate în acest capitol implică găuri negre și prin urmare par a fi legate de problema singularităților lor. Dar amintiți-vă că rupturile conice apar atunci când gaura neagră și-a cheltuit toată masa, deci acestea nu sunt direct legate de problema singularităților găurilor negre.
- 128 Mai exact, universul ar trebui să fie plin cu fotoni în conformitate cu radiația termică emisă de un corp perfect absorbant – un „corp negru”, în limbajul termodinamicii – aflat la o anumită temperatură. Acest spectru de radiații

- este același cu cel emis cuantic de găurile negre, după cum a explicat Hawking, și de un cuptor încins, după cum a explicat Planck.
- 129 Această imagine e doar aproximativă, pentru că lăsăm de o parte amănunte subtile legate de mișcarea luminii într-un univers în expansiune, care afectează calculele exacte. În particular, deși relativitatea specială afirmă că nimic nu poate călători mai repede decât lumina, această nu împiedică doi fotoni, care se îndepărtează transportați de textura spațiului în expansiune, să se îndepărteze unul de altul cu o viteză mai mare decât cea a luminii. De exemplu, momentul când universul a devenit transparent, la aproximativ 300 000 de ani după big bang, regiuni din spațiu care se aflau la 900 000 de ani-lumină depărtare s-ar fi putut influența reciproc, deși distanța dintre ele depășea 300 000 de ani-lumină. Factorul suplimentar de trei provine din expansiunea texturii spațiale. Asta înseamnă că, pe măsură ce derulăm filmul cosmic înapoi în timp, când ajungem la 300 000 de ani după big bang două puncte din spațiu trebuie să se afle la o distanță mai mică de 900 000 de ani-lumină pentru a avea șanse să-și influențeze reciproc temperaturile. Aceste detalii numerice nu modifică aspectele calitative discutate.
 - 130 Pentru prezentarea detaliată a descoperirii modelului cosmologic inflaționar și a problemelor pe care le rezolvă, vezi Alan Guth, *The Inflationary Universe* (Reading, Mass: Addison-Vesley, 1997).
 - 131 Pentru cititorul cu înclinații matematice menționăm că ideea pe care se bazează această concluzie este următoarea: dacă suma dimensiunilor spațio-temporale ale drumurilor măturate de fiecare dintre cele două obiecte este mai mare sau egală cu dimensiunea spațio-temporală a arenei în care se mișcă, atunci ele în principiu se vor intersecta. De exemplu, particulele punctiforme mătură drumuri spațio-temporale unidimensionale – suma dimensiunilor spațio-temporale ale celor două drumuri ale particulelor este deci doi. Dimensiunea spațio-temporală a Țării Liniare este de asemenea doi și prin urmare drumurile lor se vor intersecta în principiu (presupunând că vitezele lor nu au fost fixate cu mare precizie la aceeași valoare). Similar, corzile mătură drumuri spațio-temporale bidimensionale (foile lor de univers); pentru două corzi, suma despre care vorbim este patru. Asta înseamnă că corzile care se mișcă în patru dimensiuni spațio-temporale (trei spațiale și una temporală) se vor intersecta în general.
 - 132 Cu descoperirea teoriei M și recunoașterea celei de-a unsprezecea dimensiuni, teoreticienii corzilor au început să studieze moduri de înfășurare a tuturor celor *sapte* dimensiuni suplimentare într-o manieră care le pune pe toate aproximativ pe picior de egalitate. Alegerile posibile ale acestor varietăți 7-dimensionale sunt cunoscute sub numele de varietăți *Joyce*, după Domenic Joyce de la Universitatea Oxford, cel care a descoperit primele tehnici pentru construcția lor matematică.
 - 133 Interviu cu Cumrun Vafa, 12 ianuarie 1998.

- 134 Cititorul avisat va observa că descrierea noastră are loc în așa-numitul sistem de referință al corzii, în care creșterea curburii înainte de big bang apare din creșterea în intensitate a forței gravitaționale (proces datorat dilatării). În așa-numitul sistem de referință einsteinian, evoluția ar fi descrisă ca o fază de accelerare a contracției.
- 135 Interviu cu Gabriele Veneziano, 19 mai, 1998.
- 136 Ideile lui Smolin sunt prezentate în cartea sa, *The Life of the Cosmos* (New York: Oxford University Press, 1997).
- 137 În teoria corzilor, de exemplu, această evoluție s-ar putea datora unor schimbări mici în forma dimensiunilor încolăcite care apar de la un univers la progenitura sa. Din rezultatele noastre legate de tranzițiile conice cu rupere spațială știm că un șir suficient de lung de asemenea schimbări mici ne poate duce de la o formă Calabi-Yau la alta, permițând multiversului ca pe baza corzilor să încerce eficiența reproductivă a tuturor universurilor. După ce multiversul a trecut prin suficient de multe stadii de reproducere, ipoteza lui Smolin ne-ar duce la concluzia că universul tipic ar avea o componentă Calabi-Yau optimizată pentru fertilitate.
- 138 Interviu cu Edward Witten, 4 martie 1998.
- 139 Unii teoreticieni văd un indiciu legat de această idee în *principiul holografic*, un concept introdus de Susskind și celebrul fizician olandez Gerard 't Hooft. Așa cum o hologramă poate reproduce o imagine vizuală *tridimensională* de pe un film *bidimensional* cu o construcție specială, Susskind și 't Hooft au sugerat că toate evenimentele fizice pe care le întâlnim ar fi de fapt complet codificate în ecuații definite într-un spațiu cu *mai puține* dimensiuni. Deși acest lucru pare la fel de straniu ca și când ai încerca să desenezi portretul cuiva văzându-i numai umbra, putem să ne facem o idee despre ce înseamnă asta și să înțelegem motivația lui Susskind și 't Hooft gândindu-ne la entropia găurii negre, așa cum am prezentat-o în capitolul 13. Amintiți-vă că entropia găurii negre este determinată de aria suprafeței orizontului evenimentelor – și nu de tot volumul spațiului mărginit de orizontul evenimentelor. Prin urmare, dezordinea unei găuri negre, și în mod corespunzător informația pe care aceasta o conține, este codificată în datele bidimensionale ale ariei suprafeței. Este ca și cum orizontul evenimentelor unei găuri negre ar acționa ca o hologramă, captând tot conținutul de informații al interiorului tridimensional al găurii negre. Susskind și 't Hooft au generalizat această idee la întregul univers, sugerând că tot ce se întâmplă în „interiorul“ universului este doar o reflexie a datelor și a ecuațiilor definite pe o frontieră îndepărtată. Recent, cercetări ale lui Juan Maldacena, Edward Witten, Steven Gubster, Igor Klebanov și Alexander Polyakov au arătat că, cel puțin în anumite cazuri, *teoria corzilor încorporează principiul holografic*. Într-o manieră care este în momentul de față intens cercetată, se pare că fizica universului guvernat de teoria corzilor are o descriere echivalentă care implică numai

fizica de pe o asemenea suprafață care mărginește universul – o suprafață care este în mod necesar de dimensiune mai mică decât interiorul. Unii teoreticieni ai corzilor au sugerat că înțelegerea completă a principiului holografic și a rolului său în teoria corzilor s-ar putea să ducă la cea de-a treia revoluție a supercorzilor.

- 140 *Sir Isaac Newton's Mathematical Principles of Natural Philosophy and His System of the Worlds*, traducere de Motte și Cajori (Berkeley: University of California Press, 1962), vol. 1, p. 6.
- 141 Dacă aveți cunoștințe de algebră liniară, un mod simplu de a privi geometria necomutativă presupune înlocuirea coordonatelor carteziene convenționale, care comută la înmulțire, cu matrice, care nu comută.
- 142 Interviu cu Cumrun Vafa, 12 ianuarie, 1998.
- 143 Interviu cu Edward Witten, 11 mai, 1998.
- 144 Citat în *Albert Einstein, Creator and Rebel* de Banesh Hoffman și Helen Dukas (New York: Viking, 1972), p. 18.
- 145 Martin J. Klein, „Einstein: The Life and Times, de R. W. Clark“ (comentariu asupra cărții), *Science* 174, pp. 1315-1316.
- 146 Jacob Bronowski, *The Ascent of Man* (Boston: Little, Brown, 1973), p. 20.

Glosar de termeni științifici

A doua revoluție a teoriei supercorzilor. Perioadă în dezvoltarea teoriei corzilor, inaugurată în 1995, în care au început să fie înțelese anumite aspecte neper-turbative ale teoriei.

Abordare perturbativă, Metodă perturbativă. Vezi teoria perturbațiilor.

Accelerator de particule. Dispozitiv experimental care accelerează particulele până aproape de viteza luminii și apoi le ciocnește una de alta, cu scopul de a sonda structura materiei.

Accelerație. Schimbarea vitezei sau a direcției de deplasare a obiectului.

Amplitudine. Înălțimea maximă a crestei unei unde sau adâncimea maximă a văii.

Antimaterie. Materie care are aceleași proprietăți gravitaționale ca și materia obișnuită, dar are sarcină electrică opusă și sarcini de forță nucleară opuse.

Antiparticulă. Particulă de antimaterie.

Atom. Constituent fundamental al materiei, constând dintr-un nucleu (care este format la rândul lui din protoni și neutroni) și un roi de electroni care orbitează în jurul lui.

Boson. Particulă, sau mod de vibrație al corzii, al cărui spin este un număr întreg; particulă mesager.

Boson de etalonare slabă. Cel mai mic pachet de câmp de forță slabă; particula mesager a forței slabe; numit boson W sau boson Z.

Brană. Oricare dintre obiectele extinse care apar în teoria corzilor. O 1-brană este o coardă, o 2-brană este o membrană, o 3-brană are trei dimensiuni extinse etc. În general, o p-brană are p dimensiuni spațiale.

Câmp, Câmp de forțe. Din perspectivă macroscopică, mijlocul prin care o forță își comunică influența; este descris în fiecare punct din spațiu printr-un set de numere care reflectă intensitatea și direcția forței în punctul respectiv.

Câmp electromagnetic. Câmpul de forță al forței electromagnetice, constând din linii de forță electrice și magnetice în fiecare punct din spațiu.

Ceasul cu lumină. Ceas ipotetic care măsoară timpul scurs prin numărarea drumurilor dus-întors ale unui singur foton între două oglinzi.

- Chiral, Chiralitate.** Caracteristică a fizicii particulelor fundamentale care distinge între stânga și dreapta, arătând că universul nu este perfect simetric stânga-dreapta.
- Claustrofobie cuantică.** Vezi fluctuații cuantice.
- Coardă.** Obiect fundamental unidimensional, ingredientul esențial al teoriei corzilor.
- Coardă deschisă.** Tip de coardă cu două capete libere.
- Coardă închisă.** Tip de coardă de forma unei bucle.
- Condiții inițiale.** Date care descriu starea inițială a unui sistem fizic.
- Constanta cosmologică.** O modificare a ecuațiilor inițiale ale relativității generale pentru a permite existența unui univers static; interpretabilă ca o densitate de energie constantă a vidului.
- Constanta de cuplaj a corzilor.** Număr (pozitiv) care determină cât de probabil este ca o coardă să se desfacă în două corzi ori ca două corzi să se unească într-una singură – procesele elementare din teoria corzilor. Fiecare teorie a corzilor are propria ei constantă de cuplaj, a cărei valoare trebuie determinată de o ecuație; în momentul de față aceste ecuații nu sunt suficient de bine înțelese pentru a oferi toate informațiile utile. Constante de cuplaj mai mici decât 1 fac ca metodele perturbative să fie aplicabile.
- Constanta lui Planck.** Notată prin h , constanta Planck este un parametru fundamental al mecanicii cuantice. Determină mărimea unităților discrete de energie, masă, spin etc. în care este împărțită lumea microscopică. Valoarea ei este de $1,05 \times 10^{-27}$ grame-centimetru/secundă.
- Contractia Lorentz.** Trăsătură a relativității speciale prin care un obiect aflat în mișcare pare mai scurt de-a lungul direcției de mișcare.
- Cromodinamică cuantică (QCD de la *Quantum chromodynamics*).** Teorie cuantică de câmp relativistă a forței tari și a cuarcilor care încorporează relativitatea specială.
- Cuantă.** Cea mai mică unitate fizică în care ceva poate fi divizat conform legilor mecanicii cuantice. De exemplu, fotonii sunt cuantele câmpului electromagnetic.
- Cuarc.** Particulă asupra căreia acționează forța tare. Cuarcii există în șase tipuri (up, down, charm, strange, top, bottom – sus, jos, farmec, straniu, vârf, bază) și trei culori (roșu, verde, albastru).
- Cuplaj slab.** Teorie în care constanta de cuplaj a corzilor este mai mică decât 1.
- Cuplaj tare.** Teorie în care constanta de cuplaj a corzilor este mai mare decât 1.
- Curbură.** Abaterea unui obiect, a spațiului sau a spațiului-timp de la forma plată, deci de la regulile geometriei euclidiene.
- Determinism cuantic.** Proprietate a mecanicii cuantice conform căreia cunoașterea stării cuantice a unui sistem la un anumit moment de timp determină complet starea acestuia la orice moment din trecut sau din viitor. Cunoașterea stării cuantice determină însă numai probabilitatea ca un viitor sau altul să se înlătuască.
- Determinismul laplacean.** Ideea că universul e un mecanism în care cunoașterea completă a stării universului la un anumit moment determină complet starea acestuia la toate momentele din trecut și din viitor.

Dilatarea timpului. Trăsătură a relativității speciale, conform căreia scurgerea timpului este încetinită pentru un observator aflat în mișcare.

Dimensiune. Axă sau direcție independentă a spațiului sau a spațiului-timp. Spațiul care ne înconjoară are trei dimensiuni (stânga-dreapta, înainte-înapoi, sus-jos), iar spațiul-timp are patru (cele trei axe menționate, plus axa trecut-viitor). Teoria supercorzilor cere ca universul să aibă dimensiuni spațiale suplimentare.

Dimensiune extinsă. Dimensiune spațială (sau spațio-temporală) care este mare și direct observabilă; dimensiune cu care suntem obișnuiți, spre deosebire de dimensiunile încolăcite.

Dimensiune încolăcită. Dimensiune spațială care nu are o extindere suficient de mare pentru a fi observabilă; dimensiune spațială încolăcită și închisă pe o distanță minusculă, ceea ce face imposibilă observarea ei directă.

Dual, Dualitate, Simetrii duale. Situații în care două sau mai multe teorii par să fie complet diferite, dar au consecințe fizice identice.

Dualitatea undă-corpusul. Trăsătură fundamentală a mecanicii cuantice conform căreia obiectele prezintă atât caracteristici ondulatorii, cât și caracteristici corpusculare.

Dualitatea tare-slab. Situație în care o teorie cuplată tare este duală – identică din punct de vedere fizic – cu o teorie diferită, cuplată slab.

Ecuatia Klein-Gordon. Ecuatie fundamentală a teoriei cuantice de câmp relativiste.

Ecuatia Schrödinger. Ecuatie care guvernează evoluția undelor de probabilitate în mecanica cuantică.

Efect fotoelectric. Fenomenul de emisie a electronilor de pe suprafața unui metal pe care este proiectat un fascicul de lumină.

Electrodinamica cuantică (QED – de la *Quantum Electrodynamics*). Teoria cuantică de câmp relativistă a forței electromagnetice și a electronilor, care încorporează relativitatea specială.

Electron. Particulă cu sarcină negativă; orbitează în jurul nucleului atomic.

Energia de înfășurare. Energia înmagazinată de o coardă înfășurată în jurul unei dimensiuni circulare a spațiului.

Energia Planck. Aproximativ 1000 de kilowați-oră. Energia necesară pentru a sonda distanțe de ordinul lungimii Planck. Energia tipică de vibrație a unei corzi în teoria corzilor.

Entropia găurii negre. Entropia înmagazinată într-o gaură neagră.

Entropie. Măsură a dezordinii dintr-un sistem fizic; numărul de rearanjări ale ingredientelor unui sistem care lasă aparența de ansamblu neschimbată.

Familii. Organizarea particulelor de materie în trei grupe, fiecare constituind o familie. Particulele dintr-o familie diferă de particulele din familia precedentă prin aceea că sunt mai grele, dar transportă aceleași sarcini electrice și aceleași sarcini de forță nucleară.

Fază. Când se referă la materie, reprezintă stările posibile ale acesteia: starea solidă, starea lichidă, starea gazoasă. Mai general, se referă la descrierile posibile ale unui sistem fizic, pe măsură ce anumite caracteristici ale acestuia se modifică

(cum ar fi temperatura, valoarea constantei de cuplaj a corzilor, forma spațiului-timp etc.)

Fermion. Particulă sau mod de vibrație a corzii cu spinul număr semiîntreg; particulă de materie.

Figură de interferență. Configurație care apare din suprapunerea și amestecarea undelor emise din locuri diferite.

Fluctuație cuantică. Comportare turbulentă a unui sistem la scară microscopică datorată principiului de incertitudine.

Foaie de univers. Suprafața bidimensională măturată de o coardă în timpul mișcării sale.

Foton. Cel mai mic pachet al câmpului de forță electromagnetică; particulă mesager a forței electromagnetice; cantitatea cea mai mică de lumină.

Forța electromagnetică. Una din cele patru forțe fundamentale, unificarea forțelor electrică și magnetică.

Forța gravitațională. Cea mai slabă dintre cele patru forțe fundamentale ale naturii. A fost descrisă mai întâi de teoria universală a gravitației a lui Newton, apoi de teoria generală a relativității a lui Einstein.

Forța slabă, Forța nucleară slabă. Una din cele patru forțe fundamentale, responsabilă pentru dezintegrarea radioactivă.

Forța tare, forța nucleară. Cea mai puternică din cele patru forțe fundamentale, responsabilă pentru menținerea cuarcilor în interiorul protonilor și neutronilor, precum și pentru menținerea protonilor și neutronilor înghesuiți în nucleeele atomice.

Frecvență. Numărul de cicluri oscilatorii complete pe care o undă le face în fiecare secundă.

Funcție de undă. Undele de probabilitate pe care se bazează mecanica cuantică.

Gaură de vierme. Regiune tubulară a spațiului care conectează o regiune a universului cu alta.

Gaură multidimensională. O generalizare a găurii de covrig la mai multe dimensiuni.

Gaură neagră. Obiect al cărui câmp gravitațional imens capturează absolut tot ce se apropie de el (depășește orizontul evenimentelor), inclusiv lumina.

Gaură neagră extremă. Gaură neagră care conține cea mai mare cantitate de sarcină de forță pentru o masă totală dată.

Gaură neagră fără masă. Tip particular de gaură neagră întâlnit în teoria corzilor, care poate avea inițial o masă mare, dar devine din ce în ce mai ușoară pe măsură ce o porțiune de spațiu Calabi-Yau se restrânge. Când acea porțiune de spațiu s-a restrâns la un punct, gaura neagră, inițial masivă, rămâne fără masă. În această stare nu mai prezintă trăsăturile obișnuite ale unei găuri negre, cum ar fi un orizont al evenimentelor.

Geometrie cuantică. Modificare a geometriei riemanniene necesară pentru o descriere corectă a fizicii spațiului la scări ultramicroscopice, unde efectele cuantice devin importante.

Geometrie riemanniană. Cadru matematic pentru descrierea formelor curbate cu un număr oarecare de dimensiuni. Joacă un rol central în descrierea spațiului-timp din relativitatea generală a lui Einstein.

Gluon. Cantitatea cea mai mică a câmpului de forță tare; particula mesager a forței tari.

Gravitație cuantică. Teorie care unifică mecanica cuantică și relativitatea generală și care poate implica modificări într-una sau în ambele teorii.

Graviton. Cantitatea cea mai mică a câmpului forței gravitaționale; particula mesager a câmpului gravitațional.

Infiniți. Rezultate fără sens care apar în calcule ce implică relativitatea generală și mecanica cuantică într-un cadru care consideră particulele punctiforme.

Înflație, Cosmologie inflaționară. Modificarea cosmologiei standard a big bang-ului în privința momentelor de început, conform căreia universul trece printr-o perioadă scurtă de expansiune enormă.

Kelvin. Scară de temperaturi 10^{-33} care se raportează la temperatura de zero absolut.

Legile de mișcare ale lui Newton. Legi care descriu mișcarea corpurilor pornind de la concepte absolute și imuabile ale spațiului și timpului; aceste legi au fost considerate valabile până la descoperirea relativității speciale de către Einstein.

Lungime de undă. Distanța dintre crestele sau văile succesive ale unei unde.

Lungimea Planck. Aproximativ 10^{-33} centimetri. Scară de distanțe sub care *fluctuațiile cuantice* ale structurii *spațio-temporale* ar deveni enorme. Mărirea unei *corzi* tipice în *teoria corzilor*.

Macroscopic. Se referă la scări de distanțe întâlnite în mod obișnuit în viața de zi cu zi sau scări mai mari decât acestea; pe scurt, opus conceptului de microscopic.

Marea explozie (big bang). Teoria acceptată în ziua de astăzi, conform căreia universul a luat naștere cu aproximativ 15 miliarde de ani în urmă dintr-o stare de energie, densitate și comprimare enorme.

Marea implozie (big crunch). Una din ipotezele legate de viitorul universului, conform căreia expansiunea din momentul de față se va opri, se va inversa și va duce la un colaps al materiei și al spațiului; inversul mării explozii.

Marea unificare. Clasă de teorii care unesc cele trei forțe negravitaționale într-un singur formalism teoretic.

Masa Planck. Aproximativ zece miliarde de miliarde de mase protonice; aproximativ a suta mia parte dintr-un gram; aproximativ masa unui mic fir de praf. Echivalentul în masă al unei corzi vibrante tipice din teoria corzilor.

Mecanica cuantică. Ansamblu al legilor care guvernează universul; trăsăturile sale neobișnuite cum ar fi incertitudinea, fluctuațiile cuantice și dualismul undă-corpusul devin vizibile la scara microscopică a atomilor și a particulelor subnucleare.

Mod al corzii. Configurație (de vibrație, de înfășurare) pe care o poate lua o coardă.

Mod de înfășurare. Configurație a unei corzi înfășurată în jurul unei dimensiuni spațiale circulare.

Mod de vibrație. Numărul de creste și văi, precum și amplitudinea oscilațiilor unei corzi.

Modelul cosmologic standard. Teoria mării explozii, împreună cu înțelegerea celor trei forțe negravitaționale așa cum apare ea în modelul standard al fizicii particulelor.

Modelul standard al fizicii particulelor, Modelul standard, Teoria standard. O teorie a celor trei forțe negravitaționale și a acțiunii acestora asupra materiei, care se bucură de un succes imens. Reprezintă unificarea cromodinamicii cuantice cu teoria electroslabă.

Modelul standard supersimetric. Generalizare a modelului standard al particulelor care încorporează supersimetria. Presupune dublarea numărului de specii de particule elementare cunoscute nouă.

Multi-covrig, Covrig multiplu. Generalizare a formei de covrig (tor) care are mai multe găuri.

Multivers. Ipotetică lărgire a cosmosului, în care universul nostru este numai unul dintr-un număr enorm de universuri distincte și separate.

Neperturbativă. Trăsătură a unei teorii a cărei valabilitate nu depinde de calcule aproximative, perturbative; trăsătură exactă a teoriei.

Neted, Spațiu neted. Regiune spațială în care textura spațiului este plată sau ușor curbă, fără gătuiri sau rupturi.

Neutrin. Particulă neutră din punct de vedere electric care interacționează numai prin forța slabă.

Neutron. Particulă neutră din punct de vedere electric, constituent tipic al nucleului atomic; este format din trei cuarci (doi cuarci down și un cuarc up).

Nucleosinteza primordială. Producerea de nuclee atomice în primele trei minute după big bang.

Nucleu. Miezul unui atom care constă din protoni și neutroni.

Număr de înfășurare. De câte ori este înfășurată o coardă în jurul unei dimensiuni spațiale circulare.

Număr de vibrație. Număr întreg care descrie energia în mișcarea de vibrație uniformă a unei corzi; energia mișcării sale de ansamblu, spre deosebire de mișcarea în care coarda își schimbă forma.

Observator. Persoană idealizată sau instrument de măsură, de cele mai multe ori ipotetic, care măsoară anumite proprietăți relevante ale sistemului.

Orizontul evenimentelor. Suprafața cu sens unic a unei găuri negre; odată depășită, legile gravitației fac să nu mai existe cale de întoarcere, nimic nu poate scăpa de atracția gravitațională a găurii negre.

Particulă mesager. Cea mai mică cantitate a unui câmp de forță; purtătorul microscopic al forței.

Particule virtuale. Particule care apar pentru scurt timp în vid; ele există datorită energiei împrumutate conform principiului de incertitudine și se anihilează apoi rapid, restituind energia împrumutată.

Plat. Supus regulilor geometriei euclidiene; o formă precum suprafața unei mese perfect netede sau o generalizare a acesteia în mai multe dimensiuni.

Principiul al doilea al termodinamicii. Principiu care afirmă că entropia totală crește întotdeauna.

Principiul antropic. Doctrină care explică proprietățile universului prin faptul că, dacă acestea ar fi fost diferite, atunci ar fi fost foarte improbabil ca viața să apară, deci oricum noi nu am putea observa alte proprietăți.

Principiul de incertitudine. Principiu al mecanicii cuantice descoperit de Heisenberg, conform căruia există caracteristici ale universului, cum ar fi poziția și viteza unei particule, care nu pot fi cunoscute simultan cu precizie absolută. Asemenea aspecte incerte ale lumii microscopice devin din ce în ce mai pregnante pe măsură ce distanțele și intervalele de timp considerate devin mai scurte. Particulele și câmpurile oscilează și sar la orice valoare compatibilă cu principiul de incertitudine. Aceasta înseamnă că lumea microscopică este o agitație fremătătoare scufundată în marea violentă a fluctuațiilor cuantice.

Principiul echivalenței. Principiul central al relativității generale care afirmă indiscernabilitatea dintre mișcarea accelerată și imersarea într-un câmp gravitațional (în regiuni de observație suficient de mici). Generalizează principiul relativității arătând că toți observatorii, indiferent de starea lor de mișcare, pot pretinde că se află în repaus, atât timp cât acceptă prezența unui câmp gravitațional corespunzător.

Principiul relativității. Principiul central al relativității speciale care afirmă că toți observatorii care se mișcă cu viteză constantă sunt supuși aceluiași legi fizice și prin urmare orice observator care se deplasează cu viteză constantă este îndreptățit să susțină că se află în repaus.

Problema orizontului. Problemă cosmologică legată de faptul că regiuni ale universului separate prin distanțe imense au proprietăți aproape identice, cum ar fi temperatura. Cosmologia inflaționară oferă o soluție.

Proces cu o singură buclă. Contribuție la un calcul de teoria perturbațiilor în care este implicată o pereche virtuală de corzi (sau de particule, în teorii bazate pe particule punctiforme).

Proton. Particulă încărcată pozitiv, constituent tipic al nucleului atomic; constă din trei cuarci (doi cuarci up și un cuarc down).

Radiația cosmică de fond. Radiație în domeniul microundelor care umple universul; a fost produsă în timpul marii explozii, iar apoi s-a rarefiat și s-a răcit pe măsură ce universul s-a extins.

Radiație. Energia transportată de unde sau particule.

Radiație electromagnetică. Energia transportată de o undă electromagnetică.

Relativitatea generală. Formularea legilor gravitației dată de Einstein, care arată că spațiul și timpul transmit forța gravitațională prin curbarea lor.

Relativitatea specială. Legile lui Einstein privind spațiul și timpul în absența gravitației.

Rezonanță. Una din stările naturale de oscilație ale unui sistem fizic.

Ruperea simetriei. Reducerea simetriei unui sistem, asociată de regulă cu o tranziție de fază.

Sarcină de forță. Proprietate a unei particule care determină răspunsul acesteia la un anumit tip de forță. De exemplu, sarcina electrică a unei particule determină răspunsul ei la forța electromagnetică.

Sferă. Suprafața exterioară a unei mingi. Suprafața unei mingi tridimensionale obișnuite are două dimensiuni (care pot fi indexate prin două numere, de exemplu „latitudinea” și „longitudinea” pe suprafața Pământului). Mai general, conceptul de sferă se poate aplica la mingi – și deci la suprafețele lor – într-un număr oarecare de dimensiuni. O sferă unidimensională este o denumire mai pretențioasă pentru cerc; o sferă zero-dimensională înseamnă două puncte (așa cum e explicat în text). O sferă tridimensională este mai greu de imaginat; este suprafața unei mingi cvadridimensionale.

Simetria de etalonare slabă. Simetrie de etalonare care stă la baza forței slabe.

Simetria forței tari. Simetrie de etalonare care stă la baza forței tari; asociată cu invarianța sistemului fizic la transformări ale culorii cuarcilor.

Simetrie. Proprietate a unui sistem fizic care nu se schimbă atunci când sistemul suferă o anumită transformare. De exemplu, o sferă este simetrică la rotații, din moment ce arată la fel indiferent cum e rotită.

Simetrie de etalonare. Principiu de simetrie care stă la baza descrierii cuantice a celor trei forțe negravitaționale; simetria implică invarianța sistemului fizic la diverse transformări ale valorilor sarcinilor de forță, transformări care pot diferi de la un loc la altul și de la un moment de timp la altul.

Simetrie de etalonare electromagnetică. Simetria de etalonare care stă la baza electrodinamicii cuantice.

Simetrie în oglindă. Simetrie din contextul teoriei corzilor, conform căreia două forme Calabi-Yau diferite, numite perechi în oglindă, duc la aceeași fizică atunci când sunt alese să reprezinte dimensiunile încolăcite ale teoriei corzilor.

Singularitate. Loc în care structura spațiului sau a spațiului-timp suferă o ruptură devastatoare.

Soluția Schwarzschild. Soluție a ecuațiilor relativității generale pentru o distribuție sferică de materie; una din aceste soluții este existența găurilor negre.

Spațiu Calabi-Yau, Formă Calabi-Yau. Un spațiu (formă) în care dimensiunile spațiale suplimentare cerute de teoria corzilor pot fi încolăcite în conformitate cu ecuațiilor teoriei.

Spațiu-timp. Unificare a spațiului și timpului apărută inițial în relativitatea restrânsă. Poate fi considerat materialul din care este croit universul; constituie arena dinamică în care se desfășoară evenimentele universului.

Spin. Versiune cuantică a noțiunii familiare de rotație; particulele au o anumită cantitate de rotație intrinsecă, deci de spin, care este fie un număr întreg, fie un număr semiîntreg (în multipli ai constantei lui Planck) și care nu se schimbă niciodată.

Spumă spațio-temporală. Caracterul tumultuos, clocotitor al materialului spațiului-timp la scări ultramicroscopice, conform perspectivei convenționale

bazată pe particule punctiforme. Unul dintre motivele esențiale de incompatibilitate între mecanica cuantică și relativitatea generală înainte de teoria corzilor.

Stări BPS. Configurații într-o teorie supersimetrică ale căror proprietăți pot fi determinate exact prin deducții întemeiate pe simetrie.

Sumă după drumuri. Formulare a mecanicii cuantice în care se presupune că particulele se deplasează de la un punct la altul prin parcurgerea tuturor traiectoriilor posibile dintre puncte.

Supergravitația în mai multe dimensiuni. Clasă de teorii ale supergravitației în mai mult de patru dimensiuni spațio-temporale.

Supergravitația în unsprezece dimensiuni. Teorie promițătoare a supergravitației în mai multe dimensiuni, elaborată în anii 1970, apoi ignorată, pentru ca recent să se demonstreze că este o parte importantă a teoriei corzilor.

Supergravitație. Clasă de teorii bazate pe particule punctiforme care combină relativitatea generală cu supersimetria.

Superparteneri. Particule ai căror spini diferă prin jumătate de unitate și care sunt împerecheate prin supersimetrie.

Supersimetrie. Principiu de simetrie care leagă proprietățile particulelor cu spin egal cu un număr întreg de unități (bosoni) cu proprietățile particulelor care au spinul un număr semiîntreg de unități (fermioni).

Tahion. Particulă a cărei masă (la pătrat) este negativă; prezența acestei particule într-o teorie conduce în general la contradicții.

Tensiunea Planck. Aproximativ 10^{39} tone. Tensiunea dintr-o coardă tipică în teoria corzilor.

Teoria corzilor. Teorie unificată despre univers, care postulează că ingredientele fundamentale ale naturii nu sunt particule zero-dimensionale, ci filamente unidimensionale numite corzi. Teoria corzilor unește în mod armonios mecanica cuantică și relativitatea generală, care înainte fixau, în mod separat, legile care guvernează corpurile mici și corpurile mari și care altminteri sunt incompatibile. De mult ori se folosește ca prescurtare pentru teoria supercorzilor.

Teoria corzilor bosonice. Prima teorie a corzilor; conține moduri de vibrație care sunt toate bosoni.

Teoria corzilor de Tipul I. Una din cele cinci teorii ale supercorzilor; implică atât corzi închise, cât și corzi deschise.

Teoria corzilor de Tipul IIA. Una din cele cinci teorii ale supercorzilor; implică corzi închise, cu moduri de vibrație simetrice stânga-dreapta.

Teoria corzilor de Tipul IIB. Una din cele cinci teorii ale supercorzilor; implică corzi închise, cu moduri de vibrație simetrice stânga-dreapta.

Teoria corzilor Heterotice-E (Teoria corzilor Heterotice $E8 \times E8$). Una din cele cinci teorii ale supercorzilor; implică corzi închise ale căror vibrații care se deplasează spre dreapta seamănă cu cele ale corzilor de Tipul II și ale căror vibrații care se deplasează spre stânga implică vibrații ale corzii bosonice. Diferă în unele privințe importante dar subtile de Teoria corzilor Heterotice-O.

- Teoria corzilor Heterotice-O (Teoria corzilor Heterotice O(32)).** Una din cele cinci teorii ale supercorzilor; implică corzi închise ale căror vibrații către dreapta seamănă cu cele ale corzilor de Tipul II și ale căror vibrații către stânga implică vibrații ale corzii bosonice. Diferă în unele privințe importante, dar subtile de Teoria corzilor Heterotic-E.
- Teoria despre tot (T. O. E. – de la *Theory of everything*).** Teorie cuantică ce încorporează toate forțele și toată materia.
- Teoria electrolabă.** Teorie cuantică de câmp relativistă care descrie forța slabă și forța electromagnetică într-o formă unificată.
- Teoria lui Maxwell, Teoria electromagnetismului.** Teorie care unifică electricitatea și magnetismul pe baza conceptului de câmp electromagnetic, elaborată de Maxwell în anii 1880; arată că lumina vizibilă este un exemplu de undă electromagnetică.
- Teoria M.** Teorie apărută în urma celei de-a doua revoluții din teoria supercorzilor și care unește cele cinci teorii ale supercorzilor într-un singur formalism atotcuprinzător. Teoria M pare să fie o teorie care implică unsprezece dimensiuni spațio-temporale, dar multe din proprietățile ei sunt încă neînțelese.
- Teoria perturbațiilor.** Formalism de simplificare a unei probleme dificile prin găsirea unei soluții aproximative care este apoi rafinată, pe măsură ce mai multe detalii, inițial ignorate, sunt introduse sistematic în calcul.
- Teoria supercorzilor.** Teorie a corzilor care încorporează supersimetria.
- Teoria newtoniană a gravitației.** Teorie a gravitației care afirmă că forța de atracție dintre două corpuri este proporțională cu masele lor și invers proporțională cu pătratul distanței dintre ele. Această teorie a fost înlocuită mai târziu de relativitatea generală a lui Einstein.
- Teorie cuantică de câmp relativistă.** Teorie cuantică a câmpurilor, cum ar fi câmpul electromagnetic, care încorporează relativitatea specială.
- Teorie cuantică de câmp supersimetrică.** Teorie cuantică de câmp care încorporează supersimetria.
- Teorie Kaluza-Klein.** Clasă de teorii care încorporează dimensiuni încolăcite suplimentare, precum și mecanica cuantică.
- Teorie unificată, Teorie de câmp unificată.** Orice teorie care descrie toate cele patru forțe și toată materia într-un singur și atotcuprinzător formalism.
- Termodinamică.** Legi formulate în secolul XIX pentru a descrie aspecte ale căldurii, lucrului mecanic, energiei, entropiei, precum și evoluția lor corelată într-un sistem fizic.
- Timpul Planck.** Aproximativ 10^{-43} secunde. Moment de timp la care dimensiunea universului era aproximativ egală cu lungimea Planck; mai exact, este timpul necesar luminii pentru a străbate o distanță egală cu lungimea Planck.
- Topologic distincte.** Două forme care nu pot fi transformate una în-alta printr-o deformare care să nu implice rupturi de vreun fel.
- Topologie.** Clasificare a formelor în grupuri așa încât formele dintr-un grup să poată fi deformate unele în-altele fără a le smulge sau rupe structura în vreun fel.

Tor. Suprafața bidimensională a unui covrig.

Tranziție conică. Evoluția unei porțiuni dintr-un spațiu Calabi-Yau în care spațiul se rupe și apoi se repară, dar care are totuși consecințe fizice blânde și acceptabile în contextul teoriei corzilor. Rupturile care au loc sunt mai grave decât cele din tranzițiile cu inversie.

Tranziție cu inversie. Evoluția unei porțiuni dintr-un spațiu Calabi-Yau în care spațiul se rupe și apoi se repară singur, având totuși consecințe fizice blânde și acceptabile în contextul teoriei corzilor.

Tranziție cu schimbarea topologiei. Evoluție a texturii spațiului care implică rupturi, deci din care rezultă o schimbare de topologie a spațiului.

Tranziție de fază. Evoluția unui sistem fizic de la o fază la alta.

Tunelare cuantică. Trăsătură a mecanicii cuantice care arată că obiectele pot trece prin bariere care ar fi impenetrabile conform legilor clasice ale lui Newton.

Ultramicroscopice. Scări de lungimi mai mici decât lungimea Planck (și, de asemenea, intervale de timp mai scurte decât timpul Planck).

Undă electromagnetică. Perturbație ondulatorie într-un câmp electromagnetic; toate undele electromagnetice se deplasează cu viteza luminii. Exemple de unde electromagnetice sunt lumina vizibilă, razele X, microundele și radiația infraroșie.

Vibrație uniformă. Mișcarea de ansamblu a unei corzi în cursul căreia coarda nu își schimbă forma.

Zero absolut. Temperatura cea mai joasă posibilă, aproximativ -273 grade Celsius, sau 0 grade pe scara Kelvin.

Cuprins

Prefața din 2003	7
Prefață	11
Partea I. La limita cunoașterii	15
1. Înfășurat în corzi	17
Partea a II-a. Dilema spațiului, timpului și cuantelor	37
2. Spațiul, timpul și ochiul observatorului	39
3. Despre deformări și ondulații	70
4. Ciudățeni microscopice	103
5. Necesitatea unei noi teorii: relativitatea generală și mecanica cuantică	136
Partea a III-a. Simfonia cosmică	151
6. Totul este muzică: bazele teoriei corzilor	153
7. Despre „super“ în teoria supercorzilor	186
8. Mai multe dimensiuni decât putem vedea	205
9. Potul cel mare: dovezile experimentale	231
Partea a IV-a. Teoria corzilor și textura spațio-temporală ...	249
10. Geometria cuantică	251
11. Ruperea texturii spațiale	282
12. Dincolo de corzi: în căutarea teoriei M	301
13. Găurile negre din perspectiva corzilor și a teoriei M ..	337
14. Reflecții asupra cosmologiei	362
Partea a V-a. Unificarea în secolul XXI	389
15. Perspective	391
Note	407
Glosar de termeni științifici	430

În colecția **Știință** au mai apărut

WERNER HEISENBERG

PARTEA ȘI ÎNTREGUL. DISCUȚII ÎN JURUL FIZICII ATOMICE

Anii '20 ai secolului trecut au transformat radical fizica și cunoașterea în genere odată cu apariția mecanicii cuantice. Concepte fundamentale, cu care știința și filozofia se obișnuiseră de veacuri, au fost fie abandonate, fie redefinite grație curajului intelectual al unui grup de tineri fizicieni (Werner Heisenberg, Wolfgang Pauli, Erwin Schrödinger, Paul Dirac) dominat de figura lui Niels Bohr.

Partea și întregul nu e o simplă carte de memorii în care se aude numai vocea autorului. Ajuns la senectute, Werner Heisenberg folosește arta dialogului pentru a-și povesti devenirea spirituală: convorbirile cu marii săi contemporani sunt substanța cărții. Savant, gânditor, iubitor al muzicii și al naturii, Heisenberg se află în căutarea permanentă a plenitudinii, a ceea ce numește „marile conexiuni” care pot face lumea inteligibilă, dar mecanismul infernal al istoriei lasă omului un spațiu de acțiune prea îngust. Heisenberg explică dureroasele alegeri pe care a trebuit să le facă sub presiunea regimului nazist și reconstituie un timp în care știința și conștiința au fost atât de greu de împăcat.

JOHN D. BARROW

CARTEA INFINITULUI

SCURTĂ INTRODUCERE ÎN NEMĂRGINIT, ETERN ȘI NESFÂRȘIT

Infinitul e fără îndoială cea mai stranie idee pe care au avut-o vreodată oamenii. De unde provine și ce ne spune ea despre univers? Poate infinitul exista în realitate? Poți face un număr infinit de lucruri într-un timp finit? E oare universul infinit? Cum ar fi să trăim într-un univers în care nimic nu e original și în care tot ce poate fi făcut e într-adevăr făcut și refăcut la nesfârșit?

Acestea sunt câteva din întrebările spre care ne conduce ideea de infinit. De-a lungul istoriei, infinitul a fost un concept periculos – mulți și-au pierdut viața sau libertatea pentru că au vorbit despre el. *Cartea infinitului* ne introduce în lumea răspunsurilor stranie date de fizicieni, matematicieni, filozofi și teologi în încercarea de a „domestici” o noțiune ce amenință judecata noastră sănătoasă.

SIMON SINGH

BIG BANG. ORIGINEA UNIVERSULUI

În 1992, satelitul COBE a trimis spre Pământ date legate de radiația cosmică de fond, iar acestea au fost transformate în imagini ce au făcut repede înconjurul lumii. Era cea mai veche mărturie privind universul nostru, „semnătura lui Dumnezeu“, care scotea în evidență infime variații ale densității materiei din universul timpuriu – germenii galaxiilor și stelelor, în ultimă instanță semințele din care am apărut și noi. Această descoperire, considerată una dintre cele mai mari din toate timpurile, venea să certifice valabilitatea modelului big bang: universul nu e etern și imuabil, ci s-a născut dintr-o explozie și se află în expansiune.

În *Big bang*, Simon Singh scrie istoria ideilor și modelelor pe care ni le-am făurit despre univers, de la desprinderea științei de religie și mit până în prezentul cercetărilor prin sateliți. Copernic, Galilei, Einstein, Hubble, Gamow sau Hoyle sunt personajele unei povești pasionante la care participăm și cu mintea, și cu sufletul. Însă dincolo de povestire, admirabil construită, în cartea lui Singh găsim analiza fină a înșeși condiției cunoașterii științifice.

RICHARD P. FEYNMAN

ȘASE LECȚII UȘOARE

BAZELE FIZICII EXPLICATE DE CEL MAI STRĂLUCIT PROFESOR

La începutul anilor '60, la Institutul Tehnologic din California a avut loc probabil cel mai spectaculos eveniment din istoria învățământului de fizică: unul dintre marii fizicieni ai secolului XX, laureat al Premiului Nobel în 1965, a ținut un curs introductiv de fizică pentru studenții din primii ani. Cursul avea să fie tipărit în milioane de exemplare în lumea întreagă, căpătând o notorietate fără egal și devenind pentru generațiile de elevi și studenți care s-au succedat o superbă inițiere în studiul fizicii.

Fizicianul de la Caltech este Richard P. Feynman, cel ce a introdus diagramele care îi poartă numele și metoda integralei de drum, dar și un stil nonconformist, deopotrivă ludic și pătrunzător, de a face știință. De la spargerea seifurilor cu documente secrete (pe când lucra la proiectul bombei atomice, în timpul războiului) la contribuțiile sale cruciale în electrodinamica cuantică și de la cursurile ținute studenților începători la explicarea simplă a dezastrului navei Challenger, tot ce a făcut Feynman poartă amprenta spiritului său scilpitor și surprinzător. În timp, a devenit, alături de Einstein, unul dintre cele mai puternice simboluri ale științei.

JOHN D. BARROW

ORIGINEA UNIVERSULUI

Știința nu cunoaște întrebare mai profundă, mai stăruitoare și mai fascinantă decât cea legată de felul în care au apărut timpul, spațiul și materia. John Barrow, unul dintre marii cosmologi ai zilelor noastre, ne călăuzește într-o călătorie spre începutul timpului, un univers în care temperaturile și densitățile erau atât de mari, încât nu pot fi reconstituite în laborator. Alături de observațiile astronomice și sprijinindu-se pe ele, singura cale de abordare este cea a teoriilor speculative care fac apel deopotrivă la rigoare matematică și fantezie. Suntem conduși, sub imboldul detectivistic al lui Sherlock Holmes, spre modelele big bang-ului și ale inflației, spre lumi cu mai multe dimensiuni și, în cele din urmă, spre concluzia că nu putem trăi decât într-un univers exact ca al nostru.

PAUL DAVIES

ULTIMELE TREI MINUTE

IPOTEZE PRIVIND SOARTA UNIVERSULUI

Pentru viitorul foarte îndepărtat al universului se întrevăd două scenarii: diluarea într-o înfinită beznă pustie și implozia catastrofală, inversul big bang-ului din care s-a născut totul. Vom pieri deci – nu noi, firește, ci urmașii noștri care vor avea probabil puține trăsături umane – fie prin îngheț, fie prin ardere. La prima vedere, am fi tentați să spunem că universul e condamnat, iar odată cu el toate ființele. Această concluzie sumbră își găsește în cartea lui Paul Davies un spectru larg de alternative și nuanțări: poate că, deși trăim într-o lume limitată în spațiu și timp, vom dăinui și vom gândi nelimitat; poate că vom rezista la nesfârșit înghețului hibernând tot mai mult; sau poate că universul însuși nu e decât o parte dintr-o entitate mult mai vastă, iar urmașii noștri vor putea crea alte universuri în care să evadeze. Oricum, nu e exclus ca, peste mii de miliarde de ani, soarta universului să depindă de ființele inteligente care îl vor popula. Departe de a dori să impună un final fericit, în *Ultimele trei minute* Paul Davies scrie povestea stranie și tulburătoare a celui mai îndepărtat viitor imaginabil.

Fizician, cosmolog și astrobiolog de frunte, Paul Davies a primit în 1995 prestigiosul Premiu Templeton pentru contribuțiile sale la reconcilierea științei cu religia.

STEVEN WEINBERG

VISUL UNEI TEORII FINALE

ÎN CĂUTAREA LEGILOR ULTIME ALE NATURII

„Lucrul cel mai uimitor despre univers este că poate fi cunoscut“, spunea Einstein la începutul secolului XX, iar de atunci oamenii de știință s-au apropiat tot mai mult de înțelegerea tuturor fenomenelor fizice pornind de la un număr mic de principii fundamentale. Cercetările lor par să convergă spre o teorie finală, un cadru unic care să descrie particulele și interacțiile din natură, punctul terminus al explicațiilor generate de stăruitoarea întrebare „de ce?“. De un secol, eforturile fizicienilor au fost călăuzite în bună parte de judecăți estetice: o teorie profundă trebuie să aibă acea frumusețe greu de definit, dar ușor de recunoscut, care o face să corespundă realității. În ultimele trei decenii însă, în ciuda mării ingenuizătăți a teoreticienilor, cunoașterea a bătut pasul pe loc – nu am avut la dispoziție un accelerator de particule suficient de puternic pentru a atinge acele energii la care experimentele să poată decide între diferitele variante ale teoreticienilor.

Steven Weinberg, laureat al Premiului Nobel, unul dintre cei mai mari savanți ai timpului nostru, anticipează în *Visul unei teorii finale* forma pe care această explicație ultimă a naturii ar putea s-o ia, pornind de la drumul parcurs până acum de cunoaștere. Scrisă pe înțelesul publicului larg, cartea încearcă să definească însăși ideea de teorie finală și sensul inevitabilei întrebări „de ce?“.

GEORGE GAMOW, RUSSELL STANNARD

MINUNATA LUME A DOMNULUI TOMPKINS

Cum pot fi povestite teoriile din fizică într-o formă atât de atrăgătoare încât oricine – specialist sau complet neinițiat – să fie cucerit de teoria relativității și mecanica cuantică așa cum sunt copiii fascinați de basme? Aceasta e provocarea la care a răspuns cu mai bine de jumătate de secol în urmă George Gamow, unul dintre marii fizicieni ai lumii, deschizător de drumuri în fizica nucleară și cosmologie. Rezultatul e o carte plină de imaginație, scrisă cu mare talent literar, un fel de *Alice în țara minunilor* pentru uzul celor curioși să afle din ce e alcătuită materia și cum s-a născut universul. Domnul Tompkins, personajul inventat de Gamow, deopotrivă naiv și iscoditor, descoperă pe calea reveriilor o lume bizară, diferită de cea în care ne ducem viața de zi cu zi. Povestea lui, devenită celebră pentru generații de fizicieni, a fost revăzută și actualizată de Russell Stannard – cunoscut autor de știință popularizată – pentru a-și găsi locul în ea și cele mai recente teorii științifice.

STEPHEN HAWKING, LEONARD MLODINOW

O MAI SCURTĂ ISTORIE A TIMPULUI

„Nu mă așteptam ca *Scurtă istorie a timpului* să aibă atâta succes – avea să mărturisească Hawking. Ea a rămas timp de peste patru ani pe lista celor mai bine vândute cărți din *Sunday Times*, adică mai mult decât a rezistat acolo orice altă carte, fapt remarcabil pentru o lucrare științifică destul de dificilă.“ Între timp, s-au vândut peste 10 milioane de exemplare. Notorietatea cărții se explică atât prin problemele pe care le atacă (nașterea universului, natura timpului și spațiului), cât și prin stilul direct și simplu care te face să ajungi la punctele-cheie ale dezbaterilor actuale. Deși editorul îl sfătuisese să nu introducă formule, fiecare formulă înjumătățind numărul cititorilor potențiali, Hawking și-a asumat riscul și a inserat celebra relație a lui Einstein între energie și masă $E = mc^2$. În rest, totul e explicat doar prin cuvinte.

În prefața la *Universul într-o coajă de nucă*, Stephen Hawking mărturisește că a rezistat tentației (și presiunii din partea cititorilor) de a scrie o continuare la *Scurta istorie a timpului*, fiind prins în cercetările sale științifice. Câțiva ani mai târziu a revenit însă asupra hotărârii, publicând *O mai scurtă istorie a timpului*. Două au fost motivele care l-au determinat să reia tema: dorința de a scrie o carte încă și mai accesibilă publicului larg și nevoia de a include progresele înregistrate în cosmologie și fizica fundamentală în cei aproape douăzeci de ani scurși de la prima ediție a *Scurtei istorii a timpului* – progrese care în mare parte i se datorează lui Hawking însuși.

Redactor

VLAD ZOGRAFI

Tehnoredactor

LUMINIȚA SIMIONESCU

Corector

MARILENA BĂLĂȘEL

DTP

STELIAN BIGAN

CORNEL DRĂGHIA

Apărut 2008

BUCUREȘTI – ROMÂNIA

Lucrare executată la C.N.I. „CORESI” S.A.

Visul dintotdeauna al fizicienilor a fost găsierea unei teorii ultime care să explice toate fenomenele din univers într-un cadru unitar și elegant. Până de curând însă, microcosmosul (descriș de mecanica cuantică) și macrocosmosul (descriș de relativitatea generală) păreau imposibil de adus la un numitor comun. În ultimele decenii a apărut totuși un candidat redutabil la titlul de teorie ultimă: teoria corzilor. Ea presupune o regândire radicală a noțiunilor de spațiu, timp și particulă, și chiar a ideilor pe care se întemeiază cunoașterea științifică.

Universul elegant e prima carte în limba română care oferă o prezentare sistematică, limpede și intuitivă a teoriei corzilor. Brian Greene, el însuși fizician de vârf cu contribuții importante în domeniu, reușește aici marea performanță de a face accesibile publicului larg, fără nici o pregătire științifică, cercetări de ultimă oră și idei pe cât de abstracte, pe atât de tulburătoare ce par să conducă spre teoria ultimă. *Universul elegant*, nominalizată la premiul Pulitzer, este probabil cea mai citită carte de știință apărută în anii din urmă.

Alte cărți de știință la Humanitas:

John D. Barrow, *Cartea infinitului*

Simon Singh, *Big bang*

Jeremy Bernstein, *Albert Einstein și frontierele fizicii*

Werner Heisenberg, *Partea și întregul*

ISBN 978-973-50-1980-8

9 789735 019808